

Studia Academica Slovaca

36

*Prednášky XLIII. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry*

Bratislava 2007

Redakčná rada:

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. Dr. Michal Harpáň (*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*)

Dr. Alejandro Hermida de Blas (*Universidad Complutense, Madrid*)

Prof. Dr. hab. Halina Mieczkowska (*Unywersytet Jagielloński, Kraków*)

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc. (*Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku*)

Doc. PhDr. Ladislav Mlynka, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc. (*Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva*)

Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla (*Institut für Slawistik, Universität Wien*)

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc. (*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave*)

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc. (*Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov*)

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Editori: doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD., doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

Preklad a redakcia anglických resumé: Mgr. Dagmar Roberts, PhD.

Vydal STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FF UK

© Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk, 2007

ISBN: 978-80-89236-23-7

EAN: 9788089236237

Obsah

Na úvod k 36. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca	5
<i>Jana Pekarovičová</i> Ako profesor Jozef Mlacek tvaroval letnú školu Studia Academica Slovaca	9
I.	
<i>Juraj Dolník</i> Základ interkultúrneho porozumenia	19
<i>Miroslav Dudok</i> Komunikatívne vedomie v slovenčine a blízkyh (južnoslovanských) jazykoch	31
<i>Monika Kapustová</i> Psycholingvistický princíp vo vyučovaní didaktiky cudzieho jazyka	45
<i>Renáta Mračniková</i> Prejavy gramatickej kategórie životnosti v západoslovanských jazykoch	59
<i>Gabriela Múcsková</i> O pomenovaní planét slnečnej sústavy v pamiatkach z 18. a 19. storočia	75
<i>Slavomír Ondrejovič</i> Storočnica Henricha Barteka	85
<i>Ol'ga Orgoňová, Alena Bohunická</i> Obsahové, pragmatické a jazykové východiská recepcie súčasného politického diskurzu na Slovensku	91
<i>Marta Pančíková</i> Zradné slová v slovanských jazykoch	111
<i>Ján Sabol</i> Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov	121
<i>Marianna Sedláková</i> Stopy fonologického vývoja v súčasnom pravopise slovenčiny	127
<i>Eva Tibenská</i> Prenikanie cudzích jazykových prvkov do slovenčiny	139
<i>Pavol Žigo</i> Vývin substantívnej deklinácie v širších slovanských súvislostiach	157
II.	
<i>Karol Csiba</i> Podoba priestoru v próze Jána Johánidesa	171
<i>Ladislav Čúzy</i> Fenomén Jaroslava Blažková	181
<i>Etela Farkašová</i> Filozofické aspekty literatúry alebo O niektorých aspektoch vzťahu filozofie a literatúry	195

<i>Zuzana Kákošová</i> Realizmus a modernizmus v dramatickej tvorbe Ivana Stodolu	205
<i>Anna Kruláková</i> Názory na román v období romantizmu	221
<i>Dagmar Robertsová</i> Pôsobenie spisovateľa Gejzu Vámoša v kontextoch medzivojnového obdobia	237
<i>Ol'ga Sabolová</i> Etické a estetické v (slovenskej) literatúre	249
<i>Danuša Serafinová</i> Terézia Vansová a Dennica	257
<i>Miloslav Vojtech</i> Básnik v spomienkach literárneho historika Pavol Országh Hviezdoslav a Albert Pražák	271
<i>Eva Vojtechová</i> Revízia slovenskej komédie jedného desaťročia Slovenská komédia v rokoch 1935–1945	285
<i>Ján Zambor</i> Interpretácia básne Miroslava Válka Len tak	299
III.	
<i>Jozef Baďurík</i> Alma mater Selmiciensis. K výročiu prvej vysokej školy banickej na svete v Banskej Štiavnici z roku 1762	315
<i>Hana Hlôšková</i> Andrej Kmeť o folklóre, folklór o Andrejovi Kmeťovi	325
<i>Lubomír Chalupka</i> Fenomén baladickosti v slovenskej hudobnej tvorbe 20. storočia	345
<i>Ján Lukačka</i> Počiatky kristianizácie naddunajských Slovanov vo svetle archeologických nálezov z Bojnej	357
<i>Milota Malovecká</i> Cesty k poznaniu vlastnej minulosti. Kritické dejepisectvo na Slovensku v 18. storočí	365
<i>Ladislav Mlynka</i> Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo	379
<i>Milan Podrimavský</i> Politik Jozef Miloslav Hurban (1817–1888)	395
<i>Vladimír Segeš</i> Genéza miest na Slovensku	409
<i>Milan Zigo</i> Filozofia na Slovensku v druhej polovici 20. storočia	429

Na úvod k 36 zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Neodmysliteľnou a už tradičnou súčasťou letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca je séria zborníkov, ktoré nielen že zachytávajú všetko, čo odznelo vo forme prednášok v jej programe, ale zároveň podčiarkujú akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi predkladaných príspevkov sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedeckí pracovníci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy), vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied a ďalších vedeckých ustanovizniach.

K náplni tohtoročného, v poradí už 36. zväzku, tak ako v minulých rokoch, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. Tradične najpočetnejšie sú v predkladanom zborníku zastúpené predovšetkým príspevky z oblasti jazykovedy, aplikovanej lingvistiky, literárnej vedy a histórie, ktoré sú doplnené niekoľkými príspevkami s etnologickou, hudobno-vednou, estetickou a filozofickou problematikou. Sú tu zastúpené štúdie, ktoré korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale aj štúdie, ktoré svojou tematickou náplňou v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú špecifickú a aktuálnu výskumnú odbornú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky. V tomto zväzku nadväzujeme na trend, ktorý sme začali uplatňovať v sérii zborníkov Studia Academica Slovaca od roku 2005, a to na tematické usporiadanie celého zväzku do niekoľkých osobitných oddielov.

Prvý oddiel je venovaný príspevkom z oblasti lingvistiky, ktorá je v zborníkoch Studia Academica Slovaca zastúpená najvýraznejšie a najpočetnejšie. Súbor jazykovedne orientovaných príspevkov má tak ako vo viacerých predchádzajúcich zväzkoch, prierezový charakter. Jednotlivé štúdie sa venujú jednotlivým rovinám jazyka (zvukovej, morfolologickej,

lexikálnej) a to tak zo synchronného, ako aj diachrónneho aspektu, ale aj syntaktickým a štylistickým dimenziám textu, otázkam jazykovej kultúry, otázkam sociolingvistickým či témam so širším slavistickým presahom.

Druhý oddiel zborníka je venovaný štúdiám s prevládajúcou literárnohistorickou a literárnoteoretickou problematikou. Sú tu zaradené štúdie, ktoré sú interpretačnými sondami do textov autorov slovenskej literatúry, štúdie reflektujúce jednotlivé osobnosti slovenských literárnych dejín, literárnej historiografie, ako aj príspevky s tematologickou a teoreticko-metodologickou problematikou a interdisciplinárne ladené príspevky stojace na pomedzí literárnej vedy a estetiky či filozofie.

Súčasťou tretieho oddielu sú príspevky z oblasti slovenských dejín, archeológie, dejín slovenskej hudobnej kultúry, etnológie a ochrany kultúrnych pamiatok, dopĺňajúce vlastivedný a kulturologický aspekt letnej školy a tohtoročného zborníka. Osobitnou skupinou príspevkov sú texty, ktorými si pripomíname jubileá významných postáv slovenskej kultúry a niektoré významné historické udalosti: 190. výročie narodenia prozaika, básnika, publicistu a politika Jozefa Miloslava Hurbana, 150. výročie narodenia spisovateľky a organizátorky slovenského kultúrneho života Terézie Vansovej, storočnicu jazykovedca Henricha Barteka, filozofa Ladislava Hanusa, nedožitú 80. výročie narodenia básnika Miroslava Válka a výročie založenia prvej vysokej školy baníckej na svete v Banskej Štiavnici. Osobitným príspevkom sme si pripomenuli významné životné jubileum dlhoročného riaditeľa *Studia Academica Slovaca* Jozefa Mlacka.

Zjednocujúcim prvkom viacerých príspevkov publikovaných v tomto ročníku je ich orientácia na interkultúrnu problematiku. Otázky slovenského jazyka, literatúry, filozofického myslenia a kultúry reflektujú v súradniciach stredo-európskeho, slovanského či širšieho európskeho kontextu. Akcentujú otázku našej národnej individuality a špecifickosti na jednej strane a problematiku recepcie inonárodných kultúrnych podnetov a proces diskurzívneho vyrovnávania sa

s nimi na strane druhej. Otázka vzťahu – zovšeobecňujúco povedané – “naše” verzus “cudzie” je tu paralelne vnímaná z pozície viacerých vedných disciplín, počnúc metodologickými reflexiami na tému interkultúrneho porozumenia, pragmalingvistikou a teóriou komunikácie, problematikou kontrastívnej lingvistiky, historickej gramatiky a slavistiky a končiac otázkami medziliterárnosti, reflexiou inakosti v našej literárnej a kultúrnej tradícii, otázkami literárnej genológie, problematikou recepcie inonárodných literárnosmerových podnetov a otázkami filozofickými a estetickými.

Zborník ako celok svojou reprezentatívnou a pestrou skladbou štúdií a príspevkov výberovo sprístupňuje adresátom z radov študentov slovenčiny, domácich a zahraničných slovakistov a slavistov i všetkých záujemcov o slovenčinu a slovakistiku aktuálne výsledky príslušných vedných odborov na Slovensku a zároveň podáva istý obraz o stave vedeckého myslenia v oblasti filologických a spoločenskovedných disciplín u nás. Okrem toho sa zborník iste stane aj užitočnou učebnou a študijnou pomôckou pre primárnych adresátov, pre frekventantov 43. ročníka letnej školy, a to nielen pri rozvíjaní ich ďalšej jazykovej a odbornej slovakistickej kompetencie, ale aj pri získavaní nových poznatkov o Slovensku, o jeho jazyku, kultúre, dejinách, literatúre a iných stránkach života.

Na záver môžeme vysloviť nádej, že 36. zväzok zborníka *Studia Academica Slovaca* sa kvalitou svojej štruktúry a obsahu priradí k predchádzajúcim zväzkom a stane sa dobrým prameňom poznania nielen pre účastníkov 43. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť.

Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech

Ako profesor Jozef Mlacek tvaroval letnú školu *Studia Academica Slovaca*

Vznik tohto príspevku podnietili okolnosti týkajúce sa reálií letnej školy slovenského jazyka a kultúry *Studia Academica Slovaca*, ku ktorým neodmysliteľne patrí účinkovanie jej dlhoročného riaditeľa profesora Jozefa Mlacka (1937). Jeho okrúhle životné jubileum je príležitosťou poohliadnúť sa za jeho mnohorakou činnosťou nielen v úlohe riaditeľa a hlavného organizátora tohto medzinárodného podujatia, ale najmä ako autora vedeckej koncepcie jednotlivých ročníkov, ktorá sa premietla v náplni ním redigovaných 15 zborníkov prednášok *Studia Academica Slovaca* (21-35).

Jozef Mlacek však nezačínal písať svoju sasistickú kariéru hneď ako riaditeľ. Začínal podobne ako väčšina pracovníkov vedenia či angažovaných manažérov SAS, totiž v pozícii lektora letnej školy, kde si priamo v teréne overil, ako funguje tá druhá tvár slovenčiny – slovenčina ako cudzí jazyk, aj keď v roku 1969, keď vstupoval na pôdu SAS ako lektor, si to vari ešte ani naplno neuvedomoval. Avšak sedem prvých rokov (1967-1975) lektorského účinkovania formovalo *prvú tvár sasistického profilu Jozefa Mlacka*. Lektorské pôsobenie bolo jednak dobrým východiskom pre profesionálnu kariéru prednášateľa, jednak poslúžilo ako zdroj cenných poznatkov pre neskoršie úspešné fungovanie v úlohe riaditeľa SAS. Práve na začiatku kariéry v 60. a 70. rokoch SAS plnil dôležitú spoločenskú funkciu a medzi frekventantmi sa ocitli skutočné osobnosti zahraničnej slavistiky či slovakistiky, ktoré sa školili na letnej škole práve v lektorskej skupine J. Mlacka. Neraz sám s hrdosťou spomína, keď mnohí z nich práve vďaka SASu preložili slovenské diela do svojich jazykov (za všetkých azda možno uviesť často spomínaného profesora Smoleja, ktorý na

SAS prišiel s preloženou knihou M. Figuli Tri gaštanové kone). Niet pochýb o tom, že získané skúsenosti jubilantovi poslúžili na citlivejšie vnímanie potrieb primárnych adresátov letnej školy, ktorí prichádzali a stále prichádzajú na našu letnú univerzitu z rozličných dôvodov, keď popri dominantnej študijnej motivácii pribúdajú pracovné dôvody naučiť sa po slovensky, ale aj celkom bežné pohnútky, ako sú osobné priateľstvá, slovenské korene či jednoducho zvedavosť spoznať nový jazyk a novú, pre niektorých celkom neznámu, kultúru. Preto tí, čo sa dôverne pohybujú v kuchyni SAS a pripravujú sasistom programovo pestrú potravu, vedia, že zostaviť sasistický jedálny lístok tak, aby oslovil každého slovenčinychtivého účastníka kurzu nielen odborným obsahom, ale aj svojím neopakovateľným espiritom, ktorý spoločne vytvárajú všetci účinkujúci, nie je vôbec ľahké a vyžaduje si totálne nasadenie. K takémuto pohľadu sa profesor Mlacek postupne prepracoval cez bohatú prednáškovú činnosť, ktorú odštartoval roku 1974 príznačnou témou *Frazeologická jednotka a jej hranice* (SAS 3), ktorou sa začala profilovať jeho *druhá tvár*, predstavujúca doteraz sériu 27 príspevkov publikovaných v zborníkoch SAS (4-35) periodicky i s menšími prestávkami. Ak sa bližšie pozrieme na publikované príspevky, hneď pri zbežnom pohľade badať výraznú dominanciu tém vlastných vedeckému zameraniu J. Mlacka, a to skúmanie a opisu frazeológie a paremiológie nielen v intralingválnom kontexte, ale aj v interlingválnych a interkultúrnych súvislostiach. Vlastne bez zveličovania možno povedať, že práve na pôde SASu J. Mlacek prezentoval celý svoj bohatý frazeologický výskum, a práve na stránkach jednotlivých zborníkov publikoval svoje neraz priekopnícke teoretické zistenia a dokladal ich príkladmi z komunikačnej praxe. Po vyjdení monografie *Slovenská frazeológia* (Mlacek, 1977), sa postupne v slovenskej lingvistiky udomácňuje koncepcia systematickejšieho frazeologického výskumu a aj vďaka jeho výstupom sa postupne buduje moderná frazeologická terminológia a tvarujú sa tváre a obraz frazém a parémii z domácich zdrojov, ako aj ich internacionálne jadro (SAS 9, 1980).

Ak podrobíme tvorbu J. Mlaceka v rámci SASu hlbšej analýze, zreteľne sa tu črtajú štyri kompaktnéjšie tematické okruhy. Prvú najpočetnejšiu skupinu tvoria príspevky z oblasti frazeológie (SAS 3, 6, 9, 14, 17, 19, 21, 23, 29, 30, 34, 35) a paremiológie (SAS 3, 6, 9, 10, 11, 12, 22, 26), pričom tu zjavne vidieť osobnú genézu vedeckého bádania s postupným prechodom od deskriptívneho prístupu k uplatňovaniu explanačnej teórie pri výklade tvarov a tvári frazém v slovenčine na pozadí jazykových princípov (porov. Mlacek, 2001, 2007). Predmetom výskumu zachyteného na stránkach zborníkov SAS sú teoretické i pragmatické stránky vývinu a uplatňovania frazém jednak v textoch rozličného charakteru, výraznejšie v umeleckých a publicistických, jednak v bežnej komunikačnej sfére s cieľom predstaviť aktuálny stav a na základe vymedzených vlastností frazém dospieť k dnešnému stavu klasifikácie príslušných typov frazém a parémií, ktorý autor komplexne načrtol v monografii *Tvary a tváre frazém v slovenčine* vydanej v rámci Edície Studia Academica Slovaca (2001, 2007). Možno len súhlasiť s Jurajom Dolníkom, že ide o „nevšedné slovenské lingvistické dielo“ (J. Dolník, 2002), ktoré odкрýva nové dimenzie frazeologického bádania. Podľa neho „*J. Mlacek sa svojou knihou prezentuje ako suverénny vládca v ríši lingvistického myslenia a súčasne ako najvyhranenejší špecialista vo svojom užšom odbore – frazeológii*“ (porov. Dolník, 2002). *Tvary a tváre* v titule knihy prezrádzajú, že sa frazémy sledujú z ich formálnej stránky. Autor jasne vidí, akými smermi sa uberal vývin poznávania tejto stránky frazém. Prvý smer sa dotýka konštrukčných podôb frazém, kým ten druhý sa vzťahuje na typy obmieňania tvaru týchto jednotiek v kontexte. S rešpektovaním tradície domáceho frazeologického myslenia hovorí autor o *tvare* pri konštrukčných podobách a o *tvári* pri obmenách frazém.

Do druhej, tiež pomerne reprezentatívne zastúpenej skupiny patria otázky štylistiky a články so zameraním na intertextové súvislosti (SAS 15, 25, 27, 31, 32), ktoré tvoria kompaktnější celok. Osobitne sa venoval aktuálnej problematike jazykového zákona, ktorý podrobil analýze

z jazykovedného hľadiska, a tak sprístupnil vecné stanoviská a argumenty tohto neuralgického miesta presadzovania slovenskej jazykovej politiky v období po roku 1989 aj zahraničným slovakistom.

Z hľadiska poslania letnej školy má azda najväčší praktický význam doplnenie chýbajúcich informácií z reálií letnej školy, predovšetkým odkrytie jej etablovania v rámci pražskej Letnej školy slovanských štúdií, ktorá bola akýmsi *predchodcom* či *predstupňom* SASu – tzv. *slovenského týždňa*. Nové zistenia J. Mlacek uskutočnil práve na základe dôkladného štúdia v archíve Filozofickej fakulty UK. Štúdiom archívnych materiálov, dokumentov a článkov jej pracovníkov o letnej škole poukázal na nepresnosti a existujúce mýty o SASe v médiách i v povedomí vedeckej obce. Vo svojom príznačne nazvanom článku *Jubileá nejubilejného 37. ročníka letnej školy* roku 2001 osvetlil biele miesta jej prehistórie i jej prvých ročníkov a podrobne reflektoval tri aktuálne výročia SAS:

- *40 rokov seminára*, ktorý sa konal v rámci pražskej Letnej školy slovanských štúdií (1961);

- *35 rokov existencie letnej školy pod názvom Studia Academica Slovaca* (1966);

- *30. zväzok zborníka prednášok Studia Academica Slovaca* (1972-2001). Zachytením svojich zistení v osobitných štúdiách výrazne prispel k demýtizácii jej úplných začiatkov a zrealneniu personálnej charakteristiky sasistického tímu. Keďže zborník SAS vznikol až neskôr až roku 1972 vyšiel jeho prvý zväzok, a teda neexistujú publikované prednášky z predchádzajúceho obdobia, veľkú výpovednú hodnotu má rekonštrukcia prvých ročníkov letného seminára a ich tematické zameranie (Mlacek, 2001).

Dejiny i súčasnosť letnej školy SAS tvoria všetci jej účastníci, teda vedenie, lektorský zbor i samotní frekventanti. A keďže sa jednotlivé ročníky navzájom líšia aj tým, kto stojí za ich prípravou, ako sa formuje ich koncepcia a napĺňa vedecký, vzdelávací i poznávací program letnej školy, dôležitým článkom v chode sasistického stroja sa stáva osobnosť jeho riaditeľa, ktorý drží taktovku i krok s dobou, vyberá si

spolupracovníkov i odobruje profiláciu a smerovanie vývoja jednotlivých zložiek na jednej strane a zároveň otvára brány presadzovaniu nových ideí a inováciám programu smerom dovnútra i navonok, najmä vo vzťahu k hlavným odberateľom vzdelávacieho programu letnej školy, teda zahraničným slovakistom. Ono pôsobenie má však ešte jednu zásadnú stránku, a to schopnosť či talent vedieť využiť možnosti, ktoré ponúka nová doba v prospech rozvoja inštitúcie i ľudí pôsobiacich v jej službách. Výzvy doby i koncepcné zmeny treba realizovať dostatočne dôrazne a pritom taktne a s citom pre mieru i ľudský a odborný potenciál účinkujúcich. A profesor Mlacek disponuje týmto potenciálom. V súvislosti s týmto zameraním sa prejavuje ďalšia *tvár* terajšieho jubilanta *prof. Jozefa Mlacka*, ktorý v rokoch 1992 – 2004 pôsobil vo funkcii riaditeľa letnej školy *Studia Academica Slovaca*. Riaditeľovanie preberá po prof. Jozefovi Mistríkovi, ktorý stál na čele tejto inštitúcie 20 rokov a svojim novým ponímaním vzdelávania cudzincov rozšíril pôvodné zameranie letnej školy a dal jej zodpovedajúci medzinárodný charakter. Úlohou nového riaditeľa bolo udržať kontinuitu s tradičným poslaním SASu a zároveň funkčne využiť impulzy, ktoré ponúkal nový lingvodidaktický prístup i nové prostriedky komunikácie a informačné technológie. Jozefovi Mlackovi sa na tomto poste podarilo vyvážene sklbiť tieto dve línie a úspešný dovtedajší trend SASu ešte rozšíriť o ďalšie žiadané aktivity a umocniť tak vnímanie letnej školy nielen v slovenskom akademickom priestore, ale aj v kontexte podobných medzinárodných podujatí.

Ak sa pri príležitosti jeho životného jubilea pokúsime o retrospektívny pohľad na jeho 13-ročné účinkovanie v úlohe riaditeľa, s prekvapením zistíme, že bilancovanie činností venovaných rozvoju SASu vôbec nebude chudobné ani jednostranné. J. Mlacek sa od začiatku svojho pôsobenia snažil posilniť najmä vzdelávaciu zložku, ktorá tvorí hlavnú náplň letnej školy a v tejto súvislosti došlo aj k transformácii / zmene názvu inštitúcie. Dovtedajší názov letný seminár slovenského jazyka a kultúry sa v záujme istej kompatibility s ostatnými

zahraničnými podujatiami mení na *letnú školu slovenského jazyka a kultúry* (SAS, 21,1992).

Ako vedecký redaktor a spolueditor zborníkov *Studia Academica Slovaca* 21-35 v súlade so zakladateľom zachovával tematickú pestrosť prednášok. Popri najbohatšie zastúpených textoch z lingvistiky a literárnej vedy pravidelne dával priestor témam z dejín, etnológie, politológie a kultúry. Frekventanti SAS ocenili predovšetkým úsilie organizátorov spájať jednotlivé témy do blokov, a tak vytvárať podmienky na optimálnejší a zároveň komplexnejší obraz o prezentovanej téme, slúžiaci aj ako študijný materiál. Zásluhou prof. Mlacka sa v priebehu jeho vedenia spracovalo niekoľko tematických celkov, ktoré vyšli aj ako samostatný separát. Spomeňme aspoň sériu z dialektologického výskumu západoslovenských, stredoslovenských a východoslovenských nárečí.(SAS 26, 27, 28), a postupne koncipovaný jazykovedný separát venovaný otázkam dynamiky slovenského jazyka za obdobie 2. polovice 20. storočia, 11 literárnych interpretácií slovenských autorov, historický či etnologický suplement.

Vďaka svojej manažérskej stratégii, ale najmä výbornej znalosti potrieb frekventantov, presadzoval odbornú spôsobilosť a erudovanosť prednášateľov i členov lektorského tímu. Za osobný prínos k rozvoju *Studia Academia Slovaca* mu pri príležitosti 40. výročia letnej školy (2004) minister školstva udelil *Veľkú medailu Sv. Gorazda* a rektor Univerzity Komenského *Zlatú medailu UK*.

Jozef Mlacek stál na čele tejto prestížnej inštitúcie trinásť rokov od r. 1992 do roku 2004, ktorá pod jeho rozvážnym vedením vo svete zviditeľňovala slovenskú vedu a kultúru. Práve z jeho vlastnej iniciatívy i akceptáciou podnetov ostatných členov sasistického tímu letná škola SAS doteraz tvorivo nadväzuje na poslanstvo jej zakladateľov a zároveň rozširuje ponuku o nové aktivity, aby čo najvýstižnejšie odrážala súčasný stav vedeckého bádania i metodických postupov, aby SAS bol tradičný, a pritom moderný a vždy aktuálny.

**Publikované príspevky Jozefa Mlacka v zborníkoch
Studia Academica Slovaca**

- Frazeologická jednotka a jej hranice.* SAS 3, 1974.
Frazeológia v slovenskej próze. SAS 6, 1977.
Internacionálne jadro vo frazeologizmoch. SAS 9, 1980.
Príslovia a ich jazykové vlastnosti v slovenčine. SAS 10, 1981.
Povrávky. SAS 11, 1982.
Slovenské porekadlá. SAS 12, 1983.
Nové tendencie v slovenskej frazeológii. SAS 14, 1985.
O dvoch slovenských koncepciách v klasifikácii štýlov. SAS 15, 1986.
Slovenská frazeológia v Bernolákovom diele. SAS 16, 1987.
K aktualizácii frazeológie. SAS 17, 1988.
Jazykový úzus a takzvané vydavateľské úzy. SAS 18, 1989.
Publicistická frazeológia v slovenčine. SAS 19, 1990.
Frazeológia v prózach Mikuláša Šprinca. SAS 21, 1992.
Pragmatické súvislosti vývinu príslovi a porekadiel. SAS 22, 1993.
Otvorené miesta vo frazeologickom pojmosloví. SAS 23, 1994.
Jazykovedné poznámky o jazykovom zákone. SAS 24, 1995.
Popularizácia vedeckých poznatkov a popularizačný štýl. SAS 25, 1996.
Jazykoveda v dvadsiatich piatich zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca. SAS 25, 1996.
Príspevky k jazykovej charakteristike Slovenských príslovi, porekadiel a úslovi A. P. Zátareckého. SAS 26, 1997.
K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej náboženskej piesne. SAS 27, 1998.
Kategória slohového postupu v slovenskej štylistike. SAS 28, 1999.
O stave slovenskej frazeológie v druhej polovici 20. storočia. SAS 29, 2000.
Trinásť zastavení v histórii slovenskej frazeológie a paremiológie. SAS 30, 2001.
Jubileá nejubilejného 37. ročníka letnej školy Studia Academica Slovaca. SAS 30, 2001.
Frazeológia a jej intertextové súvislosti. SAS 31, 2002.
Intertextovosť a štylistika. SAS 32, 2003.
K tvarovým zvláštnostiam slov v slovenských frazémach. SAS 33, 2004.
Ako sa uplatňuje slovo vo frazeológii. SAS 34, 2005.
Opozícia „svoje - cudzie“ v zrkadle slovenskej frazeológie. 2006.

Literatúra

- Tvary a tváre frazém v slovenčine.* Edícia SAS 2001, 2007.
DOLNÍK, Juraj: *Neušedné slovenské lingvistické dielo.* Slovenská reč, č. 5/6. 2002
40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – M. Voitechová.
Bratislava: Stimul 2004.
PEKAROVIČOVÁ, Jana: *slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky.*
Bratislava: Stimul 2004.

Summary
How Professor Mlacek Shaped the Summer School
Studia Academica Slovaca

This paper is connected with the history and activities of the summer school *Studia Academica Slovaca*. Professor Jozef Mlacek, who was the director of the school for many years, celebrates an anniversary this year. This occasion gives us the opportunity to look at his activities, not only as the director and main organizer of the school, but also as its lector, lecturer and author of its scientific concept.

Between 1992 and 2006, Prof. Mlacek was a scientific supervisor, and one of the editors of the volume of proceedings *Studia Academica Slovaca 21-35*. He published 27 scientific papers and two overviews (one on the history of the school, and another on Slovak phraseology and paremiography) in particular volumes. For his personal contribution to the development of the summer school *Studia Academica Slovaca*, Professor Mlacek was given the Award of the Minister of Education of the Slovak Republic, as well as the Award of the Rector of Comenius University on the 40th anniversary of the school.

I.

Základ interkultúrneho porozumenia

Východiskové tézy

Akou reakciou je úsilie o interkultúrne porozumenie? Odpoveď na túto otázku závisí od toho, ako posudzujeme kultúrnu rozmanitosť ľudského pokolenia. Analogicky s humboldtovsky orientovanými úvahami o zmysle jazykovej rozmanitosti ľudského pokolenia (porov. s výkladom L. Weisgerbera, 1964) kultúrnu diferencovanosť ľudstva môžeme vnímať ako: a) „núdzové riešenie“, b) prejav nedokonalosti ľudstva alebo c) prejav kultúrneho nadania človeka ako bytosti svojho druhu. Vo vzťahu k a) a b) úsilie o interkultúrne porozumenie je reakcia vynútená fatálnym rozrôznením ľudstva, ktoré sťažuje vzájomné dorozumenie, zblížovanie a podporuje konfliktnosť až nevraživosť (porov. súčasný konflikt prezentovaný ako súboj islamskej a kresťanskej kultúry), kým z aspektu c) ide o úsilie, ktorého takpovediac hlbkovou motiváciou je kultúrne sebapoznávanie človeka ako bytosti svojho druhu. Úsilie o interkultúrne porozumenie môže mať teda povrchnejšiu aj hlbšiu motiváciu. V prvom prípade je zamerané len na to, aby interkultúrne rozdiely neboli prekážkou interakčnej koexistencie, v rámci ktorej sa dobre rozvíja kooperácia a potláča sa xenofóbia so všetkými implikáciami. Toto zameranie je pod evidentným vplyvom globalizácie. V druhom prípade sa k odstraňovaniu tejto prekážky pridružuje zámer spoznať kultúrnu inakosť, a teda aj to, čo sa mi javí ako kultúrna cudzosť, ako realizáciu kultúrnotvorného potenciálu ľudského pokolenia, a tým pridať interkultúrnemu porozumeniu ďalšiu dimenziu. Interkultúrnemu porozumeniu teda pripisujeme dve základné dimenzie, a to antibariérový rozmer, ktorý sa týka odstraňovania spomínanej prekážky, a komprehenznú dimenziu, ktorá zahŕňa pochopenie kultúrnej inakosti ako prejavu variantnosti životnej formy, v ktorej človek existuje ako sociálna bytosť.

Východisková téza tohto príspevku znie, že predpokladom úplného (totálneho) interkultúrneho porozumenia je splnenie podmienok viazaných na jeho antibariérovú a komprehenznú dimenziu. Táto téza implikuje pozitívne vnímanie kultúrnej rozmanitosti ľudstva, pri ktorom následky interkultúrneho porozumenia vysoko prevyšujú náklady, ktoré treba vynaložiť pri prekonávaní kultúrnych rozdielov, a zodpovedá duchu súčasnej teórie interkultúrnych vzťahov (porov. s výkladmi v Nünning, A.– Nünning, V. 2003)), ako aj chápaniu kultúrnej rozmanitosti ako bohatstva, ktoré globalizácia nemá ochudobňujúco zasiahnúť (porov. s deklaráciami o nutnosti zachovania kultúrnej diverzity v Európskej únii). Obidve dimenzie interkultúrneho porozumenia sú späté s poznávaním inakosti. Poznávanie z pozície antibariérovej dimenzie je podriadené vytváraniu podmienok optimálnej interkultúrnej komunikácie ako predpokladu vzájomného prispôsobovania sa v prospech konsenzu v rozličných kontaktoch situáciách. Poznávanie spojené s komprehenznou dimenziou smeruje ďalej – k podstate kultúrnej rozmanitosti. V pozadí je otázka, prejavom čoho je táto rozmanitosť, z čoho vyrástla, čiže čo je v jej základe. Od odpovede na túto otázku závisí kvalita pochopenia kultúrnej inakosti, z čoho potom vyplýva postoj k nej. Tu sa vychádza z toho, že kultúrna rozmanitosť vzišla zo schopnosti človeka ako sociálnej bytosti vytvárať rozmanité životné formy ako stavebné prvky druhotného sveta, ktorý sa vníma ako normálny. Táto schopnosť teda zodpovedá potrebe konštituovania normálneho sveta, v ktorom sa človek ľahko, prirodzene orientuje. Plodnosť tejto schopnosti vysoko prevyšuje rámec potreby jedného kolektívu, naplno sa môže uplatniť, keď jestvuje mnoho kolektívov, ktoré selektívne realizujú potenciálne životné formy. Keď schopnosť človeka vytvárať rozmanité životné formy označíme ako kultúrny talent, môžeme konštatovať, že kultúrna rozmanitosť vzhádza z tlaku sily tohto talentu, s ktorou koreluje mnohosť druhotných svetov. Z hľadiska ľudského pokolenia sú všetky druhotné svety, čiže selektívne realizácie potenciálnych životných foriem, normálne, čo, pravdaže, nemôže platiť z perspektívy jedného kolektívu. Interkultúrne porozumenie v komprehenznom aspekte

predpokladá posun na toto stanovisko, t. j. nazeranie z perspektívy rozvíjania kultúrneho talentu, pri ktorej sa do pozornosti dostávajú podmienky jeho rozvíjania. Podčiarkneme si, že podstatu kultúrnej rozmanitosti tvorí vzájomný vzťah potenciálu kultúrneho talentu človeka a dynamiky rozčleňovania ľudstva na kolektívy. Aby sa naplno realizovala potencia kultúrneho talentu, musí existovať kolektívna mnohosť; aby existovala mnohosť kolektívov, musí jestvovať kultúrny talent s primeranou potenciou. Kultúrna rozmanitosť je následok aktivizácie kultúrneho talentu v rozmanitých podmienkach. Zmysel kultúrnej rozmanitosti spočíva v tom, že prostredníctvom nej sa môže naplno prejavovať kultúrna sebarealizácia ľudského rodu. Otázka, čo je základom kultúrnej sebarealizácie ľudského rodu, z čoho vyrastá, zostáva otvorená. Môžeme len – s istou dávkou mystiky – povedať, že sa ňou ľudský rod upriamuje na svoj kultúrny cieľ.

Poznávanie inakosti – 1. dimenzia

Poznávanie inakosti so zreteľom na antibariérovú dimenziu interkultúrneho porozumenia je riadené predstavou úspešnej interkultúrnej komunikácie spojenej s prípadnými mimojazykovými cieľmi. Inakosť spoznávam preto, aby som sa vyhol možným komunikačným poruchám, resp. katastrofám spôsobeným neznalosťou, ktoré zabraňujú dosiahnuť sledované ciele (získať niekoho ako partnera, navodiť vzťah dôvery, dosiahnuť konsenzus a pod.). Pravda, spoznanie inakosti v zmysle oboznámenia sa s ňou neznamená ešte jej porozumenie. Predpoklad úspešnej interkultúrnej komunikácie sa posilňuje pochopením inakosti. K pochopeniu inakosti vedie poznávanie, ktoré je zamerané na okolnosti vzniku danej kultúry, na jej históriu, na jej štruktúru, skrátka na všetky súvislosti, na základe ktorých sa dá racionálne zrekonštruovať sledovaná inakosť. Môžeme konštatovať, že vstupom do interkultúrneho porozumenia je antibariérovo orientované poznávanie inakosti, a samotné porozumenie sa začína rekonštrukciou vzniku a vývinu životných foriem tvoriacich inakú kultúru.

Z metodologického hľadiska je užitočné pripomenúť si, že k interkultúrnemu porozumeniu, ktoré sa vzťahuje na porozumenie medzi kultúrami spoločenstiev oddelených etnickými, národnými alebo politickými hranicami, sa spravidla pristupuje tak, že sa mu vopred pripisuje osobitná náročnosť, ťažkosť (potom ide o prekonávanie ťažkostí). Za prijateľné považujem stanovisko, ktoré prezentuje K. P. Hansen (2000, s. 341), že „etnická, politická alebo národná hranica medzi dvoma kolektívmi nevnaša do problematiky porozumenia osobitnú okolnosť“. To znamená, že problematika interkultúrneho porozumenia je problematika interkolektívneho porozumenia vôbec a niet dôvodu hľadať podstatný rozdiel v porozumení v rámci subkultúr istého napríklad etnického spoločenstva a v rámci kultúr vzdialených etník. Napríklad aj v slovenskej spoločnosti sa zahniezdila „pankáčska“ subkultúra, ktorá je síce členom spoločnosti známa, čo však neznamená jej porozumenie. Je porozumenie tejto známej subkultúry pre Slovákov mimo tohto hnutia ľahší problém ako napríklad porozumenie menej známej islamskej kultúry? Keďže porozumenie vyžaduje intelektuálnu rekonštrukciu, v oboch prípadoch stoja pred problémom rekonštrukcie príslušných životných foriem. Alebo: Slováci a Česi sú si kultúrne veľmi blízki, majú mnoho spoločných životných foriem, ale pri odlišnostiach porozumenie nastoluje ten istý problém, totiž ich rekonštrukciu (napríklad porozumenie „českej uvravenosti“ Slovákom alebo porozumenie „slovenského nacionalizmu“ Čechom.

Jadrom intelektuálnej rekonštrukcie inakých životných foriem je prienik do motivačného sveta nositeľov kultúry, z ktorého si vybudovali svoj hodnotový svet. Hodnotový svet vyrastá z motivačného sveta, t. j. z potrieb, záujmov, želaní, predstáv a ideálov jeho nositeľov. Poznávanie inakosti zahŕňa odhaľovanie potrieb, záujmov, želaní, predstáv a ideálov, ktoré sú „zodpovedné“ za to, že sa príslušné životné formy skonštituovali, že sa tradujú, pestujú, že ich nositelia prežívajú, vnímajú tieto formy ako vlastný životný svet, ktorého narúšanie zvonka aktivizuje ich senzitivnosť. Pochopenie motivačného aspektu inakosti, t. j. toho, z akých potrieb, záujmov, želaní,

predstav alebo ideálov vzišiel daný hodnotový svet, predpokladá, prirodzene, poznanie podmienok presadzovania týchto motivačných komponentov. Ide o podmienky podporujúce preferencie v mentálnom a fyzickom správaní a konaní, ktoré sa v danom kolektíve reprodukovali a štandardizovali, a tak určili svet, ktorý platí pre tento kolektív ako normálny.

Rekonštrukciou životných foriem istého kolektívu spoznáваме to, čo stmeluje jednotlivcov do kolektívu, čiže jeho kohéznosť. Uznávanie štandardizácií ako kohézneho činiteľa kolektívu neznamena ignorovanie diverzity vo fyzickom a mentálnom správaní členov kolektívu, a teda absolutizovanie kolektívnej behaviorálnej uniformnosti. Členovia kolektívu nereagujú len uniformovane na kolektívne relevantné stimuly. Ako markantný príklad môže poslúžiť reakcia slovenskej society na politickú činnosť Jozefa Tisa ako prezidenta tzv. slovenského štátu. K slovenskej kolektívnosti patrí aj to, že sa ustálili diferencované reakcie na túto postavu nedávnej slovenskej histórie, a to v rozpätí od jednoznačného odsúdenia (najmä za jeho zodpovednosť za deportácie židovských obyvateľov Slovenska) až po jeho glorifikáciu ako prvého prezidenta slovenského štátu. Ako to aj sociológovia a kulturológovia vyzdvihujú, dôležité je, že divergentné reakcie na kolektívne relevantné stimuly sú premietnuté do kolektívnych znalostí. Kolektívnosť je konštituovaná aj znalosťami členov kolektívu o diverzite reakcií na spoločné stimulačné zdroje. Aj tento moment je komponentom kohézie kolektívu a aj súčasťou jeho normality. Členovia slovenskej society vnímajú aj túto diverzitu ako súčasť ich druhotného sveta, ktorý je pre nich normálny (k pojmu normalnosti v tejto súvislosti porov. výklady J. Elstera, 1989, a H. P. Hansena, 2000). Výrazom *normálny* sa vyjadruje hodnotiaci vzťah v zmysle „zodpovedajúce tomu, čo je konformné s istou predstavou o tom, aká má byť entita istého druhu vo východiskovom stave so zreteľom na jej akceptačné vnímanie“. Spojenie normalnosti s kultúrou napríklad istého etnika alebo národa implikuje teda, že ich príslušníci vnímajú svoju kultúru

– svoj druhotný svet – na základe svojej predstavy o jej východiskovom stave so zreteľom na jej akceptovateľnosť. Táto predstava sa konštituuje a reprodukuje v procese formovania etnika, resp. národa, v ktorom sa štandardizujú a diverzifikujú reakcie na kolektívne relevantné stimuly.

Porozumenie inej kultúre vyžaduje intelektuálnu rekonštrukciu tejto predstavy, čiže toho, čo je pre jej nositeľov obsahom normálnosti ako kohézneho faktora daného etnického, resp. národného kolektívu. Pretože normálnosť má štandardizačný aj diverzifikačný aspekt, rekonštrukcia obopína spoločnú stimulačnú bázu, ktorá aktivizovala uniformované aj divergentné reakcie. Porozumenie predpokladá nahradiť socializáciu, ktorou sa jednotlivec stáva nositeľom normálnosti platnej pre daný kolektív, sebatranspozíciou do pozície socializovaného jednotlivca, ktorý vníma svoju kultúru na podklade svojho motivačného sveta, a v ktorom sú aj intersubjektívne komponenty, a ktorému sú dôverne známe divergentné reakcie na kolektívne relevantné stimuly.

So sebatranspozíciou sa nám asociuje empatia. Empatia ako zameranosť na identifikovanie sa s vnútornou skúsenosťou nositeľa inej kultúry viazanou na jeho motivačný svet, čiže s tým, čo zdôvodňuje jeho správanie a konanie, ktoré vníma ako normálne, má aproximatívny charakter. Môžeme vychádzať len z toho, že k jeho autentickej vnútornej skúsenosti z uplatňovania bázy hodnotového sveta, ktorý vníma ako normálny, sa môžeme len priblížiť, sotva ho reálne prežívať. K aproximácii môže prispieť aktivita v súlade s rozšíreným chápaním empatie, v ktorom sa objavuje idea reciprocity, takže koncept empatia obsahuje tri oporné momenty: vžitie sa do inej kultúry, vnímanie vlastného správania a konania v zrkadle iných, opätovné určenie vlastného v skúsenosti iného (Plé, 2003, s. 229). Vnímanie vlastného motivačného a hodnotového sveta cez prizmu iného a jeho reflexia so zreteľom na túto prizmu prinajmenšom navodí fenomén, ktorý by sme mohli nazvať imunita xenoautenticosti, čiže odolnosť cudzieho vnútorného skúsenostného sveta voči jeho prežívaniu na základe jeho poznania (porov. s bežným výrokom z každodenného života: „To nemôžeš pochopiť, to by si musel prežiť“). Navodenie tohto

fenoménu oslabuje potenciálny sklon k absolutizovaniu istého stavu poznania cudzieho, a teda aj k fixovaniu postojov a hodnotiacich úsudkov.

Poznávanie inakosti – 2. dimenzia

V súvislosti s komprehenznou dimenziou interkultúrneho porozumenia sa v prvej časti výkladu prijala téza, že v základe kultúrnej rozmanitosti ľudstva je kultúrny talent človeka. Z jeho potencie vzhádza kultúrna rozmanitosť. Interkultúrne porozumenie v tomto aspekte vyžaduje zaujať pozíciu, z ktorej sa vníma rozvíjanie tohto talentu. Je to pozícia abstraktného jednotlivca, ktorý je zbavený získanej multikolektívnosti, t. j. poznačenosti kolektívami, do ktorých sú konkrétni jednotlivci včlenení. Pri tejto príležitosti je užitočné pripomenúť si učenie sociálneho psychológa H. Tajfela (1982, s. 240) o „interpersonal behaviour“ a „intergroup behaviour“. V podstate ide o to, či sa správam ako reprezentant seba samého, alebo reprezentant kolektívu, do ktorého som socializovaný. Z hľadiska jednotlivca iný znamená nie ja, kým z hľadiska kolektívu iní sú nie my. Pri interkolektívnom správaní (intergroup behaviour) sa človek odindividualizuje a riadi sa skolektívnym nazeraním na iných, ktoré zahŕňa stereotypy aj predsudky, t. j. očakávaniami, ktoré sa kolektívne zafixovali. Citovaný sociálny psychológ poukazuje na to, že „čisté“ interpersonálne správanie sa prakticky nevyskytuje, lebo jednotlivec je vždy poznačený „skolektívnosťou“, ale „čisté“ interkolektívne správanie je možné (napr. vojaci vo vojnovom stave). Náš abstraktný jednotlivec je totálne odkolektívnený jednotlivec, z hľadiska ktorého iní sa javia ako potenciálne ja. Vo vzťahu k tomuto jednotlivcovi postulujeme čisté interpersonálne správanie, ktoré je založené na vlastnom spoznávaní iného na pozadí presvedčenia, že iný je potenciálne ja, a teda aj ja som potenciálne iný. V sledovanej súvislosti vnímanie iného ako potenciálne ja znamená, že vnímanie je riadené vierou, že ja a iní sme prejavmi kultúrneho talentu človeka, ktoré sú následkom vplyvu odlišných okolností na rozvíjanie potencie tohto talentu.

Interkultúrne porozumenie so zreteľom na jeho druhú dimenziu je teda založené na spoznávaní inakosti usmerňovanej vierou v potenciálnu identitu seba s inými, ktorej prameňom je kultúrny talent človeka. Porozumenie spočíva v intelektuálnom uchopení vplyvu okolností na zamedzenie realizácie potenciálnej identity, na diferenciaciu motivačného sveta človeka, a teda aj jeho hodnotového sveta, a, pravdaže, na zmeny v týchto svetoch. Tu sa, pravda, nastolujú závažné otázky. Ak interkultúrne porozumenie spájame s chápaním kultúrnej rozmanitosti ako rozvinutieencie potencie kultúrneho talentu človeka, má to znamenať deaktualizáciu hodnotenia prejavov tejto rozmanitosti? Sú to jednoducho prejavy potencie kultúrneho talentu človeka, a teda ich treba tak akceptovať? Alebo treba vychádzať z toho, že z neho vychádzajú aj „defektné výhonky“, ktoré sú neakceptovateľné? Sú to otázky na nový výklad k téme interkultúrne porozumenie a akceptovanie inakosti, cudzosti.

Empatia

Keďže pokus o empatiu naráža na imunitu xenoautenticnosti, nastoluje sa otázka, ako sa dá priblížiť k nevlastnej kultúre z pozície jej nositeľov. Kulturologicky orientovanému čitateľovi sa vybavuje ponuka kultúrnej semiotiky, resp. kultúrnej antropológie. Kultúra vnímaná ako komplex znakov vedie k ideii, že k inej kultúre sa dá priblížiť spoznávaním jej konštituentov – znakov, ktoré majú pre jej nositeľov istý význam. Práve sieť týchto významov je to, čo ľudia prežívajú ako svoju kultúru. „Interpretačný obrat“ v kultúrnych vedách bol nasmerovaný na odhaľovanie týchto významov. Známá metafora „Kultúra je text“ obracia pozornosť na čitateľnosť kultúry, na jej – analogicky s textom – interpretačný potenciál. Ak vnímanie vlastnej kultúry jej nositeľmi spočíva v interpretácii jej konštituentov – znakov, porozumenie nevlastnej kultúre sa vykladá na vniknutí do týchto interpretácií. Semioticky podložená koncepcia porozumenia inakej kultúre (v zmysle protagonistu kultúrnej antropológie C. Geertza, 1983) sa vyznačuje orientáciou na „kolektívny subjektívizmus“, čo

zahŕňa dva závažné momenty: 1) ide o prístup k významom, ktoré sú produktom interpretácií nositeľov danej kultúry, 2) nejde o to, čo sa odohráva, resp. je uložené v mysli jednotlivcov, ale o objektívnosť prístupu k prejavom kultúry. Taký prístup sa vyhýba mentalizmu, ale súčasne je zameraný na spoznanie interpretácií, ktoré sú vlastné nositeľom danej kultúry, resp. na interpretáciu týchto interpretácií. Na počiatku je teda otázka, ako vnímajú, vykladajú nositelia kultúry jej stavebné prvky. V prípade, že pojem empatia modifikujeme tak, že ho dáme do súvislosti s „kolektívnym subjektívizmom“, môžeme ho predsa len uplatniť – vyjadrujeme ním, že významy znakov inakej kultúry vnímame ako entity, ktoré v danom kultúrnom spoločenstve majú platnosť konštitučných elementov jeho životnej skutočnosti, t. j. reality vnímanej v tomto spoločenstve ako potenciálny svet. Výraz empatia v tomto prípade neznamená „vžiť sa, vcítiť sa do aktuálneho kognitívno-emocionálneho sveta iného subjektu“ – to by znamenalo dostať sa do stavu „iná identita“ –, ale len „zaujať pozíciu, z ktorej kultúrny význam daného znaku sa vníma ako normálny“ (čiže ako súčasť normality platnej v danom kultúrnom spoločenstve).

Zoberme si ako príklad spisovný jazyk v slovenskom spoločenstve ako jeden z konštitučných znakov kultúry Slovákov. Cudzincovi, ktorý sa usiluje o porozumenie tejto kultúre, je určite nápadné, že k normalite životnej skutočnosti nositeľov tejto kultúry patria permanentné reakcie na kultúrnosť rečových prejavov v komunikačných sférach, ktoré sú doménou spisovného jazyka. Neustále sa stretáva s jazykovou kritikou, odbornou aj neodbornou, s jazykovými radami a so zdôrazňovaním potreby celkového zvyšovania úrovne jazykovej kultúry. Keď nahliadne do minulosti, zisťuje, že povedzme v posledných päťdesiatich rokoch sa permanentne reprodukuje kritický názor na úroveň jazykovej kultúry vo verejných prejavoch („stav je zlý, až katastrofálny“), pričom sa opakovane poukazuje na tie isté prejavy jazykovej nekultúrnosti. Ak chce porozumieť tomuto javu, uchýli sa k empatii v spomínanom modifikovanom zmysle, čiže sa transponuje do pozície, z ktorej sa prejaví „normálny“ význam znaku *spisovný jazyk*, čiže význam, ktorý sa štandardizoval v slovenskom

kultúrnom spoločenstve. Zisťuje, že tento znak sa z tejto pozície interpretuje ako „stelesnenie národnej uvedomenosti a národnokultúrnej vyspelosti“. Na pozadí tejto interpretácie pochopí, prečo sa pri jazykovej kritike často poukazuje na to, že istý výraz nie je „z domácej dielne“, pričom spravidla ide o reálny alebo aj domnelý vplyv češtiny, alebo na to, že istý výraz nie je v súlade s istou zákonitostou spisovného jazyka (aj keď je už v úze zakotvený), alebo na to, že istý cudzí výraz je nefunkčný, čiže nepotrebný, hoci je rozšírený, resp. sa rozširuje v sfére verejnej komunikácie. Cudzinec môže ďalej interpretovať tieto interpretácie znaku *spisovný jazyk*, ale ak zotráva v pozícii toho, kto chce pochopiť tento kultúrny jav, musí zotrávať aj v pozícii člena slovenského kultúrneho spoločenstva (ide o základnú zásadu koncepcie porozumenia inakosti). Cudzinec však spoznáva aj to, že spomínaná interpretácia znaku *spisovný jazyk*, je síce skolektívnená znalosť Slovákov, ale funguje tak, že ju jednotlivci interpretujú, čiže fungujú ako komponent spoločného duchovného zdroja Slovákov, ako spoločný stimul, na ktorý jednotlivci diferencovane reagujú. Adekvátne interkultúrne porozumenie zahŕňa aj tento fakt. Pritom opäť nejde o empatiu v pôvodnom striktnom zmysle, ale v zmysle zaujatia pozície, z ktorej diferencovaná interpretácia interpretácie sa javí ako súčasť normality slovenskej životnej skutočnosti. Keď sa selektívna interpretácia považuje jednoducho za spoločný príznak Slovákov, úsilie o interkultúrne porozumenie naráža na problém stereotypu.

Literatúra

- ELSTER, John: *The Concept of Society. A Study of Social Order*. New York: Plenum 1989.
- GEERTZ, Clifford: *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1983.
- HANSEN, Klaus Peter: *Kultur und Kulturwissenschaft*. 2. Aufl. Tübingen – Basel: Francke 2000.
- NÜNNING, Ansgar – NÜNNING, Vera (eds): *Konzepte der Kulturwissenschaften*. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler 2003.
- PLÉ, Bernhard: *Empathie*. In: *Interkulturelle Germanistik*. Eds. Alois Wierlacher – Andrea Bogner. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler 2005, s. 227–231.

TAJFEL, Henri: *Gruppenkonflikt und Vorurteil. Entstehung und Funktion sozialer Stereotype*. Bern, Allensbach 1982.

WEISGERBER, Leo: *Das Menschheitsgesetz der Sprache*. 2. Aufl. Heidelberg: Quelle und Meyer Verlag 1964.

Summary

The Foundations of the Intercultural Understanding

The author examines how it is possible to achieve intercultural understanding. This understanding has a two-fold motivation: one reveals itself on the surface and the other one is in-depth. The former is focused only on successful intercultural interaction, which enables its participants to develop co-operation and to suppress xenophobia with all its implications. The latter mediates cultural otherness, including the understanding of the substance of a foreign culture, which is understood as one of many manifestations of the cultural potential of mankind. In accordance with these two levels of intercultural understanding, the article discusses an anti-barrier, as well as comprehensive dimensions of this phenomenon. The author argues that total intercultural understanding requires that the conditions connected with both dimensions be fulfilled.

Komunikatívne vedomie v slovenčine a blízkyh (južnoslovanských) jazykoch

Klasické výskumy komparatívnej, typologickej aj konfrontačnej jazykovedy potvrdili veľký stupeň zhodných formálnojazykových realizácií v slovanských jazykoch a zaradili ich do skupiny (geneticky) príbuzných a (typologicky) blízkyh jazykov. Napríklad v základnej slovnej zásobe je podľa F. Kopečného okolo 1200 zhodných lexém pre všetky slovanské jazyky (Kopečný, 1981) a podľa iných autorov ide o ešte väčší počet slov. Keď ide o bilaterálne jazykové vzťahy medzi blízkyh jazykmi na lexikálnej úrovni, zhoda môže byť ešte vyššia. Napríklad, podľa našich predbežných zistení, v prvom chorvátskom románe Judita Marka Marulića (napísaný 1501, tlačou vyšiel 1521), ktorý obsahuje okolo 17 600 slov, z čoho 3459 heslových slov, keď ide o slovensko-chorvátske jazykové responzie, zisťujeme, že z celkového počtu heslových slov okolo 500 slov a morfém patrí do oboch jazykov. V gramatickej rovine je tiež vysoký stupeň zhody medzi blízkyh jazykmi: napr. v predložkovom systéme slovenčiny a srbčiny a chorváčiny sa eviduje až 70 percentná zhoda na formálnej úrovni, ale vo významovej rovine zhoda je už len 30%. Podobne je to aj v sekvenčnej gramatike textu a v texike vôbec. Sú to viac-menej známe veci systémovej jazykovedy, ktorými sa tradičná aj súčasná slavistika úspešne systematicky zaoberala a zaoberá. Na prelome storočí sa textika, hlavne však pragmalingvistika a komunikačná jazykoveda, pokúsili preniknúť do hlbších polôh týchto vzťahov a položiť si otázku, prečo je to tak, a či tento jazykový stav pretrváva. Aj náš príspevok je komunikatívne zameraný, pričom sa na výklad jednotlivých paralelných jazykových javov pozeráme cez prizmu národného komunikatívneho vedomia, ktoré je dôležitým prvkom jazykovej identity. *Komunikatívne vedomie* chápeme ako celkovú sumu vedomostí, poznatkov, skúseností a princípov, zabezpečujúcich komplexnosť komu-

nikatívnej aktivity človeka s človekom. Jednotliví i kolektívni používatelia jazyka pritom nedisponujú úplne rovnakou štandardnou sumou týchto činiteľov pri uchopení a konceptualizácii mimojazykovej skutočnosti, vďaka čomu možno hovoriť o (konfrontačnom) *kognitívnom* a *komunikatívnom vedomí* v rámci jedného národného jazyka (napr. v rovine vývinu jazyka) a v rámci blízkych aj vzdialenejších národných jazykov.

Národné komunikatívne vedomie si vyžaduje minimálne dvojaký odborný prístup: vyžaduje si systematický opis, výklad a ozrejmovanie na podklade reálneho stavu, čo je pre jednotlivcov priam nezvládnuteľná činnosť, lebo často ide nielen o premenlivé, ale aj neopakovateľné veličiny, alebo si vyžaduje prístup na základe istých teoretických modelov. Hneď na začiatku našej úvahy treba konštatovať, že tejto problematike sa u nás nevenovala systematickejšia špeciálna pozornosť, napriek tomu sa týchto otázok dotýkali ako vedľajšieho produktu takmer všetci autori v rámci jazyka ako komunikačného nástroja, najmä však v aplikovaných lingvistických konceptoch, akým je teória a prax prekladu, vyučovania cudzích jazykov, v konfrontačných deskriptívnych, psycholingvistických, kultúrolingvistických a v iných modeloch výskumu jazykového správania sa a trochu sústredenejšie v rámci opisu a interpretácie jazykového obrazu sveta (za všetky porovnaj najnovšie príspevky, napr. J. Dolníka, J. Mlacka v a J. Pekarovičovej v zborníku SAS 35, 2006). Nazdávame sa, že zo stanoviska súčasného poznania diverzifikovaných podôb národného jazyka výskum a analýza národného komunikatívneho vedomia je osobitne zaujímavá práve v konfrontačnom zornom uhle, lebo odhaľuje špecifické jazykovo-komunikačné prejavy, ktoré v „monolingvistickom“ zábere zostávali často nepovšimnuté. Tento náš postoj má vecné a vedecké opodstatnenie napr. aj v rozličných modeloch opisu komunikatívneho vedomia (situačný, aspektový, parametrický model), ktoré rozpracúval Iosif A. Sternin so svojimi spolupracovníkmi pri opise pomerne vzdialených komunikatívnych kultúr, akou je americká a ruská, ruská a nemecká, ruská a čínska a pod. (Sternin 2000, 2002a, 2002b a i.).

Produktívnym výskumom je aj problematika komunikatívneho vedomia v blízkych jazykoch akými sú slovanské jazyky (Sternin – Piper, 2004, Pekarovičová, 2004). Pokúsime sa na túto problematiku nazrieť z aspektu konfrontačného komunikatívneho vedomia blízkych jazykov strednej a juhovýchodnej Európy. Východiskový materiál nám poskytne v prvom rade slovenčina a srbčina, chorvátčina, slovinčina a iné jazyky z uvedeného jazykového, kultúrneho a komunikačného areálu. Pomerne produktívnym modelom v takomto prístupe je situačný model, prípadne jazykovo-komunikačný diskurz v osobitných komunikačných sférach.

Prv než pristúpime ku konfrontačnej analýze niektorých vybraných situačných modelov v uvedených prejavoch národného komunikačného vedomia, pristavme sa pri jazykových postojoch, ktoré v značnej miere, aj keď sú pomerne subjektívne motivované, signalizujú isté kontrastné komunikačné situácie v rámci národného komunikatívneho vedomia.

So slovenskými študentmi slavistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave sme zrealizovali anketu na zisťovanie národného a etnického komunikačného vedomia, týkajúceho sa južnoslovanských jazykov, ale aj slovenského komunikačného vedomia. Väčšina odpovedí na otázky typu *Aký je podľa Vás chorvátsky (slovinský, srbský, bulharský, macedónsky) jazyk; Akí sú Chorváti (Slovinci, Srbi, Bulhari, Macedónci); Aké sú Chorvátky (Slovinky, Srbky, Bulharky, Macedónky)* a pod. sa niesla v znamení pozitívneho hodnotenia: *melodický, spevavý, ľubozvučný, páči sa mi*, ale boli aj odpovede *neviem, nepoznám*. Keď išlo o hodnotové a asociačné pole pri odpovediach na otázku *Aká je slovenčina, Akí sú Slováci, Aké sú Slovenky*, k váhaniu spravidla nedochádzalo: odpovede boli pozitívne ladené, ale odrážal sa v nich aj kritický postoj – *slovenčina je asi najkrajší jazyk na svete, mne sa páči, ľubozvučná, moja rodná reč – myslím si, že je veľmi bohatou rečou* – po, síce jednu odpoveď, že (slovenčina je) *ťažká, nedokonalá, nelogická*. Veľmi zaujímavé boli aj odpovede na otázku *Akí sú Slováci/ Slovenky*. Slováci podľa našej ankety sú *pekní, pohostinní, milí, priateľskí*, ale aj *závistliví, leniví*,

Slovenky sú *pekné, milé, starostlivé, múdre, dobre varia*, ale aj *závistlivé, často vypočítavé, nepriebojné* atď. Prevláda však pozitívne (seba)hodnotenie.

Odpovede na otázky rovnakého typu, keď ide o predstaviteľov blízkych južnoslovanských etník ženského a mužského pohlavia však v značnej miere záviseli od osobných skúseností, resp. absencie skúsenostného základu. Aj tu by sme, napriek malému počtu respondentov mohli sledovať hodnotenie typické pre mužov a pre ženy. Odcitujem niektoré odpovede na otázku Akí sú Chorváti: *príjemní, priateľskí, pohostinní, vlasteneckí* – najčastejšie odpovede, Aké sú Chorvátky: najčastejšej odpovede boli *pekné, pohostinné, temperamentné*. Medzi respondentmi bolo najviac študentiek, a na túto otázku sme z ich postojov zaznamenali aj exkluzívne odpovede, že Chorvátky sú *tvrdé a prísne ako lektorka*.

Podobné odpovede boli aj pri ďalšej skupine otázok (Aký je podľa Vás srbský jazyk: *melodický, takmer identický s chorvátskym, zaujímavý* atď.; Akí sú Srbi: *pyšní, veselí, príjemní, vlasteneckí, agresívni* atď.; Aké sú Srbky: *tajomné, ustavične sa smejú, záleží im na výzore, krásne, podobné ako Chorvátky, veľmi tvrdé* atď.).

Pri iných jazykoch alebo etnických príslušníkoch boli aj odpovede *neviem, nepoznám*, čo priamo súvisí so znalostným obsahom (súčasťou ankety bola i otázka Kolkých Srbov, Bulharov, Macedóncov... poznáte – pri odpovediach typu *neviem* pri tejto otázke spravidla bola odpoveď *ani jedného*).

Digresiou o národnom a etnickom vedomí pri výskume komunikatívneho vedomia blízkych jazykov sme chceli poukázať na to, že aj keď ide o geneticky blízke jazyky alebo jazyky z toho istého jazykového areálu, vďaka istým individuálnym aj kolektívnym skúsenostiam komunikatívna kompetencia nie je priamoúmerná jazykovej skutočnosti. V komunikatívnom vedomí sa odráža jednak jazykové vedomie, ale aj jazykové nevedomie, v ktorom je ukotvené okrem iného aj spomenuté národné, etnické komunikatívne vedomie, orálna kultúra. Pokúsime sa to zdokumentovať na niekoľkých dokladoch z jazykov, ktoré vo svojom vývine zaznamenali konvergentné i divergentné vývinové etapy, a preto sa

zameriame na rozbor konkrétnych komunikačných situácií v slovenčine a blízkyh južnoslovanských jazykoch. Vďačným deskriptívnym, interpretačným, explanačným a metodologickým zdrojom v tomto prípade sú práce I. A. Sternina a teoretickú oporu budeme hľadať aj v našej staršej textickej orientácii, hlavne v zatextových impulzoch konfrontačnej textiky a impulzoch regionalistickej textiky (Dudok, 1998). Východiskom nám pritom budú aj niektoré komunikačné situácie v ruštine a srbčine, ktoré analyzoval P. Piper a I. A. Sternin (2004). Rozšírili sme ich však naším jazykovým materiálom zo slovenčiny a ostatných južnoslovanských jazykov, ako aj novými komunikatívnymi situáciami, predovšetkým v rámci zdvorilostnej stratégie pri používaní jazyka.

Začnime vstupnou diadickou situáciou – pozdravmi a zvitáním pri stretnutí dialogických partnerov, ktoré uvádzajú takmer všetky príručky orientované na zvládnutie jazyka ako cudzieho.

Štandardné výrazy a výpovede pri stretnutí dialogických partnerov v slovenčine a južnoslovanských jazykoch, akými sú pozdravy, sú takmer rovnaké: *Dobrý deň!* (slov.), *Dobar dan!* (chorv., srb.) *Dober dan!* (slovin.), *Dobar den!* (mac.), *Dobър den!* (bulh.). Podobne môžeme konštatovať vysoký stupeň komunikatívnej zhody aj pri najčastejšej následnej výpovedi *Ako sa máš?*, *Ako sa máte?*, ale už nižší stupeň formálnogramatickej zhody: porov. srb., chor.: *Kako si?* prípadne *Kako ste?*, slovin. *Kako se imaš?* *Kako se imate?* Aj v slovenčine podobne ako i v južnoslovanských jazykoch takáto otázka zaznie hneď za pozdravom, ale dialogickí partneri nereagujú na ňu priamočiaro: nevnímajú ju ako otázku, lebo tu dominuje fatická funkcia, resp. kváziotázka predstavuje kľúč, ktorým sa otvára vzájomný kontakt a komunikačná hra. V srbčine sa veľmi často aj niekoľkokrát zopakuje v obmenenej podobe, aby sa priamy kontakt udržiaval a odpovede môžu byť úplne stereotypné (P. Piper hovorí rádovo o niekoľkých desiatkach) po úplne individualizované a neraz poznačené sršiacim dôvtipom a jazykovým humorom. (Piper – Sternin, 2004, s. 4).

V bežných hovorených prejavoch vo všetkých jazykoch sú pozdravné formulky veľmi rôznorodé (ich používanie závisí od

kultúrneho vedomia používateľov jazyka, takže túto situáciu rozrôžňujú sociolektné, generolektné, urbolektné a i. vektory jazykovej komunikácie) a neraz ich nestačia sledovať ani deskriptívne príručky daných jazykov. Napr. v chorvátčine rozšírený pozdrav medzi mladými používateľmi chorvátčiny *Bog!* (doslovne Boh, tu vo význame Ahoj!), v 90. rokoch najprv ako slangizmus v Záhrebe, neskôršie na celom území chorvátskeho jazyka, ktorý si postupne osvojuje aj netínedžerská generácia. Lexikograficky ešte nie je podchytý, hoci jeho frekvencia je výrazná a pozdrav sa dostal za krátky čas do sféry štandardnej ústnej komunikácie či orálneho jazyka (podľa terminológie Waltera Onga, 2006).

Aj **prejavy neverbálnej komunikácie** v daných jazykoch a slovenčinou sú čiastočne odlišne realizované. Slováci sa po dlhšom čase odluky pri prvom stretnutí bozkajú na líce dva razy, Srbi trikrát. Tento tradičný spôsob víťania u pravoslávnych mužskej populácie sa zvlášť striktne rešpektoval v 80. a 90. rokoch, keď mal dištinktívnu funkciu, teraz je charakteristický hlavne pre rurálne prostredie a z aspektu komunikatívneho zemepisu, častejšie v Republike Srbskej (v Bosne a Hercegovine) a Čiernej Hore, než v samotnom Srbsku. Srbské dievčatá sa bozkajú iba raz, prípadne dvakrát, mestské ženy bozk často len naznačia. Otázka tretieho bozku bola zvlášť vypuklá v Chorvátsku, keďže sa Chorváti pri zvitani bozkávajú dvakrát. Táto etnolingvistická charakteristika je však v najnovšom čase aj tu na ústupe, lebo demoštratívnu a etnosignifikantnú funkciu jazykových a mimojazykových prostriedkov nahradila pôvodne kontaktovej funkcia.

Do komplementárnej situácie so zvitani a nadväzovaním kontaktu patrí **oslovovanie**. Pri oslovovaní v slovenčine a v jednotlivých blízkych jazykoch, akými sú aj južnoslovanské jazyky, je rozdiel už značnejší, jednak keď ide o formálnojazykový inventár, aj spôsob štruktúrovania jazykových foriem a pragmém, čo predstavuje väčšie nároky pre *interlingválne komunikačné vedomie*.

Prvým výraznejším diferencným a kontrastným javom medzi slovenčinou a južnoslovanskými jazykmi je zmena funkcie

vokatívu v slovenčine. Touto vlastnosťou je slovenčina bližšie k východoslovanským jazykom, k ruštine. V slovenčine sa vokatív ako typický prostriedok oslovenia dialogického partnera zachoval v obmedzenej miere (napr. pri bibliizmoch *Bože, otče, synu*, v niektorých lexémach z rodinného diskurzu: *kmotre, švagre* a pod.), kým v srbčine a chorvátčine je vokatív štandardným a produktívnym pádom. Ďalší diferenčný znak, ktorý modifikuje národné komunikačné vedomie pri uvedených jazykoch, je v distribúcii pomenovania a oslovenia osôb v závislosti od veku, pohlavia, sociálneho zaradenia, profesionálnej orientácie a pod. Napríklad, v slovenčine aj v srbčine, chorvátčine, slovinčine, macedónčine, bulharčine oslovenie typu *Pane!, Pani!, Gospodine!, Gospodo!* patrilo a po dočasnej kolektivistickej kultúrnej digresii znova patrí do štandardnej lexikálnej výbavy, ale v slovenčine sa používa častejšie ako v južnoslovanských jazykoch. V hovorovej podobe je bežné oslovenie *Mladý pán! Mladá pani!*, aj keď to nezodpovedá vždy vekovým limitom. V srbčine v komunikačnom priestore oslovenia takéto výrazy neočakávame. Slovenčina zasa nezaznamenáva ekvivalentné expresívnejšie oslovenie *Žena!*, ktoré by bolo paralelné so srbským expresívom *Ženo!* Ako bežné a veľmi frekventované oslovenie medzi kupujúcimi a predávajúcimi v srbčine je oslovenie *Komšija!, Komšinice!* (Pôvodný domáci výraz *sused* v ekavskej srbčine je v značnej miere nahradený turcizmom *komšija*.) V slovenčine doslovný preklad uvedených výrazov ako *Sused!, Suseda!*, prípadne *Susedka!* by prinajmenej bolo frapantné, a preto sa ani nepoužíva v takomto diskurze. Podobne platí aj o osloveniach vodičov v autobusovej hromadnej doprave v srbčine *Majstore!* bez ženského prechýleného variantu *Majstorice!* Takže ekvivalentom v slovenčine nemôže v danom kontexte byť *majster, majstre*, ale ekvivalentným oslovením je *Pán vodič*. Medzi špeciálne komunikačné sféry patrí aj srbské oslovenie *Care!* (doslovne: cár, cisár), ktoré má štylisticko-quantifikačné zafarbenie (vo význame Ty, ktorého oslovujem, si najlepší).

Oslovenie *pane* má v stredoeurópskom regióne svoju históriu a v rečových aktoch sa používa ako typická orálna formulka: a) ako samostatne stojaci formant, b) ako súčasť

zdvorilostnej syntagmy. Na začiatku týmto zdvorilostným výrazom pomenúvali Boha, potom vládarov, neskoršie vysokých šľachticov a aristokratov, aby sa uvedený význam postupne devalvoval, a od 16. storočia sa používa v dvoch základných funkciách: ako súčasť oslošovania predstaviteľov najvyšších spoločenských vrstiev a ako zdvorilostný oslovovací formant (Kertész , 1933, cit. podľa Nyomárkay, 2000, s. 278).

V tejto druhej funkcii oslošovania s formantom *pán* sa slovenčina nezohoduje s niektorými južnoslovanskými jazykmi. Napr. v srbčine stačí len oslovenie univerzitných hodností bez formantu *pán*: *profesore, docente, asistente; dekane, rektore*. V slovenčine je *pán profesor, pán docent, pán asistent*. Pri titulovaní dekana vysokej školy v slovenčine je tradičné oslovenie *spectabilis, spektabilita, rektora univerzity Vaša magnificencia*. V južnoslovanských jazykoch to nie je zaužívané. Slovenčina je v používaní týchto formuliek a syntagmatických zdvorilostných výrazov bližšie k nemčine a maďarčine (*Herr Professor, tanár úr*).

Keď ide o štruktúru *pán/pani + priezvisko*, prípadne *pán/pani + krstné meno* slovenčina a južnoslovanské jazyky sú zajedno: *gospodine Petrović, gospodo Marija, gospod Novak...*

Slovenské oslovenie s formantom *pán* príslušníkov južnoslovanských, ale aj iných národov, napr. Rusov, prekvapuje jeho široké uplatnenie: *pán vodič, pani upratovačka, pán predavač, pani uvádzačka*. Preto si táto téma zaslúži osobitné spracovania nielen v rámci komunikačného vedomia, ale aj z aspektu psycholingvistického a sociolingvistického opisu používania moderného jazyka a vývinu pragmalingvistických paradigiem v reči.

Diskurz oslovenia je vo všeobecnosti bohatý na interlingválne zhody aj kontrasty, lebo v jazykovej komunikácii existuje rad situácií, v ktorých sa využívajú oslovenia. Zhody a odlišnosti nevyplývajú len z jazykovej príbuznosti. V značnej miere tu karty zamiešali aj kultúrne činitele. Pri oficiálnych osloveniach je vyšší stupeň zhodných foriem, lebo ide o viacmenej protokolárne záležitosti, ktoré v značnej miere podliehajú jazykovej globalizácii. Formulky oficiálneho oslovenia sú často buď predpísané alebo konvencionalizované.

Napriek tomu sa aj v blízkyh jazykoch vytvorili isté diferenčné subsystemy oslovenia. V slovenčine sa k osloveniam typu *prítomní, dámy a páni, kolegovia* a pod. najčastejšie v neutrálnych situáciách pridáva prívlastok *vážení: vážení prítomní, vážené dámy, vážení páni, vážení kolegovia* atď. Tak je to aj v iných, teda aj v blízkyh jazykoch: *poštovane kolege* (srb.), *(po)štovane kolege* (chorv.), alebo zosilnené *uvažene gospođe / dame, uvažena / veoma poštovana gospodo*. Slovenčina umožňuje v oficiálnych osloveniach použiť aj menej neutrálne, expresívnejšie formy *milí kolegovia, drahí kolegovia* alebo knižnejšie formy *ctení / veľactení kolegovia*. Z tohto mikrosystému (*milí, drahí, ctení*) v srbčine vypadlo ohnivko *milí*, ktoré nahrádza adjektívum *dragi*.

Logicky, najvyššia medzijazyková diferenciácia je pri osloveniach polooficiálnych, dôverných a všeobecných (podľa členenia oslovení v systematickej štylistike J. Mistríkom v Štylistike z roku 1997, s. 63.), lebo oslovením sa nevytvára iba spoločenský vzťah s potenciálnym dialogickým partnerom, a to najčastejšie podľa princípu tradičných orálnych formuliek, ale zároveň sa vytvára aj emocionálny vzťah medzi nimi.

V jazyku a v komunikácii si osobitnú pozornosť zaslúži i vývin zdvorilostných formuliek. S týmito otázkami sa stretáme hlavne v rámci prekladu umeleckej literatúry, kde evidujeme aj metaforické, veľmi často ironické, funkcie oslovenia. Teraz sa týmito otázkami nebudeme zaoberať, aby sme dali priestor aj ostatným rečovým aktom charakteristickým pre komunikačné vedomie v jazykoch blízkyh slovenčine.

PodĎakovanie a ospravedlňovanie. Ak sme medzi slovenčinou a južnoslovanskými jazykmi na jednej strane a východoslovanskými jazykmi naznačili výskyt osobitných izolex a izoglos, či izokomuném v diskurzívnom priestore poďakovania, slovenčine a južnoslovanským jazykom v tomto priestore vývinovo a zo stanoviska súčasného stavu prislúcha približne spoločný areál. Mierny rozdiel je v miere a frekvencii poďakovania, hoci tu už do komunikačnej hry vstupujú aj individuálne jazykové zručnosti a pragmalingvistická stratégia.

Slováci v rámci zdvorilostného diskurzu častejšie ďakujú na celej kultúrnej osi urbánne – rurálne než Srbi. U rurálnych Srbov, a platí to aj pre enklávnych Slovákov vo Vojvodine a Rumunsku a západné slovenské diaspóry, ďakovanie aj za maličkosti je zriedkavejšie. Ešte výraznejšie sa to prejavuje pri ospravedlňovaní. U Srbov ospravedlnenie a úsmev vo funkcii ospravedlnenia signalizuje zdvorilosť, tak ako je to zakotvené v západnom komunikačnom modeli. V slovenčine to má však ešte výraznejší zdvorilostný rozmer než v srbčine, chorvátčine, macedónčine a bulharčine, takže sa Slováci nositeľom týchto jazykov zdajú byť ak nie afektovanejšími, tak zdvorilejšími, hoci v slovenskom komunikačnom vedomí ide o štandardné správanie. S podobným pocitom sa pri verbálnom správaní Slovákov, ktoré sa končí ospravedlnením aj v prípade, že je „vinný“ interlokútor, stretávajú aj Rusi. Elena Pravdová vo svojej sonde do komunikatívneho vedomia Slovákov píše, že Rusi sú „príjemne prekvapení“ takýmto správaním (Pravda, 2004, s. 29).

Realizácia oslovenia je v tesnej súvislosti s druhom interpersonálneho styku. Slováci pri kontakte s blízkymi reagujú zdvorilo, otvorene a empaticky. Podobne reagujú aj južnoslovanské národy, ale títo komunikanti sú v tomto zmysle temperamentnejší. Na rozdiel od nich však Slováci častejšie svojich známych a kamarátov pri oslovovaní podľa mena používajú hypokoristické tvary, a to nielen keď ide o tradičné mená: *Miško, Jožko, Janko, Paľko, Gabika, Lubka, Anička, Zuzka*, ale aj pri novších menách. Pritom sa pri oficiálnom mene v slovenčine používa pôvodný pravopis, ale v hypokoristickom tvare adaptácia je už úplná: napríklad *Nicol*, ale *Nikolka*. V srbčine a v ostatných južnoslovanských jazykoch každý menný variant je vlastne matrične a jazykovo štandardizovaný: *Zora, Zorica, Mila, Milica, Jovan, Jovica* a pod.

Pri komunikácii Slovákov v pracovnom kolektíve zo začiatku si všetci vykajú, bez ohľadu na pohlavie, vek a pracovnú hierarchiu, ale sa snažia čo najskôr potykať si. U južnoslovanských komunikantov starší veľmi často tykajú mladším od seba, ale v urbánnom prostredí je aj tu výraznejšie vykanie, z ktorého sa pomerne rýchlo viac-menej spontánne prechádza

na ty- formu. V slovenčine potykanie si je v značnej miere ritualizované: spravidla starší alebo nadriadený navrhuje mladšiemu tykanie a spoločensky sa to verifikuje najčastejšie alkoholom, skrížením rúk s pohárikom a dvojnásobným bozkom. Od uvedeného rituálu sa v novšom čase však odstupuje, lebo aj na Slovensku je čoraz normálnejšie byť abstinentom.

Pri styku s neznámymi južní Slovania sú spontánnejší než Slováci. Slováci sa snažia byť nenápadní, v prostriedkoch hromadnej dopravy sú zdržanliví, ale zároveň pozorní a nenadvádzajú verbálny styk. Na ulici sú voči neznámym okoloidúcim ústretoví, dávajú prednosť starším a ženám, ale neraz sú až nevšímaví. Hlavne v ostatnom desaťročí v mestách sa bežne stáva, že sú nevšímaví voči chorým, ktorým na verejnosti náhle prišlo zle a neposkytujú im potrebnú prvú pomoc alebo nevolajú pohotovosť; často ich považujú za opitých s argumentáciou, že ich do toho nič nie je.

Podobne nastali isté zmeny aj v mužsko-ženskej komunikácii. Napriek demokratizácii vzťahov predsa ešte vždy sú pomerne dobre zachované zdvorilostné vzťahy mužov k ženám: vykanie aj celkom mladým dievčatám je bežné, rovnako ako aj dávanie prednosti pri nastupovaní do električky alebo autobusu. Tiež aj staršie zdvorilostné formy ako napr. *Ruky bozkávam!* / *Bozkávam!* sú ešte vždy živé, hoci generolekticky poznačené. U južných Slovanov sa to už z komunikácie vytratilo a nie je živé ani v chorvátčine, resp. v záhrebskom urbolekte, kde sa takéto formy udržiavali najdlhšie.

V kontakte s cudzincami v podstate nie sú väčšie rozdiely. V ostatných desaťročiach sa však situácia aj v tomto smere akoby obrátila: Slováci, ktorí predtým trpeli izolacionizmom, sa k cudzincom správali a správajú rovnako otvorene a ústretovo, kým južní Slovania, hlavne Srbi, po skúsenostiach s izoláciou svoju ústretovosť neraz okorenia, napríklad bezohľadným predbiehaním na cestách, vytrubovaním na autá s cudzou poznávacou značkou pri zmätočnej alebo váhavej jazde a pod.

Verbálne a neverbálne správanie Slovákov a južných Slovanov, ako aj ostatných Neslovákov, v najrozmanitejších spomenutých a ešte početnejších nespomenutých situáciách,

sú v každom ohľade porovnateľné premenné veličiny. Preto zhromažďovanie jazykového materiálu pre výskum komunikatívneho vedomia nepredstavuje prínos len pre lepšie, hlbšie a podrobnejšie poznávanie kontrastných jazykových a komunikačných prejavov dvoch jazykov v rámci glotodidaktiky a aplikovanej lingvistiky, nepredstavuje relevantný materiál pre porovnávacie sociolingvistické a pragmalingvistické koncepcie, ale predstavuje prínos aj pre lepšie sebapoznávanie. A v neposlednom rade predstavuje aj vklad do opisu, interpretácie a vysvetľovania jazykového fenoménu ako hovorenej a písanej kultúry. A nakoniec: sústavnejším rozborom, interpretáciou a vysvetľovaním konkrétnych jazykových javov z aspektu komunikatívneho vedomia dopracujeme sa k odpovediam, prečo niektorý z (často blízkych) jazykov nedisponuje tým-ktorým jazykovým javom, ktorý je inde štandardným prejavom mimojazykovej skutočnosti – túto otázku otvoria ako prví spravidla tí, ktorí sa učia nejaký cudzí jazyk, hlavne cudzinci a príslušníci jazykovej diaspóry sú tí, ktorí objavujú prázdne miesta v jazyku – alebo sa dostaneme k odpovediam, prečo dochádza k sémantickému rozčesnutiu „neohrozených” jazykových jednotiek medzi geneticky blízkymi jazykmi (aj v rámci toho-ktorého jazyka atď.). Komunikatívne vedomie nie je však v tomto a všeličom inom všemožnou formulkou, čarovným prútikom na jednoznačné odpovede. Pri tomto vedeckom koncepte je veľa subjektívnej energie, s ktorou jazykoveda pre istotu počíta len v minimálnej miere. Ale z náhodnej realizácie často vzniká jazykový princíp. Preto komunikatívne vedomie ako súčasť kognitívneho a jazykového obrazu sveta má miesto aj v súčasných lingvistických úvahách.

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj: *Súčasný jazykovokultúrny svet Slovákov*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul 2006, s. 11–24.
- DUDOK, Miroslav: *Úvod do textiky*. Petrovec: Kultúra 1998.
- KOPEČNÝ, František: *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Praha: Academia 1981.
- KERTÉSZ, Manó: *Szállok az úrnak*. Budapest 1933. 3. vyd. 1996.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.
- MLACEK, Jozef: *Opozícia "svoje – cudzie" v zrkadle slovenskej frazeológie*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul 2006, s. 43–60.
- NYOMÁRKAY, István: *Strategije uljudnosti u komunikaciji*. In: *Kroatističke studije*. Zagreb: Matica hrvatska 2000, s. 275–284.
- PIPER, Predrag – STERNIN, Iosif, A.: *Nacionalnye osobennosti komunikativnogo povedenia*. In: *Kommunikativnoe povedenie slavjanskich narodov*. Ed. PIPER, Predrag – STERNIN, Iosif, A. Voronež: Istoki 2004, s. 3–10.
- ONG, Walter J.: *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Praha: Nakladatelství Karolinum 2006.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk - Predmet aplikovanje lingvistiky*. Bratislava: Stimul 2004.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina v slovanskom kontexte*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul 2006, s. 465–475.
- PRAVDA, Elena A.: *Nekotorye osobennosti komunikativnogo povedenia Slovkov*. In: *Kommunikativnoe povedenie slavjanskich narodov*. Ed. PIPER, Predrag – STERNIN, Iosif, A. Voronež: Istoki 2004, s. 25–39.
- STERNIN, Iosif A. (red.): *Russkoe i finskoe komunikativnoe povedenie*. Vypusk 1. Voronež: Voronežskij gosudarstvennyj universitet 2000.
- STERNIN, Iosif A. (red.): *Russkoe i nemeckoe komunikativnoe povedenie*. Vypusk 1. Voronež: Voronežskij gosudarstvennyj universitet 2002.
- STERNIN, Iosif A. (red.): *Russkoe i francuzskoe komunikativnoe povedenie*. Vypusk 1. Voronež: Voronežskij gosudarstvennyj universitet 2002.

Summary

The Communicative Consciousness in Slovak and Other Related (Southern Slavic) Languages

The paper analyzes the communicative consciousness of related languages in Central and South-Eastern Europe. The notion of communicative consciousness involves the sum of knowledge, experience and principles, which guarantee the totality of inter-personal communicative activities. The paper compares linguistic and extra-linguistic materials in Slovak, Serbian, Croatian, Slovenian, Bulgarian and Macedonian. Along with previously well-described similarities, the paper discusses numerous differences in particular phenomena, which were rather unexpected from the point of view of classical linguistics. These differences manifested themselves in specific situations and speech utterances, such as addressing someone, greeting someone, expressing gratitude or excusing oneself

Psycholingvistický princíp vo vyučovaní didaktiky cudzieho jazyka

Sústavné hľadanie čo najefektívnejších spôsobov výučby cudzích jazykov vychádza zo skúmania nepochybne najkomplikovanejšej a najzávažnejšej zložky tohto procesu – učiaceho sa jedinca. V súčasnosti takmer všade vo svete predovšetkým postupné odhaľovanie zákonitostí psychiky učiaceho sa smeruje k uplatňovaniu stále nových, efektívnejších lingvodidaktických metód, a to už pri príprave budúcich učiteľov cudzích jazykov (porov. Pekarovičová 2004, 2006; Palcútová 2006). Za jednu z nich možno považovať aj projekt používania tzv. metajazyka vo vyučovaní didaktiky cudzieho jazyka, ktorý sa už niekoľko rokov úspešne realizuje vo Francúzsku.

Metajazyk slovenčina v didaktike cudzieho jazyka

Na francúzskych univerzitách študenti v odbore francúzština ako cudzí jazyk, ktorí sa v budúcnosti chcú stať učiteľmi, musia v treťom ročníku povinne absolvovať kurz zvoleného neznámeho cudzieho jazyka ako úplní začiatočníci. Vyberajú si ho väčšinou z ponuky približne štyroch jazykov (slovenčina, poľština, arabčina, čínština, resp. ruština, holandčina, turečtina, hebrejčina, ale aj tamilčina, perzština, bretónčina, baskičtina, barbarčina, aztécky jazyk nahuatl a pod., podľa ponuky jednotlivých univerzít). Podmienkou je, aby si vybrali jazyk, s ktorým doteraz nikdy neprišli do kontaktu, resp. jazyk, ktorý je čo najvzdialenejší jazykom, ktoré dosiaľ poznajú (napr. študent, ktorý sa v minulosti učil ruštinu, si nemôže vybrať slovenčinu alebo poľštinu, rovnako každý študent musí „priznať“ svoj eventuálny bilingvizmus, aby sa predišlo tomu, že si napr. arabčinu zvolí niekto, kto od detstva hovorí plynule po arabsky).

Cieľom takéhoto úvodu do úplne nového jazyka je predovšetkým „uvažovanie o výučbe“ cudzieho jazyka, ktoré má:

a) umožniť študentom uvedomovať si ich vlastný spôsob učenia sa nového jazyka (od uvedomenia si motivačného faktora, cez vzťah k novému študovanému jazyku a porovnávanie s inými cudzími jazykmi, ktoré sa učili predtým, cez popis doterajších metodických postupov uplatňovaných pri výučbe jazykov),

b) viesť študentov k tomu, aby dokázali sami opísať a sformulovať vlastný proces osvojovania si jazyka (opisujú prácu počas vyučovania v učebni aj mimo nej, uvažujú o sprostredkovaných jazykových a kultúrnych (interkultúrnych) obsahoch, o každom svojom napredovaní krok za krokom),

c) nechať študentov premýšľať o konkrétnom prínose takejto skúsenosti pre ich budúcu profesionálnu prax učiteľa francúzštiny ako cudzieho jazyka (úlohou každého je pokúsiť sa načrtnúť svoj projekt výučby cudzieho jazyka, vlastnú predstavu o svojom budúcom profesionálnom pôsobení a súčasne zaujať postoj k svojej individuálnej voľbe určitých lingvodidaktických metód vo vyučovacej praxi, predovšetkým skúsiť pouvažovať, ako môže učiteľ cudzích jazykov využívať psycholingvistické poznatky pre zefektívňovanie svojej práce, aká je úloha odborovej didaktiky pri systematickej príprave učiteľa materinského a cudzieho jazyka).

Študent didaktiky cudzieho jazyka sa tak priamo konfrontuje s možnými problémami pri výučbe jazyka, pričom si do veľkej miery musí sám uvedomovať predovšetkým závažnosť postavenia interkultúrnej komunikácie v odbornej príprave budúceho učiteľa cudzieho jazyka (Pekarovičová 2004).

Štúdium didaktických aspektov vyučovania francúzštiny ako cudzieho jazyka cez iný jazyk dostáva tak zvolenú slovenčinu do pozície tzv. modelového jazyka, ktorý má slúžiť predovšetkým ako prostriedok na skúmanie psychologických základov osvojovania a učenia sa cudzích jazykov, na akúsi sebareflexiu a pokus o psychologický prienik do vedomia učiaceho sa, ktorý prichádza po prvý raz do kontaktu s neznámym cudzím jazykom.

Cielom tohto vyučovania totiž nie je naučiť sa komunikovať vo vybranom jazyku, osvojenie si komunikatívnej kompetencie v slovenčine je druhoradé. Slovenčina („učenie sa prostredníctvom slovenčiny“, „učenie sa učiť“, resp. „uvažovanie o vyučovaní“ alebo „hovorenie o učení sa“) sa stáva meta-jazykom v časopriestore jazykovej učebne (v skupine približne desiatich študentov) aj mimo nej (vo forme dištančného vyučovania cez internet, ktoré sa testuje na Univerzite Blaisa Pascala v Clermont-Ferrand).

Metóda denníka ako prostriedok výučby didaktiky cudzieho jazyka

Súčasťou tohto projektu didaktiky francúzštiny cez metajazyk slovenčina je *metóda denníka*, t. j. úloha povinne vypracovať podrobný „denník výučby“, kde si študenti priebežne dôkladne zaznamenávajú celý priebeh vyučovania nového jazyka a kultúry (čo sa dialo na jednotlivých hodinách, ako každá hodina prebiehala, čo pri tom prežívali, aké boli ich reakcie atď.) Takto majú možnosť experimentovať s tým, čo môže skutočne prežívať učiaci sa na hodine cudzieho jazyka, aké má ťažkosti, ako vníma svoj vzťah s vyučujúcim, akými premenami prechádza jeho motivácia, vzťah k cudzej kultúre, aké zaznamenáva úspechy, čo je na hodinách príjemné, zaujímavé, podnetné alebo naopak. Ukázalo sa, že vypracovanie takéhoto osobného „denníka“ je veľmi účinným prostriedkom, ako naozaj efektívne napredovať v osvojovaní si cudzieho jazyka. Umožňuje študentovi doslova načúvať samému sebe, vedie ho, aby si uvedomoval samého seba v procese osvojovania si nového.

Študenti sa prostredníctvom tejto metódy majú možnosť podrobiť „samoskúmaniu“ na samom začiatku procesu učenia sa nového cudzieho jazyka. Nie je to denník v pravom zmysle slova, určený pre vybrané publikum, nejde ani o denník ako literárny žáner. „Denník výučby“, resp. „denník z vyučovania“, niekedy nazývaný aj „palubný denník“, je práca, ktorá má presné (vyučujúcim vopred definované) etapy, na záver hodnotené podľa vopred určených kritérií klasifikácie. Je

výsledkom rovnováhy (rôznej u jednotlivých študentov) medzi stotožnením sa s projektom „samoskúmania“ (introspekcie kognitívnych procesov) a snahou ukázať sa v pozitívnom svetle po obidvoch stránkach – ako dobrý študent jazyka a súčasne dobrý budúci učiteľ, a v neposlednom rade určite aj snahou vyhovieť kritériám hodnotenia. Takýto „denník“ možno v každom prípade vzhľadom na jednu z jeho vlastností, ktorou je ukončenosť, považovať za hybridný útvar. Ďalšou typickou vlastnosťou, ktorá ho odlišuje od klasického denníka z iného uhla pohľadu, je výrazná prítomnosť jednotlivých participujúcich aktérov vyučovania (ostatných učiacich sa i samotného vyučujúceho). Samozrejme, každý takýto „denník“ je do väčšej či menšej miery spätý s hypertextom denníkov, ktoré mu predchádzali. Študenti majú jednak prístup k denníkom z minulých rokov, a napokon, pravidelné stretnutia celej skupiny sú príležitosťou na syntézu zo strany učiteľa didaktiky, na zhrnutie najdôležitejších bodov, s ktorými sa bolo možné stretnúť počas jednotlivých etáp vyučovania, ako aj na výmenu názorov študentov. To umožňuje spätne sa zachytiť jednotlivých závažných bodov tvoriacich zložky doterajšej práce. Teda aj keď je písanie „denníka“ samostatné, úvahy môžu byť do istej miery spoločné (kolektívne).

Metóda denníka v didaktike cudzieho jazyka a zápisky ako prostriedok výučby majú jednoduchý cieľ – ukázať užitočnosť zvoleného metajazyka, tohto „hovorenia o vyučovaní a učení sa“, ktoré predpokladá zo strany vyučujúceho jednak pozornosť citlivú na vzťahy v skupine učiacich sa (účastníkov tejto „hry“) i rozsiahlejšie odborné vedomosti z oblasti lingvodidaktiky.

Pripravovať takýto svoj osobný „denník“ totiž skutočne znamená „hrať hru“. Každý týždeň po skončení dvojhodinového kurzu, si študent čo najpresnejšie a najúplnejšie značí (v rozsahu približne desať minút, max. pol hodiny, nejde o mimoriadnu činnosť navyše), čo robil a ako to robil (alebo nerobil), aký mal pocit z každej aktivity (popisuje obsah lekcie, typy aktivít, ich rozmanitosť i samotný priebeh, analyzuje metodické postupy, vzťahy v skupine, s vyučujúcim, eventuálne ťažkosti). Účinnosť „hry“ je postavená na silnom autentickom osobnom zážitku a s ním spojenými emóciami, ktoré umocňujú

skúsenosti získané počas nej. „Hrať hru“ znamená, že študent nemá možnosť iba sa tváriť, že sa učí, alebo že je v skupine iba preto, že musí. Povinnosť vypracovať „denník“ zaväzuje študenta k pravidelnej prítomnosti na vyučovaní, k systematickosti a dobrej koncentrácii.

V priebehu niekoľkých týždňov môže študent na sebe pozorovať, že postupne prechádza niekoľkými fázami, stavom destabilizácie a stratenosti alebo naopak, uspokojujúcim pocitom napredovania, nadšenia a zvedavosti. Konštatuje, čo mu počas vyučovania ide, a čo nie, čo sa darí jemu, čo ostatným, uvažuje prečo, pokúša sa formulovať svoje myšlienkové pochody. Skúša experimentovať so vzťahom s vyučujúcim, zaujať svoje postoje a stratégie. Sleduje, ako sa mení jeho motivácia (intenzitou i vlastnosťami) prispôsobuje ju svojim očakávaniam a želaniam, ktoré sú čoraz presnejšie a jasnejšie. Stáva sa tak skutočne aktívnou zložkou tejto výučby, ktorá patrí jemu i ostatným, pod vedením vyučujúceho.

Výsledkom tohto „samoskúmajúceho“ učenia sa cudzieho jazyka je predovšetkým spomienka na putovanie, pre každého individuálne, tým, čo prežíva, vie, nevie, pamätá si, zabúda, čo ho teší alebo hnevá, na vzťah s vyučujúcim a na cudziu kultúru, doteraz úplne neznámu. Je barometrom ukazujúcim vývoj konkrétnych predstáv študentov o tom, ako učiť a čo znamená učiť. Je to skúsenosť so sebou samým, cez jednotlivé aktivity i cez vzťah k ostatným. Je to možnosť kontroly vlastného učenia sa inšpirovaného experimentom, dobrodružstvom a skutočným zainteresovaním.

Nie je jednoduché byť naraz učiacim sa i pozorovateľom – počas jednotlivých časových úsekov vyučovacej hodiny je prakticky vždy jedna z pozícií dominantnou. Vyvážiť tieto dve roly si vyžaduje veľkú koncentráciu (potreba zaznamenávať, zapisovať celý priebeh však nespomaľuje proces osvojovania si vedomostí, naopak – postupne sa stáva podvedomým mechanizmom).

Študenti si po absolvovaní takejto výučby musia sami odpovedať na dve základné otázky:

1. *Čo som sa naučil?* (Obsahy, témy, slovná zásoba, gramatika, fonetika, frázy, reálie a pod.)

2. *Aký to malo priebeh?* (Kde, v akých podmienkach; s kým, akí sú; ako, akými metódami a aké sú moje reakcie – emocionálne i intelektuálne, motivácia, postoje, správanie, pocity, čo si myslím o celom priebehu vyučovania).

Pred samotnou prípravou záverečnej syntézy v podobe „denníka“ je potrebné postupne pripraviť sedem čiastkových správ, ktoré sú prienikom celého skúmania a v zásade definujú podstatu tohto vyučovania.

Prvá správa sa týka opisu úvodnej hodiny. Hovorí predovšetkým o očakávaníach študenta (koľko času plánuje týždenne venovať učeniu sa nového cudzieho jazyka, ako si zorganizuje tento čas, akým materiálom disponuje, aké budú jeho kontakty s cudzím jazykom mimo školského vyučovania, jeho ciele, prípadne čo očakáva od samotnej univerzitnej prípravy budúceho učiteľa). Študent opisuje svoje dojmy z prvého kontaktu s vyučujúcim (jeho pôvod – rodený hovoriaci, kompetencie, kondíciu), so skupinou (definuje dôležitosť vzťahu vyučujúci – učiaci sa), s prostredím učebne (hodnotí rozloženie lavíc, počet učiacich sa v skupine, časový rozvrh, v ktorom prebieha výučba i samotný počet a frekvenciu vyučovacích hodín, do ktorých je kurz rozložený).

Správy č. 2, 4, 6 sa týkajú priebehu jednotlivých vyučovacích hodín. Vo veľkej miere závisia od individuálnej motivácie študenta, aj celej učiacej sa skupiny, od interakcií a záujmu, ktorý prináša kontakt s cudzím jazykom (analýza individuálna i kolektívna). Detailne opisujú všetky konkrétne činnosti a aktivity vykonávané počas experimentovania na vyučovaní (napr. prácu so zvukovým záznamom a fonetickými cvičeniami počas nácviku výslovnosti, uskutočnené didaktické, resp. experimentálne hry, rolové hry spojené s videonahrávkou a jej analýzou atď.)

Správy č. 3, 5, 7 sú zamerané na témy vychádzajúce z odporúčaných odborných textov z lingvodidaktiky a psycholingvistiky, ktoré študenti dostávajú od vyučujúceho ako teoretické východiská pre svoje štúdium. Ide napríklad o problematiku psychohygienických podmienok, didaktických pomôcok a materiálu, vybraných metodických postupov,

vyučovacích stratégií a pod. Študenti hodnotia používanie audiovizuálnej techniky a informatiky na vyučovaní, prácu s autentickým didaktickým materiálom, porovnávajú a analyzujú koncepcie rôznych učebníc slovenčiny pre cudzincov (publikovaných na Slovensku aj vo Francúzsku), vyjadrujú sa k úlohe sprostredkovania reálií vo výučbe cudzieho jazyka, k funkciám podielu používania slovenčiny a francúzštiny v prehovoroch vyučujúceho v priebehu výučby a pod.

Záverečná syntéza, „denník“, musí obsahovať bilanciu vývoja motivácie počas semestra, odrážať študované komunikačné a kognitívne metódy, sumarizáciu základných princípov vyučovania samotným študentom (vrátane opisu vlastného učenia sa – tvorba poznámok, učenie sa slovíčok, gramatických pravidiel – opakovaním nahlas, opakovaným písaním, samostatne alebo vo vetách, kontextoch, resp. v dialógoch; kartotéka, farebné kartičky „do vrečka“, elektronická databáza, internet, vyhľadávanie kontaktov s rodenými hovoriacimi, resp. autentických dokumentov v cieľovom jazyku, televízia, rozhlas, periodiká, e-mail, chat; učiaci sa odhaľujú svoje praktiky, dochádza k identifikácii preferencií jednotlivých techník učenia sa – napr. aj v súvislosti s otázkou, či dávať alebo nedávať domáce úlohy, učiť sa naspamäť alebo nie a pod.).

Študent zároveň v svojej práci načrtáva portrét učiaceho sa (charakterizuje typológiu učiacich sa, definuje ich profily, opisuje vlastnosti – veľmi heterogénne portréty, v spätosti s predchádzajúcimi návykmi počas učenia sa jazykov, aj vzhľadom na organizáciu času určeného na učenie sa jazyka, vnútorné osobnostné črty – tichý, temperamentný, málo motivovaný študent, pasívne rezistentný atď.), ako aj svoju úvahu o eventuálnych rozdieloch medzi nadobudnutými vedomosťami a počiatočným očakávaním. Zaoberá sa tiež myšlienkou, či by mohlo byť užitočné aplikovať metódu denníka aj bežne pri učení sa cudzích jazykov, príp. ešte širšie pri štúdiu iných predmetov na rozličných typoch škôl.

„Samoskúmanie“ pri učení sa jazyka je teda založené predovšetkým na sledovaní reakcií učiaceho sa – na skúmaní psychosociálnych a psycholingvistických kognitívnych

mechanizmov, jeho postojov, správania, vývoja motivačného činiteľa (motivácia, demotivácia, plasticita motivácie, ako ťažiť z motivácie, vnútorná motivácia), procesu zapamätávania, preskupovania nadobudnutých vedomostí, navrstvovania nových vedomostí na staršie, získavania ďalších vedomostí zovšeobecňovaním a pod.

Takéto systematické „samoskúmanie“ pravidelne vyústené do čiastkovej správy nevyhnutne rozpútava myšlienkovú činnosť, a to vo viacerých plánoch.

V prvom pláne ide o analýzu toho, čo prináša situácia osvojovania si cudzieho jazyka. Nejde o analýzu myšlienkového vedomia vo filozofickom zmysle slova. Pravidlá „hry“, presne určené a akceptované, sú omnoho skromnejšie: učiaci sa jednotlivci sa podrobujú skúške kognitívnych procesov, ktoré si uvedomuje. Kládie si otázky o „učení sa učiť“ v skupine učiacich sa, uvažuje o faktoroch, ktoré podnecujú alebo naopak tlmia osvojovanie si jazyka.

V druhom pláne sa konfrontuje vzťah analyzovanej skúsenosti s teoretickými východiskami, ktoré študenti už ovládajú (konceptné otázky vyučovania, prvky aplikované na základe odporúčanej študijnej literatúry a prostredníctvom komunikácie v skupine).

V treťom pláne uvažovanie vychádza z konkrétnych činností na vyučovaní, z aktívneho správania učiaceho sa, z nevyhnutnej dynamiky tohto procesu, ktorú si skupina učiacich sa dobre uvedomuje.

Formát denníka predstavuje integrovanú zložku vyučovania, ktorého dôležitou a neodmysliteľnou súčasťou je aj teoretické uvažovanie orientované na problematiku metodiky výučby cudzích jazykov. Prvou spontánnou reakciou študentov vo väčšine prípadov totiž býva práve porovnávanie toho, čo možno pozorovať na hodinách cudzieho jazyka, s naštudovanou vzdelávacou doktrínou. Tento postoj nepochybne vychádza z nevyhnutnosti komunikačnej zložky v didaktike cudzieho jazyka (hlavne cez komunikačné prístupy sú popisované a hodnotené udalosti a správania sa aktérov v učiacej sa skupine) a súčasne zo zoznamu študijnej literatúry poskytnutej

vyučujúcim didaktiky. Denník sa tu paradoxne stáva prostriedkom osvojovania si jazyka. Študenti sa usilujú dokázať, že je skutočne možné „naučiť sa veľa o jazyku a neučiť sa pritom jazyk“ – pripraviť hodinu na záujme, bez toho, aby išlo o komunikačnú hodinu (získať vedomosti o jazyku a neučiť sa komunikovať v tomto jazyku).

Dištančné vyučovanie cudzieho jazyka cez internet

Keďže naučiť sa modelový cudzí jazyk nie je skutočným a hlavným cieľom tohto experimentálneho vyučovania (v záverečnom hodnotení kurzu tvorí úroveň osvojovania si jazyka len štvrtinu, zvyšné tri štvrtiny známky odrážajú nadobudnuté vedomosti z odboru lingvodidaktiky), na Univerzite Blaise Pascala v Clermont-Ferrand sa začal testovať aj projekt alternatívnej výučby slovenčiny realizovanej dištančnou formou, aby možnosť naučiť sa po slovensky študenti-záujemcovia fakultatívne predsa len mali.

Dištančné vyučovanie prebieha prostredníctvom internetového fóra **Slovenčina** na adrese <http://fr.groups.yahoo.com/group/slovencina/> (obr. 1), kde vyučujúci vystupuje v úlohe moderátora. Táto forma vyučovania cez

Yahoo! GROUPES
SLOVENČINA

slovencina · F · SK

- Accueil
- Messages
- En attente
- Spame
- Envoyer
- Fichiers
- Photos
- En attente
- Liens
- Base de données
- Sondages
- Membres
- En attente
- Agenda
- Promotion
- Inviter

Accueil

Vous êtes Français ou Francophone et vous apprenez le slovaque?
Voulez-vous mieux connaître la Slovaquie et les Slovaques?
Devenez membre de notre groupe SLOVENČINA sur le site suivant:
<http://fr.groups.yahoo.com/group/slovencina/>

Chcete sa zdokonaľiť v slovenčine? Chcete sa skontaktovať s niekým, kto sa tiež učí po slovensky, alebo naopak s niekým, kto je rodený Slováč a študuje francúzštinu ako cudzí jazyk?

Voulez-vous vous perfectionner en slovaque? Voulez-vous être en contact avec quelqu'un qui apprend aussi le slovaque, ou au contraire avec quelqu'un qui est slovaque et qui étudie le français comme langue étrangère? Rejoignez-nous! Devenez membre de notre groupe! Il est souhaité de ne pas s'exprimer dans sa langue maternelle mais plutôt de s'essayer dans la langue étudiée. Même si le clavier est une petite barrière, le texte slovaque restera, lui, aussi compréhensible avec les caractères un peu modifiés. Ce site n'est pas seulement éducatif, il nous permet de mieux connaître la Slovaquie et surtout de mettre en contact des gens d'horizons divers désireux de partager et de faire de nouvelles rencontres. Tout le monde est le bienvenu pour prendre part au développement de ce forum (photos, liens internet, anecdotes, récit de voyages sont attendus avec impatience)!

Tešíme sa na Vás! Objavujte s nami Slovensko a slovenčinu, nájdite si veľa nových priateľov vo Francúzsku aj na Slovensku! Veľa šťastia!

Adresses mail du groupe:
Envoyer un message : slovencina@yahoogroupes.fr

internet umožňuje záujemcom o slovenčinu jednak pokračovať v štúdiu intenzívnejšie aj mimo rozvrhu povinných hodín, príp. po skončení semestra, ale predovšetkým udržiavať si kontakt s jazykom aj do budúcnosti. Zároveň dáva relatívne široký priestor na spresňovanie a rozvíjanie tém súvisiacich s realiami krajiny, ktorým sa pre nedostatok času nie je možné podrobnejšie venovať priamo na vyučovacích hodinách.

O možnosti sprievodného dištančného vyučovania sa študenti dozvedajú na prvej hodine didaktiky slovenčiny ako cudzieho jazyka, pričom od ich slobodného rozhodnutia závisí, či sa stanú aj členmi fóra *Slovenčina*. Úvodné slovo na vstupnej internetovej stránke stručne popisuje zmysel fóra a má za úlohu motivovať študenta k takémuto ďalšiemu individuálnemu prehlbovaniu si vedomostí o novej, doteraz neznámej, krajine a jej jazyku.

Študenti majú možnosť byť prostredníctvom *správ* v neustálom kontakte so svojim vyučujúcim (v prípade záujmu ho môžu požiadať o osobnú konzultáciu), aj s ostatnými členmi fóra. *Správy* (príp. diskusie) okrem toho aktuálne informujú o dianí (mimoškolskom alebo akomkoľvek v najširšom zmysle slova) súvisiacom so slovenčinou a Slovenskom ako takým. Okrem toho, že sa dajú sledovať priamo na stránke fóra, automaticky sa rozposielajú do e-mailových schránok všetkých členov, ktorí si takúto funkciu pri registrácii aktivovali.

Najdôležitejšími zdrojmi informácií sú *priečinky* a *linky* (vždy s popisom paralelne v slovenčine aj vo francúzštine). V *priečinkoch* sa nachádzajú súbory zoradené do jednotlivých kategórií, ako napr. Slovenský jazyk (cvičenia a kurzy – úroveň 1, 2, 3), Slovenská literatúra, Slovenská hudba, Slovenská kuchyňa, Slovenské tradície, Slováci – kultúrne odlišnosti, Slovenské osobnosti, Známi mladí Slováci, Zápisky z ciest po Slovensku, Stáže na Slovensku a pod.

Tematicky usporiadané *linky* (resp. odkazy na súvisiace internetové stránky), opäť s dvojjazyčným popisom, pomáhajú začiatočníkom so zatiaľ nedostatočnou slovnou zásobou dobre sa orientovať pri vyhľadávaní užitočných informácií, čo zvyčajne býva náročné, ak sa o to pokúšajú priamo pomocou

vyhľadávacích serverov a nesprávne zadajú kľúčové slová v slovenčine. Fórum odkazuje na linky v rámci tém, napr. Slovensko – všeobecné informácie, Mapy Slovenska, Slovensko – fotografie a virtuálne prehliadky, Slovensko – turistické informácie (cestovanie, hotely, služby, internetové kaviarne a wifi zóny), Made in Slovakia – tradičné slovenské výrobky, Slovenské bankovky a mince, Štátne sviatky na Slovensku, Slovensko v EÚ, Slovensko vo Francúzsku a Francúzsko na Slovensku (ambasády, konzuláty, kultúrne inštitúty), Slovenská hudba (možnosť priameho prehrávania skladieb), Slovenská veda a výskum, Slovenské médiá (online vysielania slovenských televízií a rádií), Slovenské výtvarné umenie, Slovenský film, Slovenčina vo Francúzsku – kde a ako študovať slovenčinu, Slovenčina cez internet (e-learningové vyučovanie slovenčiny pre cudzincov), Jazykové kurzy slovenčiny na Slovensku, Online francúzsko-slovenské a slovensko-francúzske slovníky, Online slovník slovenského jazyka, Online jazykový korektor slovenského jazyka, Slovenský národný korpus atď.

Rubriku *fotografie* tvorí niekoľko albumov, napr. fotografie Slovenska, obálok knižných turistických sprievodcov o Slovensku publikovaných vo Francúzsku, učebníc a DVD kurzov slovenčiny pre cudzincov (z francúzskych aj slovenských edícií), prekladovej literatúry zo slovenčiny do francúzštiny, zaujímavých CD so slovenskou hudbou a DVD s pôvodnou slovenskou filmovou tvorbou, ďalej fotografie zachytávajúce typické slovenské výrobky (suveníry zo Slovenska), zvyky a tradície (Veľká noc, Vianoce) a pod. Fotografie z vlastných ciest po Slovensku postupne dopĺňajú sami študenti (súčasne so zápiskami z ciest zaradenými do priečinkov).

Súčasťou fóra je aj *agenda*, ktorá umožňuje prehľadné plánovanie rozvrhu hodín i sprievodných mimoškolských podujatí v elektronickom kalendári (fórum aktuálne informuje aj o všetkých kultúrnych podujatiach organizovaných slovenským veľvyslanectvom vo Francúzsku) .

Členmi fóra nie sú len francúzski študenti (resp. neštudenti, nadšenci) slovenčiny, ale aj niekoľko slovenských študentov v odbore francúzsky jazyk a literatúra ochotných na dialku pomáhať so slovenčinou, vymieňať si e-mail, neskôr po

slovensky komunikovať prostredníctvom chatu. Členom sa v zásade môže stať každý, kto o členstvo prejaví záujem krátkou argumentáciou opierajúcou sa o svoju motiváciu a vzťah k slovenčine a k Slovensku, jeho samotné členstvo je následne akceptované moderátorom fóra. Komunikácia prebieha v slovenčine, resp. v slovenčine aj vo francúzštine (dominantné postavenie má v textoch slovenčina, ale objavuje sa aj množstvo paralelných slovensko-francúzskych textov, v závislosti od témy a jej náročnosti). Fórum sa snaží byť užitočné pre rôzne úrovne ovládania slovenčiny, ale predovšetkým chce byť prístupné a ľahko zrozumiteľné pre hlavnú cieľovú skupinu – začiatkov, na ktorých sa aj v budúcnosti bude klásť najväčší dôraz pri dopĺňaní ďalších cvičení, aktivít, prehľadných tabuliek a modelových komunikačných situácií. Na tvorbe fóra participujú všetci jeho členovia. Tí noví, hľadajúci kontakt na Slovensku, sa predstavujú, ďalší si vymieňajú svoje skúsenosti a pocity z učenia sa po slovensky, opisujú dojmy z prvej návštevy na Slovensku, zo študijných (či iných) pobytov, alebo sa vyznávajú zo svojho vzťahu k určitým miestam či ľuďom, iní odporúčajú, radia sa, informujú. Texty v rubrikách *lekcie*, *jazykové cvičenia* a *úlohy* vytvára výhradne moderátor fóra.

Prvotnou myšlienkou pri zrode fóra SLOVENČINA bolo umožniť študentom didaktiky slovenčiny ako cudzieho jazyka pokračovať individuálne dištančnou formou v štúdiu slovenčiny aj po skončení kurzu orientovaného na skúmanie psychológie učenia sa a vyučovania cudzích jazykov. Súčasne, aj v rámci tohto kurzu považovať fórum za „impulz k učeniu sa“, resp. za ďalší prostriedok umožňujúci „psycholingvistické samoskúmanie sa“ pri „učení sa o učení“, rovnako aj príležitosť zažiť „na vlastnej koži“ situáciu učenia sa aj takouto formou (konfrontovať vlastnú skúsenosť s vedomosťami získanými z odbornej literatúry a následne uvažovať o nej v svojej záverečnej práci). Súčasťou sledovaných lingvodidaktických metód a postupov sa teda stalo aj skúmanie možností, ktoré poskytuje dištančná forma vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka oproti tradičnej forme výučby.

Samotná realizácia fóra však tento zámer presiahla. Nielenže dochádza k transformácii a inovácii predmetu didaktika cudzieho jazyka pre dištančnú formu vyučovania, fórum navyše začína pôsobiť motivačne pre ďalších nových záujemcov o slovenčinu (z najrozličnejších odborov, profesií i miest vo svete).

Literatúra

- BERCHOU, M. J.: *Ce qu'apprend le journal d'apprentissage*. Le Français dans le monde, N° 286, 1997, s. 49–50.
- BROUSSEAU, G.: *Théorie des situations didactiques*. Grenoble: La Pensée Sauvage 1998.
- CARLO, C.: *Le journal de bord en didactique du FLE: réflexivité composite et apprentissage*. Le Français dans le monde, N° spécial Recherches et Applications N°39 – *Biographie langagière et apprentissage plurilingue*, janvier 2006, s. 84–95.
- GAONACH, D.: *Théories de l'apprentissage et acquisition d'une langue étrangère*. Paris, Hatier 1987.
- LOJOVÁ, G.: *Psycholingvistika – psychológia učenia sa a vyučovania cudzieho jazyka*. Cizí jazyky, roč. 41, 1997/98, č. 1–2, s. 8–10.
- MARTINEZ, P.: *La didactique des langues étrangères. Que sais-je?* Paris: PUF 2004.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk - Predmet aplikovanje lingvistiky*. Bratislava: Stimul 2004.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Paedagogica 18*. Bratislava: Univerzita Komenského 2006, s. 85–97.
- PALCÚTOVÁ, Michaela: *Koncepcia dištančného štúdia slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Paedagogica 18*. Bratislava: Univerzita Komenského 2006, s. 106–113.
- SUCHÁNKOVÁ, H.: *O psycholingvistice ve vztahu k osvojení jazyků*. Cizí jazyky, roč. 46, 2002/2003, č. 1, s. 3 – 4.

Internetové stránky

- <http://fr.groups.yahoo.com/group/slovencina/>
<http://www.elearningeuropa.info/>
<http://www.e-ducation.sk/>
<http://www.fdlm.org/fle/larevue.html>

Summary
The Psycholinguistic Principle in Teaching Didactics
of a Foreign Language

The paper deals with a method used in France for training future teachers of French as a foreign language. This method is based on the direct encounter of a future teacher with a new foreign language, namely, Slovak. Its goal is to examine the psychological background of foreign language acquisition. The approach involves the observation and analysis of didactic approaches used by a teacher (namely, a teacher of Slovak as a foreign language), as well as the self-reflection and attempt to penetrate one's own consciousness on the part of a student who encounters an unknown foreign language for the first time. The student thus gradually overcomes obstacles, while he or she fully recognizes the importance of intercultural communication in the training of teachers of foreign languages. The examination of the method of distance learning of Slovak as a foreign language becomes an integral part in the psychology of learning and teaching foreign languages.

Prejavy gramatickej kategórie životnosti v západoslovanských jazykoch

Gramatické kategórie životnosti a mužskej osoby sú v porovnaní s ostatnými gramatickými kategóriami v slovanských jazykoch oveľa mladšie. Proces ich gramatikalizácie súvisí s rozpadom pôvodného praslovanského spôsobu ohýbania substantív, pričom sa pri maskulínach stala relevantnou najskôr kategória mužskej osoby a až neskôr kategória životnosti (R. Mračníková, 2005, 2006).

Nová gramatická kategória životnosti s opozíciou gramém (+ životnosť : – životnosť) sa v rámci substantív mužského rodu začala formovať už v neskoropraslovanskom období. Gramatický význam životnosti dosiahol takú mieru zovšeobecnenia, že sa začal vyjadrovať pravidelne určitým systémom gramatických prostriedkov v určitej triede slov, na animátoch (*Anim.*). Proces formálneho osamostatnenia kategórie životných maskulín si vyžadoval vytvorenie osobitného systému gramatických prostriedkov. F. V. Mareš (2001, s. 48) o tomto procese píše, že sa uskutočňoval predovšetkým využitím paralelných koncoviek starých *u*-kmeňov, ktoré splynuli s *o*-kmeňmi. Keďže neexistuje pravá synonymia tvarov (synonymné tvary sa buď funkčne využijú alebo zaniknú), tieto boli funkčne využité na rozlíšenie mužského rodu životného a neživotného.

V príspevku venujeme pozornosť synonymným relačným morfém, ktoré vznikli splynutím dvoch pôvodných praslovanských deklinačných kmeňov (*o*-kmeňov a *u*-kmeňov) a ich funkčnému využitiu z dvoch aspektov: 1. z aspektu opozície animáto / nonanimáto (*Anim.* / *nAnim.*), keďže súčasná pravidelnosť výskytu gramatických prostriedkov vyjadrujúcich mennú kategóriu životnosti je v jednotlivých spisovných západoslovanských jazykoch rozdielna a 2. z aspektu ďalšieho funkčného využitia týchto relačných morfém. Pôvodne

uniformnú transparentnosť paradigmy maskulín narušil buď alomorfizmus, ktorý formálne zobrazuje opozíciu gramém tejto kategórie (+ životnosť : – životnosť), alebo vplyv iných nekompatibilných činiteľov. Ich pôsobením sú navzájom gramatické alomorfy v postavení komplementárnej distribúcie (dublety) alebo voľnej distribúcie (varianty). Ak rešpektujeme variantnosť základných deklinačných vzorov substantív, ktoré rozširujú základný inventár modelov skloňovania určených rodovou príslušnosťou substantíva a povahou koncového konsonantu v tvarotvornom základe, je zrejmé, že okrem nich pôsobí množstvo faktorov ovplyvňujúcich distribúciu alomorf. Z. Rusínová (1992, s. 23) postupne vydelduje jednotlivé skupiny maskulín na základe spoločných deklinačných rysov od všeobecnejšie definovaných väčších skupín ku konkrétnejším menším skupinám. Pozornosť sústreduje na vzájomnú prepojenosť faktorov pôsobiacich na distribúciu alomorf. Na záver konštatuje, že distribúciu alomorf možno riešiť iba čiastočne, a to množstvom vzorov, typov a podtypov. Distribúciu treba chápať ako viacfaktorový jav, ako súčasť pôsobenia systémových vzťahov v jazyku. Podľa miery pôsobenia týchto vzťahov možno určiť aj charakter jazyka z hľadiska morfolologickej typológie a uniformnej transparentnosti. Odklon od nej zdôvodňuje podobne aj J. Dolník (2005, s. 202) vplyvom rôznych nekompatibilných faktorov.

Vo vybraných nepriamych pádoch jednotného čísla maskulín tvrdej paradigmy sa sústredíme na otázku, akým spôsobom jazyky západoslovanského makroareálu vyjadrujú opozičné gramémy kategórie životnosti a aké ďalšie faktory ovplyvnili funkčné využitie pôvodných relačných morfém.

V tvare **genitívu sg.** sa v západoslovanských jazykoch pri animátoch uplatnila pôvodná relačná morféma *o*-kmeňov *-a*, ktorá bola z hľadiska početnosti tohto deklinačného typu u väčšiny maskulín tvrdej paradigmy. Aj animáta *u*-kmeňov prevzali túto koncovku **syn-u* > *syn-a*, **vol-u* > *vol-a* a pod. (Lexéma *wól* - *wolu* si v poľštine ako jediná výnimka zachovala pôvodné zakončenie genitívu.)

V češtine ovplyvnili hláskoslovné zmeny (prehlásky, depalatalizácie) morfológickú štruktúru paradigiem a celý proces zblížovania deklinácií životných substantív s výraznou tendenciou rozlíšiť maskulína podľa kategórie životnosti aj v genitíve singuláru jasnou distribúciou pôvodných koncoviek tvrdej paradigmy. M. Komárek (1981, s. 61) uvádza, že *u*-kmeňová koncovka *-u* začala už v 13. stor. prenikať k neživotným maskulínam *o*-kmeňa, na čo poukazujú doklady z konca tohto storočia (napr. *svého hlasu, svého času*). V pamiatkach zo 14. stor. doklady s *-u* pribúdajú napriek prevahe koncovky *-a* (*bluda, broda, ploda*). V dnešnej češtine je koncovka *-a* u neživotných maskulín už neproduktívna, čo sa prejavuje tým, že prevzaté slová majú iba *-u* (*krému, acetylénu*). Súčasná kodifikácia podporuje vzťah komplementárnej distribúcie motivovanej gramatickou kategóriou životnosti pre alomorfy *-a* / *-u*. Svedčí o tom konštatovanie v Príručnej mluvnici češtiny (2003, s. 253) v prospech koncovky *-u*. Pri tejto distribúcii v spisovnej češtine treba zohľadniť aj vplyv ďalších faktorov podmieňujúcich odklon od uniformnej transparentnosti pod vplyvom syntaktickej funkcie, ktorú slovo vo vete zastáva (tamže). Substantíva s adverbialným významom miesta (menej často i času alebo spôsobu) priberajú koncovku *-a*. Ako objektové mávajú tieto maskulína koncovku *-u*, napr. *do roka – (dožil se jednoho) roku, do kalicha / -u – (dotkl se) kalichu*. Na tom istom mieste sa uvádza aj skupina neživotných substantív, ktoré majú v tomto páde iba koncovku *-a* v rámci osobitného podtypu *ostrov*. Ide o substantíva (najmä propriá) tvorené sufixom *-ín, -ov* (*Lvov, Hulín*), ale rovnako sem patria aj iné mená, ktoré majú s touto skupinou spoločný význam miesta (napr. *komín, sklep, les, dvůr*), či niekoľko ďalších substantív (napr. *chléb, život, jazyk*). Z. Rusínová (1992, s. 24) hierarchizovala faktory pôsobiace na distribúciu alomorf v G sg. takto:

1. tvrdosť / mäkkosť paradigmy: *pána, hradu, lesa / stroje, muže* (mäkká paradigma má spoločnú podobu a je jednoznačne delimitovaná),

2. životnosť / neživotnosť: animáta *-a* / nonanimáta *-u, -a* (touto delimitáciou sú oddelené životné maskulína),

3. syntaktická funkcia pri nonanimátach: prívlastková, predmetová / príslovková (*stín javoru, vyrobeno z javoru / lístek spadl z javora*),

4. slovotvorný faktor pri nonanimátach: substantíva tvorené sufixami *-ov, -ín* majú bez ohľadu na syntaktickú rolu iba koncovku *-a* (*venkova, včelína*),

5. historický faktor pri nonanimátach: stará prináležitost k *o*-kmeňom s koncovkou *-a* sa udržala vďaka ich vysokej frekvencii (*les, chléb*).

V slovenčine na rozdiel od češtiny nemožno uplatniť ako prvý delimitačný činiteľ tvrdosť / mäkkosť paradigmy. Rozhodujúcim faktorom pre slovenčinu je kategória životnosti, ktorá vydeluje animáta s jedinou koncovkou *-a* od nonanimát, pri ktorých sa striedajú obidve pôvodné koncovky. Dôvodom je splnutie deklinácií životných maskulín do jedného vzoru *chlap* (na rozdiel od češtiny, kde sú pre racionálie animáta s nulovou relačnou morférou v N sg. dva vzory *chlap, muž*). Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 91) uvádza, že nie je možné podať úplne presné pravidlá o tvorení G sg. substantív vzoru *dub*. Stav, keď na jednej strane používatelia spisovného jazyka v zásade správne používajú príslušné koncovkové morfémy, ale teoretici nie sú schopní určiť pravidlá o používaní týchto koncovkových morfém, nazval už E. Pauliny (1949, s. 41) paradoxným. Odmietol predchádzajúce pokusy delimitácie nonanimát na základe formálneho kritéria, ktorým bolo zakončenie kmeňa slova, pretože toto nevedlo v starších gramatikách k jednoznačnosti kodifikácie. Jedinou spoluhláskou na konci tvarotvorného základu, ktorá jednoznačne rozdeľovala nonanimáta bolo *-m* (*stromu, domu*). J. Oravec (1970, s. 162) vysvetľuje tento fakt tým, že z fonologického systému slovenčiny si nijaká zákonitosť nevyžaduje jednu z prípon, pretože obe hlásky sú tvrdé. E. Pauliny (1949, s. 42–43) navrhuje za základ pravidla o používaní koncovkových morfém v G sg. pri vzore *dub* významové kritérium. Upozorňuje na sufixy *-ák, -ík, -ček*, ktorými sa pri neživotných maskulínach udržiava pomocou koncovky *-a* vedomie spolunáležitosti so životnými substantívami. Rovnako autor upozorňuje na animizovanie

niektorých neživých predmetov v hovorovej reči (mená stromov, hríbov, neduhov, karát a pod.) v tvaroch Ak sg. (*stali bučka, nájsť dubáka, dostať zrádnika, mať horníka*). Zistenie, že všetky tieto mená majú aj v G sg. koncovku *-a*, ho privádza k záveru, že neživotné substantíva, ktoré javia nejakú súvislosť so životnými substantívami, majú pravidelne koncovkovú morfému *-a*. A naopak, čím je meno konkrétnejšie, tým má skôr koncovkovú morfému *-u*. Z týchto záverov vychádzal aj L. Dvonč pri koncipovaní kapitoly venovanej substantívam v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 89 – 90). Pri skupine konkrétnych mien sa ako výnimka uvádza substantívum *vrch* s genitívnym tvarom *vrchu*, naopak pri látkových a hromadných maskulínach sú ako výnimky uvedené napr. tvary *syra, ovsu*. V. Machek (1957, s. 574) uvádza *u*-kmeňovú príslušnosť praslovanského substantíva *vrъchъ* a dokazuje pôvodnú *o*-kmeňovú deklináciu pri tvaroch psl. *ovъsbъ* (tamže, s. 346) a *syръ* (tamže, s. 491). Na tomto základe môžeme aj v slovenčine vyčleniť historický faktor, založený na pôvodnej príslušnosti substantív ku kmeňom, ktorých forma sa v jazyku udržala dodnes vďaka ich vysokej frekvencii pri používaní.

L. Dvonč (1966, s. 90) píše, že mnohé slová majú dvojtvary ako napr. *bok – boka / boku, utorok – utorka / utorku, štvrtok – štvrtka / štvrtku, piatok – piatka / piatku, teplomer – teplomera / teplomeru, rok – roka / roku*. Pri maskulíne *rok* uvádza, že príponu *-a* má vo výrazoch *z roka na rok, do roka, vyše roka, pol roka, štvrt roka* atď., príponu *-u* zasa napríklad v tvaroch *z roku 1918, začiatok školského roku, koniec (začiatok) roku, toho roku*. Pri porovnaní kontextového použitia dvojtvaru *boka / boku* v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2003, s. 73; *prevažovať sa z boka na bok, napadnúť nepriateľa z pravého boku*) možno uvažovať o syntaktickom faktore ovplyvňujúcom distribúciu relačných morféme pri nonanimátach v G sg. (Na podrobnejšie opísanie tejto distribúcie plánujeme uskutočniť aktuálny sociolingvistický výskum). V súčasnej kodifikácii spisovnej slovenčiny sa po zohľadnení slovotvorného faktoru (*-ok*) obmedzili dvojtvary *utorka / utorku, štvrtka / štvrtku, piatka / piatku* a pre G sg. majú tieto lexémy záväznú koncovku *-a*. Komplementárnu distribúciu relačných morféme *-a* a *-u*

posilňuje aj rozlíšenie nominatívnych homonymných tvarov, napr. *druh – druhu* (*nAnim.*) / *druha* (*Anim.*); *kolok – kolka* (v kolkárstve) / *kolku* (na listine). J. Oravec (1970, s. 168) na základe excerpovaného materiálu preferoval príponu *-a* ako základnú príponu tvrdej paradigmy maskulín, pred ktorou nemá byť uprednostnená druhotná prípona *-u*. Táto prípona je vymedzená v slovenčine sémanticky a vyskytuje sa v dvoch okruhoch podstatných mien, pri abstraktách, resp. materiáliách a kolektívach. L. Dvonč (1984, s. 31) potvrdil tento názor, že za základnú príponu sa bežne považuje *-a*, kým *-u* je vedľajšou príponou. Z výsledkov výskumu a reprezentatívnosti jednotlivých vzorov slovenskej substantívnej deklinácie ako modelov skloňovania (V. Benko – J. Hašanová – E. Kostolanský, 1998, s. 7 – 8) vyplýva, že triedu neživotných maskulín tvrdého zakončenia oveľa lepšie reprezentuje vzor *med*, keďže v G sg. sa častejšie vyskytuje prípona *-u* (3493 slov v KSSJ) ako prípona *-a* (1685 slov v KSSJ). Pritom aj v skupine slov s *-a* v G sg. je viac takých, ktoré majú v L sg. príponu *-u* (*o svietniku*; 906), ako tých slov, ktoré majú v L sg. *-e* ako vzorové slovo *dub* (*o dube*; 397).

V **poľštine** koncovka *-u* postupne od 16. stor. prechádzala k čoraz väčšiemu počtu neživotných maskulín. V dnešnej poľštine majú koncovku *-a* predovšetkým životné maskulína (okrem lexémy *wół – wołu*) a neživotné maskulína označujúce časti tela, náradia a nástroje, hry, tance a názvy cigariet. Koncovku *-u* majú neživotné substantíva prevzaté, astraktné, hromadné a látkové (Strutyński, 2000, s. 84). Pri neživotných maskulínach v poľštine neexistuje, podobne ako v slovenčine, jednotné pravidlo distribúcie pôvodných relačných morfém tvrdej paradigmy.

Svedectvom unifikácie paradigiem v kodifikovanej podobe jazyka je stav v **hornej i dolnej lužickej srbčine** (hls., dls.) s dominantnou koncovkou *-a* v G sg. pre všetky maskulína. H. Šewc (1968, s. 72) uvádza koncovka *-u* v hls. iba ako variantnú pre niekoľko jednoslabičných neživotných maskulín (*doma / domu, hłoda / hłodu, hroda / hrodu*), ktorá sa najčastejšie udržala v ustálených slovných spojeniach (*dom wot domu*

chodzíć). H. Fasske vo svojej podrobnej gramatike (1981, s. 494) uvádza len pre niekoľko substantív pádovú príponu *-u* ako základnú (*hrodu, plodu, hľodu, mjedu, domu*) či variantnú (*bludu / bluda, gatu / gata, grodu / groda, plodu / ploda, sadu / sada*).

P. Žigo (2002, s. 86) píše, že množstvo anomálií vyplýva z rozdielnej povahy pôvodného formálneho kritéria a z paradigmatických štruktúr, vychádzajúcich z významového kritéria. Okrem anomálií typu *dub – duba / hrad – hradu* vznikli výraznejšie anomálie vyvolané mentálnym navodením sprievodného klasifikačného javu. Jeho dôsledkom je aj množstvo variantných prípon v jednotlivých skloňovacích vzoroch substantív.

V **datíve sg.** maskulín tvrdej paradigmy vo všetkých západoslovanských jazykoch nájdeme pôvodnú datívnu koncovku *u*-kmeňov *-ovi* (**synovi*). Táto koncovka prenikla aj do datívu ostatných životných maskulín pôvodných *o*-kmeňov v slovenčine (**spsědu* > *susedovi*), *jo*-kmeňov (**mǫžu* > *mužovi*), *i*-kmeňov (**gosti* > *hostovi*), *a*-kmeňov (**sludze* > *sluhovi*) a *ja*-kmeňov (**sǫdci* > *sudcovi*). Táto zmena má funkčnomotivačnú príčinu (P. Žigo 2002, s. 86 – 87), ktorej podstatou je zhoda vo formálnom vyjadrení konkrétneho gramatického významu a odstránenie medziparadigmatického formálneho kontrastu pri istom gramatickom význame. Výsledkom postupného nadobúdania dominantného postavenia funkčnej motivácie je zblížovanie a napokon zjednotenie rôznych koncoviek pôvodného systému: dat. a lok. sg. mask. *-ovi* v slovách typu *chlapovi, mužovi, hostovi, sluhovi, sudcovi, synovi*. Rozpad kmeňovej deklinácie v starej slovenčine tak aj v oblasti vývinu jazyka potvrdzuje Wurzelovu teóriu motivovanosti a stability morfológických tried, podľa ktorej je príslušnosť slova ku konkrétnej morfológickej triede tým menej príznaková a prirodzenejšia, čím intenzívnejšie je predvídateľná na základe mimomorfológických kategórií.

V snahe po jednotnom tvarotvornom formante sa medzi-paradigmatickým vyrovnáním ustálila tvarotvorná prípona *-ovi*, pretože zo všetkých pôvodných relačných morf sa vyznačovala najnižším stupňom gramatickej homonymie.

V spisovnej slovenčine je jasná komplementárna distribúcia relačných alomorf *-ovi* a *-u* podľa gramatickej kategórie životnosti, naopak v češtine sú obe pôvodné koncovky variantné.

V češtine je pri životných maskulínach možnosť voľby medzi *-u* / *-ovi*, v nárečiach jednoznačne prevláda koncovka *-ovi*, a preto sa tvary s *-u* (napr. *sousedu*) pociťujú ako knižné. J. Pleskalová (2004, s. 243) charakterizuje dubletnosť (v našom kontexte variantnosť – doplnila R. Mračníková) ako typický jav českej deklinácie, ktorá je pozostatkom staršieho stavu, keď bola takáto pestrosť tvarov bežná.

V slovenčine spel naopak vývin k tomu, aby konkrétny pád vyjadrovala jedna koncovka. Dublety sa v spisovnej slovenčine funkčne rozlíšili: *-ovi* pre animáta, *-u* pre nonanimáta. Relačná alomorfa *-u* sa zachováva v ustálených slovných spojeniach a v cirkevnej reči dodnes pri slovách *človek*, *čert*, *pán*, *duch*, *otec*, *diabol*, *vlk*, *Kristus*, pričom pri slove *pán* aj vtedy, keď stojí ako prívlastok v syntaktickej konštrukcii (podrobnejšie pozri Dvonč, 1962, s. 92).

Zhodný vývin datívu sg. maskulín tvrdej paradigmy možno sledovať **v poľštine, v hornej a v dolnej lužickej srbčine**. Kategória životnosti je v týchto jazykoch formálne odlíšená iba homonymiou G – Ak sg., nie D – L sg. ako v slovenčine a v češtine. V datíve sg. (poľ., hls. a dls.) nie sú dubletné alomorfy určené kategóriou životnosti (pri všetkých maskulínach sa používa jedna relačná morféma). Poľština si zachováva pôvodnú koncovku *-ovi* bez hláskoslovných zmien (Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2001, s. 203), dolná lužická srbčina má koncovku *-oju*, ktorá vznikla kontamináciou pôvodných koncoviek **-ovi* + **-u* > *-owu* > *-oju* (*susedoju*, *wjelkoju*, *duboju*). V dialektoch prechodného pásma nárečí obidvoch jazykov sa zachováva koncovka *-oj* ako výsledok hláskoslovných zmien **-ovi* > *-oji* > *-oj*, resp. redukcie *-oju* > *-oj* (*synoj*, *golcoj*, *clowjeko*, *bykoj*; porov. stav v zemplínskych, užských a sotáckych nárečiach s presahom do abovských nárečí). V hornej lužickej srbčine je výsledkom vývinu pôvodnej koncovky taký istý (navyše s vokalicou zmenou *-o* > *-e*) **-ovi* > *-oji* > *-oj* > *-ej* (*nanej*, *lawej*, *dubej*,

hórnikej, ptačkej, čahej). Pri pohľade na datív sg. v západoslovanských jazykoch je jeho jednotnosť koncovky v poľštine, hornej lužickej srbčine a dolnej lužickej srbčine – na rozdiel od češtiny a slovenčiny – znakom prevažujúcich aglutinačných vývinových tendencií v týchto jazykoch.

Pôvodným tvarotvorným formantom **lokálu sg.** *u*-kmeňov bolo *-u* a *o*-kmeňov bolo *-ě*, spôsobujúce druhú palatalizáciu velár, ktorej výsledkom boli alternácie nekorelovaných konsonantov (**bog-ě > boz-e*, **človek-ě > človece*) v paradigme maskulín. Pôvodné alternácie tvarotvorného základu zanikli vo všetkých západoslovanských jazykoch.

V hornej a dolnej lužickej srbčine sa zachovali pôvodné koncovky *o*- a *u*-kmeňov, ktoré sú v súčasných spisovných jazykoch v komplementárnej distribúcii. Pred alomorfoú *-e* alternujú konsonanty podľa mäkkosti, tj. zachováva sa starý stav, len s tým rozdielom, že po zániku jerov nadobudli mäkké varianty konsonantov dištinktivnú platnosť fonémy v rámci mäkkostnej konsonantickej korelácie (hls. *susod – wo susodže / dls. sused – wo suseže, dub – wo dubje*). Koncovku *-u* majú maskulína zakončené na velárny konsonant (Šewc, 1968, s. 73).

Rovnako je to aj v **poľštine**, v ktorej sa od 16. storočia rozšírila v pozícii po velárach *-k, -g, -ch* relačná morféma *-u*. Koncovka *-u* je označená ako expanzívna (Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2001, s. 205), pretože prešla od pôvodných *u*-kmeňov aj k substantívam ako *mężu* (*jo*-kmene), *gościu* (*i*-kmene), či *kamieniu* (*n*-kmene). V **češtine** má *-e* obmedzený výskyt, bežné je iba vo význame príslovky miesta (*na dubě / o dubu*; Příruční mluvnice češtiny, 1995, s. 253).

Pri životných maskulínach sú v češtine a v slovenčine tvary L sg. homonymné s D sg. V slovenskej jazykovednej literatúre sa uvádza, že táto homonymia vznikla vnútroparadigmatickou analógiou D → L sg. Podľa nášho názoru ide o podobný proces transplantácie pádových prípon ako pri vyrovnaní G → A sg. motivovaný funkčnou podobnosťou obidvoch pádov a formujúcou sa kategóriou životnosti.

Pri distribúcii alomorf *-e* a *-u* v L sg. v západoslovanských jazykoch pôsobí rovnaký delimitačný fonologický činiteľ. V slovenčine a češtine je to navyše sémantický činiteľ (+

životnosť / – životnosť), ktorý v češtine dopĺňa aj syntaktický činiteľ.

Z opísanej distribúcie alomorfov tvrdej paradigmy maskulín v jazykoch západoslovanského makroareálu vyplýva, že najvyššiu tendenciu k aglutinácii majú lužickosrbské jazyky. Gramatickú kategóriu životnosti vyjadrujú rovnako ako poľština iba pádovým synkretizmom G – Ak sg. pri animátoch, ostatné gramatické významy sú vyjadrené jednou gramatickou morférou. Uniformná transparentnosť paradigmy je narušená výskytom relačných alomorfov v L sg., ale tieto sú vo vzťahu komplementárnej distribúcie určenej fonologickým činiteľom. Zánikom vokatívu v dolnej lužickej srbčine tento jazyk zaujíma krajné postavenie na osi flektívny – aglutinačný typ jazyka. Jeho protipólom je čeština s najvyšším stupňom flektívnosti, ktorá sa prejavuje pri realizácii kategórie životnosti pádovou homonymiou G – Ak sg., D – L sg., a rovnako táto kategória ako sémantický činiteľ výrazne ovplyvňuje distribúciu dubletných alomorfov v G sg. V prípade synkretizmu D – L sg. sú relačné alomorfy vo vzťahu fakultatívnej distribúcie, ktorá spoločne s ďalšími činiteľmi výrazne narúša celkovú transparentnosť tvrdej paradigmy maskulín v tomto jazyku. Jedným z najproblematickejších pádov je v slovenčine a v poľštine z hľadiska distribúcie pádových prípon G sg., túto distribúciu ovplyvňuje viacero faktorov (sémantický, syntaktický, historický, slovotvorný a formálny). Postavenie jazykov západoslovanského makroareálu na osi flektívnosť - aglutinatívnosť je takéto:

flektívnost ←—————→ aglutinatívnost

Genitív sg.					
	slov.	poľ.	čes.	hls.	dls.
<i>RAnim</i>					
<i>nRAnim</i>		-a	-a		-a
<i>nAnim</i>	-u	-a	-u, -a	-a, -u	

Datív sg.					
	čes.	slov.	poľ.	hls.	dls.
<i>RAnim.</i>					
<i>nRAnim.</i>	-ovi, -u	-ovi, (-u)	-owi, (-u)	-ej	-oju
<i>nAnim.</i>	-u	-u			

Lokál sg.					
	čes.	slov.	poľ.	hls.	dls.
<i>RAnim.</i>					
<i>nRAnim.</i>	-ovi, -u	-ovi, (-u)		-e, -u	
<i>Anim.</i>	-u, (-e)	-e, -u			

Analýzu nepriamych pádov životných maskulín v slovenčine a ich porovnanie s ostatnými jazykmi v západoslovanskom areáli vnímame ako čiastkový príspevok do teórie prirodzenej morfológie na pozadí vývinových procesov, ktoré v prirodzených, nespisovných formách smerovali k optimálnemu kódovaniu, zohľadnenému neskôr v kodifikácii. Charakteristickými znakmi západoslovanských jazykov v rámci životných maskulín je výskyt alomorfizmu na úrovni tvarotvorného základu a formantu, polyfunkčnosť relačných morfém, počet kategórií a im priradených gramém a typy ukazovateľov pri jestvujúcich kategóriách. Kvalitu príslušného systému určujú kvantitatívne prevládajúce štruktúrne vlastnosti. Výskyt alomorfizmu na úrovni tvarotvorného základu, ktorý narúša morfotaktickú transparentnosť paradigiem v západoslovanských jazykoch, je výsledkom pôsobenia viacerých činiteľov. Okrem fonologického faktora (napr. palatalizácie velár pri alternácii typu *ruka* - *ruce*) a morfonologického faktoru (napr. vplyv prozódie na alternácie typu *žena* - *žien*) je výrazným znakom západoslovanskej deklinácie zachovanie pôvodných deklináčnych typov

pôvodných spoluhláskových kmeňov. Situácia je najjednoduchšia v slovenčine a v češtine, v ktorých dochádza k alternáciám tvarotvorného základu iba pri pôvodných *nt*-kmeňoch. V ostatných paradigmách došlo k zjednoteniu tvarotvorného základu jeho vnútroparadigmatickým vyrovnávaním. Ostatné západoslovanské jazyky majú v súčasnosti viacero vzorov s alternáciami tvarotvorného základu (napr. poľ. *dziewczę, znamię*, dls. *šele, pľomje, maś*, hls. *ćelo, ramjo, mać*). Výskyt alomorfizmu na úrovni tvarotvorného formantu, ktorý narúša uniformnú transparentnosť paradigmy, je rovnako výsledkom prehodnocovania deklinačných kritérií. Distribúciu pôvodných gramatických morféme produktívnych kmeňov ovplyvňujú viaceré faktory (sémantický, slovotvorný, formálny, fonologický, historický, vnútro- a medziparadigmatické vyrovnávanie). Takto určené relačné alomorfy môžu byť vo vzťahu komplementárnej distribúcie (dublety) alebo fakultatívnej distribúcie (varianty), čoho dôkazom je vysoký stupeň variantných a dubletných tvarotvorných morféme (v súčasnej spisovnej slovenčine možno potenciálne vyčleniť 199 tvarových okruhov substantívnej deklinácie). Pri charakteristike súčasného stavu v západoslovanských spisovných jazykoch ako výsledku vývinu treba rozlišovať vnútroparadigmatické a medziparadigmatické vyrovnávanie. O vnútroparadigmatické zmeny v oblasti tvarotvorného formantu ide vtedy, ak konkrétna dubletná alebo variantná koncovka posilní svoju distribúciu na úkor druhej, s ktorou bola dovtedy v komplementárnej alebo fakultatívnej distribúcii, t. j. rozšíri odstránením istého delimitačného činiteľa svoju motiváciu na optimálnu. O medziparadigmatickú zmenu v oblasti tvarotvorného formantu ide vtedy, ak sa v istej paradigme presadí relačná morféma z inej, konkurenčnej paradigmy, ktorá sa môže stať: 1. jediným nositeľom gramatického významu a pôvodná tvarotvorná morféma zanikne alebo sa udrží iba v istých ustálených slovných spojeniach; 2. nositeľom gramatického významu popri pôvodnej tvarotvornej morféme a obidve alomorfy budú vo vzťahu komplementárnej alebo fakultatívnej distribúcie. O úplnú medziparadigmatickú analógiu ide vtedy,

ak sa takýmto procesom presadia viaceré tvarotvorné morfémy novej paradigmy a pôvodná paradigma zanikne. V procese jazykového vývinu túto zmenu často podporovali výsledky vnútro-paradigmatického vyrovnania v tvarotvornom základe. Pri vyrovnaní $G \rightarrow A$ sg., či $D \rightarrow L$ sg. pri životných maskulínach nejde o procesy analogického charakteru, ale iba o transplantáciu tvarotvorných morfém na základe funkčnej podobnosti obidvoch pádov. Relačná morféma sa týmto procesom stáva polyfunkčnou a narúša priezračnosť tvarovej štruktúry vo vzťahu k sémantickej štruktúre, čiže narúša morfosématickú transparentnosť paradigmy.

Na záver môžeme konštatovať, že čeština má zo všetkých západoslovanských jazykov najnižší stupeň globálnej transparentnosti paradigmy. Zároveň je jazykom, ktorý najväčšími odzrkadľuje pôvodný stav bohatým súborom koncoviek pod vplyvom dlhoročnej spisovnej tradície. Lužickosrbské jazyky dosahujú vďaka nízkej polyfunkčnosti gramatických morfém a obmedzenému alomorfizmu v tvarotvornom formante najvyšší stupeň globálnej transparentnosti paradigmy zo všetkých západoslovanských jazykov. Dolná lužická srbčina ovplyvnená vnútornými vývinovými faktormi (napr. zánik vokativu, postupná neutralizácia gramatickej kategórie mužskej osoby) ako aj vonkajšími (vedomá snaha kodifikátorov o zjednodušenie paradigmy) dnes zaujíma krajné postavenie na osi flektívny – aglutinačný typ medzi západoslovanskými jazykmi.

Literatúra

- BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: *Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Časť: Morfológia podstatných mien*. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998.
- DEŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna – DUBISZ, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2001.
- DOLNÍK, Juraj: *Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny*. Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 4, s. 193–210.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda 1984.
- DVONČ, Ladislav: *Dat. a lok. sg. substantív typu človek*. Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 2, s. 82–93.
- FASSKE, Helmut: *Gramatika hornjoserbskeje spisowneje řeče přítomnosće. Morfologija*. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina 1981.
- KOMÁREK, Miroslav: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1981.

- Krátký slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003.
- MAREŠ, František Václav: *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslawischen*. Sien: Peter Lang 2001.
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966.
- MRAČNÍKOVÁ, Renáta: *Vývinové tendencie deklinácie maskulín tvrdej paradigmy v západoslovanskom makroareáli*. In: BraSlav 3. Red. P. Žigo. Bratislava: Kartprint 2005, s. 46–50.
- MRAČNÍKOVÁ, Renáta: *Katégorie životnosti a mužskej osoby v západoslovanských jazykoch*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Red. M. Vojtech – J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2006, s. 435–450.
- ORAVEC, Ján: *Rozhraničenie prípon –a / -u v genitíve sg. vzoru dub*. Slovenská reč, 1970, roč. 35, č. 3, s. 161–169.
- PAULINY, Eugen: *Genitív sg. vzoru dub*. Slovo a tvar, 1949, roč. 3, s. 41–43.
- Průruční mluvnice češtiny*. Red. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- PLESKALOVÁ, Jana: *Analogie v morfologickém vývoji českých a slovenských substantív*. In: BraSlav 2. Ed. P. Žigo – L. Matejko. Bratislava: Stimul 2004, s. 241–248.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka: *Některé aspekty distribuce alomorfů (genitív a lokál sg. maskulín)*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. A 40. Brno 1992, s. 23–31.
- STRUTYŃSKI, Janusz: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*. Wyd. 8. Kraków: Wydawnictwo Tomasz Strutyński 2000.
- ŠEWC, Hinc: *Gramatika hornjoserbskeje řeče. Fonematika a morfologija*. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina 1968.
- ŽIGO, Pavol: *Otázky princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka*. In: *Philosophica* 38. *Filozofia v škole, filozofia v živote*. Bratislava: Univerzita Komenského 2002, s. 83–92.

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/3738/06 *Konvergenzie, divergencie a tradície vo vývine slovanských jazykov*.

Summary

The Manifestations of the Grammatical Category of Animate Nouns in Western Slavic Languages

The grammatical category of animate masculine nouns began to be formed in the later old Slavic period. The process of formal separation of this category required that a specific system of grammar be created. The paper discusses how this grammar category is expressed in western Slavic languages, namely in Slovak, Czech, Polish, Upper and Lower Lusitanian Serbian. It also discusses which factors influenced the usage of original relative morphemes from old Slavic declensional stems, which are in the position of mutual complementary distribution (doublets) or free distribution (variants). According to the impact of these relations, one can denote the character of a language from the point of view of morphological typology and uniform transparency. Among all western Slavic languages, Czech is the most inflected language. This reflects its long tradition as a standard language, with a rich set of endings. On the other hand, both Lusitanian Serbian languages reach the highest degree of global

transparency of a paradigm, mostly thanks to a low level of poly-functional grammar morphemes and limited allomorphy. This means that, among the western Slavic languages, they are the most agglutinative when expressing the grammatical category of animate nouns.

O pomenovaní planét slnečnej sústavy v pamiatkach z 18. a 19. storočia

Planéty v súčasnej slovenčine majú všeobecne rozšírený medzinárodný názov pochádzajúci z latinského základu a nesie meno boha, ktorého vlastnosti sa pripisovali tej ktorej planéte, pretože pohyb planét, ich jas a farba „viedli k domnienke, že v planétach sú stelesnené určité božstvá“ (Drössler, 1980, s.166).

V starších populárno-náučných kalendárových prácach na Slovensku, ktoré boli písané česky, slovakizovanou češtinou (v predpisovnom období) a neskôr spisovnou slovenčinou (v starších obdobiach jej vývinu až do začiatku 20. storočia), nachádzame pomenovania jednotlivých planét so slovanským základom, prevažne spolu s latinským ekvivalentom. Tieto názvy boli do slovenskej kalendárovej písanej i tlačenej spisby prevzaté zo staročeského jazyka. Majú charakter zloženého slova a svojím názvom naznačujú isté vlastnosti – pripisované planéte, príp. antickému božstvu, ktorého latinské meno planéta nesie.

Zatiaľ čo súčasné astrologické výklady povahy planét, resp. ľudí narodených v znamení niektorej planéty, sa viac zaoberajú povahovými vlastnosťami, symbolmi a filozofickými princípmi, staršie opisy planét sa zameriavajú na vplyv „vládnucej“ planéty v tom ktorom roku, na poveternostnú charakteristiku celého roku (myslí sa biologický rok, ktorý sa začína 21. marca) a na predpovede počasia a jeho vplyv na poľnohospodársku úrodu a na zdravie človeka a jeho povahu a vzhľad. Staršie popisy planét, tak ako sú napríklad uvedené v *Kalendári z počiatku 18. storočia* (z ktorého nižšie citujeme popisy planét), pôsobia dosť naivne, ale zároveň vypovedajú o astronomických predstavách tých čias a o poznaní založenom na pozorovaní prírody (por. Šarounová, 1998).

Istý význam sa vždy planétam pripisoval aj pri predpovedaní osudu, budúcnosti človeka, o čom svedčí aj pomenovanie

planéta v ľudovom jazyku pre kartičky predávané na jarmokoch s predpoveďou budúcnosti (*Slovník slovenských nářečí II*, 2006, s 815). V ručne písanom *Kalendári zo začiatku 18. storočia* sa píše:

„Nyny skrz dlúhe pozorowanj a skússenost, ktera sa tu stala, tak mnoho sa winasslo, že každych 7 roků, gestli ne we wssem, ale aspon zweczí strankich sa nachaza, ktera wiecez nepochibnje planetam, kterich jest sedm, pripisowati sa ma, skterich podle prevetslowanji, a poradku sweho kazda geden czely rok panuje, czož by se mnohima prirodzenyma príčinamy proúkazatj mohlo. Aczkoliw ale ty rozdjlne spogenj, a aspekti planet w gisticz znamenjch rocznich riditelů w swich prirodzenych učínkoch nekdy prekažetj, nekdy posilnjowatj pomahagi, precza wssak ta planeta, ktera toho roku panuge, podržůge predek tak že gestli ne wsseczko, precza wssak wječzi djl, czo w nasledůgiczim kalendari znamenano stogi, w prawdje se nachazi, owzlasstnje czo o rozličnych užítecznych kumsstoch gak pri každem mnjesiczy, tak ginaly (?) se proúkazůje. Tiech planet ale /:gak guž znamo gest:/ sedm sa nachadza w nasledůgiczim poradku:

Hladolet	1. Saturnus.	5. Venus.Krasopani.
Kralomoc	2. Jupiter.	6. Mercurius. Dobropan.
Smrtonoss	3. Mars.	7. Luna. Mesicz.
Sluncze	4. Sol.	

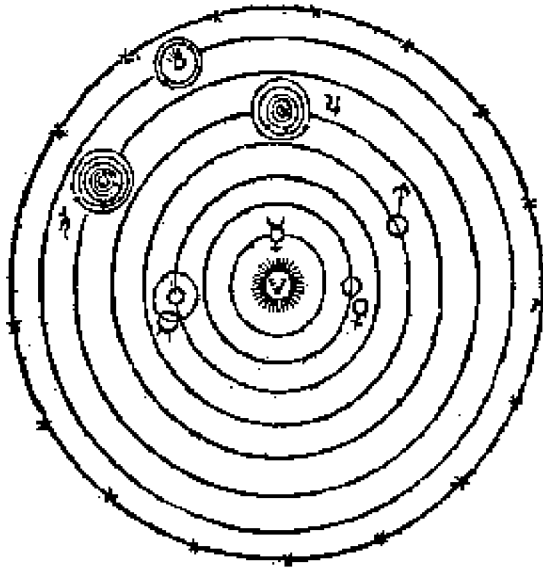
Gak tyto planety tu w poradku postaweve gsu, tak gedna druheg panowanj každorocznje odevzdawa...”

Medzi planéty sa tu teda zaraďujú aj Sluncze a Luna = Mesicz a nespomína sa Zem. Z toho by mohlo vyplývať, že v tomto kalendári sa ešte uplatňuje staršie chápanie centrálneho postavenia Zeme, okolo ktorej sa otáčajú planéty, vrátane Slnka a Mesiaca, tak ako ho poznáme z tradičnej antickej gréckej astrológie (Drössler, 1980, s.166).

Systém slovanských názvov planét slnečnej sústavy uvádza aj Bernolák vo svojom *Slowári* spolu s latinskými ekvivalentmi a obsahuje ich i Fándlyho opis slnečnej sústavy (už s centrálnym postavením Slnka, okolo ktorého sa točia jednotlivé planéty) v diele *Pilní, domajší a polní hospodár* (transkribované podľa upraveného vydania z roku 1990):

“Kolko je planet? Odp.: Krem Slnka je velkých sedem, obracajú sa oni okolo Slnka dokola jedna nad druhú, každá ve svém koleši tímto porádkom: Dobropán, Krásopanna, Zem a pri něj Mesíc, Smrtonos, Králomoc a pri nem štiri menší planeti, Hladolet a pri nem pet menších planet, Nebeštanka a pri něj dve menší planeti. Tento spis takto možeme snadno pochopiť skrz jedno takéto kolo mnohima hvězdičkami ozdobené, jaké tu na druhěj strane viobrazené nasleduje.

V jeho prostredku je Slnko, okolo neho je osem koles, v prvém koľi okolo Slnka točí sa dokola Dobropán. V druhém koľesi višie neho ide dokola okolo Slnka Krásopanna. Aš v tretém koľi od Slnka ide dokola a jednúc prez rok obejde své kolo Zem okolo Slnka a s ňú vzdicki ide Mesíc, ktorí sa okolo něj obracá. Ve štvrtém koľi višie Zemi nad Slnkom je Smrtonos, téš sa v svém koľesi okolo Slnka obracá. V pátem koľi ide okolo Slnka Kráľomoc ze svojimi menšími planetámi. V šestém koľi Hladofet a pri nem pet menších planet. A v sedmém obracá sa okolo Slnka Nebeščanka. V posledném krajném koľi sú dvanástero nebeské znamení z mnoho stálích hviezdiček, prez které zdajú sa nám prechádzať planéti aj Slnko. Hvezdi jasně, které mi vidíme, sú od Slnka aj od nás najdálej oddáleně" (Fándly, 1990, s. 376–377).

Juraj Fándly vo svojom popise uvádza, v súlade s dobovými poznatkami, nielen usporiadanie planét s centrálnym postavením Slnka, ale svoj cieľ šíriť poznanie a vedomosti medzi ľuďmi a dávať užitočné rady týkajúce sa hospodárenia, poľných prác, chorôb a stravovania napĺňa aj rozumnými argumentmi, ktorými zavrhuje poverčivosť spájanú s vplyvom hviezdnych znamení na život a budúcnosť človeka: „... to jest proti rozumu aj múdrích sedlákov, že sa mnohí z našich pracovitích hospodárov dajú omámiť skrz kalendáre, skrz to v ních viložené planétske prorokováni, skrz nebeského dvanástero znamení vikládáni, jako bi to malo volajaku moc

do nášeho ľudského tela, do nášeho šťastia alebo nešťastia...” (tamže s. 377), avšak v prípade planét odporúča sledovať vládnucu, v danom roku panujúcu planétu a jej charakteristiku najmä pokiaľ ide o jej vplyv na poľnohospodárstvo: „Aj planetnému pozorovániu nemáme celkom doverovať, ale téš nemožeme zuplna s ním pohrdať... Keď (hospodár) v nem (v kalendári) uvidí, ktorá jest viložená za ročitého spravca, za mocnára planéta, nech to, čo jest v nasledujúćem písme o jejéj náture, o jejéj behu na nebi, o velikosti, od slnka ďalekosti, nade vsecko ale, čo jest k hospodárstvu potrebné, nech pilno čítá” (tamže s. 400). Sám sa pri charakteristike planét pridržiava opisu vplyvu jednotlivých planét na poveternostné podmienky a počasie počas štyroch ročných období a na úrodu hospodárskych plodín.

V neskoršom období nachádzame túto sústavu názvov (s menšími úpravami) vo vydaniach domových pokladníc a kalendárov a jej prehľad uvádzame v nasledujúcej tabuľke:

latinský názov	Mercurius	Venus	Terra	Mars
Kalendár – začiatok 18. stor.	Dobropan	Krasopani	–	Smrtonoš
Fándly – Pilní domajší... – 1792	Dobropán	Krásopanna	Zem	Smrtonos
Bernolák – Slowár slowenski... – 1825-7	Dobropán	Dobropaňi Krasopaňi	Zem	Smrtonos
Jungmann - Slownjk česko – německý – 1835-9	Dobropán	Krasopanj	Země	Smrtonoš Smrtohlav
Lichard – Domová pokladnica – 1863	Dobropán	Lada	Zem naša	Smrtonoš
Slovenský kalendár 1905	Dobropán	Lada	Naša zem	Smrtonoš

latinský názov	Jupiter	Saturnus	Uranus	Neptunus
Kalendár – začiatok 18. stor.	Kralomoc	Hladolet	–	–
Fándly – Pilní domajší... – 1792	Králomoc	Hladolet	Nebešťanka	–
Bernolák – Slowár slowenski... – 1825-8	Králomoc Perón	Hladolet	–	–
Jungmann - Slownjk česko – německý – 1835-9	Kralomoc	Hladolet	Nebešťan Nebešťanka	–
Lichard – Domová pokladnica – 1863	Parom Perún	Hladolet	Nebešťan	Vodopán
Slovenský kalendár 1905	Parom Perún	Hladolet	Nebešťan	Vodopán

Planéta Merkúr (lat. Mercurius, gr. Hermes) – Dobropán

„... ge mala, a ne bylo switiczy hwjezda, wždy pri Slúnczi ostawagiczi, ge promjenitedneho a nestaleho prirozenj, s dobrim Spolúspogenjm a aspectama dobra gest, ze zlim ale zly, mužskemu pohlawy ge mužsky, a ženskemu žensky, ssczasliwemu ssczasliwi, dokonawa každorocznje swůj Bjeħ, ge prirozenj studeneho a sucheho. Lydom, kterich pod sebů ma působi dlůhe prsti, a dawa gim nestalů natůrů, který wždy neczo wimisslagů, negsů wizenj(?), ale dobreho wtipů, biwagi snjch proffessores, Philosophi, Mathematiczi, arithmeticzzi, Cantellisto, Scribo, Kupczy a wseligaczzi Kůmsstiry, ůdjeluje Bohatstwý, ktere s Kůpecztwy pochaza” (Kalendár, s. 42 – 43).

Práve posledná spomínaná charakteristika spája latinský názov planéty s menom boha obchodu Merkúrom, ktorý bol uctievaný (ako grécky boh Hermes) aj ako posol bohov a sprievodca duší do podsvetia, patrón cestujúcich, obchodníkov i zlodejov (Latinsko-český slovník, 1925, Drössler, 1980, s.167). Motiváciu slovanského mena **dobr-o-pán** možno zrejme hľadať kladnej charakteristike planéty a vo viere v jej pozitívne účinky. Avšak pokiaľ ide o jej predpokladaný vplyv na úrodu, nedá sa hovoriť o pozitívnom hodnotení, pretože ako uvádza J. Fándly: „...je náтури studeněj a suchěj, preto ten rok, v kterém ona je spravcom a mocnárom, bívá vícej suchí a studení nežli teplí, málokeďi bívá úrodní” (Fándly, 1990, s. 404). V staročeskom názve sa tiež stiera súvislosť pomenovania planéty Merkúr a kovu mercurium (ortuť).

Planéta Venuša (lat. Venus, gr. Aphrodite) – Krasopaní, Krásopanna, Dobropani, Lada

„... piekna, jasna byloblisszcziczzi se hvezda, ta pomimo Sluncze a Mjesicze nagpatrnjegssy neb nagwiditedlnjegssy gest ..., ge prirozenj wlchkeho, a tepleho, menjeg wssak než Jupiter neb Kralomocz, ge hwjezda ženska, temperirowana, a we wssech swich aspectoch dobrotiwa, gmenůge se Fortuna minor. Působi krasne ženske, z dluhima wlasi, dawa gim kůlatů twar a oczzi, působi skoro takich lydž, gak Jupiter, kteri wssak k zahalczze a roskossam nachilnj, a oddanj gsů, ma pod moců w człowjeků Matků, Ledwiny, glidy rodjcy, nadobů semena, prsa, hrtan, lumbos neb Boký, Jatra, a Wůnj” (Kalendár, s. 36).

Jej slovanský názov **krás-o-panna / pani, (dobr-o-pani)** vystihuje základné vlastnosti pripisované planéte (ktorá je ako

najjasnejšia hviezda vnímaná ako krásna) ale aj Venuši – bohyni, ktorá bola uctievaná ako bohyňa krásy, zmyselnej lásky, pôvabu a pod. Pravdepodobne preto je neskôr nazývaná **Lada** – ako slovanská bohyňa lásky – čím sa odlišuje od staročeskej predlohy.

Je to jediná planéta slnečnej sústavy (okrem Zeme), ktorá má svoje pomenovania aj v ľudovej reči, pretože sa svojím jasom javí ako najväčšia a najjasnejšia hviezda „ktorá sa, podľa svojho položenía k slnci a zemi našej, alebo na západnej strane oblohy po západe, alebo na východnej pred východom slnca ukazuje; v prvnejšom páde meno zornice (zorničky), v druhom ale názov jutrenky alebo dennice nosí“ (Domová pokladnica, 1863, s. 36.).

V slovenských nárečiach sa názvom **zornica**, **zornička** (ktorý súvisí so *zürj-, *zrėti v stupni -o- so základom zor-) označuje niekedy najdlhšie a najjasnejšie žiariaca ranná hviezda aj prvá večerná hviezda: „Zachvílu bude svitať, zornička je nad horou“ (Návojovce), „Zornička vychodí prvá pri mesiaci“ (Čierny Balog), „Zornička prvá vyjde a svící do rána“ (Hlboké), „Zornička večer prvá vychodí a rano ostatňa zachodí“ (Ozdín). Ako prvá večerná hviezda sa v nárečiach niekedy nazýva aj **večernica**: „Tá jasná hviezda blízko mesiaca je večernica“ (Návojovce), „Jag vizvoní na večér, utekaj domo, lebo ta zežere večernica“ (Červeník) a ako ranná hviezda má názov **dennica** (Slovník slovenských nárečí I, 1994, s. 305). J. Fándly uvádza ďalšie pomenovania, ktoré však v materiáloch zo slovenských nárečí nenachádzame: „Keď táto planéta pred Slnka východom vichádzá, volá sa Svetluška anebo običajneši Deňica, keď ona po západe Slnka nasleduje, menuje sa Zvíratná hvezda“ (Fándly, 1990, s. 406).

Planéta Mars (lat Mars, gr. Ares) – Smrtonos, Smrtonoš, Smrtohlav

„... je jasna a gak plamen horiczi hviezda neb planeta, bliskawa a hrozna..., je prirodzenj palczliwego a sucheho bez temperamentů, cholericzky, ge mužska planeta, Nature lidskeg protiwna, nawad Patel k wognje, a wsselikim rostržitostjam, ma pod swů moczů woganske nastroge, alchimiczky kumsst, kowarů, zameczniků, a wsseligakich remesniků, ktery s Boljem(?) a pod ohnjem praczůgů, napodobnje wsseczky Kwalty, Tyranstwa, a nasilnostj, wiznawenawa furiatske zůriwe Lydj,

obzwlasstnje který zrzawe wlasny magi, cholericzkych Lidj, opowaźliwe, ssczebetne, marnjků, zbonjků a tym podobnych, působy sobje poddanych Lidj kasstanoweg a czernożluteg barwy, w Lidskem tjele panuje nad lewym uchem, nad žlucźů, nad Ledwynama, nad dechem, a tagnů komorů” (Kalendár, s. 22–23).

Zložený slovanský, resp. staročeský název – **smrt-o-nos** – označuje toho, kto nosí, prináša smrt, čím svým založením zodpovedá starolatinskému bohovi vojny Marsovi. Aj astrologická charakteristika planéty sa v mnohom vzťahuje na bolesť a vojny. Tento název má v Bernolákovom **Slowári** tiež význam „vojenský boh” a v neskorších slovníkoch nachádzame toto slovo už len ako expresívne apelatívum vo význame „nositeľ smrti” (SSJ IV., 1964).

Planéta Jupiter (lat. Jupiter, gr. Zeus) – Kralomoc, Perún, Parom

„... welka, piekna a jasna, geho prirodzeny jest teple, a wlchke, prostrednj, wjetrny, ge człowjeczi, můżska a pritelaska Planeta, spôsobuje krasne, bile a spôsobne Lydji ůprimneho srdce, rozůmnych w swich skutczich, a ssczasliwich: wiznawenawa pichů, bohatstwy, chwalů, ditky, cardinaly Biskupi, prelaty, ritirůw a przedstawenych. w ůiwotje Lidskem panuje nad pluczama, Jatrama a zebraama, pulzowyma ůilama a człowjeczim semenem” (Kalendár, s. 16–17).

Jej název tvorí spojenie slovných základov **král-o-moc**, čo pravdepodobne vzniklo ako zodpovedajúci ekvivalent k menu Jupiter, ktorý je považovaný za najvyššieho boha, ochrancu štátu, rodiny, domu a pohostinstva (Latinsko-český slovník, 1925). V neskorších prameňoch sa pre túto planétu uvádza pomenovanie **Perún, Parom**, ktorý je v slovanskej mytológii najvyšším bohom a bohom hromu.

Planéta Saturn (lat. Saturnus, gr. Kronos) – Hladolet

„Hladolet je mezi Planetama Prwnj, a negwissy kasstanoweg bledg barwy, zatmnelého swjetla, který mezi ginyma Planetama, ponjewadž nekdy od Slůnce nagwdalenygessy gest, nagmen sa spatruje...”

„... je stůdeného prirodzenj, a netzo malo sůchy. gedna můżska, melancholiczka, zemnj a zla Planeta, která Lidskemů prirodzenj nepřitelaska a sskodliwa gest, wahawa w swich ůczinkoch a skutczich biwa gmenowana Fortuna Major: gest predstaweny starich Lydi, Lesů, djedů a preddjedů, oracźů a ginych tym podobnych, který hlůboke misslenj miwagi” (Kalendár, s. 7).

Aj J. Fándly vyzdvihuje nepriaznivý vplyv planéty na úrodu: „Táto planéta je studený a vlchký náture, bár sa zdá a skusuje nekedi aj suchá, je pradca ten rok, v kterém je ona ročiti spravec, z vatšej stránki déšdiví, studení, aj nerodní bívá” (Fándly, 1990, s.413).

Práve z takejto nepriaznivej charakteristiky vplyvu Hladoleta na úrodnosť vyplýva aj slovanský názov zložený zo základov **hlad-o-let**, čo môže znamenať „hladný rok” („lét” vo význame rok), alebo „že dle domněnj hladowité léto dělává” (Jungmann, 1835. s. 676). V niektorých slovníkoch je toto slovo zachytené aj ako apelatívum s významom „hlad, hladomor” (SSJ I., 1959, s.476). Latinský názov Saturn však pochádza pravdepodobne od sejby (lat. „*ab satu*”) a je bohom roľníctva (Latinsko-český slovník., 1925).

Planéta Urán (lat. Uranus, gr. Uranos) – Nebešťanka, Nebešťan

Bola objavená až v roku 1781, preto sa o nej v *Kalendári zo začiatku 18. storočia* nehovorí, J. Fándly podrobne opisuje okolnosti jej objavenia „13. brezna 1781 pánom Villianom Herššelom” i nasledujúce spory okolo jej pomenovania a „náture”. Nakoniec preberá názov Jozefa Kudmana, viedenského hodinára, podľa ktorého „Urania jest **Nebeščanka**, má okolo seba deset drabantovních menších hvězd...” – teda svoje vlastné „nebo”. Bernolákov *Slowár* zachytáva slovo **nebešťan**, **nebešťanka** vo význame „obyvateľ, obyvateľka nebies” a tento význam („vymyslená bytosť, obyvateľ nebies”) nachádzame aj v Slovníku slovenského jazyka (SSJ II., 1961). V čase, keď písal svojho *Pilného domajšieho a polného hospodára*, neboli známe žiadne astrologické charakteristiky tejto planéty, jej vplyvy na počasie a život človeka. Preto aj sám Fándly hovorí, že: „... dovčilka nevíme celkom, jakéj je náture Nebeščanka, jako nám bude osožná nebo škodlivá v domajšém a polném hospodárstvu, o čom nech sa budúci hvezdáři preučajú a prorokujú” (Fándly, 1990, s. 419).

Planéta Neptún (lat. Neptunus, gr. Poseidon) – Vodopán

Táto planéta bola objavená až v roku 1946, preto sa v sledovaných prameňoch objavuje až v Lichardovej *Domovej pokladnici*. Nemáme doloženú žiadnu jej charakteristiku, nesie meno boha mora a vôd a v tomto význame vidíme aj motiváciu vzniku pomenovania **vod-o-pán**, utvoreného podľa modelu zložených názvov predchádzajúcich planét.

Pomenovania planét slnečnej sústavy so slovanským základom boli umelo vytvorené popri už zaužívaných latinských názvoch. Tieto „nové“ názvy boli prebrané zo staročeského jazyka a vo väčšine sledovaných prameňov (okrem Fándlyho) sa vyskytujú spolu s latinskými ekvivalentmi, čo svedčí aj o tom, že neboli dostatočne známe a vžitú. Je prirodzené, že planéty nemali svoje pomenovania v ľudovom jazyku (okrem Venuše, ktorá bola vnímaná ako hviezda), ich názvy boli známe len z odbornej literatúry a v istom období boli nahrádzané sústavou zložených (dvojčlenných) pomenovaní z domácich základov vytvorených jednotne spájacou morfou -o- (okrem názvu Nebeštanka). Neskôr boli opäť nahradené ustálenými medzinárodnými názvami, čo svedčí o silnom vplyve latinskej odbornej a kultúrnej tradície najmä medzi vzdelancami a o nedostatku opory týchto pomenovaní v nárečiach. Podobné dôvody viedli aj k zániku slovanských pomenovaní mesiacov, ktoré boli do slovenských odborných a populárnych textov zavádzané v obrodeneckom období, na rozdiel od českého jazyka, kde sa domáce, pôvodné názvy mesiacov zachovali dodnes (porov. Palkovič, 1974, s. 246).

Jedinou planétou, ktorá má zrejme vo všetkých jazykoch vlastné a etymologicky pôvodné pomenovanie je – **Zem** (lat. Terra, fr. Terre, šp. Tierra, gr. Gaea, nem. Erde, angl. Earth, hol. Aarde, švéd. Jorden... < ide. *dheǵhom).

Pramene

BERNOLÁK, Anton: *Slovár slowenský, česko-latinsko-nemecko-uherský*. Budín: Reg. Univers. Hungaricae 1825–1827. 6 zv.

Domová pokladnica. Národný slovenský obrázkový kalendár na obyčajný, 365 dní majúci rok Pána 1863. Ročník I. Vyd. Daniel Lichard. Skalica: Fr. X. Škarniceľ 1863.

FÁNDLY, Juraj: *Pilní domajší a poľní hospodár*. Upravené vydanie. Zost. M. Majtán, J. Nižnanský, M. Majtánová. Bratislava: Tatran 1990.

JUNGMANN, Josef: *Slownjk česko-německý*. 5 zv. Praha: České museum 1835–1839.

Kalendár z počiatku 18. storočia. fotokópia, archív Historického oddelenie Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Bratislave

Slovenský kalendár na rok 1905. Zost. M. Hodža. Liptovský Mikuláš: Klimeš a Pivka 1904.

<http://www.boskowan.com/www/jirka/vesmir/planets/accessories/>

Literatúra

DRÖSSLER, Rudolf: *Když hvězdy byly ještě bohy*. Prekl. J. Poláček. Praha: Panorama 1980. 248 s.

Historický slovník slovenského jazyka I. – VI. Bratislava: Veda 1991–2005.

Latinsko-český slovník. K potřebě gymnasií a reálných gymnasií. Sestavili: Dr. Josef M. Pražák, Dr. Frant. Novotný, Dr. Josef Sedláček. Třetí, opravené a doplněné vydání.

Praha: Česká grafická unie a. s. 1925.

MAJTÁN, Milan: *Slovenské názvy mesiacov*. Kultúra slova, 4, 1970, s. 156–158.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint podľa 3. vyd. z roku 1971. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997.

NIEDERLE, Lubor: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha: ČSAV 1953.

PALKOVIČ, Konštantín: *O slovanských názvoch mesiacov*. In: Jazykovedné štúdie VII. Peciarov zborník. Bratislava: VEDA 1974. s. 241 – 246.

Slovník slovenského jazyka I. – VI. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959–1968.

Slovník slovenských nářečí I., II.. Bratislava, VEDA 1994, 2006.

ŠAROUNOVÁ, Alena: Smrtonoš a Krásopaní. In: Corona Pragensis, 1998/2.

(<http://www.astro.cz/cas/praha/crp>).

<http://www.astrologie.cz/>

Summary

About the Names of Planets in Documents from the 18th and 19th Centuries

The article analyzes the motivations of artificially created names of planets of the solar system, which were used in older calendars from the 18th and 19th centuries. These calendars were written either in Czech or standardized Slovak. The names found in Slovak documents, such as Dobropán, Krásopanna, Smrtonos, Králomoc, Hladolet, Nebešťanka, and Vodopán, were taken from the old Czech language. They were based on characteristic features of the Latin gods (who gave their names to planets), or by the astrological nature of the planet. These names did not remain in the vocabularies of either Czech or Slovak. Instead, they were replaced by the international system of names of Latin origin.

Storočnica Henricha Barteka

Od narodenia Henricha Barteka, jednej z najvýraznejších osobností slovenskej jazykovedy 20. storočia, uplynulo 25. marca 2007 práve 100 rokov. Vo svojom hviezdnom čase, v 30. a 40. rokoch 20. storočia patril medzi najväčšie autority v slovenskej jazykovede, po čom však nasledovalo obdobie zabúdania na Henricha Barteka. Po odchode do emigrácie v roku 1945 sa o jeho osude a vedeckej činnosti nevedelo dokonca ani v oficiálnych lingvistických kruhoch takmer nič. Svedčí o tom i fakt, že aj v encyklopedických heslách sa o Henrichovi Bartekovi pre nedostatok informácií fabulovalo. Encyklopédia Slovenska z roku 1977 (po ktorej to opakovali aj iní) ho pochovala už o 12 rokov skôr než prišiel jeho čas, pričom autor tohto hesla nepredpovedal dobre ani miesto skonu, resp. posledného odpočinku Henricha Barteka. Dnes sme v poznaní života a diela tejto významnej osobnosti a výrazného predstaviteľa slovenskej jazykovedy druhej a tretej tretiny 20. storočia dosť postúpili. Ako prví sa dielu Henricha Barteka po Eugenovi Jónovi podrobnejšie venovali okrem exilových autorov Štefan Švagrovský a Pavol Žigo, po nich aj viacerí ďalší (podrobnejšie porov. k tomu Ondrejovič, 2001). Na vedeckej konferencii s názvom *Slovenská reč 1932–2002*, ktorá sa konala v septembri roku 2002 pri príležitosti 70. výročia od založenia tohto najstaršieho slovenského jazykovedného časopisu, sa meno Henricha Barteka vyslovovalo najčastejšie a najviac účastníkov konferencie sa sústredilo práve na jeho činnosť v tejto jazykovednej revue. Je to pochopiteľné, lebo práve za jeho vedenia získal tento časopis všeobecnú popularitu a všeobecnú známosť. Bola publikovaná aj bibliografia prác Henricha Barteka i prác o ňom (Ondrejovič, 2001, s. 66–90) a autor tejto štúdie podnikol v r. 1994 aj výskumnú cestu po stopách tohto význačného slovenského jazykovedca (Ondrejovič, 2006).

Niet pochýb, že miesto Henricha Barteka v dejinách slovenskej jazykovedy je významné a že tento autor patrí bez sporu do panteónu slovenského jazykovedno-hviezdného neba. Ten autor je nesporne zaujímavý – okrem iného – aj svojou mnohorozmernosťou a kontroverznosťou. Nie je jediný, komu sa v dejinách slovenskej jazykovedy pripisuje vyhranená či dokonca vyhrotená kontroverznosť, ktorú si v minulosti vyslúžil aj Martin Hattala či Samo Czambel. Ale v čom je kontroverzný Henrich Bartek?

Základný rozpor osobnosti Henricha Barteka možno vidieť v tom, že bol purista (uvádzam to bez akýchkoľvek negatívnych konotácií), bol dokonca hlavou všetkých puristov 30. a polovice 40. rokov 20. storočia na Slovensku. Treba však dodať, že svojich súkmeňovcov Henrich Bartek prevyšoval práve o spomínanú hlavu. To na jednej strane. Na druhej strane sa zaslúžil o poznanie slovenského jazyka aj tým, že prekračoval úzke rámce puristického videnia jazyka, že neraz pretrhol sieť, ktorou puristi jazyk obtáčajú. Oplatilo sa vstúpiť s ním aj do funkčnej diskusie. Zohral pritom pozitívnu úlohu v zápasoch o podobu novodobých pravidiel slovenského pravopisu a bol zakladateľom a redaktorom prvých ročníkov časopisu Slovenská reč, ale prispel aj k historickým i synchrónnym výkladom fungovania nášho jazyka, priniesol zaujímavé (aj keď možno z dnešného hľadiska nie vždy prijateľné, porov. k tomu Ondrejovič, 2001) ortoepické, prozodické, terminologické a toponomastické interpretácie špecifik slovenčiny. Slovenské jazykovedné myslenie obohatil aj tým, že bol vydavateľom významných diel našej minulosti (najmä Antona Bernoláka a Ludovíta Štúra), ale stál aj pri vydávaní publikácie *Nomina anatomica J. Ledényiho-Ladzianskeho*, pri *Slovenskom frazeologickom slovníku* Petra Tvrdeho či pri *Slovníku cudzích slov a výrazov* Jozefa Prídavka. Napísal i prvú ortoepickú príručku pod názvom *Správna výslovnosť slovenská* (1944).

O koncepcii Bartekovej Slovenskej reči ako celku platí hodnotenie J. Ružičku (1970, s. 66–67), ktorý teóriu presadzovanú v tomto časopise zhrnul do štyroch téz: a) upadajúcu jazykovú prax treba obroditiť a očistiť od chýb a cudzích prvkov.

Najvhodnejšími postupmi sú purizmus, metóda zákazov a príkazov často aj podľa historických a nárečových kritérií, badať záľubu v používaní írečitých slov, zvrátov a výrazov odlišných od češtiny, čo sa zdôvodňovalo hlavne chaotických stavom praxe, b) v pravopise, hláskosloví a tvarosloví sa treba pridrižovať matičného úzu, čiže vlastne kodifikácie podľa Škultétyho redakcie Czamblovej Rukováti spisovnej reči slovenskej z r. 1919. Bolo to úsilie o kontinuitu a stabilizáciu vo vývine spisovnej slovenčiny. Aj v jej mene sa zo slovenčiny odstraňovali predovšetkým varianty zhodné s češtinou, c) v slovnej zásobe sa podporovali domáce a zdomácnené slová a dávala sa prednosť domácim slovotvorným postupom a odvodzovacím prostriedkom, pričom i v tomto prípade sa vystupovalo najmä proti českým slovám, príp. aj germanizmom, d) vo frazeológii a syntaxi, ktoré v tom čase neboli preskúmané, sa odporúčalo pridrižovať dobrých autorov, spisovateľov (najmä realistov) a živej ľudovej reči (najmä stredoslovenských nárečí) (porov. k tomu aj Pauliny, 1983, s. 237–238).

Asi niet pochýb, že Henrich Bartek časopis Slovenská reč viedol v puristickom duchu (porov. aj rubriku Puristické drobnosti, kde nájdeme jeho *mrazivo*, ktoré odporúčal namiesto zmrzliny, *počúvadlo* namiesto *slúchadla*, *zem* namiesto *pôdy*, *krájané* namiesto *nárezu*, jeho *protirevolúciu*, *archeolóčku* i *filolóčku*), no hovoril (už v 1. ročníku časopisu Slovenská reč) aj o „horlivých opravovavateľoch slovenčiny”, o „prílišnom purizme”, o „neschopnosti rozlíšiť odtienky rečové”. A on sám do Slovenskej reči objednal štrukturalistické články Ludovíta Nováka a publikoval aj *Tézy pražského lingvistického krúžku* o kultúre spisovnej reči, o ktorých tvrdil, že sa „u nás už dávno uplatňujú, no nie vždy dost dôsledne”. Asi sa však nedá tak jednoducho spojiť puristický prístup s funkčným štrukturalizmom. I pre H. Barteka boli tieto tézy zároveň „priširoké”, lebo, ako hovoril, „v ich mene sa obraňujú germanizmy v češtine”. Aj Ludovít Novák (1980) Bartekov pokus o spojenie štrukturalistických a pozitivistických výkladov hodnotil ako istý eklekticizmus. H. Bartek v inom článku *O správnosti jazykovej* nabádal slovenských jazykovedcov, aby sa približovali

k stanovisku pražského lingvistického krúžku, sám však svoj výklad neraz rozvíjal predovšetkým na základe kategórií ako je jazykový cit, dobrý autor, ľudová reč.

Uvedme ešte niekoľko zaujímavých formulácií, ktorými sa H. Bartek odpútal od vtedajších tradičných výkladov slovenskej jazykovedy: „Aj pri rytmickom zákone išla spisovná norma svojou cestou a nekryje sa celkom so strednou slovenčinou... nesmieme požadovať prílišné postredoslovenčenie spisovnej slovenčiny v tých veciach, v ktorých je ona už ustálená” (Bartek, 1933/34a).

V štúdiu *Bohatstvo slovenčiny* (1933/34b) sa vyjadruje k vtedajším hlasom o úpadku a skaze nášho jazyka reagujúc, ako on hovorí, na „bedákanie bojkov nad pokazenosťou dnešnej slovenčiny”. Jeho formulácia je tu jasná: „ V skutočnosti stav spisovnej reči slovenskej nie je vôbec taký zlý”. Dokonca predpovedá, že slovenčinu čaká „utešený vývin do budúcnosti”. Nečítame tu teda celkom nič o poklesnutom, havarijnom či katastrofálnom stave nášho jazyka, ktorý sa bude stále prehlbovať, ak doň nezasiahneme napríklad novelou zákona o štátnom jazyku, lebo len tak ho môžeme pozdvihnúť na zodpovedajúcu úroveň. Tak to zaznelo viackrát v úvahách o spisovnom jazyku v druhej polovici 20. storočia, ale aj na začiatku 21. storočia. Tak to najnovšie zaznelo aj na rokovaníach Ústrednej jazykovej rady na Ministerstve kultúry SR (v roku 2007!). Ako keby niektorí členovia novovymenovanej rady sa takto vlastne navracali do čias pred Henricha Barteka a nadväzovali na predbartekovský diskurz..

O Henrichovi Bartekovi platí presne to, čo na margo slovenských puristov uviedol vo svojom povestnom predslove k časopisu Slovo a tvar v r. 1947 Eugen Pauliny: „...nie je možné, ani spravodlivé paušálne zavrhnúť úsilie a prácu puristov, ktorí vyvíjali svoju činnosť v oblasti slovenského jazyka spisovného hlavne v rokoch 1931–1938... Najmä ich zásluhou ... ustálili sa výkyvy v hláskoslovnej a gramatickej norme spisovnej slovenčiny, v mnohom sa ustálil aj slovník” (Pauliny, 1947, s. 1). Na druhej strane však E. Pauliny na tom istom mieste nezakrýva, že dedičstvo purizmu, ktorý po roku 1940

síce slabne, ale pretrváva aj do súčasnosti. Ide o to, že sa slovenský inteligent práve ich vinou prestal, ako to formuluje E. Pauliny, pokladať za spolutvorcu spisovného úzu, lebo si zvykol na úlohu trpného prijímateľa puristických príkazaní. Puristi totiž „nepodkladali svoje tézy dokazovaním, ale jednoducho ich predkladali ako hotové nepochybné pravdy, stojac za nimi iba svojou autoritou obhajcov tézy o samobytnom národe” (ibid.) Nestretávame sa s niečím podobným v inom variante aj dnes? Eugen Pauliny na konferencii o teórii spisovného jazyka konca 70. rokov upozornil aj na to, že „pri hľadaní účinných prostriedkov na zvýšenie kultivovanosti spisovného jazyka by bolo najväčšou chybou, keby sa bez invencie kopíroval postup, ktorý mal úspech v 30. rokoch” (Pauliny 1979). Naozaj nie je isté, či si tento odkaz zobrala k srdcu aj tradičná jazyková kultúra, či naozaj hľadá nové invenčné cesty k jazyku, ktoré by viedli k jeho lepšiemu pochopeniu i efektívnejšej starostlivosti. Niektoré príspevky ukazujú, že nie všetci sú schopní pozrieť sa na jazyk aj ináč, než to bolo v 30. rokoch 20. storočia. Aj k takýmto záverom nás môže nasmerovať uvažovanie nad dielom Henricha Barteka dnes.

Literatúra

- BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933/34a, s. 1–16.
- BARTEK, Henrich: *Pravopis, spisovná reč a stredná slovenčina*. Slovenská reč, 1933/34b, s.17–42.
- BARTEK, Henrich: *Bohatstvo slovenčiny*. Slovenská reč, 2, 1933/34c, s. 217 – 224.
- NOVÁK, Ludovít: *K najstarším dejinám slovenského jazyka*. Bratislava: Veda 1980.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Slovenský jazykovedec Henrich Bartek (1907–1986)*. Slovenská reč, 66, 2001, s. 65–90, 129–146.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Sedem a pol. Zápisky z tzv. vedeckej turistiky*. Bratislava: Veda 2006.
- PAULINY, Eugen: *Namiesto úvodu o slovenskom purizme*. Slovo a tvar, 1, 1947, s. 1–3.
- PAULINY, Eugen: *Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 43–51.
- PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatku po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
- RUŽIČKA, Jozef: *Slovenčina. Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1970.
- Slovenská reč 1932–2002. Konferencia. Bibliografia. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2003.

Summary

The Centenary of Henrich Bartek

In 2007, 100 years have passed since Henrich Bartek was born. In the 1930s and 1940s, he ranked among the most influential characters in Slovak linguistics. He left Slovakia in 1945, and almost nothing was known about his later life and activities for a long time. An expedition, initiated by the author of this paper, shed more light on Bartek's life and works. Bartek is generally perceived as a controversial figure. He was a purist, if not the head of all Slovak purists in the 1930s and 1940s, but he definitely overcame this narrow mindset. He played a positive role in the struggle to prepare the first new rules of Slovak orthography. He was a founder and editor of the first volumes of the periodical *Slovenská reč* (*Slovak Speech*). He also contributed to historical and diachronic research of our language. He wrote numerous interesting interpretations of Slovak orthoepy, prosody, terminology and toponymy. His message is vital even to this day, as several researchers have returned to his era and discourse. The paper thus also wishes to open a discussion about this specific approach to linguistic research.

Obsahové, pragmatické a jazykové východiská recepcie súčasného politického diskurzu na Slovensku

Politický diskurz

Mimojazyková situácia na Slovensku po roku 1989, teda po výraznom obrate v politickom systéme v krajine od dominancie jediného vedúceho politického subjektu smerom k pluralite politických subjektov a ich názorovej diferenciacii, vniesla do verbálnej komunikácie vo sfére medializácie politických názorov dynamizujúce znaky, akým je napríklad konfrontačnosť v interpretácii vecnoobsahových motívov a s tým súvisiaca nezriedkavá pragmatická dimenzia nekooperatívnosti reprezentantov opozičných strán a hnutí v interaktívnych komunikátoch (diskusiách, polemikách či debatách). Z hľadiska expanzie propozickej zložky textov ako verbálnych komunikátov možno pri uchopovaní dynamiky politickej komunikácie na súčasnom Slovensku konštatovať zosilnenie persuzívnosti politických prejavov v záujme konkurencieschopnosti rôznych politických subjektov v zápase o získanie a udržanie sympatií a podpory potenciálnych či aktuálnych voličov (najmä v čase parlamentných volieb). Ambíciou verejných vystúpení politikov je dnes apelovať na cieľových adresátov svojich prejavov (mimo predvolebných mítingov ide spravidla o „dištantné” publikum pri televíznych či rozhlasových prijímačoch) tak, aby ovplyvnili ich racionálnu i emocionálnu stránku vedomia vo svoj prospech. Politické prejavy (monológy či častejšie dialógy) sú teda dnes jednak zdrojom informácií ako referenčné texty „ad rem” (k veci) v zmysle antických princípov pôsobenia na rácie (porov. *docere* – poskytnúť informáciu, povedať; *probare* – dokázať, čiže argumentmi zdôvodniť spochybniteľné tézy – Dolník, 1998, s. 81), ale aj zdrojom na rozptýlenie alebo pobavenie heterogénneho a širokého publika, na stimulovanie jeho emocionálnej až afektívnej zaangažovanosti (porov. *concitare* –

vybičovanie vášní a *movere* – pohnutie adresáta k činom – Dolník, 1998, s. 81). To, po akých „vzorcoch” ako osvedčených modeloch siahajú verejní činitelia v úsilí o dosiahnutie tohto dominantného cieľa svojho verejného verbálneho správania a ako apercipujeme (vnímame s porozumením) tieto ich výkony, bude obsahom nášho príspevku.

V súvisе s naznačenou témou sa v súčasnej domácej či zahraničnej odbornej literatúre objavuje séria kľúčových termínov. Patrí medzi ne termín *politický diskurz*, *politický dialóg* či *confrontation*. Pod *diskurzom* všeobecne rozumieme istý integrovaný celok kontinuálnych sociálne inštitucionalizovaných interakcií v zmysle komunikačných aktov, ich účastníkov (tvorcov textov aj ich adresátov) spolu so situačnými kontextami v istej sfére komunikácie a jej súčasťiach. Poukazuje sa pritom na fakt, že účastníkmi týchto interakcií sú nielen aktívni produktori (tvorcovia) prejavov či replík v dialógoch, ale aj ich interpreti (príjemcovia), ktorí na základe istých aktuálnych etických, sociálnych, jazykových a iných noriem anticipujú obsah i funkcie diskurzu a vďaka svojmu skúsenostnému a vedomostnému komplexu preukazujú schopnosť vyvodzovať z povedaného mienené či dotvárať naznačené textové presupozície a implikácie (porov. Hoffmannová, 1997, s. 8; Kraus, 2003, s. 17–37; Dolník, 1998, s. 99–121). *Dialóg medzi priamymi „kontaktnými” účastníkmi* sa tak stáva – ako poznamenáva slovne i grafickým modelom S. Čmejrková – *dialógom pre tretie osoby*, teda „dištantné”, ale spoza prijímačov načúvajúce publikum (Čmejrková, 2003, s. 85). Rámcom na uchopovanie aktuálnej (nielen politickej) komunikácie môže byť osemzložkový model „etnografie reči” Dell Hymesa, o ktorom sa zmieňuje vo svojej štúdii *Jazyk politiky* J. Hlavsová (Hlavsová, 1999, s. 26–41). Ide o mnemotechnický model „SPEAKING”, kde jednotlivé iniciály evokujú príslušné komponenty situačne ukotvenej komunikácie, ergo v klasickej lingvoštylistickej terminológii ide o komplex akýchsi „štýlotvorných činiteľov”. Sú to: S = *setting* (situácia); P = *participants* (účastníci); E = *ends* (ciele a výsledky); A = *act* (rečový akt a jeho charakteristika); K = *key* (tón komunikácie);

I = *instruments* (nástroje, kódy, komunikačné kanály); N = *norms* (normy interakcie); G = *genres* (žánre, kategórie rečových aktov a udalostí). To, prečo sa v súvisi so súčasným *politickým diskurzom* objavujú v teoretických štádiách ako synonymné reťazce výrazy evokujúce konfrontáciu a zábavu zároveň – porov. *confrontainment*, *politainment* (Bartošek, 2007, s. 54; Kraus, 2003, s. 21, Čmejrková, 2003, s. 80) či metaforická „nálepka“ *novodobé gladiátorské hry* (Čmejrková, 2003, s. 80–112), možno vysvetliť prostredníctvom konfigurácie niekoľkých parametrov z modelu „SPEAKING“, najmä parametru situácia, ciele, tón, nástroje či žánre. Situácia súčasného slovenského politického diskurzu je determinovaná pluralitným politickým systémom, slobodou názoru a uvoľnením inštitucionálnych konvencií. Možno ju charakterizovať prívlastkami ako polemická, konfrontačná či kompetitívna v zmysle postojov a zámerov rôzne politicky vyprofilovaných subjektov, osobitne v prípade, keď ide o diskurzívne nadväzovanie na vyjadrenia príslušníka politickej opozície. V prípade koalíčných rozhovorov sú namiesto konsenzuálne reťazce replík či širšie aj foriem konania ako prejav úspešného nachádzania spoločných postojov a hodnôt, aj za cenu kompromisov. Súťaženie či konfrontácia opozičných politikov nemusí mať nutne podobu korektnej interakcie, v tejto komunikačnej doméne neplatia striktné pravidlá (legislatívne ani etické normy alebo kódexy), takmer normálnymi sa stali tzv. *intrúzie* („skákanie do reči“ – porov. Hlavsová, 1999, s. 38) a nevyvodzujú sa príliš často sankcie ani za iné „delikty“. Súčasný „prototyp“ politického dialógu je viditeľne vzdialený od klasického „socratovského dialógu“, ktorý mal kooperatívnu ambíciu a mal viesť k objasňovaniu názorov spolubesedníkov navzájom s cieľom spoločne odkryť nečakané aspekty témy. Takisto je výraznou odchýlkou od novodobých pragmatických rámcov vymedzených konverzačnými maximami Gricea (kooperácia a jej dimenzie kvality = pravdy, kvantity = primeraného rozsahu, relevancie = selekcie informácií podľa hierarchie dôležitosti, spôsobu = jasnosti, zrozumiteľnosti) a Leecha (zdvorilosť a jej dimenzie: takt, veľkorysosť, uznanie,

skromnosť, zhoda, sympatia) – porov. Hoffmannová, 1997, s. 96–102; Leech, 1983, s. 131–151. Primárnym cieľom aktérov – tvorcov politického diskurzu – je boj o politickú moc, ku ktorej smerujú využívajúc nástroje ovplyvňovania verejnosti, osobitne *persuázivnosť (presvedčanie)* – porov. nižšie, aby si získali sympatie a podporu voličov. Tón ich komunikácie má širokospektrálne znaky honosnej a atraktívnej teatraľnosti či vítanej zábavnosti na jednej strane (hádanka „*Viete aký je rozdiel medzi toaletným papierom a cirkulárom? Ak si nedáte pozor, máte prsty v...*” alebo vtipné prirovnanie poukazujúce na nejednotnosť jednej z opozičných strán: „*Oni majú tolko krídel, že už to vyzerá ani nie ako kurča, ale taký malý mutantík*”), na druhej strane ale paralelne badať v spomínanom tóne celkom protikladné znaky priemernej až podpriemernej žoviálnej bulvárnosti. Konkrétna podoba „tónu” vystupovania aktérov politického diskurzu je sčasti intencná, pripravená, sčasti odráža spontánne sklony a preferencie ako predpoklad autorského idiolektu. Zo strany verejnosti vítaným menšinovým „oživením” politického diskurzu býva nielen na Slovensku prítomnosť apriórne príznakových, často ideovo extrémistických, politikov a ich správania, tak ako to poznáme napríklad vo francúzskom kontexte v postave Jean-Marie Le Pena, v Rakúsku Heidera, v Česku Miroslava Sládka. Zo súčasnej slovenskej politickej scény si získali či získavajú popularitu prezentátori opakovane zaznievajúcich výrokov typu „*Veznem kelňu, idem murovať!*” či „*My nechceme behať v turbanoch po slovenskej zemi*”. Verejná politická komunikácia sa vyprofilovala v rokoch pluralitného systému do dominantne interaktívnych dialogických žánrov: *diskusii, polemík, debát, interview* a výsostne v rámci showbiznisu komerčných televízií do rámca *politického talkshow* (mediálnej relácie s účasťou vzorky publika v štúdiu a so sčasti zábavným rozmerom). Z monologických žánrov spomeňme *individuálny verejný prejav, mediálne vyhlásenie* či *otvorený list*. Súčasné žánre mediálneho politického diskurzu možno sumárne charakterizovať ako komunikáty, v ktorých sa viac osôb snaží zladit’ (prípadne konfrontovať) svoje obrazy sveta, presadiť svoj politický záujem

a zaznamenať maximálny zisk pri minimálnom potlačení vlastných záujmov.

Propozičné východiská súčasného politického diskurzu a argumentovanie pre a proti

Všeobecným predmetom politiky je „vyjednávanie a riešenie konfliktov, často i boj s konkurenciou a opozíciou” (Bartošek, 2007, s. 60). Konkrétnejšie východiskové obsahovo-komunikačné zložky v súčasnom politickom diskurze sa opierajú o základné aktuálne domácou či nadnárodnou politikou nastolené a pre spoločnosť dôležité motívy, ktoré v atmosfére spomínanej konfrontácie názorov a hodnotiacich postojov implikujú ich koexistenciu v opozičných štruktúrach. Patria k nim opozície ako *súkromný (sektor, majetok, vlastníctvo) vs spoločný / národný / verejný (sektor, majetok, vlastníctvo); štátny vs neštátny; chudoba vs bohatstvo; plánované hospodárstvo vs trhové hospodárstvo; (finančná, hospodárska, zdravotná a iná) závislosť vs nezávislosť; rovná daň vs diferencovaná (progressívna) daň; klasická rodina vs registrované partnerstvo; štátna poisťovňa vs komerčná poisťovňa; platené školstvo vs bezplatné školstvo; politická / rasová / národnostná tolerancia a znášateľnosť vs intolerancia a neznašateľnosť... .V širšom nadnárodnom kontexte dominujú aj v nadväznosti na legislatívu EÚ tiež také témy ako *bezpečnosť vs terorizmus, zadlženie(štátu) vs oddlženie (štátu), transparentnosť (napríklad ekonomickej súťaže) vs netransparentnosť, legálny (obchod, práca, migrácia) vs nelegálny* (porov. aj Bartošek, 2007, s. 66, s. 72). Tieto motívy, prípadne i ďalšie, sa stávajú stimulom pre reťazenie tematických sekvencií v rámci jedného konkrétneho časovo ukotveného dialógu, prípadne v rámci širšieho monotematizovaného diskurzu. Niektoré významové opozície sú základom pre entymématické dokazovanie prospešnosti javu (entyméma ako prostriedok rétorického usudzovania, ktoré sa na rozdiel od logického usudzovania neopiera o nezvratne pravdivé sudy, ale o všeobecne prijímané pravdy, pravdepodobné sudy, porovnaj Aristoteles, 1999, s. 161–162). Z protikladu *štátna vs súkromné vlastníctvo* sa pri*

znalostiach o negatívnych javoch, ktoré sa spájajú so súkromnými spoločnosťami (nekontrolovateľný únik peňazí) odvodzuje entyméma: *štátne vlastníctvo je dobré, lebo súkromné je zlé* (netransparentné) a usudzuje sa o prospešnosti štátneho vlastníctva. Aktuálne sledujeme túto opozíciu v súvislosti s návrhom súčasného ministerstva zdravotníctva SR transformovať súkromné zdravotné poisťovne na jednu štátnu poisťovňu (v Aristotelovej klasifikácii ide konkrétne o protikladové entymémy, pozri *ibid.*, s.162–163). Bližšie poukážeme, aké významové opozície v rámci akých konkrétnych tém dominujú v aktuálne produkovaných komunikátoch v rámci politického diskurzu na Slovensku:

- *socializmus vs kapitalizmus* je kardinálnou opozíciou, na ktorej stojí nielen slovenský politický diskurz. Aktuálne v rámci tejto opozície je socializmus stereotypne hodnotený ako zlý, ako spiatočnicke smerovanie, z čoho sa vyvodzuje, že kapitalizmus je lepší pre budúce smerovanie krajiny (porov. Dolník, 2005, s. 56–57). Súčasná vláda je v tomto rámci pejoratívne označovaná opozičnými partnermi ako „socialistická vláda”;

- *populizmus vs realizmus, pragmatizmus*: na centrálnom postavenie stereotypu *populizmus je zlý, pragmatizmus (pragmatický realizmus) je dobrý* v aktuálnom politickom diskurze poukázal J. Dolník (Dolník, 2005, s. 58). Označenie „populistický” slúži v súčasných podmienkach ako modalizátor na vyjadrenie negatívneho postoja a zneváženie obsahu protivníkovej výpovede. „Nálepko” sa spája populizmus vďaka rétorike súčasnej opozície s koalíčným lídrom, pričom opozícia hovorí o populistickú rétoriku vlády, ktorú dopĺňajú skutky označované ako populistické gestá. O platnosť stereotypu *populizmus je zlý* sa výrazne opiera vo svojom prejave aj koalíčný poslanec, ktorý sa snaží istými výroky vylúčiť podozrenie z populizmu v politickom správaní strany, ktorú zastupuje. Porovnajme: „...ja som ten, ktorý hovorí o reálnych pragmatických veciach; budeme viacej rozprávať politicky a pragmaticky; silný sociálny aspekt s pragmatickými ekonomickými vývodmi; v týchto otázkach budeme veľkí

pragmatici; nemôže mi nikto vyčítať, že som nevyjasňoval jasné pragmatické veci vo vzťahu k zamestnancom...". V prejave tohto poslanca sa zjavne ukazuje dôležitosť systematického opakovania propagovaných hodnôt;

- *poriadok, systém vs neporiadok*: snahou každej vlády je, aby mal občan pocit, že sa smeruje k poriadku, pri svojej argumentácii hovorí o zavádzaní poriadku. Opozičné strany sa naopak snažia v rámci kritiky poukazovať na nedostatok systému, poriadku v politike vlády: „*v našom zdravotníctve je veľa hmly, nechcem rovno povedať, že veľa neporiadku*“, „*tam nie sú žiadne konkrétne opatrenia, ktoré by urobili poriadok v tom divokom spoplatnení externého štúdia*“. Významová opozícia *poriadok, systém vs neporiadok, chaos* korešponduje s jedným zo základných znakov sveta, ktorý sa prostredníctvom politických prejavov vytvára a tým je *koherentnosť* (o vymedzenie týchto znakov sa pokúsil Lotko, 2004, s.120). Podľa Lotka (op. cit.) „*postulovaný svet v politických projevoch je soudržný, spojený, homogenný, usporádaný, aby recipient měl optimistický pocit uspokojení, že tomu světu rozumí*“;

- *slová vs činy (kritika vs riešenie situácie)*: podstata politického diania spočíva vo verbálnom prejave, slovo je základným prostriedkom politickej moci. Táto verbálna podstata politickej moci je vnímaná a hodnotená spoločnosťou prevažne negatívne. Situácia je vystihnutá v otázke moderátora relácie De Facto: „*Prečo politici na jednej strane sú schopní hovoriť, čo treba urobiť, na strane druhej sa to reálne nedeje?*“. Dôsledkom je, že jedným z persuzívnych prostriedkov sú stereotypné formulácie politikov zdôrazňujúce dôležitosť skutku, jeho nadradenosť nad slovami, čím sa snažia vyhnúť rétorickosti svojho prejavu (porovnaj napríklad repliku: „*Nie sme iba politickou stranou, ktorá kritizuje, ale pripravuje aj ucelené programové alternatívy*“). Na dôkaz toho, že slová politikov nie sú odtrhnuté od reality, využívajú politici s obľubou argument *navštevujem / chodím medzi ľuďmi / po nemocniciach / po školách* a pod. Na tejto významovej opozícii je postavená aj útočná stratégia opozičných strán proti súčasnej vláde, nesúca sa v duchu presvedčenia „*plno predvolebných*

sľubov a nič nerobíte”, konkrétne si to možno všimnúť na replikách typu: „*Nie je problém v tom, že robíte chyby, problém je v tom, že nerobíte nič*”. V rétorike súčasných opozičných strán sa potom črtá opozícia *budovanie vs ničenie / ničnerobenie*. Opozičné strany sa predstavujú ako tie, ktoré za svojho vládnutia *budovali* (uskutočňovali reformy), naproti tomu súčasná vláda *nerobí nič / ničí, čo bolo vybudované* (pretože *nenadväzuje na reformy*): „*Dodnes žijete z toho, z tých reforiem, čo boli urobené*”; „*Osem rokov sme zodpovedne vládli tak, aby sme pripravili Slovensku lepšiu budúcnosť a vám bezstarostné vládnutie*”; „*Búrať viete, ale neviete, ako veci vyriešiť*” a pod.;

- *chudoba vs bohatstvo*: na tejto opozícii stavia svoju argumentáciu hlavne súčasná koalícia, ktorá označuje minulú vládu ako vládu pre bohatých, reformy ako kroky robené v prospech bohatých a pomocou nej sa vymedzuje a prezentuje ako vláda pre sociálne slabšie vrstvy. Z pohľadu súčasných opozičných strán je však v tej istej súvislosti verbalizovaná iná opozícia, a to *schopný vs neschopný*. Súčasná vláda je označovaná opozíciou ako vláda podporujúca neschopných (napríklad v súvislosti so zavedením tzv. miliónárskej dane) a svojimi opatreniami znemožňujúca rast „schopných” občanov;

- *demokracia, sloboda vs diktatúra*: v súčasnosti je táto významová opozícia aktuálna napríklad v kontexte charakteristiky mocenských pomerov vo vládnej koalícii, pričom opozičné strany poukazovaním na neobmedzenú moc predsedu vlády (ktorú označujú priamo ako totalitná vláda), (posmešne) kritizujú nevýhodné, sekundárne postavenie ostatných dvoch strán vládnej koalície. Celá argumentácia je postavená na obmene základnej myšlienky: *premiér je totalitný despota, všetci ostatní sú prisluhovači, sekundanti*;

- *legálny vs nelegálny*: táto významová opozícia bola produktívnou argumentačnou oporou hlavne v súvislosti s otázkou privatizácie, pri ktorej sa poukazovalo na nelegálne sprievodné javy s ňou spojené (napr. korupciu). V súčasnosti sa z hľadiska legálnosti / nelegálnosti hodnotí platenie za externé vysokoškolské štúdium. Správnosť prijatia návrhu spoplatnenia externého vysokoškolského štúdia sa znova

dokazuje entymémou odvodenou z tohto protikladu: prijatie zákonného opatrenia, ktorým sa bude usmerňovať výber poplatkov za vysokoškolské štúdium, je žiaduce, pretože inak sa budú poplatky vyberať protizákonne;

• Významová opozícia *zamestnanec* vs *zamestnávateľ* je ťažiskovou napríklad pre generovanie argumentov na obhajobu nového zákonníka práce presadzovaného súčasťou vládnej koalície. Na základe protikladu *zamestnanec* / *zamestnávateľ* sa v súlade so sociálne ladenou politikou vlády deklaruje, že nový (navrhovaný) zákonník práce je dobrý, lebo ochraňuje záujmy zamestnancov, kým ten starý je zlý, lebo ochraňuje záujmy zamestnávateľov. Postoje politickej opozície k tejto problematike tlmočí povedzme táto replika : „*Tu sa podarilo, najmä Smeru a odborom, zaviesť jeden mýtus, ktorý zľudovel. Zľudovel mýtus, že tento zákonník práce má vraj ochraňovať záujmy zamestnancov, kým ten starý má vraj ochraňovať záujmy zamestnávateľov*”.

Správanie sa reprezentantov určitých politických subjektov na domácej politickej scéne nespeje nutne a priamočiaro k produktívnemu a pre spoločnosť optimálnemu riešeniu problémov či vyššie spomínaných konfliktov. Vecne sme tak často svedkami „prekrývania” reálnych problémov epizodickými opatreniami (porov. za predošlej vlády zavedenie dvadsiatkorunových či päťdesiatkorunových poplatkov za návštevu lekára či nemocnice ako deklarovaný nástroj na skvalitnenie práce zdravotníckych zariadení, na zracionalnenie návštev týchto zariadení zo strany verejnosti, či dokonca na odstránenie korupcie v zdravotníctve), prípadne aj hyperbolizovanými kauzami odvádžajúcimi pozornosť publika. Aj vo sfére verbálnych interakcií súčasná teória argumentácie upozorňuje na prirodzenosť bežného interpersonálneho (nie formálne logického) dorozumievania a pripomína, že *argumentatívny diskurz* je „realizovaný prirodzeným jazykom, ktorého podstatou je vágnosť a významová ambivalencia; dominantnou sférou argumentovania teda nie je vedenie, ale oblasť hodnotových súdov, mienenia a záujmov” (Kraus, 2003, s. 31; porov aj Krupa, 2003, s. 39–46¹⁾.

Argumentovanie v politike má v súlade s prirodzenosťou ľudského myslenia i v súlade s potenciálom jazykových registrov skôr sklon k využívaniu praktickej argumentácie s empirickou induktívnou podobou (s využívaním príkladov a analógií) než exaktnú podobu deduktívnych striktno logických sylogizmov (ich predmetom je štruktúrny opis logicky korektných argumentov). Validita výrokov rečníka je vzhľadom na jeho vlastný prúd myslenia i na recepčné schopnosti širokého (bežného) publika viac nasmerovaná na tzv. topické argumenty, ktoré sú vhodné najmä pri pôsobení na mienenie konkrétne vymedzeného auditória v bežnejšej komunikácii. Pravda, konečná stratégia rečníka v argumentačnom texte môže popri využívaní „bezpríznakovej“ praktickej či logickej argumentácie rátať – a reálne sa tak aj stáva – s vedome nekorektnou argumentáciou. Tak sme svedkami uplatňovania falošných argumentov, medzi nimi:

- „zavádzajúceho“ *argumentu ad hominem*, pri ktorom sa upriamuje pozornosť na osobné vlastnosti, znaky protivníka (strany): „Výzerá tak, že nemá skúsenosti kvôli svojmu veku a dobrému zdravotnému stavu nejake s tým, aká je skutočná situácia v zdravotníctve“. Podtypom je *argument ad personam*, pri ktorom kritika názoru oponenta spočíva v znevažovaní jeho osoby, útočením na osobu oponenta sa zosmiešňuje aj jeho názor, postoj, často má tento argument povahu urážky: „Ani tá dievčina, ani ten advokát nemal dôveru vo vás, lebo pravdupovediac neviem, čo robíte na tomto poste vo vláde“; „Prepáčte, nechcem nikoho uraziť, ale keby som presvedčoval môjho psa, ten by to rýchlejšie pochopil“;

- *argument e concessio*, teda dokazovanie niečoho, čo protivník pripustil či uznal s poukázaním na skutočnosť, že to protirečí zásadám, hodnotám, ku ktorým sa hlási: „Vtedy sa svedomie kresťanského, zdôrazňujem kresťanského KDH nepohlo, keď bombardovali kresťanský národ“;

- *argument ad populum*, ktorým sa rečník obracia priamo na poslucháča, pôsobí na jeho inštinkty a emócie, hrdosť: „Treba im vytvoriť také podmienky, aby tí naši Slováci nezostali tými poslednými v tom pracovnom a výrobnom procese z hľadiska

zabezpečenia”; k typu populistických argumentov patrí aj tzv. *argument ad oculus*, ktorým sa zdôrazňuje očividnosť, evidentnosť javu (*ľudia majú oči, vidia; voliči vidia, nie sú slepí*), všimnime si to v replike: „*myslím, si, že reagovať netreba, ľudia na Slovensku majú oči a vidia*”;

- *argumentácia s neúplnými údajmi* spočíva v tom, že sa pri obhajobe tézy vyberú len tie údaje, ktoré podporujú platnosť tézy, nevhodné údaje sú zamlčané. Takúto argumentáciu používajú napríklad predstavitelia minulej vlády pri kritike zmien v zákonníku práce navrhovaných súčasnou vládou a obhajobe podmienok v pôvodnom zákonníku. Ten bol podľa nich dobrý, pretože sa vďaka nemu znížilo percento nezamestnanosti, zamlčujú sa pritom negatívne dôsledky, ktoré táto zákonná norma priniesla, napríklad zneužívanie zamestnancov na prácu nadčas;

- *argument „strašiakom”*, ktorý sa zakladá na zveličení a vyvolaní obavy (v prepojení s *argumentom lavíny* sa vyvoláva obava, že aj menšia zmena povedie k efektu lavíny). Príkladom je predstavovanie návrhu spoplatnenia vysokoškolského štúdia ako „legalizácie zlodejiny”: „*Pán premiér a teraz to aj p. B. potvrdili, že jednoducho chcú takýmto spôsobom zaviesť poriadok. To znamená, že ak niečo je v rozpore so zákonom, a to je v rozpore so zákonom, tie všelijaké eseročky, nadácie a podobne, tak jednoducho to legalizujem. Aj obchod s bielym mäsom je v rozpore so zákonom, aj lúpeže a budeme ich legalizovať?*”;

- *argument ad misericordiam*, teda dovolávanie sa lútosti, súcitu (“aj vy ste boli príčinou toho, že v Srbsku umierali nevinní ľudia”);

- *argumentum post hoc ergo poster hoc (potom, teda preto)*, zavádzajúci argument, ktorý sa opiera o časovú následnosť, a tak usudzuje o príčinnej následnosti dvoch udalostí, napr. dokazovanie tézy, že podmienky ukotvené v zákonníku práce bývalej vlády sú príčinou negatívneho javu, že mladí ľudia odchádzajú pracovať do zahraničia poukazovaním na nárast odchodu ľudí za prácou v roku 2006 v porovnaní so stavom v roku 1998 (“*Viete, koľko ľudí cestuje za prácou v roku 2006*”

v porovnaní s rokom 1998, keď ste vládu preberali?“). Pritom sa neberie ohľad na také skutočnosti, ako bol vstup Slovenska do EÚ, otvorenie pracovného trhu a p.;

- *bifurkácia*, teda čierno-biele argumentovanie nutnosťou vybrať si z dvoch možností, pričom tých možností existuje viac, napr.: „*Máme dve možnosti. Keď sú platy nízke a sú nízke oproti Rakúsku alebo Nemecku, tak môže prísť vláda, môže ich zvýšiť a o tri roky budú ešte nižšie, ako sú dnes. Alebo máme druhú, reálnu možnosť, urobiť reformy, udržať reformy, nerobiť hlúpu politiku, ale robiť zodpovednú a kompetentnú politiku a potom mať rýchly rast a udržateľný rast miezd...*“;

- argumentácia typu „*zlodej kričí chyťte zlodeja*“, pri ktorej ten, kto je zodpovedný za porušenie nejakého princípu či pravidla, obviňuje z tohto skutku protivníka, v politike často napríklad v súvislosti s otázkou privatizácie nevýhodnej pre štát, z ktorej sa striedajúce vlády navzájom obviňujú (ďalšie typy argumentov porov. Bartošek, 2007, s. 96–97; Gahér, s. 380–382).

Do úvahy prichádza aj nevedome nekorektná argumentácia založená na logických chybách produktora textu, ako sú napríklad *error fundamenti*, *error consequentis* či *bludný kruh*. Vzhľadom na recipientov (t. j. vo všeobecnosti široké publikum) rozdiel v porovnaní s predošlou sériou falošných argumentov spočíva len v dimenzii zámernosti – nezámernosti a s tým súvisiacou mierou „korektnosti“ ovplyvňovania adresátov v škále od kladne hodnoteného presvedčania odrážajúceho fakty z reality po negatívnu manipuláciu založenú na polopravdách či na deformovanej realite v súlade so záujmami presvedčajúceho subjektu. Hoci obsahovou náplňou politických prejavov nie sú primárne objektívne informácie a vývody logického usudzovania, ale hodnoty, záujmy panujúce v spoločenstve adresátov, domnienky, dojmy a napokon aj emócie, pojmy *rozum*, *logika*, *objektívnosť*, *informácia* predsa často figurujú v prejavoch politikov, pričom v rámci politického diskurzu sa tieto pojmy používajú ako modalizátory vyjadrujúce pozitívny postoj a sugerujúce dôveryhodnosť výpovede. Samotným odvolávaním sa na *racionálnosť*, *logickosť* a *objek-*

tívnosť dodávajú rečníci vážnosť svojim myšlienkam, naopak pojmy *subjektívnosť*, *pocity*, *emócie* sa používajú na vyjadrenie nedôvery a nesúhlasného postoja k obsahu výpovede či dokonca znevažovanie prejavu oponenta. Slovesá *domnievať sa*, *myslieť si*, *byť presvedčený*, *byť si istý* predstavujú škálu, v rámci ktorej sa vyjadruje subjektívne daná istotná modalita, naznačuje subjektívne danú intenzitu platnosti výroku. Tak ani konštrukcia *byť si istý* nie je signálom objektívnej platnosti výroku, ale len miery osobného presvedčenia rečníka (pričom sa zároveň sugeruje presvedčenie u adresáta).

Ovplyvňovanie a jeho neorétorické nástroje

Termín *ovplyvňovanie* je nadradeným (hyperonymným) termínom k sérii ďalších hyponymných spôsobov ovplyvňovania, ako je napríklad *presvedčovanie*, *rétorika*, *reklama*, *alebo aj propaganda* či *manipulácia* v súlade s variabilitou logických a psychologických nástrojov na ich dosahovanie: od logicky korektných a pravdivých argumentov po emocionálne nástroje lichotením, lákaním, chválením, vyhrázaním a zastráňovaním či nátlakom – porov. vyššie pri typoch argumentov.

J. Bartošek uvádza vo svojej stati *Presvedčování a manipulace v politické žurnalistice* (Bartošek, 2007, s. 51–103) túto definíciu presvedčovania: „Presvedčovanie je umenie primäť ľudí, aby niečo robili alebo niečomu rozumeli bez toho, aby sme ich k tomu nútili. Presvedčovať nemožno násilím, krutostou alebo zbraňami; presvedčovať možno slovami, obrazmi, tónom hlasu, potľapkaním po pleciach, slzami alebo listom” (podľa Heffernaana, 1996).

Dedičstvo rétoriky signalizuje, že presvedčovanie sa môže zakladať na využívaní pravidelností ako opôr pri apercepcii ovplyvňovacích prejavov recipientmi (porov. kultúrne vzorce a normy – Pácl, 2007, s. 105–122): za také možno považovať jednak isté národné a kultúrne stereotypy², respektíve isté semiotické opory národnej identity, ako sú národné symboly. Novodobým odrazom kultúrnej a sociálnej ukotvenosti aj politického diskurzu je sklon k “spriemerňovaniu” kultúry komunikácie (porov. Bosák, 2005, 21–28) či ináč k bulvarizácii

v dôsledku úsilia komerčných médií (ako väčšinového nosiča politických prejavov a diskusií) získať a uchovávať si vysokú sledovanosť. Za pravidelnosť možno považovať aj štandardnú expanziu argumentačného textu (Dolník, 1998, s. 66) s nastolením tézy, uvedením argumentov na jej podporu či spochybnenie, sformulovanie usudzovacieho pravidla a následne konklúzie stotožňujúcej sa s tézou alebo vyvracajúcej nastolenú tézu (pri zohľadnení istých noriem, modálneho kvalifikátora a prípadných osobitných podmienok platnosti „testovanej“ tézy). Ako príklad poslúži argumentácia v diskusii na TV JOJ, ktorou sa vyvracia téza, že „*autonómia Kosova môže povzbudiť vznik hnutia za autonómiu južného Slovenska*“.

ARGUMENTY:

- v súčasnosti neexistujú radikálne skupiny presadzujúce autonómiu južného Slovenska (len jednotlivci)
- snahy o autonómiu južného Slovenska neboli zjavné v období, kedy boli priaznivejšie podmienky pre osamostatnenie sa tohto územia (rozpad Československa, obdobie pred vstupom do NATO a EÚ)

USUDZOVACIE PRAVIDLO: Ak neexistujú radikálne skupiny presadzujúce autonómiu južného územia Slovenska, je neopodstatnené sa obávať príkladu Kosova. Ak nevznikli takéto radikálne hnutia v minulosti, keď boli priaznivejšie podmienky pre osamostatnenie sa južného Slovenska (rozpad Československa, obdobie pred vstupom do NATO a EÚ), tak nie je dôvod sa obávať, že vzniknú v súčasnosti.

MODÁLNY KVALIFIKÁTOR: Vyvracaná téza je nepravdepodobná.

OSOBITNÉ PODMIENKY: Nie je v záujme politika uvádzať osobitné podmienky, ktoré obmedzujú platnosť jeho usudzovacieho pravidla. Osobitnú podmienku uvádza oponent: radikalizácia samotnej SMK, ktorá je pravdepodobná vzhľadom na výmenu vedenia strany.

Z jazykových prostriedkov sa ako pravidelné „schémy“ výrazu hodnotia *figúry – opakovania* od suprasegmentálnej rytmizácie ako podpory na stupňovanie sugestívnosti prejavu (podobne aj anafora, epifora, symploka,...) po rôzne typy

syntaktického paralelizmu (prosté opakovanie vetného modelu tej istej konštrukcie, alebo v zrkadlovom obraze (chiazmus), s intenzifikáciou obsahu (klimax – ako radenie argumentov s narastajúcim stupňom závažnosti) či s opačnou perspektívou intenzity (antiklimax) – porov. Hoffmannová, 1997, s. 118–119. Uplatnenie opakovacích figúr konkretizujeme na klimatickej štruktúre kritiky nového zákonníka práce, v ktorej sa opakovane vyjadruje myšlienka zmeny tohto právneho opatrenia k horšiemu použitím synonymných výrazov so záporným hodnotiacim komponentom so stupňujúcou sa expresivitou: od neutrálneho *kazíte*, cez *deformujete*, *ruinujete* po expresívne *kaličíte zákonník*. Na opačnej vetve škály prostriedkov na osi „pravidelnosti – nepravidelnosti” stoja nepravidelnosti, čiže ozvlášťujúce prostriedky ovplyvňovania, akými sú najmä jazykové *trópy* (nepriame obrazné pomenovania) – *metafory*, *metonymie*, *synekdochy*, *prirovnania*, ale rovnako aj štylisticky *príznakové jednotky*, expresíva až vulgarizmy (“*kraviny, ktoré médiá vysielajú*”; „*hnoj, ktorý tečie do tej mládeže*”; „*odmietam počúvať také bludy*”), nekánonická lexika (okazionalizmy) a lexika príznaková z hľadiska spisovnosti (prvky dialektov, slangu, substandardu a pod. – *investičáci*, *kšefty*, *lupačiť* a pod.) v súlade so spomínanou celkovou tendenciou k „spriemerňovaniu” či bulvarizácii verbálnej komunikácie. Z trópov je vzhľadom na svoj kognitívny efekt (ako výsledok metaforickej projekcie, porovnaj Chrz, 1999), ktorým je aj schopnosť napĺňať persuzívny zámer, frekventovaným prostriedkom rečníckych prejavov metafora. Tradične sa metafora v rámci súboru rečníckych textov zaraďuje k prostriedkom ozvlášťujúcim prejav, nie je to však jediný a najdôležitejší aspekt využitia metafor v reči politikov. V zhode s novšími výskumami sledujúcimi spôsob používania a funkciu metafor v politickom diskurze (napr. Chrz, 1999, Lakoff, 2002) je dôležité pripomenúť, že metaforické vyjadrenie sa v politickom prejave uprednostňuje aj vzhľadom na ďalšie potencie napĺňajúce persuzívny zámer, a to schopnosť generovať poznanie o jave, ktorý sa prostredníctvom metaforického výrazu pomenúva, usudzovať o ňom (porov. konštatovanie J. Krausa, že „na rozdiel od starsích pojetí tropů

a figur jako výjimek a licencí převládá medzi súčasnými literárnými vedci a filozofy názor, že tropy a figury nejsou odchylkami od běžného užití jazyka, ale podstatou jeho fungování, že jejich funkce nespočívá jenom v nápaditém vyjádření skutečnosti, ale že jsou nedílnou součástí struktur myšlení, jimž je vlastní inference a analogie, přenos jednoho jevu na jiný” (2004, s. 31). Na jednej strane teda politici využívajú metafory so zámerom ilustrovať daný jav, vyvolať živú predstavu a zaviesť pozornosť adresáta na želaný aspekt popisovanej reality (tento typ metafor vysvetľuje aristotelovské poňatie metafory ako jednoduchej substitúcie pomenovania na základe podobnosti), na druhej strane sa používajú metafory, pomocou ktorých sa ďalej usudzuje o cielovom, pomenovávanom jave a vyvodzujú sa závery (konceptuálne metafory a schémy, ktoré sú predmetom súčasnej kognitívnej vedy). Na odlišnosť kognitívneho efektu poukazuje expresívna metafora *vykastrovaný zákonník* na jednej strane a metafora *futbalového ihriska* na strane druhej. Metafora *vykastrovaný zákonník* okrem toho, že zdôrazňuje komunikovaný aspekt pomenovávaného javu (odstránenie dôležitých častí z navrhovaného zákonníka) a nekánonickým usúvzťažnením dvoch javov vyvoláva ozvlášťujúci efekt, nemá dosah na ďalšie uvažovanie o pomenovávanom jave a samotná myšlienka, ktorá sa metaforou vyjadruje (odstránenie organických súčastí z návrhu), existuje nezávisle od tejto metafory. Iný charakter má metafora *futbalového ihriska*, použitá v argumentácii pri návrhu riešenia situácie v rezorte zdravotníctva, kde vyslovené závery vyplývajú z použitej metafory:

M. Dz: „*My sme chceli, aby na tom ihrisku boli hráči, ktorí sú rovnako motivovaní. Bolo treba urobiť mnoho transformačnej práce a zaviesť medzi týchto hráčov normálne motivačné nástroje. Žiaden úradník, žiaden minister, nedokáže od stola dirigovať takýto komplexný systém. Dokážeme sa z toho pohnúť iba vtedy, keď nielen výrobcovia liekov, nielen distribútori liekov, ale aj poisťovne, aj nemocnice, budú rovnako motivovaní. Keď aj ten lekár, aj ten chirurg bude vedieť, že keď bude odvádzať špičkovú prácu a keď bude robiť viac, že bude môcť aj viacej zarobiť.*”

V. M.: „*Pán Dz. povedal o ihrisku, ale na tom ihrisku je aj brankár aj stredný útočník a medzi nimi treba rozhodnúť spôsobom, aby mužstvo bolo mužstvom. A to isté treba urobiť aj v zdravotníctve. Kto bude aký výkon robiť, aká bude (?nezrozumiteľné slovo) tých pracovísk, taká bude potom aj úhrada výkonu.*”

M. Dz.: „*Veľmi pekne ste prijali tú metaforu a ste povedali treba rozdeliť prácu, kto čo bude robiť. A ja hovorím, nechajme tých hráčov hrať a vytvorme dobré spravodlivé pravidlá.*”

V. M.: „*....všetkých 11 do bránky a kto bude hrať futbal?*”

Úryvok dialógu je príkladom toho, ako sa prostredníctvom metaforickej projekcie vytvárajú dedukcie a obhajujú sa dve odlišné stanoviská. V jednom prípade slúži metafora poukázaním na istý aspekt (rovnosť motivácie, rovnakosť honorovania zdravotníckych výkonov tak, ako sú rovnako motivovaní snahou o výhru hráči futbalu) na obhajobu ponúknutého názoru (ak bude rovnosť motivácie, rovnosť honorovania rovnakých výkonov, bude aj spravodlivosť a poriadok v zdravotníctve), v druhom prípade slúži tá istá metafora na zdôraznenie iného aspektu (rôznosť funkcií) a poukázanie nesprávnosti riešenia ponúknutého proponentom (nemožno dávať lekárov rovnakej špecializácie, ani rôzne nemocnice na jednu rovinu). Oproti spomenutým aktuálnym metaforám je celkom zautomatizovaná napríklad *metafora cesty*, ktorá tvorí súčasť rétorického rezervoára viacerých politikov (hovorí sa o dvojkoľajnosti opatrení; o potrebe vrátiť sa na cestu, ktorá má zmysel; podobne vyznievajú výroky: „*zdravotníctvo súčasná vláda dostala na slepú koľaj*”; „*dalo by sa to prirovnať ešte aj k pozícii na slepej koľaji, alebo slepej uličke*”; „*bola to cesta... aj hrboľatá, aj s problémami, ale bola to cesta*” a pod.). S podobným zámerom ilustrovať myšlienku sa v rámci argumentácie často využívajú aj prirovnania a rôzne analógie (“*Ja mám doma zvieratá, viete, psa a mačku, obidvaja do seba doskakujú, ale jeden bez druhého nemôže existovať. A vy túto hru ako keby ste hrali*”). Takisto hyperbola je obsahovým prostriedkom, s ktorým politici radi pracujú (či už v rámci humoru alebo zavádzajúcej argumentácie, pozri vyššie *argument „strašiakom”, argument lavínou*), často

so zámerom ozvláštniť rečový prejav a sústrediť pozornosť na istý, so zveličením prezentovaný rys opisovanej skutočnosti, napríklad: „*Keď je niekedy výhodné v teple štrikovať, tak idem k lekárovi aby ma pozrel, či som v poriadku*”.³

Štúdiá predstavuje náčrt, ktorého cieľom je na základe špecifického typu verejnej politickej komunikácie – televíznej diskusie usmerňovanej moderátorom (so zameraním hlavne na politickú talkshow), poukázať na postupy, prostriedky a obsahovo-komunikačné zložky tvoriace východiská pre napĺňanie persuzívneho zámeru tvorcov v podmienkach súčasného politického diskurzu na Slovensku. Špecifický obraz slovenskej verejnej politickej komunikácie podaný v tejto štúdii môže byť pre neslovenského recipienta kľúčom na interpretáciu politických komunikátov utvorených v podmienkach súčasnej politickej situácie na Slovensku a zároveň podnetom na porovnanie motívov a postupov uplatňovaných v textoch produkovaných v rámci politického diskurzu v iných jazykových spoločnostiach.

Poznámky

¹ V. Krupa v evokovanom článku o vlastnostiach jazyka, ktoré nám umožňujú klamať (Krupa, 2003, s. 45), cituje slová anglického spisovateľa Georgea Orwella, ktorý už v roku 1946 (v článku *Politics and the English Language*) vyslovil výstižnými formuláciami myšlienku o vzťahu jazyka k pravde. Dovolíme si reprodukovat pasáž z jeho sugestívneho citátu: „Jazyk sa stáva ohyzdným a nepresným, pretože naše myslenie je také, ale zároveň jazykové nedbajstvo nám uľahčuje nedbajsky premýšľať“. Pokračujúc v úvahe sa Orwell koncentruje na reč politiky a poukazuje – v nezávislosti od ideologickej orientácie nositeľov – na všeobecné črty takejto reči, ku ktorým patria ošúchané metafory a nedostatočne presné vyjadrovanie. Takéto vyprázdnené metafory (ako „osvedčené“ barly prejavu) vníma ako plášť, ktorým možno zakryť bezobsažnosť či bezduchosť prejavu.

² Stereotypy vymedzujeme v súlade s J. Dolníkom ako „štandardizovaný úsudok istého kolektívu o veciach, sebe aj iných, ktoré vždy nezodpovedajú alebo len čiastočne zodpovedajú skutočnosti. Sledované stereotypy fungujú ako opora v usudzovacom akte, s ktorým sa kalkuluje pri presvedčovaní“ (Dolník, 2005, s. 55).

³ Citácie replík politikov sú vybrané z televíznych diskusných relácií *O päť minút dvanásť* (22. 4. 2007), *De Facto* (22. 3. 2007, 19. 4. 2007, 22. 4. 2007, 10. 5. 2007 a 17. 5. 2005) a *Na telo* (27. 5. 2007)

Literatúra

- ARISTOTELES: *Rétorika*. Praha: Laichterova filosofická knihovna 1947.
- ARISTOTELES: *Rétorika. Poetika*. Praha: Rezek 1999.
- BARTOŠEK, Jaroslav: *Přesvědčování a manipulace v politické žurnalistice*. In: *Od informace k reklamě*. Ostrava: Ostravská univerzita 2007, s. 51–104.
- BOSÁK, Ján: *Dynamika substandardov*. In: *Studia Academica Slovaca 34*. Bratislava: Stimul 2005, s. 21–28.
- DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul 1998.
- DOLNÍK, Juraj: *Pragmatika presvedčovania*. In: *Metody a prostriedky presvedčovania v masových médiách*. Ostrava: Ostravská univerzita 2005, s. 54–59.
- GAHÉR, František: *Logika pre každého*. Bratislava: Iris 2003.
- GRÁC, Ján: *Persuázia. Oplyvňovanie človeka človekom*. Martin: Osveta 1985.
- HLAVSOVÁ, Jelena: *Jazyk politiky*. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia 1997, s. 26–41.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: *Stylistika a...* Praha: Trizonia 1997.
- CHRZ, Vladimír: *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav AV ČR 1999.
- KOMÁRIK, Emil: *Metódy vedeckého poznávania človeka pre začiatočníkov*. Bratislava: Univerzita Komenského 2002.
- KRUPA, Viktor: *Aké vlastnosti jazyka nám umožňujú klamať?* In: *Philologica LVI*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 39–46.
- KRAUS, Jiří: *Vyjadřování polemčnosti a významových opozic v politickém diskurzu*. In: *Jazyk, média, politika*. Ed. S. Čmejrková – J. Hoffmannová. Praha: Academia 2003, s. 13–39.
- KRAUS, Jiří: *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum 2004.
- LAKOFF, George: *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*. Chicago: University of Chicago Press 2002.
- LEECH, Geoffrey N., *Principles of Pragmatics*. New York: Longman Group Limited 1983.
- LOTKO, Edvard: *Kapitoly ze současné rétoriky*. Olomouc, Univerzita Palackého 2004.
- SLANČOVÁ, Dana: *V akých podobách existuje súčasná slovenčina? (K sociálno-funkčnej diferenciacii slovenčiny na konci 20. storočia)*. In: *Studia Academica Slovaca 29*. Bratislava: Stimul 2000, s. 234–249.
- SLANČOVÁ, Dana: *Základy praktickej rétoriky*. Prešov: Náuka 2001.

Summary

The Reception of the Contemporary Political Discourse in Slovakia: Its Contents, Pragmatic and Linguistic Sources

The paper analyzes interactive public political communications, namely discussions, debates and polemics in talk shows that took place in the changed and relatively stable conditions after 1989. The paper starts from a theoretical notion of rhetoric that combines a logical and argumentative element with a linguistic one. The former includes both practical argumentation based on the knowledge and experience of the average listener, as well as biased, incorrect argumentation based on false arguments. The authors of the paper examine how politicians use intentions to persuade, and which approaches and motifs they exploit when addressing the general public, whose receptive abilities vary significantly.

Zradné slová alebo medzijazyková homonymia

V dnešnej Európe stále narastá potreba vzájomnej komunikácie medzi nositeľmi rôznych jazykov. Politické, ekonomické, kultúrne a vedecké kontakty sa prehlbujú, prekladá sa mnoho rôznych dokumentov. Tlmočníci a prekladatelia z a do slovanských jazykov sú dnes v Európskej únii vyhľadávaní a stávajú sa dôležitými partnermi pri rôznych rokovaniach, či už na najvyššej úrovni alebo v obchodných, vedeckých a iných stretnutiach. Práve pre nich je dôležité zoznámiť sa s medzijazykovou homonymiou alebo zradnými slovami, či faux amis. Nejestvuje jednotné pomenovanie pre tento prípad jazykového nebezpečenstva, úskalí, ktoré číhajú na každom kroku, v každej situácii, kde sa používa jazyk. My sa prikláňame k pomenovaniu zradné slová, prípadne medzijazykové (interlingválne) homonymá.

Slovania sa navzájom lepšie poznajú a ľahšie sa dorozumievajú, čo prekvapuje občanov z iných západoeurópskych krajín. Avšak aj pre Slovanov existuje mnoho zradností vo vzájomnom dorozumívaní sa. V spoločnej slovanskej lexike sú slová, ktoré sú formálne totožné, ale významovo odlišné. Používatelia niektorého slovanského jazyka si myslia, že výborne rozumejú používateľovi iného slovanského jazyka. Vo väčšine prípadov to platí, ale mnohé slová sú významovo odlišné, čiže zradné. Práve tieto významové rozdiely spôsobujú nedorozumenia, niekedy veselé, inokedy trápne. Takýchto nebezpečenstiev je v blízkych jazykoch oveľa viac ako v jazykoch geneticky vzdialených. Často nachádzame v slovníku slovo, ktoré má aspoň jeden význam totožný s významom v inom slovanskom jazyku. Niekedy sa slovo významovo nelíši, iba použitie je rôzne. V jednom jazyku je dané slovo neutrálne a v inom štylisticky príznakové. Podľa Františka Kopečného je v súčasných slovanských jazykoch asi 1985 slov, ktoré sú celkom identické alebo aspoň čiastočne podobné.

V geneticky odlišných jazykoch nebezpečenstvo číha najmä pri používaní medzinárodnej lexiky, ktorá vychádza zo spoločného prameňa, najčastejšie sú to klasické jazyky, latinčina a gréčtina. Naopak, v geneticky blízkych jazykoch zradnými nie sú len cudzie slová, ale najmä domáca lexika, kde môžu nastať napríklad štylistické odlišnosti. Zradnosti môžu byť systémové alebo kontextové. Už zo samotného názvu *zradné slová* vyplýva, že najviac problémov spôsobujú tým, ktorí sa daný jazyk učia, ako i tlmočníkom a prekladateľom.

Z didaktickej, lexikografickej a prekladateľsko-tlmočnickej praxe vieme, že v dvoch príbuzných jazykoch často nastáva lexikálna interferencia pri osvojovaní si lexiky iného blízkeho jazyka. Práve tieto zradnosti blízkych jazykov spôsobili, že sa im začala venovať pozornosť. Nakoľko medzijazyková homonymia je jav vyplývajúci z konfrontácie slovnej zásoby, zaoberajú sa ňou predovšetkým lexikológovia a lexikografi. Okrem nich sú to teoretici vyučovania a prekladu. Do dnešného dňa vzniklo veľa dvojazyčných slovansko- slovanských slovníkov, slovníčkov a iných príručiek. V poslednom období sa hojne využívajú i internetové stránky, kde sa upozorňuje na nebezpečenstvo niektorých slov. Najčastejšie sa výskumom dvojazyčných slovanských zradností venujú slavisti. Náš osobný záujem o túto problematiku je už viac ako 20-ročný.

Zradné slová môžu byť jednovýznamové (monosémické) alebo viacvýznamové (polysémické). Práve polysémických slov je oveľa viac. Môžeme ich rozdeliť na dve skupiny:

a) **celkové zradné slová**, v ktorých sú všetky významy v porovnávaných jazykoch odlišné (poľské slovo *chyba* – častica a spojka a slovenské slovo *chyba*, ktoré je substantívom a má tri významy)

b) **čiastočné**, kde sa líši len jeden význam alebo dva (najčastejšie v kontexte), práve preto sú nebezpečnejšie (poľské slovo *humor* má tri významy a z toho iba jeden je zhodný so slovenským).

Pre ilustráciu uvádzame niekoľko slovensko-inoslovanských príkladov:

a) Ak Čech káže Slovákovu priniesť *ručník*, tento mu prinesie *šatku* (poľ. *chustka*), nie *uterák*.

b) Českí a slovenskí autoturisti sa čudujú nápisom v Slovinsku *Otroci na cesti*, ktoré chápu doslovne ako: *Otroci na ceste.*, a nie *deti*. Iný význam v slovinčine má adjektívne spojenie – *grd otrok, huda žena*, ktoré v slovenčine a češtine neznamená *hrdý otrok, chudá žena*, ale *škaredé dieťa, zlá žena*.

c) Ak Čech povie *hodný člověk*, nesprávne ho pochopí Slovák aj Poliak. V poľštine slovo *godny* v tomto spojení znamená človeka dôstojného, váženého. V slovenčine môžu byť až tri preklady: *hodnotný, veľký, urastený človek*.

d) Slovo *kouřit* – *kurzyć się* – *kúriť* má rôzne významy v týchto troch jazykoch.

Ako už bolo uvedené, zradné slová sa uvádzajú aj na internetových stránkach. Aj projekt EÚ *Socrates Lingua 1 Slavic Network*, ktorého riešiteľkami boli aj slovenské slavistky, obsahuje mnoho zradností. Na niektoré z nich upozorňujeme v okienku Pomocník – Zradné slová.

PL	CZ	SK	SLO	BG
Smacznego!	Dobrou chuť!	Dobří chuť!	Dober tek!	Добър апетѣ њ!
Do widzenia!	Nashledanou!	Dovidenia!	Nasvidenje!	Дождане!
konstytucja	ústava	ústava	ustava	конституция
zakon	řád	řád	red	орден
kościół	církev, kostel	církev, kostol	cerkev	черква /църква
dowód	ďůkaz	důkaz	dokaz	доказа̀телство
ustawa	zákon	zákon	zakon	закон
majak @	halucinace	halucinácia	prived	халюцѣ нацѣ я
małpa	zavináč (=ryba)	zavináč	afna (małpa)	мајмунско А
koczyna	konč etina	končatina	okončina	крайнѣ к
obecny	průtomný	prítomný	sedanji, prisoten	прѣ съсьбуваѣ
urok	půvab, čaro	půvab, čaro	čar	чар, прелесѣ
uroda	krása	krása	lepota, krasota	красоѣ
parnik	parák	parák	parilnik	резервоар за парене
parowiec	parník	parník	parnik	пароход

Iné zaujímavosti:

- CZ *ručník* a v PL *reçznik* majú ten istý význam, ale v SK to znamená *chustka*, a *reçznik* sa v SK nazýva *uterák*;
- CZ *britký* to je v SK *ostrý, rázny, britký*, a PL *brzydki* to SK *škaredý*, CZ *špatný*;
- *urok* v PL to nie je *úrok* v SK, ale *krása, čaro*; a SK, CZ *úrok* to PL *procent / odsetek*, SLO *navadno / obrest* a BG *ëçôâr*;
- *uroda* v PL to nie je *úroda* v SK, ale *krása*, lebo SK *úroda* to je v PL *urodzaj*;
- *zboží* v CZ to nie je v SK *zbožie, obilie*, ale *tovar*, lebo *zbožie* v SK a PL to je v CZ *obilí*;
- *plošcica* v SLO to je SK *obkladačka*, a SK *ploštica*, to je CZ *štěnice*, SLO *stenica*, PL *pluskwa*, BG *äúďálíčör*;
- *siostrzenica* v PL, to je SK *neter*, a SK *sesternica*, to je PL *kuzynka*;
- SLO *kruh* to nie je SK, CZ *kruh*, PL *krag*, ale *chleb / chléb / chleb*;
- SK, CZ *oprava*, to v PL *remont / poprawka a* v SLO *poprawilo*; a SLO *oprava* to je v SK *šaty / zariadenie*, CZ *šaty / zařízení*, PL *ubranie / urządzenie*;
- BG *ďięďcâer* to je v SK, CZ, PL *obrus* a SLO *prt, ruta*, a SK, CZ *pokrývka* to je PL *narzuta* a SLO *pokrivalo*;
- SLO *brati* to nie je je v SK *brat*, CZ *bráti*, PL *brać*, ale SK *čítať*, CZ *číst*, PL *czytać*;
- SLO *otrok* to nie je SK, CZ, *otrok*, ale SK *dietä*, CZ *dítě*, PL *dziecko*;
- SLO *pravi* to nie je SK *pravý*, ale *správny, zdravý*;
- SK *stopa* to je v PL *ślad*;
- SK *nožičky* to je PL *nóżki*, a nie *nożyczki*, zase CZ *nůžky* to je PL *nożyczki*;
- SK *kôstka* to je PL *pestka* a CZ *pecka*, PL, CZ *kostka* to je v SK *kostička, kocka*.

Z textov tohto projektu sme vybrali nasledovné slovensko – poľské zradné slová:

Bagaż ≠ bagáž

bagaż = batožina

brataniec ≠ bratanec / bratranec

brataniec = synovec

ciasto ≠ cesto
cześć ≠ čest
dokładny ≠ dôkladný
dowód ≠ důvod
droga ≠ droga
dworzec ≠ dvorec
kolej ≠ koľaj
kraj ≠ kraj
łączyć się ≠ lúčiť sa
łódź ≠ loď
mieszkać ≠ meškať
mizéria ≠ mizéria
palec ≠ palec
pański ≠ panský
pogoda ≠ pohoda
pokład ≠ poklad
pokój ≠ pokoj
powietrz ≠ povetrie
pożegnać ≠ požehnať
prawie ≠ práve
przedział ≠ predel
przekonać ≠ překonat
przykro ≠ príkro
przystawki ≠ prístavky
rozkład ≠ rozklad
siostrzenica ≠ sesternica
stawiać ≠ stavať
stopa ≠ stopa
szlak ≠ šľak

szykować ≠ šikovať

uwaga ≠ úvaha
urodzić się ≠ urodit' sa
właśnie ≠ vlastne
wobec ≠ vôbec

ciasto = koláč / zákusok
cześć = ahoj
dokładny = presný
dowód = doklad; preukaz
droga = cesta, drahý,-á
dworzec = stanica / nádražie
kolej = železnica; rad
kraj = krajina
łączyć się = spájať sa
łódź = čln / loďka
mieszkać = bývať
mizéria = uhorkový šalát
palec = prst
pański = váš
pogoda = počasie
pokład = paluba
pokój = izba; mier
powietrze = vzduch
pożegnać się = lúčiť sa
prawie = skoro
przedział = oddelenie / kupé
przekonać = presvedčiť
przykro = ľúto; nepříjemne
przystawki = predjedlá
rozkład = rozvrh
siostrzenica = neter
stawiać = platiť
stopa = chodidlo
szlak = turistická značková
cesta / chodník
szykować = pripravovať;
chystať
uwaga = pozor
urodzić się = narodiť sa
właśnie = práve
wobec = pred; proti;
vzhľadom k

wołowina ≠ volovina	wołowina = hovädzina
zabrać ≠ zabrat	zabrać = vziať; odviezt
zachód ≠ záchod	zachód = západ
zastać ≠ zastat	zastać = nájsť
zaszczycony ≠ zaštitený	zaszczycony = poctený

Vyššie uvedené príklady sa vyskytli v dialógoch a iných textoch v slovenskej a poľskej verzii. Okrem toho uvádzame aj niektoré iné prípady:

Dobry deň, pasová kontrola. Vaše doklady, prosím.

B: Nech sa páči.

Dzień dobry, kontrola paszportowa. Pańskie dokumenty,

proszę.

B: Proszę bardzo.

No właśnie... Dostaliśmy bilety na koncert rockowy...

Wieś, dostali sme totiž lístky na rockový koncert...

Panie profesorze, jestem zaszczycona!

Teší ma, pán profesor.

B: Cześć wam. Nazywam się Asia Nowak.

B: Ahojte. Volám sa Anita Nováková.

Na peronie czule zegnają się on i ona.

Na nástupišti sa vášnivo lúči on a ona.

Czy ma pani wolny pokój?

Dobry deň! Máte, prosím, voľnú izbu?

Ja urodziłem się jeszcze w Polsce,...

Ja som sa narodil ešte na Slovensku,...

To bardzo piękne kraje!

Sú to veľmi pekne krajiny.

V Bratislave žije tiež veľa Rusov...

W Warszawie mieszka także wielu Rosjan...

Zajtra už budem stáť pri dvojkoľajnej trati ...

Juž jutro będę stať przy dwutorowym szlaku kolejowym na swojej stacyjce,...

Wszystkie pociągi jadące z zachodu na wschód będą – zgodnie z rozkładem jazdy

...

Všetky vlaky idúce od západu na východ budú podľa cestovného poriadku...

Będę kierował ruchem,....

Budem zas po troch mesiacoch riadiť dopravu, ...

Stál skromnie przy drzwiach wiodących na korytarz i szykował się akurat do wysłuchania nowego wybuchu gniewu swego porucznika.

Švejk, ktorý stál skromne pri dverách vedúcich na chodbu a práve sa chystal vypočuť nový príval hromobití nadporučika.

Łatwo ci powiedzieć takie słowo, ty drabie!

„Ukradli nám kufor,“ wyćtał nadporučik Švejkowi, „to sa len tak povie, mamlas!“

Po dworcach zawsze się włóczy dużo takich indywidualów...

Na stacjach sa vždy poneviera hŕba vŕakovakých vagabundov...

...keď som odišiel od batožiny...

...kiedy oddaliłem się od bagażu...

...sięgającą mu prawie do kosmatych palców u nóg...

...siahajúcej takmer až po chlpaté chodidlá (pekne vykefované)...

A: Czy jest chleb pełnoziarnisty?

B: Niestety, chwilowo nie. Ale zaraz będzie świeży.

A: Máte celozrnný chlieb, prosím?

B: Bohužiaľ, momentálne nie. Ale o chvíľku budeme mať čerstvý.

Chciał go podarować siostrzenicy na urodziny...

Chce ho dať neteri na narodeniny,“...

Nie jestem zbyt głodna. Zamówię tylko przystawkę.

Ja nie som veľmi hladná. Dám si len predjedlo.

Dla mnie ser panierowany z dodatkami...

Mne vyprázaný syr s prílohou ...

Placą państwo razem czy osobno?

Razem. Dziś ja stawiam.

Platíte spolu alebo každý zvlášť?

Spolu, dnes platím ja.

Wobec tego chodźmy do nowej wiedeńskiej cukierni.

Dobre, tak teda poďme do novej viedenskej cukrárne.

Vraj je tam przyjemne a mają wyborné zákusky.

Ponoć jest tam sympatycznie i mają świetne ciasta.

W końcu wybrałem Cieszyn i widzę, że moja decyzja była śluszną.

Nakoniec som si vybral SAS. Ako vidím, moja voľba bola správna.

Mam nadzieję, że będzie się wam u nas podobalo i że wywieziecie stąd tylko dobre wspomnienia.

Dúfam, že sa vám u nás bude páčiť a že si domov odnesiete iba tie najlepšie spomienky.

Właśnie je powtarzam.

Práve si ich opakujem.

Proszę się rozebrać!

Vyzlečte sa!

Matej: Mali sme meškanie, inak v poriadku.

Mateusz: Mielišmy małe spóźnienie, ...

Mateusz: Ja mam tylko dowód osobisty.

Matej: Mám iba občiansky preukaz.

To są karty pokładowe, trzeba być o godzinie trzeciej przy wejściu szóstym.

Toto sú palubné lístky, nástup na palubu je o tretej pri východe číslo šesť.

Nebezpečenstvom môže byť aj menný rod substantív. Je veľa slov v slovan-ských jazykoch, ktoré sú prevzaté z niektorého neslovanského jazyka, ale v inom rode, napr.: *uniwersytet* v poľštine je mužského rodu, v slovenčine a v češtine je to ženský rod – *univerzita*. Aj slovinčina má v tomto prípade ženský rod. – *univerza*. Na ilustráciu uvádzame niekoľko slovensko-poľských a slovensko-slovinčinských príkladov:

Polština	slovenčina	slovinčina	slovenčina
<i>adres, m</i>	<i>adresa, ž</i>	<i>avto, m</i>	<i>auto, s</i>
<i>bank, m</i>	<i>banka, ž</i>	<i>banana, ž</i>	<i>banán, m</i>
<i>etap, m</i>	<i>etapa, ž</i>	<i>baraka, ž</i>	<i>barák, m</i>
<i>temat, m</i>	<i>téma, ž</i>	<i>center, m</i>	<i>centrum, s</i>
<i>montaż, m</i>	<i>montáž, ž</i>	<i>evangelij, m</i>	<i>evanjelium, s</i>
<i>plaż, m</i>	<i>pláž, ž</i>	<i>esej, m</i>	<i>esej, ž</i>
<i>reportaż, m</i>	<i>reportáž, ž</i>	<i>folklor, ž</i>	<i>folklór, m</i>
<i>benzyna, ž</i>	<i>benzín, m</i>	<i>fronta, ž</i>	<i>front, m</i>
<i>witamina, ž</i>	<i>vitamín, m</i>	<i>gimnazija, ž</i>	<i>gymnázium, s</i>

Sem môžeme zaradiť aj geografické pomenovania, najmä vlastné mená označujúce mestá. V slovenčine sú mestá *Viedeň*, *Budapešť*, *Bukurešť* ženského rodu, zatiaľ čo v poľštine sú mužského rodu. V slovenčine je *ten Paríž*, v češtine *tá Paríž*. V slovenčine je *tá Poznaň*, *Toruň*, a v poľštine *ten Poznaň*, *ten Toruň*.

Medzijazykovej homonymii napomáhajú aj slovtvorné prostriedky, ktoré sú v slovanských jazykoch približne rovnaké,

napr.: *vytratiť* – zhubiť, *wytracić* – zničiť; *kapustník* – ciastko z kapusta, *kapustnik* – kapustnisko, belások kapustný; *kominárka* – kobieta kominiarz, *kominiarka* – kominárstvo a pod.

Pre prekladateľov je veľmi nebezpečná najmä štylistická zradnosť. Ide o slová, ktoré majú síce rovnaký význam, ale v jednom jazyku sú neutrálne a v druhom príznakové. Napríklad slovo *grunt* je v poľštine neutrálne, v slovenčine má kvalifikátor zastarané. Slovo *hiša* v slovinčine je neutrálne a slovenské slovo *hyža* je archaické, knižné. Slovo *tkliwy* v poľštine je neutrálne a v češtine má kvalifikátor knižné slovo.

Aj z takejto skromnej materiálnej sondy vidieť, aké problémy môžu spôsobiť falošní priatelia prekladateľa, zradné slová, či medzyjazykové homonymá. Preto je najmä pre prekladateľov a tlmočníkov z geneticky blízkych jazykov dôležité si pamätať, že vždy treba dôkladne poznať všetky významy daného slova. Iba ten, kto má dostatočné vedomosti o stavbe a jazyku východiskového aj cieľového textu, môže úspešne pochopiť text. Vedia to jazykovedci, ktorí chápu ťažkosti prekladateľskej činnosti a vážia si prácu prekladateľov a tlmočníkov. Známy poľský jazykovedec Klemensiewicz kedysi povedal: „Analiza lingwistyczna poszerza płaszczyznę należytej oceny trudności i błędów przekładu, jego pożądaných osiągnięć, prawidłowej postawy tłumacza“ (1955, s. 85). Najmä prekladatelia krásnej a populárnonáučnej literatúry musia pamätať na to, či dané slovo vo východiskovom jazyku nie je knižné, alebo či nepatrí do profesionálneho slangu.

Literatúra

- AKULENKO, V. V.: *O „ložnych družjach perevodčika“*. *Anglo-russkij i russko-anglijskij slovar ložnych družej perevodčika*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija 1969, s. 371–384.
- BALCERZAN, Edward: *Pisarze polscy o sztuce przekładu*. Poznań 1977.
- BEDNARZ, Maria: *Polsko-ukraińska homonimia językowa*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 2002.
- HLADKÝ, Josef: *Zrádná slova v angličtině*. Praha: SPN 1990.
- HOPPNEROVÁ, Věra: *Zrádná slova v němčině*. Praha: Ekopress 2006.
- KARPACZEWA, Marta – SYMEONOWA, Chrisma – TOKARZ, Emil: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk 1994.
- KOPEČNÝ, František: *Základní všeslovanská slovní zásoba*. 2. vyd. 1981.
- KUSAL, Krzysztof: *Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2003.

- KOLLÁR, Dezider: *Medzijazyková homonymia*. In: *Studia Academica Slovaca* 11. Bratislava: Filozofická fakulta UK 1982, s. 229–233.
- LOTKO, Edvard: *Zrádná slova v polštině a češtině*. Olomouc: UP 1987.
- LOTKO, Edvard: *Zrádná slova v polštině a češtině*. Olomouc: Votobia 1992.
- LOTKO, Edvard: *Wyrazy zdradliwe w języku polskim i czeskim*. In: *Język a Kultura. Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej*. Red. Iwona Nowakowska-Kępa. Wrocław: Wiedza o kulturze 1992, T. 8, s. 251–260.
- MURAVJEV, V. I.: *Faux amis ili „ložnyje družka“ perevodčika*. Moskva 1969.
- ORŁOŚ, Teresa Z. (red): *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*. Kraków: Wyd. UJ 2003.
- ORŁOŚ, Teresa Z. (red): *Czesko-polska pozorná ekwiwalencja językowa*. Kraków: Wyd. UJ 2004.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Poľsko-slovenská lexikálna interferencia*. In: *Polonistický zborník*. Ostrava 1986.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Poľsko-slovenská jazyková homonymia*. In: *Prace Filologiczne*. Red. W. Kupiszewski. Warszawa 1992.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Zradné slová v polštině a slovenčine*. Bratislava: Univerzita Komenského 1993.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Pułapki dla tłumacza*. In: *Język – Polityka – Społeczeństwo*. Warszawa: Elipsa 2004.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Pièges pour le traducteur*. In: *Langues et sociétés de l'Europe moderne*. DNPS, Cahiers n 3 et 4, vol. I. Nancy: Atilf 2005.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Zradné slová*. In.: *Slavic Network*, projekt EÚ Socrates Lingua 1. www.slavic-net.us.edu.pl.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky*. Bratislava: Stimul 2004.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slavic Networking*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava: Stimul 2006. s. 477–486.
- RADINA, Otomar: *Zrádná slova ve francouzštině*. Praha 1975.
- SZALEK, Marek – NEČAS, Jiří: *Czesko-polska homonimia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1993.
- TOKARZ, Emil: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*. Katowice: Śląsk 1998.
- TOKARZ, Emil: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-słoweńskich*. Katowice: Śląsk 1999.
- TOKARZ, Emil: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-serbskich*. Katowice: Śląsk 1999.
- TRUP, Ladislav: *Problematika „zradných slov“ v slovenčine a v španielčine*. Slovenská reč, 46, 1981, č. 4, s. 212–221.
- VLČEK, J.: *Úskalí ruské slovní zásoby. Słovník rusko-české homonymie a paronymie*. Praha 1966.

Summary

Faux-amis or Inter-Linguistic Homonymy

In today's Europe mutual communication among speakers of different languages expands. Political, economic, cultural and scientific contacts intensify, and many documents are translated. Translators and interpreters from and to Slavic languages are in demand in the European Union, and are becoming important partners in various discussions. It is very important that they become familiar with inter-linguistic ho-

monymy, also known as 'false friends'. It is easy for Slavs to understand each other, but even they face a lot of false friends in their communication. The common Slavic vocabulary contains words that are formally identical but have a different meaning. In genetically close languages, false friends are not only foreign words, but also Slavic vocabulary that can include stylistic differences. False friends thus can result from the language system or the context.

Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov

1. Symetria a asymetria v jazyku je jednou z dominantných podôb formy a obsahu; tento vzťah sa stal základným iniciátorom dvoch základných semiotických podstát, „podloží“, „tonalít“ jazykovej sústavy pri jej vzniku a plne sa premieta do vývinu a súčasného „diania“ jeho prvkov. Ide o ikonicko-symbolický (so symetriou medzi formou a obsahom) a arbitrárny (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom) semiotický princíp,¹ ktoré úzko – najmä cez svoje prvky, znaky – kooperujú, dopĺňajú sa a vzájomne sa preskupujú² (túto skutočnosť dokumentuje aj neurofyziologický základ reči: ide o dominantné funkcie – vývinovo staršej – pravej a ľavej mozgovej hemisféry, ako to potvrdzujú aj základné typy afázií – potláčanie vzťahu podobnosti, resp. vzťahu prilahlosti, teda metaforického verzus metonymického princípu – Jakobson, 1991, s. 87 n.), vytvárajúc prienikové množiny takých binárnych opozícií v jazykovej sústave, k akým patria (prvý príznak sa dominantne uplatňuje v „zóne“ ikonicko-symbolického princípu, pre druhý je dominantným semiotickým pozadím arbitrárny princíp): *asociatívnosť* (napr. pri štýlotvornom procese ide o fázu *selektie* tematických prvkov) a *lineárnosť* (napr. pri generovaní textu v diferencovaných komunikačných situáciách tento „činiteľ“ garantuje jazykovo-syntaktické spracovanie tematických prvkov; je to teda os *kompozície*). Na póle asociatívnosti dominantne stojí *metaforický* princíp, realizácia podobnosti, na póle linearity zasa *metonymický* princíp, stvárnenie prvkov podľa prilahlosti. Tieto opozície ďalej „tieňujú“ binárne protiklady *paradigmatickosť* (utvárajúca na základe asociatívnosti štruktúru príslušného systému; porov. paradigmatické vzťahy foném) proti *syntagmatickosťi* (linearite, horizontalite; porov. stvárňovanie fonetických korelátov foném v aktuálnej

realizácii reči) a *simultánnosť* (voľný, asociačný princíp spájania prvkov) proti *sukcesívnosti* (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov). Simultánnosť pomáha kreovať „ikonickosť“ ako (dominantný) znakový princíp *poézie* (vrátane hudobnosti verša) a sukcesívnosť zasa „arbitrárnosť“ ako (dominantný) znakový princíp *prózy*. Uvedené dva základné semiotické princípy v týchto dvoch základných formách literatúry dômyselným spôsobom regulujú aj kooperáciu všeobsiahlych, univerzálnych kategórií – *priestoru* a *času*. Priestor sa dominantne zrkadlí na ikonicko-symbolickom, „stacionárnom“ pozadí – je to skôr „konštantná“ doména poézie / lyriky; čas sa ťažiskovo prikláňa k arbitrárnejšej, „dynamickej“ semiotickej štruktúre – hlási sa cezeň skôr „premenlivý“ princíp prózy, napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania. Na osi asociatívni sa v komplexnom komunikačnom oblúku ocitá hľadisko *percipienta*; lineárny, sukcesívny tok jazykových prvkov „rozohráva“ *expedient*. Od ikonicko-symbolického znakového princípu sa pri vzniku a fungovaní motivovanosti dominantne odvíjajú *odrazové gramatické kategórie*, arbitrárny semiotický princíp je zasa dominantným pozadím pre *klasifikačné gramatické kategórie* (Sabol, 2004; tam aj odkaz na ďalšie naše štúdie).

Vo vymedzovaní binárnych opozícií, navrúbených na uvedené dva semiotické princípy, a to najmä v priestore jazyka, filozofie a umenia, možno pokračovať ďalej.³

2. Vzťah symetrie a asymetrie, ktorý možno pozorovať na pozadí oboch základných semiotických podstát, sa realizuje aj v oblasti rytmotvorných prvkov. Pripomíname, že musí ísť o súmerateľné jednotky jazykovej štruktúry (napr. slabika a morféma, znak a slovo, takt a slovo, supraznak a veta, verš a veta).

Na ilustráciu tejto relácie najprv uvádzame niekoľko výsledkov našich pozorovaní súčinnosti a protipohybu *taktu* a *slova*. Pri lineárnom, syntagmatickom definovaní taktu (*takt* je neprázdna množina 1...n slabík s jednou slabikou prozodicky / prízvukovo zvýraznenou, pričom pre vzťah taktu a slova platí, že takt je väčší alebo sa rovná slovu a hranica

taktu je zároveň hranicou slova – porov. Sabol, 1975, s. 390, pozn. 2; 1977, s. 76–77) sa v rozhodujúcej miere uplatňuje vzťah symetrie, ale aj pri asymetrickom vzťahu vždy platí konštatovanie, že hranica taktu je zároveň hranicou slova. Táto relácia platí pre lineárne texty (“syntagmaticky” definované takty), pre druhý člen syntakticko-konštrukčného protikladu *diskontinuität* – *kontinuität* ako „vznenia” horizontálno-vertikálnej štruktúrovanosti poézie a horizontálnej štruktúrovanosti prózy. Pri „paradigmatickom” interpretovaní taktu (ako stopy v básnickom texte) sa v slovenskej literatúre dominantne uplatňuje vzťah symetrie pri trocheji a daktyle (tendencia k realizovaniu dieréz a k pritlmovaniu cezúr; avšak aj pri asymetrickom vzťahu, vyvolanom vynechaním rytmického vrcholu, platí už uvedená téza, že hranica taktu / stopy je zároveň hranicou slova) a vzťah asymetrie pri jambe (tendencia k realizovaniu cezúr a k pritlmovaniu dieréz; pri úplne periférnom asymetrickom vzťahu platí, že hranica taktu / stopy je zároveň hranicou slova; o vzťahu cezúry a dierézy v českom verši pozri Hrabák, 1973, s.181, 184). Ukazuje sa, že bude treba rozlišovať dva typy *kvantitatívnej asymetrie* pri diskontinuálnom texte: a) takt < slovo (pričom hranica taktu / stopy je zároveň hranicou slova; tento vzťah platí pre začiatok prvého a koniec ďalšieho taktu – trochej, daktyl); b) takt > slovo (pričom hranica slova je zároveň hranicou taktu/stopy; tento vzťah platí pre začiatok a koniec taktu – subvariant taktu / stopy realizovaný viacerými slovami pri trocheji a daktyle a úplne periférny typ jambu). Pri *kvalitatívnej asymetrii* hranica slova – hranica taktu / stopy (jamb v slovenskej poézii).

3. Podobne treba postupovať pri určovaní symetrie a asymetrie v prípadoch, keď rytmickú funkciu verša preberá intonačná štruktúra (porov. tendenciu k symetrii veršovej a vetnej intonácie v sylabickom verši slovenského romantizmu a tendenciu k rytmickej asymetrii vo voľnom verši so syntakticko-veršovou intonačnou opozíciou (podrobne Štraus – Sabol, 1968).

Konkrétnejšie: Pri diskontinuálnom (“paradigmatickom”) vzťahu verša (v jeho ponímaní ako v podstate intonačno-rytmickej, formovej jednotky) a vety (v jej ponímaní ako

v podstate syntakticko-sémantickej, obsahovej jednotky) možno – analogicky podľa relácie medzi taktom a slovom (porov. v 2) – vymedziť symetrický vzťah verš – veta (ide o rytmicko-syntaktický paralelizmus, o rytmicko-syntaktickú konvergenciu), pričom sa tu môže určiť aj kvantitatívna asymetria verš > veta (hranica verša je zároveň hranicou vety – platí to pre začiatok prvej a pre koniec ďalšej / poslednej vety). Ak hranica verša pri tomto vzťahu nie je zároveň hranicou vety (časť vety prechádza do nasledujúceho verša), resp. sa realizuje vzťah verš < veta, ide už o kvalitatívnu asymetriu (realizuje sa tu enjambement; túto reláciu hodnotíme ako rytmicko-syntaktickú divergenciu (Sabol, 1988, s. 20–21).

Naznačený vzťah symetrie a asymetrie medzi veršom a vetou si, prirodzene, vyžaduje podrobnejší prieskum aj vzhľadom na vymedzenie teoreticko-hypotetických modelov rytmicko-prozodických veršových štruktúr v jednotlivých vývinových štádiách slovenského verša (Sabol, *ibid.*, s. 16–23).

4. Symetria a asymetria v jazyku, ktorá je základnou podobou „súžitia“ medzi formou a obsahom jazykových a jazykovo-semiotických jednotiek (ako echa súčinnosti a protipôsobenia ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu), sa premieta aj do relácií rytmotvorných prvkov. Aj tu však treba upozorniť na tendenciu k homeostáze oboch štruktúrnych vzťahov (symetrie, vedúcej k usporiadaniu, a asymetrie, smerujúcej k dynamike) ako odlesku tendencie k vyvažovaniu (vyvolávanej prienikovým vzťahom) ikonicko-symbolickej a arbitrárnej „tonality“ textotvorných jednotiek.

Poznámky

- ¹ Vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu má dve základné podoby: a) reflexnú, odrazovú symetriu (forma je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména ikonicko-symbolických znakov) a reflexnú, odrazovú asymetriu (forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména arbitrárnych znakov); b) nonreflexnú, „mechanickú“ symetriu medzi formou a obsahom (doména ikonicko-symbolickej „tonality“ jazykových jednotiek) a nonreflexnú, „mechanickú“ asymetriu (doména arbitrárnej „tonality“ jazykových jednotiek). (K naznačeniu týchto podôb vzťahu medzi formou a obsahom porov. Sabol, 2003; 2004; 2005.)
- ² Vzťah symetrie ikonicko-symbolických znakov a symetrie a asymetrie arbitrárnych znakov treba vidieť vo viacerých rovinách. Ikonické znaky „o objekte, ktorý zastupujú, signalizujú aj formou, nielen obsahom, ide tu o „*paralelizmus*“ (podč. J. S.) formy a obsahu (Krupa, 1980, s. 27); arbitrárne/konvenčné znaky sa charakterizujú „nepřítomnosťou odrazovosti na formálnej rovine“ (Krupa, *ibid.*). Vzhľadom na to, že vo vývine jazyka nachádzame nielen signály „premeny“ (prvších) ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne, ale aj vývinovú kontinuitu a preskupovanie týchto obidvoch semiotických princípov (pričom sa „získané“ vzťahy medzi formou a obsahom stávajú trvalou súčasťou ich nového navrstvovania: $IKON_1 \rightarrow ARBITR_1 \rightarrow IKON_2 \rightarrow ARBITR_2$ atd. – pozri Sabol, 2001; 2003, s. 29 – 30, pozn. 1; 2004, s. 30 – 31, najmä pozn. 2), aj pri vývine ikonicko-symbolického princípu (od $IKON_2$) sa „mechanický“ (pozri pozn. 1) vzťah symetrie medzi formou a obsahom ($F \rightarrow O$) môže obohacovať o impulz predchádzajúcej arbitrárnosti „mechanickým“ vzťahom asymetrie (v podobe relácie jednej formy a viacerých obsahov – pri polysémii; pravda, vnútorná väzba medzi jednotlivými významami sa tu zachováva; a navyše – z hľadiska znaku a pomenovania – je tu stále prítomná symetria: jazykový znak je reprezentovaný významom polysémantického slova; porov. Horecký – Blanár – Sekaninová, 1984, s. 13). Ako sa ukazuje, vzťah ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov nie je disjunktný: je to symbióza, ale aj protipôsobenie ako jedno zo „zrkadlení“ symetrie a asymetrie v štruktúre jazykového znaku (podrobnejšie Sabol, 2003, s. 29 – 30, pozn. 1).
- ³ Napr. pri charakteristike prózy J. C. Hronského možno konštatovať (pozri Sabol; in: Sabol – Ruščák – Sabolová, 2005, s. 242 n.), že jednota „gnómického“ a „aktuálneho“ sa v nej prejavuje v súčinnosti zákona, tradície, pravidelnosti, usporiadanosti, nemennosti, predvídateľnosti, roľníckeho archetypu („skica“; odozva dominantne ikonicko-symbolickej semiotickej podstaty) a zmeny, variácie, arytmie, inovácie, improvizácie, neopakovanosti, pastierskeho archetypu („kolorovanie“; odozva dominantne arbitrárnej ikonicko-symbolickej semiotickej podstaty).

Literatúra

- HORECKÝ, Ján – BLANÁR, Vincent – SEKANINOVÁ, Ella: *Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby*. In: *Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny*. (Smolenice 1. – 4. marca 1983.) Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 13–21.
- HRABÁK, Josef: *Poetika*. Praha: Československý spisovateľ 1973.
- JAKOBSON, Roman: *Metaforické a metonymické póly*. In: *Lingvistická poetika (Výber z diela)*. Bratislava: Tatran 1991, s. 87–93.
- KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky*. Bratislava: Veda 1980. 166 s.

- SABOL, Ján: *Sústava suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny*. In: *Studia Academica Slovaca 4*. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA 1975, s. 373–393.
- SABOL, Ján: *Prozodická sústava slovenčiny*. Bratislava: Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977.
- SABOL, Ján: *Teória literatúry. Základy slovenskej verzológie*. 2. vyd. Košice: Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1988.
- SABOL, Ján: *Semiotické impulzy biblického textu*. In: *Slovenská kresťanská a svetská kultúra. Studia Culturologica Slovaca 2*. Red. J. Skladaná. Bratislava: Veda 2001, s. 148–156.
- SABOL, Ján: *Semiotické parametre štýlu*. In: *Komunikácia a text. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou organizovanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc., v dňoch 15. – 16. novembra 2001 v Prešove*. Red. Z. Stanislavová. Prešov: Náuka 2003, s. 29–33.
- SABOL, Ján: *Semiotické pozadie komunikačných sústav*. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003*. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Pedagogická fakulta 2004, s. 30–36.
- SABOL, Ján: *Vzťah znaku a slova a supraznaku a vety v mediálnom texte*. In: *Médiá a text. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 17 (AFPh UP 111/193)*. Ed. J. Rusnák, M. Bočák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 20–26.
- SABOL, Ján – RUŠČÁK, František – SABOLOVÁ, Olga: *Interpretačné variácie umeleckého textu. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Monographia. 57 (AFPh UP 123/205)*. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2005.
- ŠTRAUS, František – SABOL, Ján: *Voľný verš v súčasnej slovenskej poézii (Genéza a charakteristika)*. In: *Rythmus a metrum. Litteraria 11*. Red. O. Čepan. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968, s. 81–198.

Summary

The Symmetry and Asymmetry of Rhythm Making Elements

The paper discusses symmetry and asymmetry in language, not only as one of the dominant appearances of form and contents, but also as the basic initiator of two fundamental semiotic principles: the iconic-symbolic (with symmetry between form and contents) and arbitrary (with "inherited" symmetry, but predominantly with asymmetry between form and contents). The elements of binary oppositions, resulting from these semiotic fundaments, are introduced at the same time (associativeness – linearity, paradigmatic - syntagmatic nature, simultaneity - successivity, metaphoric - metonymic nature, etc.). The relation of symmetry and asymmetry is applied to the analysis of two pairs of form-content structure elements: *bar* and *verse*, and *verse* and *sentence*. The author's theorems are based on the prosodic structure of Slovak, and on the verse characteristics of Slovak literature.

Stopy fonologického vývoja v súčasnom pravopise slovenčiny

Jazyk ako spoločenský fenomén je natolko zviazaný s vývinom samotnej spoločnosti, že je dosť problematické hľadať spojitosti medzi celospoločenskou akceptáciou istej formy jazyka u rôznych národov sveta¹, hoci pri dôkladnej analýze by sa spoločné črty iste našli. Určite by to bola na prvom mieste spoločensko-ekonomická prestíž istého jazykového územia. Situáciu filologicky užšie zameranému bádateľovi okrem jazykovej pestrosti komplikujú aj rôzne grafické sústavy používané na ich zaznamenávanie². Preto náš vývinový pohľad na pravopis a jeho miesto v kodifikácii jazyka budeme postupne zužovať. Najprv svoju pozornosť zameriame na indoeurópsky jazykový okruh v čase vzniku novodobých národov, keď sa k dovtedajším charakteristickým črtám (územie, psychika, história a kultúra) postupne pridávali ďalšie znaky charakterizujúce novodobý národ, a to hospodárstvo a jazyk, ktoré spolu bezprostredne súvisia³. Hovoríme najmä o čase zmeny feudálneho spoločenského zriadenia na kapitalistické, pohybujeme sa teda približne v období 17. – 18. storočia, hoci základy tohto jazykovo-spoločenského procesu siahajú až do čias renesancie, keď sa začala stredoveká európska latinčina postupne vytláčať prirodzenými živými jazykmi⁴. U ekonomicky vyspelých západoeurópskych národov, ktoré mali v tom čase štatút štátotvornosti, sa takouto prestížnou formou jazyka stal alebo skôr postupne stával (prirodzene postupným spoločensko-ekonomickým vývojom) najčastejšie dialekt hospodársky a politicky najvyspelejšieho regiónu (dialekty južného Anglicka v Británii; vo Francúzsku najprv dialekty západného Francúzska, neskôr okolia Paríža; centrálna kastilčina z čias reconquisty v Španielsku; florentský dialekt z 13. – 14. storočia obohatený neskôr črtami rímskeho dialektu v Taliansku; v Nemecku hornonemecké nárečia Saska

opierajúce sa v súčasnosti o dolnonemeckú výslovnosť). Podobným podmienkam vzniku spisovných jazykov by sme mohli priradiť ako prvoradú hospodársko-politickú motiváciu, ktorá bola samozrejme sprevádzaná národno-identifikačnou motiváciou. Zo slovanských národov malo v tom čase z hľadiska štátotvornosti porovnateľné podmienky iba Rusko. Väčšina slovanských spisovných jazykov sa konštitovala v 19. storočí v podmienkach inonárodných (a zároveň mnohonárodnostných) štátnych útvarov ako prejav sebaurčenia národa, hoci konkrétne podmienky ovplyvňujúce konečnú podobu kodifikácie boli rozmanité⁵. Sú však i také slovanské spisovné jazyky, ktoré sa konštitovali až v 20. storočí, v tomto období bola hlavnou motiváciou ich kodifikácie štátna integrácia⁶.

Z podstaty prirodzeného jazyka vyplýva, že každá kodifikácia má dve stránky. V prvom rade je to jazykovo-štruktúrna stránka – opis reprezentatívneho jazykového systému (najčastejšie tu ide najmä z fonologického hľadiska o prebratý prirodzený systém⁷ niektorého dialektu) – je záležitosťou prirodzenou a vývinovou. Druhou stránkou kodifikácie je pravopisná stránka – spôsob, akým sa jednotlivosti jazykového systému budú zapisovať – je vec konvenčná. Pravopisná stránka kodifikácií bola na úsvite dejín spisovných jazykov samozrejme závislá od stupňa jazykovej a písárskej (neskoršie i vedeckej) erudície svojich kodifikátorov⁸, ale nech bola akokoľvek primitívna a neustálená, sama o sebe nepredstavovala pre jazykový systém žiadne vážne ohrozenie, ako to dokazuje množstvo písomných prameňov od úsvitu dejín spisovných jazykov, slovenčinu nevynímajúc, až podnes. Do konvenčnej skupiny problémov patrí systém grafém (a diakritických znamienok) na zapisovanie foném daného jazyka vrátane pravidiel na používanie veľkých a malých písmen abecedy v jednotlivých slovách i v súvislých textoch a používanie interpunkčných znamienok.

Zásahy kodifikátorov znáša jazykový systém rozlične⁹. Čím vyššia jazyková rovina (lexikálna, štylistická), tým systém zásahy prijíma tolerantnejšie a naopak. Dejiny kodifikácie spisovnej slovenčiny štúrovského typu, ktorý je dodnes v platnosti, ukazujú, že postupné zásahy do kodifikácie boli

najprv prirodzenou reakciou na ustalo vanie normy a upresňovanie pravopisných princípov. Neskoršie zásahy do jazykovo-štruktúrnej zložky už mohli byť prejavom vývinu samotného systému a stále úzko súvisia najmä s rozvojom jazykovedného poznania. Postupné spresňovanie a kompletizácia opisu systému (niekedy aj cestou pokusov a omylov¹⁰) akceptujúca relevantné vývinové tendencie systému sa odohráva v slovenčine už druhé storočie a neprestane byť nikdy aktuálna, hoci musíme skonštatovať, že nie nevyhnutná. Spomeňme si len na pravopisný systém druhého najrozšírenejšieho svetového jazyka – angličtiny, ktorý odráža fonologickú stavbu angličtiny 15. storočia a napriek tomu funkčne slúži komunikácii v celosvetovom meradle. My máme v slovenčine dosť dôkazov na to, že kodifikačné zásahy, ktoré do systému implantovali cudzorodý prvok, ale boli štruktúrne a komplexné, nespôsobili žiadne vážnejšie ohrozenie systému, len jeho istý vývinový posun. Za takto implantovaný prvok považujeme napríklad kodifikáciu prídavných mien typu *pekné, pekného, peknej* a z nich vyplývajúcu tvarovú analógiu v Hodžovsko-Hatalovskej oprave štúrovčiny. Tieto tvary boli do slovenčiny stredoslovenského typu importované zo západoslovenských morfológických a fonologických štruktúr, kde mäkkostné korelačné vzťahy boli odlišné ako v strednej slovenčine. Preto nie je nelogické, že tento importovaný morfológický prvok, ktorý považujeme za akomodačný zásah do systému, mohol spôsobiť pohyb i v nižšej – zvukovej rovine, majúc oporu v reliktných vysoko frekventovaných tvaroch¹¹ a vyvolal asimilačnú reakciu, ktorej praktickým dôsledkom je vlastne nedôsledná výslovnosť (pôvodne) mäkkých konsonantov (oslabovanie mäkkostných korelačných konsonantických vzťahov), čo je prvok neznámy (menej známy¹²) v nárečových fonologických systémoch severozápadného stredoslovenského typu, ku ktorému spisovná slovenčina geneticky patrí.

Do akej miery sa fonémy daného jazyka stotožňujú s grafémami, riešia pravopisné princípy. V slovenčine sa podľa štatistického prieskumu až 87 % (Sabol, 1989, s. 225) grafém píše podľa ich výslovnosti, čiže podľa fonetického a fonematického

pravopisného princípu¹³, ktorý niektorí jazykovedci považujú za optimálny z hľadiska „zaznačovacej funkcie“ (ibid. s. 220). Všetky pravopisné princípy slovenčiny na základe svojej syntetickej fonologickej teórie najpresnejšie interpretuje J. Sabol (1989). Tu musíme s poľutovaním konštatovať, že napriek existujúcej precíznej fonologickej interpretácii sa *Pravidlá slovenského pravopisu* (2000) stále tradične pridržiavajú starších (menej presných) interpretácií¹⁴. V predmete nášho terajšieho záujmu sa však obe interpretácie zhodujú. Na tomto mieste sa totiž budeme zaoberať len tým, pri ktorých sa uplatňuje etymologický pravopisný princíp. Prípady morfofonematického pravopisného princípu sme pomerne podrobne predstavili frekventantom SAS v publikovanej prednáške spred dvoch rokov (Sedláková, 2005), v časti o neutralizáciách fonologických protikladov v spisovnej slovenčine.

Etymologický pravopisný princíp sa dotýka tých grafém, ktoré sa v pravopise používajú napriek tomu, že zo synchronného hľadiska nemajú oporu vo zvukovej rovine. Laicky povedané, vyslovujú sa inak, ako sa zapisujú. Podľa tejto charakteristiky sa teda z hľadiska zložiek kodifikácie tak, ako sme ich vyššie diferencovali, zaraďujú do konvenčnej skupiny kodifikačných prvkov, pretože to, čo nie je súčasťou (synchronného) systému, je vecou dohody.

Podľa etymologického pravopisného princípu sa dnes v slovenčine používa graféma y, ktorá výslovnostne zodpovedá fonéme [i] a graféma ä, ktorá sa vyslovuje väčšinou ako [e]. Ako sa tieto grafémy do slovenského pravopisu dostali? Odohralo sa to v prvom vážnom kodifikačnom zásahu do Štúrovej slovenčiny v roku 1852, keď sa pod vplyvom „ortografických sústav ostatných slovanských jazykov“ (Krajčovič – Žigo, 2002, s. 186) posilnil etymologický pravopisný princíp slovenčiny. Z dvoch grafém, ktoré v súčasnej spisovnej slovenčine reprezentujú etymologický pravopisný princíp, však v čase uvedeného kodifikačného zásahu mala takýto charakter len jedna, a to graféma ypsilon. Graféma ä bola v tom čase ešte živá na väčšine územia stredoslovenských nárečí. Turčiansky rodák M. M. Hodža, jeden z upravitel'ov Štúrovej kodifikácie,

ju zo svojho nárečia poznal v širšom rozsahu, ako bola rozšírená na väčšine stredoslovenského územia (nielen po perniciach *p*, *b*, *m*, *v*, ale aj po velárach *k* a *g*). Aj preto sa v nasledujúcom období pod vplyvom prirodzeného vývinu norma postupne ustalovala na stave väčšinovom (len po *b*, *p*, *ma v*), čo následný kodifikačný zásah aj upravil. Súčasná kodifikácia pripúšťa dve možnosti vyslovovania tejto fonémy / grafémy ä. Vo vyššom výslovnostnom štýle sa vyžaduje výslovnosť ä ako [ä], resp. [æ], v ňom sa [ä] stále ešte chápe ako samostatná fonéma. V nižšom štýle, ktorému zodpovedá väčšina súčasných hovorených prejavov v slovenčine sa vyžaduje (nie pripúšťa, ako to bolo v starších kodifikačných fázach) výslovnosť ä ako [e]. Ak by sa v reálnej situácii [ä] vyskytlo, bolo by tu vnímané ako výslovnostný variant fonémy [e]. Na príklade tzv. širokého e (ä) v slovenčine sa dá veľmi názorne vidieť zastarávanie zvukových prvkov systému prostredníctvom pozorovania postupného prechodu neutralizácie k alternácii¹⁵.

Prípád ypsilonu má historicky iný rozmer, bol anachronizmom už v čase svojej kodifikácie. Fonémy [y] – [i], [ý] – [i] tvoriace korelačné palatalizačné páry patria totiž historicky do rovnakého obdobia, z ktorého pochádza väčšina etymologických pravopisných prvkov v súčasnej angličtine – približne do 15. storočia. Kodifikácia dvoch variantov fonémy *i* reprezentujúca severozápadnú nárečovú oblasť stredného Slovenska následne vyvolala logické obmedzenie explicitného označovania mäkkosti konsonantov [d], [t], [ň] a [l] pred prednými (vtedy palatálnymi) vokálmi [e] a [i] a pred *i*-ovými diftongmi. Týmto činom bola aj grafickou podobou podporená postupne obmedzovaná výslovnosť mäkkých konsonantov v spojeniach *de*, *te*, *ne*, *le*; *di*, *ti*, *ni*, *li* ako [d^e, t^e, ñe, le; dⁱ, tⁱ, ñi, lⁱ] v domácich slovách, ktorá je aj v súčasnosti prejavom konsonantických mäkkostných korelačných vzťahov dnes založených na vlastnosti difúznosti (bližšie Sedláková, 2004). Z uvedeného vyplýva pragmatická nutnosť, najmä zo strany cudzincov študujúcich slovenský jazyk, ovládať aj diferenciáciu slovenských konsonantov na mäkké a nie mäkké, a to z niekoľkých dôvodov. Prvým z nich je dôvod ortoepický – výslovnosť slabík *de*, *te*, *ne*, *le*; *di*, *ti*, *ni*, *li* ako [d^e, t^e, ñe, le; dⁱ,

ti, ni, li] v domácich a cudzích / prevzatých slovách. Druhý je dôvod pravopisný, písanie *i – í* (po mäkkých spoluhláskach), *y – ý* (po tvrdých spoluhláskach: d, t, n, l, k, g, h, ch) a diferencovane po obojakých spoluhláskach: b, p, m, v, r, s, z, f (vo vybraných slovách *y – ý*, v ostatných *i – í*).

Vokalickej a konsonantickej mäkkostná korelácia, historicky založená na vlastnosti palatálnosti, sa v zmenených fonologických podmienkach odráža v spisovnej slovenčine v dvoch iných vlastnostiach – difúznosti v konsonantickom podsysteme a glajdovosti vo vokalickej podsysteme. Tieto fonologické protiklady sú trvalo prítomné i v morfolologickej rovine, a to najmä v diferenciácii skloňovacích typov substantív a adjektív. Tzv. tvrdé skloňovacie vzory (dub, žena, mesto) majú pri tvorbe N. pl (duby, ženy, mestá) diferencujúce relačné morfémy v porovnaní s tzv. mäkkými vzormi (stroj – stroje, ulica – ulice, dľaň – dlane, košť – kosti, srdce – srdcia). Samozrejme že sa to dotýka aj iných pádov (ženám, mestám – uliciam, srdciam, dlaniam, kostiam). Nazdávame sa, že prechod od

Tabuľka percentuálneho podielu vokálov a konsonantov v slovanských jazykoch.

JAZYK	kons.	vok.	slab. kons.	spolu	% kons.	typ** p I	Typ*** p S
srbský, chorvátsky –štok..	24	20	4	48	50,0	voka- lický	krajný vokal.
slovinský	21	18	3	42	50,0		
kašubský	27	26	–	53	50,9		
slovenský	27	14*	4	45	60,0	pre-	vok.
český	26	11	2	39	66,6	chodný	prech.
ukrajinský	31	12	–	43	72,0	konso- nantický	kons. prech.
bulharský	34	9	–	43	79,0		
bieloruský	32	7	–	39	82,0		
ruský	37	8	–	45	82,2		
dolnolužický	33	7	–	40	82,5		
poľský	35	5	–	40	87,5		
							krajný kons.

*v norme s /ä/ by bolo slovenských vokálov o jeden viac

typ podľa Isačenka; *typ podľa Sedlákovej

vokalického ku konsonantickému typu jazyka pozorovaný a pomenovaný A. Isačenkou a pred ním L. Novákom sa v slovenčine dial a ešte stále deje práve cez prienikovú množinu konsonantických a vokalických fonologických protikladov, ktorú v slovenčine tvorí v súčasnosti vlastnosť difúznosti (prítomná v konsonantickom a ešte vždy, hoci okrajovo, aj vo vokalickom fonologickom podsystéme). Na tomto mieste sa nám žiada podotknúť, že jazykovo-štruktúrnych javov v procese vývinu by sa kodifikačné zásahy nemali dotýkať vôbec.

Napriek prechodnému fonologicko-typologickému charakteru slovenčiny je ešte stále dosť prvkov hovoriacich v prospech bázovej vokalickej typológie slovenčiny. A. Isačenko vo svojej fonologickej typológii slovanských jazykov (Isačenko, 1963)¹⁶ vyčleňuje 4 skupiny slovanských jazykov¹⁷. Pre vokalické jazyky je podľa neho typické využívanie niektorého suprasegmentu (melódia, kvantita) ako dištinktívnej vlastnosti vokálov. Vokalické jazyky majú zároveň tendenciu vokalizovať konsonanty¹⁸. Spomenuté dve základné tendencie sa prejavujú vyšším počtom vokalických foném vo fonologickom systéme konkrétneho jazyka (pri krajných typoch vokalických jazykov tvoria konsonanty len 50% foném fonologického systému, zo suprasegmentálneho hľadiska sú to jazyky polytónické – srbčina, chorvátčina, slovinčina, kašubčina). Napriek uvedenej analýze po uvedení tabuľky (ibid., s. 115) zohľadňujúcej už len percentuálny podiel vokalických a konsonantických foném hovorí A. Isačenko len o jazykoch vokalického typu (pozri vyššie), prechodného typu (slovenčina a čeština) a konsonantického typu (ostatné slovanské jazyky). Nám sa však zdá, že svojou predchádzajúcou analýzou potvrdzuje, že slovenčina (spolu s češtinou) ako jazyk monotónický s takzvanou voľnou kvantitou má síce prechodný charakter (len jeden dištinktívny suprasegment oproti dvom pri polytónických jazykoch), ale v slovenčine máme vokalizované sonóry r a l v krátkej i dlhej podobe (ř, ľ). My teda na základe povedaného navrhujeme hodnotiť slovenčinu a češtinu síce ako prechodné, ale vokalické typy jazyka navzájom

porovnateľné. Pretože to, čo z vokalickosti stráca slovenčina v tzv. rytmickom krátení je vykompenzované integráciou vlastnosti difúznosti a glajdovosti do kvantity, čo v konečnom dôsledku znamená kvantitatívne i štruktúrne rozšírenie vokalického podsystému. Svoj názor sa pokúsime podporiť i modifikáciou pôvodnej Isačenkovej tabuľky.

Poznámky

- ¹ Jazykovo a národnostne pestrá spoločnosť, akú predstavujú frekventanti SAS nás núti aspoň letmo sa dotknúť čo najširšieho kontextu súvisiaceho s témou nášho príspevku.
- ² Aj v súčasnosti by sme sa pohybovali od pôvodom piktografického (logomorfemografického; Krupa – Genzor – Drozdík, 1983, s. 288) písma používaného ešte stále napríklad v súčasnej čínštine (s vyše tritisícročnou tradíciou) po písmo hláskoslovné, ktoré (v tej najdôslednejšej fonetickej podobe) reprezentuje napríklad medzinárodný fonetický transkripčný systém IPA (z konca 19. storočia; Král – Sabol, 1989, s. 85).
- ³ Možno ani netreba dodávať, že to bol kapitalistický spôsob výroby a jeho následná trhová výmena, ktoré spôsobili taký rozmach obchodu a spoločensko-politických vzťahov, ktorý sa už bez prestížnej celospoločenskej podoby jazyka nemohol zaobiť.
- ⁴ Vytlačanie latinčiny sa dialo postupne nielen geograficky, ale najmä žánrovo od hovorového štýlu, v ktorom bol väčšinou zdroj moderných jazykov cez umelecký až po odborný. V slovenskom kontexte sa latinčina ako jazyk odbornej spisby používala ešte v 18. storočí.
- ⁵ Dobrým príkladom na porovnanie rozličných východísk kodifikácie je česká a slovenská situácia v období národného obrodzenia. Aj keď synchronná situácia oboch národov bola v 19. storočí porovnateľná, východiská boli diametrálne odlišné. Česi mali bohatú písomnú jazykovú tradíciu podporenú štátotvorným historickým obdobím, v ktorom sa do podoby prestížneho jazyka vypracoval stredočeský – pražský dialekt, takže v čase národného obrodzenia išlo viac-menej o nadviazanie na tradície a prispôbenie spisovného jazyka potrebám súčasnej spoločnosti (Pauliny a kol., 1972). Slovákom podobný stredoveký spoločensko-politický vývin chýbal a aj preto sa do polovice 19. storočia nesformovala ani jednoznačne prestížna forma dialektu. Kultúrna slovenčina mala v tom čase aspoň tri nárečové varianty – podľa nárečových makroareálov. Preto bolo prvoradou úlohou pri kodifikácii slovenčiny, ktorú z foriem kultúrneho jazyka využiť. V čase zrodu štúrovskej kodifikácie (rolu centra na chvíľu plnil stredoslovenský Liptovský Mikuláš, aj preto sa niektorí vedci nazdávajú, že to bol práve jazyk Liptovského Mikuláša, ktorý stál pri zrode Štúrovej kodifikácie). To, čo bolo možné nazvať naozajstným centrom sa zrodilo až v tzv. matičnom období (1863–1875) a následne po ňom, keď rolou spoločensko-politického centra na seba prevzalo stredoslovenské mesto Martin.
- ⁶ Horák, E., 2000.
- ⁷ Prirodzený fonologický systém ako stavebný materiál prirodzeného jazyka je totiž zárukou jeho stability a životaschopnosti (bližšie Sedláková, 2006), naopak umelo vytvorené komunikačné systémy im nedokážu konkurovať.
- ⁸ Kodifikátorov tu musíme vnímať v najširšom zmysle slova, od náhodných anonymných zapisovateľov, cez anonymných či neanonymných pisárov a normatívcoov (ako napríklad kamaldulský mníš alebo J. I. Bajza a i. v dejinách spisovnej slovenčiny;

Krajčovič – Žigo, 2002) až po skutočných kodifikátorov (v úzkom zmysle slova), ktorí už ako osobnosti boli schopní nielen jazykový systém vyčerpávajúco opísať, (vedecky) jeho výber zdôvodniť, ak o „individuálny“ výber išlo, a nájsť optimálne prostriedky na jeho zapisovanie. História kodifikátorov slovenčiny (v úzkom zmysle slova sa začína A. Bernolákom a končí v súčasnosti pravopisnou komisiou Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV).

⁹ Podčiarkujeme, že záleží hlavne na povahe zásahu (miere štruktúrnosti).

¹⁰ Platí to vtedy, ak sa pri kodifikácii dôsledne nedodržiava systémový prístup. Z najnovšej problematiky tu máme na mysli najmä diskusiu okolo odstránenia niektorých výnimiek z pravidla o rytmickom krátení; za viacero diskusií príspevkov tu uvádzame jeden z metodologicky podstatných – J. Horecký, 2000.

¹¹ (*ten* – s relatívnou frekvenciou 176, *tento* – 70, *tí* – 29, *tie* – 91, *temer* – 22, *ten istý* – 141 *teraz* – 792, *teda* – 842), v onomatopojach a v súčasnosti stále narastajúcimi prípadmi preberania cudzích slov (*delegát, termín, negatívny, idea*). Blížšie Sedláková, 2004.

¹² Samozrejme, že i v súčasnosti pôsobí spisovná slovenčina na dialekty, ale zatiaľ je to viac v lexikálnej a morfolologickej než vo fonologickej rovine. Fonologická rovina sa zatiaľ správa opačne, napríklad v turčianskych nárečiach je tendencia mäkkčiť fonémy *d, t, n*, a *l* pred *e* a *i* i v cudzích slovách (*olimpáda*).

¹³ Na margo použitých termínov by sme navrhovali pomenovania uvedených princípov buď v kombinácii *fonetický – fonologický*, alebo *fonický – fonematický* (táto dvojica by viac korešpondovala s pomenovaním *morf fonematický pravopisný princíp*), ktoré sa nám zdajú štruktúrnejšie v porovnaní s dvojicou *fonetický – fonematický*.

¹⁴ Porovnanie oboch interpretácií sme urobili na inom mieste – Sedláková, 2003.

¹⁵ V norme s *ä* sú prípady holubä – húsa neutralizáciou vokalickej difúznosti, v norme bez *ä* je to vokalicá alternácia *e – a*.

¹⁶ Vraciame sa tu podrobnejšie k problematike Isačenkovej typológie aj preto, že v predchádzajúcich dvoch štúdiách (Sedláková, 2005, 2006) podľa reakcie niektorých kolegov nebolo naše stanovisko jednoznačne vysvetlené.

¹⁷ Z hľadiska fungovania vokalických podsystemov rozdeľuje A. Isačenko (1963, s. 110–111) slovanské jazyky do štyroch skupín. Do **prvej skupiny** patria polytónické jazyky a) s dištinkciou melodických prízvukov na krátkych i dlhých slabikách (srbčina, chorváčtina a najmä štokavské nárečia); b) s dištinkciou melodických prízvukov len na dlhých slabikách (čakavské nárečie, spisovná slovinčina mnoho slovinských dialektov). **Druhú skupinu** tvoria monotónické jazyky s voľnou kvantitou a) v ktorejkoľvek slabike (jazyky typu čeština); b) s neutralizačným obmedzením kvantity (tzv. rytmickým zákonom; spisovná slovinčina a stredoslovenské nárečia); c) s obmedzením kvantity pravidlom, podľa ktorého môže byť v slove len jedna dlhá slabika (slovinské nárečia, ktoré stratili melodický prízvuk i v dlhých slabikách a zachovali si len etymologickú kvantitu). **Tretiu skupinu** tvoria monotónické jazyky s tzv. dynamickým prízvukom (východoslovenské jazyky a bulharčina, ktorých vokalicke systémy majú prízvučné i neprízvučné samohlásky). **Štvrtú skupinu** tvoria monotónické jazyky bez akéhokoľvek dištinktívneho suprasegmentu, s viazaným prízvukom (poľština, oba lužickosrbské jazyky, východoslovenské dialekty a pomedzné areály Liptova, susediace s goralskými nárečiami). Prvú a druhú skupinu označuje ako vokalicke jazyky, tretiu a štvrtú – konsonantické jazyky.

¹⁸ Hoci tu má Isačenko na mysli vokalizáciu typu *mao (mal)* v južnoslovenských jazykoch, ako analógiu by bolo možné uviesť stredoslovenské nárečové tvary *mau, bou*, za osobitný prípad vokalizácie možno samozrejme považovať i prípady slabičného *r, l, ř, ľ*.

Literatúra

- HORÁK, Emil: *Vzťahy a súvislosti medzi južnoslovanskými spisovnými jazykmi*. Slavica Slovaca 2/2000, s. 150–154.
- HORECKÝ, Ján: *Systém a systémový prístup ako predpoklad kodifikácie*. Slovenská reč, 65, 2000, č. 3, s. 156–159.
- ISAČENKO, Alexander: *Опыт типологического анализа славянских языков*. In: *Новое в лингвистике III*. Moskva 1963, s. 106–121.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského 2002.
- KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.
- KRUPA, Viktor – GENZOR, Jozef – Drozdík, Ladislav: *Jazyky sveta*. Bratislava: Obzor 1983.
- PAULINY, Eugen: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963.
- PAULINY, Eugen a kol.: *Čeština*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972.
- PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
- PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1990.
- Pravidlá slovenského pravopisu
- SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1989.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Luba Sičáková, Fonetika a fonológia pre elementaristov*. In: *Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity*. Ročník 9, Prešov 2003, s. 201–203.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *K akomodáčnym a asimilačnym zmenám vo vývine fonologického systému slovenčiny*. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Rípku*. Editorka Mária Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 270–277.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Fonologický systém slovenčiny a výučba slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In.: *Studia Academica Slovaca 34*. Bratislava: Stimul 2005, s.121–138.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka*. In.: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul 2006, s. 91–103.

Summary

**The Traces of the Phonological Development
in the Contemporary Orthography of Slovak**

The author discusses codifications of several Indo-European languages. She lists various motivations for codification practices, such as economic and political, as well as that based on national identity. Economic and political motivation was secondary during the National Awakening among Slavic nations in the 19th century, whereas the motivation associated with national identity prevailed. The rise of the youngest Standard Slavic languages in the 20th century was motivated by state integration.

The author starts from the context of general linguistics, and defines codification elements of Standard Slovak. She divides them into the elements of a language

system and conventional elements, and links these with the principles of orthography. She deals in more detail with those orthographic elements that relate to the etymological principle in orthography (such as writing *y – ý, i – í* and *ä*) in contemporary Standard Slovak. At the same time, she suggests that the phonological typology of Slavic languages be modified, in accordance with the theory of A. Isachenko, to peripheral and transitional vocalic languages. The same division can also be applied to consonantal languages.

Prenikanie cudzích jazykových prvkov do slovenčiny

Keďže nositeľom a zároveň tvorcom jazyka je človek ako príslušník istého jazykového spoločenstva, zmeny v jeho každodennom živote a v živote spoločnosti, v ktorej žije a komunikuje, sa musia zákonite odraziť v zmenách jazykových. Tak to bolo v predchádzajúcich obdobiach jazykového vývinu, tak je to aj teraz. Každé obdobie vývinu jazyka potvrdzuje tézu o procesualnosti jazykového systému (Krajčovič, 1985), či tézu, že každý jazyk sa v akomkoľvek štádiu svojho vývinu nachádza v stave tzv. pružnej stability (Mathesius, 1911).

Diachrónne výskumy jazyka však potvrdzujú, že sú obdobia v živote jazykového spoločenstva, keď zmeny v jeho jazyku sú výraznejšie a keď sa jazyk vyvíja rýchlejšie. Môže pritom ísť o zmeny vyvolané vnútorným vývinom jazyka, ako to bolo v 10. storočí, keď nastali vplyvom fonologických zmien (zánik nosoviek, zánik a vokalizácia jerov, kontrakcie) výrazné zmeny v praslovanskej slabike a jednotlivé slovanské jazyky i dialekty v rámci jedného slovanského jazyka sa začali od seba výrazne odlišovať. Inokedy ide o zmeny vyvolané vonkajšími vplyvmi, predovšetkým vplyvom iného jazyka, keď dominujúci donorský jazyk ovplyvní vnútorný systém, teda paradigmatické aj syntagmatické vzťahy prijímajúceho jazyka. Zvyčajne však ide o to, že vonkajšie vplyvy sa stretnú s vnútornou „prípravou“ jazyka, a teda aj jeho nositeľov na zmeny, čo vplyv vonkajších síl umocní a urýchli. Preto je pre jazykovedca dôležité všimnúť si nielen priebeh týchto zmien, posudzovať ich systémovosť či nesystémovosť a rozhodovať z tohto pohľadu o vhodnosti, resp. nevhodnosti prijímania nových prvkov do jazyka. Rovnako dôležité je zo sociolingvistického hľadiska analyzovať dôvody, prečo nositelia jazyka isté jazykové zmeny prijímajú aj napriek tomu, že sú z hľadiska systémovosti,

vnútornej štruktúrovanosti jazyka nevhodné. Pri riešení problematiky prenikania cudzích jazykových prvkov do slovenčiny je teda užitočné spájať synchronný prístup s diachrónnym, kombinovať objektívny (jazykovedný) a subjektívny (z pozície nositeľa jazyka) prístup k jazykovým zmenám (bližšie o rozlišovaní uvedených prístupov pozri Dolník 1997). Vhodné je tiež preberané jazykové javy navzájom porovnávať, prípadne konfrontovať situáciu v analyzovanom jazyku so situáciou v typologicky, areálovo či genealogicky príbuzných jazykoch.

Pozrime sa teda na základe uvedeného kombinovaného prístupu na zmeny spojené s preberaním cudzích prvkov do slovenčiny.

A: Najstarší dlhodobý kontakt so slovenčinou má podobne ako pri iných európskych jazykoch **latinčina**. Na Slovensku sa používala už v období Uhorského kráľovstva (od 10. storočia) najskôr ako jazyk liturgický a administratívno-právny, neskôr aj ako jazyk používaný v školstve, vede a tiež v literatúre. Príčinou používania latinčiny v tomto období bola nekodifikovaná, rozkolísaná podoba domáceho jazyka, ktorý ostal jazykom každodennej komunikácie všetkých vrstiev obyvateľstva. Veľa vtedy a podnes používaných pôvodom latinských slov má charakter lexikálnych europeizmov či ešte rozšírenejších internacionalizmov.

S postupným prenikaním vzdelania aj medzi menej majetné vrstvy obyvateľstva stalo sa ovládanie latinčiny prestížnou záležitosťou – poukazovala na vzdelanostnú úroveň svojho nositeľa. Svedčí o tom zachovaná súkromná korešpondencia a tiež texty historických románov, zachytávajúce parolovú zložku vtedajšej komunikácie. Sú tiež dôkazom toho, ako sa postupne mnohé primárne knižné latinské slová, okridlené výrazy a ustálené spojenia štylisticky prehodnocovali na hovorové či expresívne.

Podnes majú v slovnej zásobe slovenčiny slová latinského a cez latinčinu prevzaté slová gréckeho pôvodu najväčšie zastúpenie spomedzi slov cudzieho pôvodu. V prevažnej väčšine týchto slov si už ich cudzí pôvod vôbec neuvedomujeme. U iných nás na latinský pôvod upozorňuje najmä ich fonemická, ale

aj slovotvorná podoba (zakončenia *-izmus, -ita, -ista, -éta, -ia, -ea* ..., a pre slovesá latinského pôvodu najčastejšie zakončenie *-ovat*). Menila sa aj pôvodná valencia sloviess latinskej proveniencie, výrazná je dnes tendencia prispôsobenia sa valencii domácich synonymných sloviess (podrobne Tibenská, 1997). So zmenou valencie bývajú spojené zmeny významové (isté významy zanikli, iné pribudli, alebo sa zmenila ich hierarchia) a zmeny tvaru.

V súčasnosti (pod súčasnosťou rozumieme obdobie od vzniku samostatnej Slovenskej republiky v januári 1993) latinčina síce stratila úlohu prestížneho jazyka (túto úlohu jednoznačne prevzala angličtina), napriek tomu však znalosť latinských slov z oblasti terminológie, profesionálneho slangu, okridlených výrazov a citátov zostala podnes znakom vzdelanosti a príslušnosti nositeľa jazyka k inteligencii. S rastúcim počtom ľudí patriacich práve do tejto skupiny a s nárastom výskytu internacionalizmov, polotermínov aj termínov v dennej tlači rastie aj miera používania latinských slov v našej bežnej komunikácii. V románe súčasného autora M. Matkina (Matkin, 2005), ktorý konverzačným spôsobom rozvíja príbehy mladých ľudí na Slovensku, sa ako bezpríznaové v každodennej komunikácii vyskytujú okrem iných slová *partner, recyklovaný, genofond, nestabilný, komplikovaný, delírium tremens, stratégia, fantazmagorický, diskrétny, ignorant, precízne, klient, vákuum, hazardujúci, logika, hierarchia, arogantný, systematický, metabolizmus*. Mnohé pôvodom latinské slová nadobudli vplyvom slovenských slovotvorných prostriedkov nové podoby (*skomplikovať, sfádniet, infúzka, hysterka, géňo*), iné sa stali súčasťou nových ustálených spojení, napr. *bláznivá hysterka, telesná konštrukcia, byť sexy*.

Za najvýraznejší trend v súčasnej postinterpretácii (ďalšom jazykovom spracovaní) prevzatých latinských slov do slovenčiny môžeme označiť stratu ich príznakovosti ako termínov či publicizmov a ich postupný rýchly presun medzi slová bezpríznaové a značne frekventované. Svedčí o tom citát z časopisu určeného zamestnancom telekomunikačnej firmy, v ktorej sa na priestore jednej jedinej vety vyskytuje až 16 nepríznaových pôvodom latinských slov: „Využitím hodno-

tiacich hárkov sa z pohľadu internej kvality monitoruje dodržanie komunikačných štandardov, kompletne a korektné poskytnutie informácií o produktoch a službách, sleduje sa identifikácia predajných signálov agentom, ako aj dodržanie stanovenej štruktúry hovoru, resp. korešpondencie.” (Echo, máj 2007, s. 11). Opakom toho je nový, ale tiež zreteľný trend nadobúdania pri doteraz bezpríznakových prevzatiach z latinčiny vlastnosti expresívnosti, čoho dôkazom je napríklad používanie adjektív *totálny*, *absolútny*, *maximálny*, *extrémny*, *brutálny* v spojeniach typu *brutálna minisukňa*, *totálna sranda*.

Ak uplatníme subjektívny prístup pri odhaľovaní príčin preberania, dlhodobého pretrvávania a slovotvorného i významového obmieňania, a teda „životaschopnosti”, produktívnosti pôvodom latinských slov v slovenčine, môžeme ako najvýraznejšiu príčinu uviesť pozitívny vzťah nositeľov slovenčiny k latinčine. Podhubie tohto vzťahu vidíme v tom, že ide o jazyk síce mŕtvy, ale medzinárodne používaný, na ktorý sa nemôže „nabaliť” nijaká ideológia a nemôže sa ani vytvoriť odmietavý vzťah k jeho nositeľom a cez tento vzťah sprostredkovane negatívny vzťah k jazyku. O tom, že latinčina v súčasnosti už nie je prestížnym jazykom inteligencie a nie je ani jazykom, z ktorého sa preberá najviac, svedčí to, že mnohé latinské slová preberáme opätovne, tentoraz však reinterpretované anglickým jazykom. Ide o prevzaté slová a spojenia slov typu *CVčko* [sivíčko] = curriculum vitae, *stering commitee* = riadiaci výbor (napr. istého projektu), *status report* = správa o stave (napr. projektu), *verifikačný script* = postup na overenie niečoho, *webová aplikácia* a iné.

B: Relatívne malý vplyv na slovenčinu mali a dnes ešte menší vplyv majú **ostatné slovanské jazyky** okrem češtiny, hoci mnohé sú územne blízkymi jazykmi (poľština, ukrajinčina) a hoci v prípade ruštiny išlo aj o ekonomickú a spoločensko-politickú dominanciu.

Výrazný vplyv češtiny na slovenčinu sa datuje od 15. storočia, keď sa čeština na Slovensku začala v písomnom styku uplatňovať popri latinčine aj z týchto dôvodov: štúdium Slovákov na univerzite v Prahe; českí pisári, úradníci, české husitské či bratrické vojsko na Slovensku; prehĺbenie

kultúrnych a politických stykov Uhorska s Českom a Moravou (Pauliny E., 1983). V období národného obrodzenia došlo k rozdeleniu subjektívnych postojov k češtine na konfesijnálnom základe: kým slovenskí evanjelickí vzdelanci ju chceli v rôznych jej podobách pozdvihnúť na úroveň spisovného jazyka Slovákov, katolíkom bola blízka iba vo svojej silno poslovenčenej podobe. Keďže stále išlo viac-menej o písanú podobu jazyka, nebol vplyv češtiny na slovenčinu v tomto období celonárodný a výrazný. Po kodifikovaní štúrovskej podoby slovenčiny sa úloha češtiny postupne zúžila na pastoračný a sakrálny jazyk slovenských evanjelikov (Kačala, Krajčovič 2001, 19).

Jej úloha opäť vzrástla a jej vplyv na slovenský jazyk sa nežiaduco umocnil najmä v období tzv. prvej československej republiky (1918–1939). Blízkosť slovenčiny s češtinou a silný politický tlak z pražského centra mal smerovať k postupnému splyvaniu týchto dvoch jazykov (ideológia čechoslovakizmu), čo sa odzrkadlilo aj na kodifikačnej práci českého jazykovedca V. Vážneho ako redaktora *Pravidiel slovenského pravopisu* z r. 1931. Oveľa priaznivejšia bola pre slovenčinu situácia v druhej spoločnej republike (po r. 1945), pretože v slovenčine sa medzitým upevnila norma a nepodliehala už natoľko vplyvu príbuzného jazyka. Jej kodifikátormi sa stali slovenskí jazykovedci. Výsledkom boli *Pravidlá slovenského pravopisu* z r. 1953. Aj keď slovenskými jazykovedcami neskôr kritizovaný šesťväzkový akademický *Slovník slovenského jazyka* (vychádzal v r. 1959 - 1968 pod redakciou Š. Peciara) obsahoval ešte mnohé nepotrebné bohemizmy, väčšina z nich mala štylistický kvalifikátor *niž. hovor.*, teda *nižšie hovorový*, dnes by sme ho nahradili kvalifikátorom *subštandardný*. Aj v neskorších rokoch jazykovedci v rozhlasových a novinových jazykových poradniach vytrvalo odporúčali slovenské ekvivalenty za pôvodom české slová ako *kapesník*, *sáčok*, *vodotrysk*, *zahájiť* (vo význame začať), české spojenia ako *jedná sa o*, české väzby ako *ísť pre niečo do obchodu* a české koncovky, napr. *-tko*. Ani v tomto období však z ideologických dôvodov nemohli verejne priznať, že daná lexikálna jednotka alebo istý formálny prostriedok nie je v slovenskom jazyku správny, lebo má český pôvod. Až do rozpadu spoločného štátu v r. 1993 sa pripúšťalo

iba odôvodnenie, že ide o „zbytočné, nesystémové slovo, o nesystémové zakončenie” a pod.

Pri uplatnení subjektívneho prístupu k analýze treba však priznať, že postoj nositeľov slovenského jazyka k preberaniu českých jazykových prvkov nebol odmietavý, ba dokonca bol vo vzťahu k opísanému úsiliu slovenských jazykovedcov často kritický či výsmešný. Vplyv masovokomunikačných prostriedkov, v ktorých sa v pomere 2:1 vyskytovalo české slovo zotieral v jazykovedne nevyškolenom používateľovi schopnosť rozoznať rozdiely medzi prevzatými českými a domácimi jazykovými prostriedkami. U Slovákov tento vplyv viedol k pasívnemu či dokonca k aktívnemu bilingvizmu. Norma, kodifikovaná vo viacerých jazykových príručkách a dodržiavaná zásluhou vyškolených jazykových redaktorov vo všetkých oficiálne vydávaných publikáciách však už bola v tom čase natolko silná, že k splynutiu slovenčiny s češtinou nemohlo dôjsť.

Hoci sa vplyv českých masovokomunikačných prostriedkov na Slovensku po r. 1993 výrazne obmedzil, nestratil sa (na rozdiel od Českej republiky) celkom. V kníhkupectvách na Slovensku podnes dostať české knihy, noviny aj časopisy, slovenský divák môže pozeráť českú televíziu. Aj v súčasnosti sa preto v rečových prejavoch bežných používateľov vyskytujú z objektívneho (jazykovedného) hľadiska nepotrebné bohemizmy napriek tomu, že za ne máme v slovenčine plnohodnotné ekvivalenty. Pri analýze kontextového a konsituačného použitia nových či „prežívajúcich” prevzatí z češtiny však zisťujeme, že mnohé z nich patria do príznakovej, zväčša pejoratívnej expresívnej zložky slovnej zásoby, do mládežníckeho slangu či do subštandardu. Nositelia jazyka ich používajú teda vedome na oživenie svojho rečového prejavu a mladí ľudia ich používajú aj na generačnú charakteristiku svojich prejavov. Svedčia o tom vyexcerpované príklady z už spomínaného diela (Matkin, 2005): *kecať, pokecať si, odrbať niekoho, blbosť, čunder, blbnúť, brušák, fantazmagorický, eštabák, skuhriť, cvokár* a novšie ustálené spojenia ako *čumieť do blba, byť v pohode, niečo je haluz, mať depku, kvapká mu na karbid, je s ním sranda*.

C: Dlhotrvajúci, avšak prerušovaný časový vplyv, pri ktorom nehrozilo splynutie, mala na slovenčinu **nemčina**. Prvá väčšia expanzia nemeckých slov bola spojená s nemeckou kolonizáciou banských miest v 13. storočí. Išlo však zväčša o slovnú zásobu obmedzenú na oblasť baníctva, mincovníctva a sklárstva. To, že sa tieto lexikálne jednotky dostali aj do oblastí neobývaných Nemcami vysvetľuje rakúsky jazykovedec S. Newerkla fenoménom mesta ako centra rozširovania slovnej zásoby (Newerkla 2004, 66). V období obrozenectva vznikla silná averzia voči nemčine v Čechách, na Slovensku však vplyvom politického usporiadania podobné postoje nevznikli. O týchto rozdieloch v postojoch k nemčine a z nich vyplývajúcich konsekvenciách na preberanie slov píše viacerí autori, z nich spomenieme štúdiu R. Tuguševovej (Tuguševa 1997). Napriek odlišnému prístupu nositeľov jazyka k nemčine sa už v tomto období aj u nás mnohé nemecké slová presunuli do oblasti hovorového štýlu alebo sa zaradili medzi expresívnu lexiku. Svedčia o tom dodnes používané príznakové slová *árešt*, *aušus*, *kamoš*, *krumpel*, *kápo*, *kasňa*, *ketas*, *kofa*, *krágel*, *kripel*, *kunčaft*, *kacír* a tiež množstvo slov, ktoré dnes nájdeme lexikograficky spracované už iba v *Historickom slovníku slovenského jazyka*, napr. *kalfas*, *kant* (dnes iba v hovorovom ustálenom spojení *postaviť niečo na kant*), *karbovať*, *karlík*, *karpel*, *klamer* či *karmina* (HSSJ II. 1992).

D: Rovnaký postoj ako Česi k nemčine, zaujímali a zaujímajú Slováci k **maďarčine**. A tak napriek dlhotrvajúcemu expanzívnemu vplyvu maďarčiny na slovenčinu (dlhé obdobie spolužitia bola maďarčina u nás dokonca úradným a školským jazykom) z mnohých historicky doložených slov na „K” ako *kalauz* / *kalavúz*, *kamuka*, *kapačon*, *kapoš* / *kapuš*, *koma* sa do dnešnej slovenčiny zachovalo relatívne málo bezpríznakových slov, napr. *koč*, *kefa*, *kapec*, *karika*, *bunda* (vo význame vetrovka), *čtóra*, *káva* (pôvodom turecké slovo) a so životom v Maďarsku späté slová ako *čárda*, *čardáš*. Veľké množstvo maďarských slov nadobudlo podobne ako nemecké slová v dnešnej slovenčine príznak hovorovosti, expresívnosti či archaickosti: *argaláš*, *azapát*, *azaňát*, *bugriš* a aj slovo *bunda*

ako expresívum vo význame „hustá srst' psa” a ako archaické slovo vo význame „kožuch”. Okrem subjektívneho postoja nositeľov jazyka zohráva nepochybne negatívnu úlohu pri preberaní maďarských slov do slovnej zásoby slovenčiny (ale aj ostatných susedných jazykov) objektívne kritérium typovej morfolologickej jazykovej odlišnosti.

E: Prekvapujúco veľká skupina slov v slovenčine je **francúzskeho pôvodu**, hoci v prípade francúzštiny nemôžeme hovoriť ani o časovo obmedzenom vzájomnom kontakte jazykov. Francúzsky jazyk však mal ešte donedávna veľkú medzinárodnú kultúrno-spoločenskú prestíž, francúzsky národ bol vzorom kultúrnosti, vzdelanosti, diplomacie a gurmánstva. Mnohé pôvodom francúzske slová (nazývané galicizmy) sa tiež zaraďujú medzi europeizmy a do nášho jazyka sa dostávali aj sprostredkovane cez iné jazyky, predovšetkým cez nemčinu alebo ruštinu. Na druhej strane aj francúzština bola jazykom sprostredkujúcim z iných jazykov, najmä z gréčtiny a latinčiny (*avantúra, auto, bio-, kanapa*), ale aj zo španielčiny a iných jazykov (*bizarnosť, kamarát*). S vysokou prestížou a pozitívnym vzťahom nositeľov prijímajúceho jazyka súvisí skutočnosť, že len pomerne málo francúzskych slov prešlo podnes do vrstvy slov hovorových či expresívnych (*bomboše* = dámske dlhé spodné nohavičky, *bordel, kmín* vo význame „zlodej”).

F: Približne od 19. storočia prenikajú do slovenčiny vo väčšom množstve **anglické slová**. Veľkú expanziu anglických jazykových prvkov však zaznamenala slovenčina najmä po novembri 1989, keď sa u nás zmenilo spoločensko-politické zriadenie a ocitli sme sa v iných spoločenských, ekonomických, výrobných a kultúrnych vzťahoch. Odvtedy sa pre nositeľov slovenčiny angličtina stala rovnako prestížnym jazykom ako kedysi francúzština či ešte predtým latinčina ako jazyk vzdelancov. Rozdiel oproti francúzštine je v tom, že kým ona mala svoju prestíž v oblastiach kultúry, medziludských vzťahov a diplomacie, expanzia angličtiny je spätá najmä s vedecko-technickou revolúciou, medzinárodnou del'bou práce, globalizáciou a dominuje predovšetkým v oblasti ekonomickej

- v bankovníctve a finančníctve. Další novou skutečností u nás je to, že kým v předcházejícím období byla dobrá znalost cizích jazyků okrem ruštiny medzi nositeli slovenčiny skôr výnimkou, za posledné dve desaťročia sa značne zvýšila. S tým je spojený pozitívny vzťah takýchto „poučených“ nositeľov slovenčiny k angličtine ako k donorskému jazyku, pretože v mnohých profesiách a v rámci firiem s medzinárodnou účasťou sa angličtina stala jediným možným a ustáleným jazykovým kódom (novodobá *lingua franca*). Kto si k nej zachováva negatívny vzťah z predcházejúceho obdobia, keď bol takýto vzťah motivovaný tzv. ideologickým bojom, je staršia generácia nositeľov slovenčiny a tiež mnohí jazykovedci z obavy o zachovanie jazykovej identity. Kým ešte v r. 1989 v našej kolektívnej prestížnej akademickej jazykovednej monografii (Horecký, Buzássyová, Bosák 1989, 293) vo vzťahu k preberaniu anglických slov jazykovedci varujú pred ich „mechanickým preberaním a nepresnosťou v dorozumievaní“ (ako príklad uvádzajú mnohovýznamové slová *display, screening*), tak v súčasnosti zasa hovoria o „nedôstojnom napodobňovaní cudzích vzorov“, o „neprimeranom rozsahu používaných anglických slov a zvrátov a o „negovaní elementárnych komunikačných zásad“, pretože sa predpokladá, že „väčšina obyvateľstva sú takto široko používané anglické slová nezrozumiteľné“ (Kačala – Krajčovič 2001, 103). Ako však vidno, mnohým nositeľom jazyka pôvodom anglické internacionalizmy naopak uľahčujú vzájomnú komunikáciu, nik ich upozorňovaním a jazykovou politikou neprinúti prestať ich používať. Navyše, ak je angličtina u nás jazykom prestížnym aj v tom zmysle, že človek, ktorý ho ovláda, sa súčasne stáva pracovne viac uplatniteľný, pokrokový a spätý s módnymi trendmi.

Súčasný enormný prenikanie anglicizmov do slovenčiny už podľa nášho názoru neohrozuje jej systém a celistvosť, iba ju obohacuje o nové, v našom jazyku doposiaľ nepoužívané cudzie prostriedky.

1. V oblasti suprasegmentálnych zvukových prostriedkov spomenieme výraznú tendenciu moderátorov hudobných, ale aj iných relácií určených mladým ľuďom napodobňovať

prízvuk, dôraz, pauzy a melódiu anglických slov a viet podľa anglického a najmä amerického vzoru vysielania takýchto relácií. Zdôrazňuje sa takmer každé slovo, veta sa člení pauzami mimo očakávaných sémantických predelov, nekončí sa uspokojivou kadenciou ale antikadenciou, prípadne polokadenciou ako pri nedokončenej výpovedi. Reč takéhoto moderátora sa stáva pre bežného slovenského poslucháča málo zrozumiteľnou, akousi ruptúrovitou, pripomína vykrikovanie diskotekára, ktorý uvádza jednotlivé skladby na veľmi hlučnej diskotéke.

Zo segmentálnych zvukových prostriedkov uvedieme tendenciu prispôbovania sa slovenskej výslovnosti hlások, ktoré sa v angličtine vyslovujú odlišne (bilabiálne w sa nahrádza labiodentálnym v, pri hláske r sa jazyk neposúva retroflexívne spodnou časťou špičky jazyka smerom dozadu hore k podnebiu, ale ostáva výslovnosť postalveolárna, apikálna a vibrujúca...).

Pri úplne nových prevzatiach celých slov a slovných spojení kolíše ich výslovnosť v závislosti od sféry použitia. Ak dané slovo uplatňujú v odbornej komunikácii ľudia dobre ovládajúci anglický jazyk, čo je prevažne prípad programátorov, používateľov softvéru a ekonómov, potom sa anglická výslovnosť pri prevzatí slova dodržiava (napr. v slovách *router* – [rúter] = smerovač, *human resources* [hjúmæn risó:rsis] alebo skratka tohto slova HR, ktorá sa vyslovuje podľa anglickej výslovnosti ako [eidž ár]). Tieto slová si zachovávajú aj pôvodný anglický pravopis. Ak sa však v slovenčine budú používať dlhodobejšie, stihne ich pravdepodobne rovnaký osud ako staršie prevzatia – ich zapisovanie v slovenčine sa postupne prispôbí anglickej výslovnosti a takéto slovo sa začne zapisovať podľa grafém na označenie foneticky najbližšie znejúcich slovenských hlások. Postupnosť spočíva v tom, že zo začiatku sa pripúšťa dvojité zapisovanie, napr. *rokenrol* aj *rock and roll*, *tínedžer* aj *teenager*, neskôr ostane iba zapisovanie podľa prispôbenej výslovnosti – tak je to dnes pri starších prevzatiach ako *džez*, *džem*, *big bít* a iné. V prípade, že novoprevzaté slovo používa široká škála hovoriacich, potom zrejme aj pod vplyvom neznalosti cudzích jazykov sa výslovnosť

takýchto slov pomerne rýchlo prispôsobuje slovenskej výslovnosti v súlade s písanou podobou. Napríklad pomenovanie európskej meny sa nevyslovuje ako v Rakúsku či Nemecku [oiro], ale [euro] podľa písomnej podoby tohto slova, anglická skratka pre počítač sa nevyslovuje po anglicky, teda [písi], ale v súlade s hláskovaním slovenských grafém, teda [pécé] a z toho skratkové slovo *pécéčko*. Proti predchádzajúcemu pravidlu však paradoxne pôsobí iné pravidlo, podľa ktorého aj slová používané v bežnej komunikácii širokou škálou používateľov si zachovávajú anglickú výslovnosť, ak ide o kontaktné slová, osvojené z anglických či skôr amerických filmov, alebo o publicizmy často používané v televíznom spravodajstve, či o slová fungujúce medzi mládežou a prechádzajúce do mládežníckeho slangu – *bay bay!*, *hello*, *baby*, *sorry*, *o. k.*, *boom*, *DJ* [bai bai!, helou!, beibi, ou kei, sory, búm, dídže] a z toho odvodené slangové slovo *didžina* = diskotéka.

Nezriedka zaznamenávame aj prípady sociálne či vekovo rozlíšenej výslovnosti. Taká je staršia „poslovenčená“ a dávnejšie aj pravopisne kodifikovaná výslovnosť anglického slova *management* v podobe [manažment]. Ľudia ovládajúci anglický jazyk, teda najmä mladšia generácia, napriek prijatej kodifikácii naďalej zapisuje toto slovo v súlade s angličtinou a po anglicky ho aj vyslovuje, teda [menežment].

Pri súčasnom preberaní anglických slov nastáva aj taký paradox, že to isté slovo, napr. slovo *laser* si v spojení *laserový lúč* zachováva síce anglický pravopis, ale vyslovuje sa „po slovensky“, teda v súlade so zápisom [laseroví], kým v spojení *laserová tlačiareň* sa zachováva jeho anglická výslovnosť [leizrová], kodifikovaný zápis sa však tejto výslovnosti neprispôbil. Pritom ide o časovo približne rovnako staré, resp. rovnako nové prevzatia.

2. Najviac poznamenaná preberaním anglicizmov je lexikálna rovina jazyka. Do slovenčiny preberáme v súčasnosti nielen anglické slová a slovné spojenia, ktoré pomenúvajú nové javy, technológie, vedné odvetvia, umelecké prúdy a pod., napr. *franchising* (povolenie na používanie značky), *home banking*, *internet banking* (styk s bankou cez telefón, cez internet), *call*

centrum (služby zákazníkom cez telefón), ale anglicizmami často vytláčame pôvodné pomenovania najmä preto, že sú ideologicky späté s bývalým socialistickým zriadením. Dôkazom je spojenie *ľudské zdroje*, kalk anglického *human resources*, ktoré v spojení *human resources management* vytlačilo dovtedy zaužívané spojenie *personálna politika*.

Vplyv angličtiny je viditeľný aj v posilnení ekonomiky vyjadrovania. Rezultátom sú jednoslovné pomenovania z viacslovných (*laserovka*, čítaj [leizrovka] z dvojslovného pomenovania *laserová tlačiareň*, *mikrovlnka* z *mikrovlnná rúra*), časté uplatňovanie slovotvorných procesov abreviácie a kompozície, čím vznikajú mnohé skratky, skratkové, iníciaľové slová a kompozitá (*CD a DVD kompilácie*, *DVD médiá*, *infračervené prepojenie IrDA*, *prehrávač MP 3*, *LCD televízory*, *mobilné TV riešenia*, *IT technológie*, *cédéčko*, *dévédéčko*, kompozitá ako *eurofondy*, *miniharddisk*). Na druhej strane sa v protiklade s tým objavuje najmä v publicistických textoch analytického typu oveľa väčšie množstvo združených a viacslovných pomenovaní ako doteraz. Ide o neologizmy ako *mimovládna organizácia*, *biznisové centrum*, *odpadové hospodárstvo*, *biologicky rozložiteľný odpad*, *separovaný zber*, *aktivačný poplatok*, *mobilná dátová komunikácia*, *verejné komunikácie*, *verejné záujmy*, *vytiahnuť do boja*, *udávať (politický) tón*, *vojenské riešenie konfliktu*, *(niečo má) vzostupný trend*, *(ľudia) rovnakého razenia*, *vládny kabinet*, *priemyselné parky*, *nákupné centrá*, *obytné satelity*, *vlajková loď našej ekonomiky*, *čierne zlato* (= ropa), ktoré sú jednoznačne spojené s intelektualizáciou týchto textov a s procesom globalizácie v jazyku, pretože prevažná väčšina týchto výrazov sú kalky z angličtiny.

Preberanie slov z angličtiny nám rozširuje a modifikuje systém súčasnej slovenčiny aj v oblasti tvorby terminológie. Kým slovenčina a ostatné európske jazyky „vyrastajúce” na latinčine tvoria tradične termíny na základe významovej priezračnosti a systémovosti, anglické termíny môžu byť vystavené aj na jazykovej hre, na metafore či metonymii (*softvér*, *hardvér*, *call-girl*, *black-out*).

3. V slovotvornej a morfolologickej oblasti sa proces

zdomácňovania cudzích slov zviditeľňuje priberaním slovenských derivačných a relačných morféme, čo sa vo veľkej miere uplatňuje najmä v profesionálnom slangu. Tam sa stretávame s výrazmi ako *skopčiť / okopčiť / prekopčiť* (spisovne *kopírovať*) *niečo, sejnúť, forwardnúť, zalogovať sa* či *odlogovať sa*, niečo zaberie veľa *mendeiouv* (man day = človekohodina) a pod. Veľmi produktívne je v súčasnosti preberanie anglických termínov kalkovaním, čo je často iba akési nahrádzanie anglických, resp. anglicko-latinských spojení spojeniami latinsko-slovenskými. K takýmto kalkom patria *obnoviteľné zdroje energie* = renewable energy sources; *legislatívny priestor* = legislation environment, hoci na daný pojem bol v slovenčine ustálený termín *legislatívny rámec*; *optimálna menová zóna* = optimal currency zone; *operovať na trhu* = to operate on the market, hoci zaužívané bolo *predávať / kupovať na trhu*; *energoproducent* = energy producer, hoci zaužívané a slovotvorne odôvodnené je spojenie *producent v oblasti energií / energetických zdrojov*; *zaknihovať (výkon)* = to book.

V bežnej komunikácii ide o spojenia a výrazy ako *napáliť cédečko, napalovačka* (z anglického *to burn at CD*). Nie sú zriedkavé ani prípady vzniku kuriózných spojení typu *rýchly breafing*, zapríčinené neznalosťou pôvodného významu anglických slov.

Novým slovotvorným prostriedkom je z angličtiny prevzatý sufix *-ing*, signalizujúci slovesný tvar s významom priebehovosti deja. Hoci takýto význam má v slovenčine tvar slovesného podstatného mena, predsa nie vždy je práve tento tvar primeraným ekvivalentom anglického gerundia. Často sa totiž daným slovom už nevyjadruje iba činnosť, ale aj výsledok činnosti či iný samostatne jestvujúci jav. Vtedy sa v súlade so slovenčinou alebo ponechá pôvodný anglický tvar na pomenovanie obidvoch významov (to je prípad slova *autokemping* – 1. táborenie..., 2. priestor na takéto táborenie, rovnaký význam má aj druhotné substantívum *kemp*). Inokedy sa dané slovo v celom rozsahu prispôsobí tvarotvorným a slovotvorným zákonitostiam slovenčiny a vzniknú dve slová: *monitorovanie* na označenie činnosti a substantívum *monitor* s významom 1.

odb. prístroj na..., 2. *publ.* novinová rubrika... na označenie samostatne existujúceho javu, dnes už aj na pomenovanie akéhokolvek záznamu, ktorý vzniká na základe pozorovania a hodnotenia vybraných javov, porovnaj akciu *Monitor* na našich školách, spojenú s pozorovaním a hodnotením výkonnostných štandardov žiakov. Slovo *screening*, dnes písané ako *skrining* si už svoju významovú nepresnosť vyriešilo tým, že sa v tomto tvare používa iba na označenie pôvodného tretieho významu, teda ako lekársky termín s definíciou „metóda zisťovania začiatočných štádií vážnych chorôb (v istej skupine obyvateľstva)” (KSSJ 2003, 672). Uvedený slovník však nezachytáva iné v súčasnosti pomerne frekventované anglické slová na *-ing*, ako sú *karavaning*, *kasting*, *inžiniering*, *modeling*, *face-lifting* či aktualizované pomenovanie výsledku tejto činnosti v podobe *face-lift* (oproti zaužívanému, no neekonomickému viacslovnému pomenovaniu *plastická operácia tváre* či najnovšie o aute aj *vyhovenie vzhľadu*).

Keďže pri súčasnom preberaní z angličtiny ide o kvalitatívne nové subjektívne aj objektívne podmienky, o neustálenosti a hľadani najpriateľnejších spôsobov a zákonitostí reinterpretácií týchto prevzatí svedčia často protikladné tendencie. Kým v oblasti fonetického a následne ortografického prispôsobovania anglických lexém domácemu jazyku a zvyčajne aj pri ich slovotvornom a celkovo lexikálnom (tu i sémantickom) začleňovaní do systému prijímajúceho jazyka vykazuje slovenčina veľkú tvorivosť (ako príklad uvediem slovotvorné hniezdo anglického slova *sprej*: *sprejer*, *sprejerka*, *sprejový*, *sprejerský*, *sprejovať* – *nasprejovať*, *presprejovať*, *odsprejovať*), na druhej strane sa bráni slovotvorným aktivitám a necháva v nesklonnej podobe lexikálne jednotky, ktorým nič nebráni v deklinačnom či derivačnom obmieňaní. Nesklonné podoby adjektív typu *trendy vlasy*, *crash testy* či *sexy / sexi film* svedčia o postoji používateľov podporiť jazykovou formou výnimočnosť, exkluzívnosť (a tým aj príznakovosť) daných prevzatí.

4. Anglicizmami v oblasti, ktorá je dnes najväčším prameňom ich prenikania do slovenčiny, teda v oblasti dennej tlače, sa

podrobne zaoberá A. Oravcová (1995). Jej zistenia by sme v oblasti syntaxe chceli doplniť konštatovaním, že v súčasných publicistických textoch je aj pod vplyvom cudzích vzorov viditeľná na jednej strane snaha po zahusťovaní, ekonomizácii prejavu (používanie eliptického vypúšťania východiskovej časti vety, substantivizácia či infinitivizácia predikátu vedľajšej vety, bohaté využívanie konštrukcií s genitívnym substantivizovaným prívlastkom typu *proces rozšírenia* atď.). Na druhej strane sa často až nevhodne zväčšuje dĺžka viet a súvetí najmä koordinatívnym radením široko rozvitých adverbialných určení. Nezriedka to ide až na úkor zrozumiteľnosti (podrobnejšie Tibenská, 2005).

H: Takmer nulový vplyv **rómskeho jazyka** na slovenčinu je zas dôkazom toho, že ani časovo dlhodobý a územne blízky kontakt dvoch jazykov nevedie nevyhnutne k ich vzájomnému ovplyvňovaniu vtedy, ak jeden z jazykov je príliš dominantný a jeho nositelia necítia potrebu prijímať jazykové prvky z donorského jazyka. Slovenčina má vo svojom repertoári z rómčiny podľa všetkého iba pejoratívne expresívne príznakové slová *gadžo* s odvodeninami a *dilino*. Kým v rómčine sa slovom *gádžo* pomenúva „biely človek, pán” v slovenčine má toto slovo opačný význam, pretože sa ním expresívne vyjadruje význam „človek bez potrebnej spoločenskej výchovy, bez uhladenosti, pôsobiaci hrubým, primitívnym dojomom” (SSSJ ag, 2006).

Na spestrenie našej analýzy prinášame niekoľko štatistických údajov. Podľa analýzy pôvodu bežnými nositeľmi slovenčiny frekventovane používaných slov so začiatočným písmenom **K** a **A** v slovenčine – tieto grafémy často stoja na začiatku pôvodom cudzích slov (podkladom nám bola podľa uvedených subjektívnych a objektívnych kritérií lexikograficky spracovaná slovná zásoba v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* 2003) sme zistili tieto údaje: pri písmene **K** zo 423 heslových slov iba 35, t. j. približne 8,2 % a pri písmene **A** zo 678 heslových slov iba 30, t. j. približne 4,5% vykazuje vlastnosť domáce slovo. Ide zväčša o slová patriace k neplnovýznamovým slovným druhom a o zámená. Iba zriedka sa medzi nimi objaví plnovýznamové slovo ešte z praslovanského základu, prípadne

jeho mladšia odvođenina (*kameň, kabát, kačka*). Tieto údaje uvádzame iba ako argument pre všetkých tých jazykovedcov a laikov, ktorí v súvislosti so súčasným intenzívnym preberaním anglicizmov do slovnej zásoby domáceho jazyka prinášajú predpovede o nevyhnutnom zániku či strate identity takéhoto „postihnutého” jazyka. Nazdávame sa, že dôjde iba k postupnému, a vôbec nie úplnému nahradeniu slov cudzej proveniencie slovami proveniencie anglickej (paradoxne aj v takom prípade ide často iba o angličtinou sprostredkovanú výpožičku z latinčiny, francúzštiny či nemčiny).

V záverečnej časti našej analýzy sa ešte stručne zamyslíme nad príčinami prijímania jazykových javov z iných jazykov do súčasnej slovenčiny. Už predtým sme ako príčiny spomenuli potrebu pomenovať nové javy (jazyk nemá dostatok vlastných prostriedkov na realizáciu novej komunikačnej potreby) a tiež snahu nahradiť v socialistickej minulosti idelologicke zatažené pomenovania pomenovaniami prevzatými (vlastné jazykové prostriedky nevystihujú podstatu nového, resp. modifikovaného pojmu, nového / modifikovaného významu). Ako ďalšiu príčinu by sme uviedli tendenciu nahradiť domáce a „zdomácnené” lexikálne jednotky s istou nežiaducou konotáciou či jednoznačne negatívnym expresívnym nábojom neutrálnymi prevzatiami (tak je to napr. v prípade slov *ožran, opilec, korhel, pijan*, ktoré nahrádzame neutrálnym latinským slovom *alkoholik*). Po cudzích jazykových prostriedkoch siahame aj vtedy, keď vlastné jazykové prostriedky síce vystihujú podstatu pojmu / významu, ale sú príliš komplikované formálne, napr. sú príliš opisné (slovenské *dvojdielne plavky* oproti anglickému slovu *bikiny*; *kráľovná krásy* oproti anglickému *miss*, či v neskoršej fáze poslovenčenému a hovorovému výrazu *misska*, kvôli ktorého homofónnosti s domácim slovom *miska* sa zachováva pre slovenčinu netypické písanie dvojitej grafémy *ss* na konci slova).

Príčinou preberania cudzích jazykových prvkov môže byť ďalej už spomínaný úzky územný, administratívny či kultúrny kontakt s nositeľmi iného jazyka, ktorý má u nositeľov prijímajúceho jazyka veľkú prestíž. S tým je spojená tiež

individuálna potreba nositeľov prijímajúceho jazyka ukázať svoju intelektuálnu výnimočnosť. K objektívnym príčinám súvisiacim s takýmto preberaním cudzích jazykových prvkov patrí v súčasnosti existencia nadnárodných firiem, globalizácia v oblasti výroby, vedy a techniky, ale aj kultúry a umenia. Pri podrobnejšej sociolingvistickej analýze však k uvedeným príčinám môžeme pridávať ďalšie a ďalšie.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (red.): *Slovník súčasného slovenského jazyka, A–G*. Bratislava: Veda 2006.
- DOLNÍK, Juraj: *Objektívny a subjektívny prístup k jazykovým zmenám*. In: *Philologica XLV*. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 11–17.
- Echo*. Zamestnanecký časopis. T-mobile, máj 2007.
- HORECKÝ Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovných zásob súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: *Veľký slovník cudzích slov*. Bratislava: Veda 1979.
- KAČALA Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Náčrt dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava: PF UK 2001.
- KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária (red.): *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systému a jej výskum*. In: *K princípom marxistickej jazykovedy*. Bratislava: JÚLŠ 1985, s. 76–80.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Pôvod a vývin slovenského jazyka*. Bratislava: SPN 1981.
- MAJTÁN, Milan – BLANÁR, Vincent – KOTULIČ, Izidor – PECIAR, Štefan. (red.): *Historický slovník slovenského jazyka II*. Bratislava: Veda 1992.
- MATHESIUS, Vilém: *O potencionálnosti jevů jazykových*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*. Praha: 1911, s. 1–24.
- MATKIN, Maxim, *Mexická vlna*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovart 2005.
- NEWERKLA, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. In: *Schriften über Sprachen und Texte 7*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften 2003.
- ORAVCOVÁ, Anna: *Anglicizmy v dennej tlači*. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*. Bratislava: Veda 1995, s. 97–107.
- ORGONOVÁ, Olga: *Galicizmy v slovenčine*. Bratislava: Stimul 1998.
- PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: SPN 1983.
- TIBENSKÁ, Eva: *Vývin valencie nedomácich slovies latinskej proveniencie*. In: *Philologica XLV*. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 119–127.
- TUGUŠEVA, R: *Latinizmy v češtine a v slovenčine*. In: *Philologica XLV*, Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 109–118.

Summary
The Penetration of Foreign Language Elements
into Slovak

The analysis of the ways language functions in a society is connected with sociolinguistic methods in research. The penetration of foreign language elements into Slovak leads to the question of why this penetration happens, especially if Slovak has the opportunity to develop independently and freely. This question can be solved by using both objective and subjective approaches, as well as by using the analysis of linguistic and extra-linguistic areas. Along with these, one has to combine synchronic and diachronic approaches.

Vývin substantívnej deklinácie v širších slovanských súvislostiach

Rozmanitosť tvarotvorných morfém pri vyjadrovaní toho istého gramatického významu v rámci deklinácie substantív v slovenskom jazyku nás privádza k myšlienke spracovať jednotlivé deklinačné typy komplexne, t. j. synchronicky aj diachronicky, na širšom slovanskom porovnávacom základe. Prvá fáza tohto výskumu by mala analytický charakter, opierajúci sa o metódu lingvistickej kartografie, druhá fáza predpokladá vyústenie do teoretickej syntézy s perspektívou v explanácii. Prostriedkom otvárajúcim cesty a východiskom spracovania prirodzeného vývinu deklinačných typov substantív v slovenskom jazyku a so záberom na všetky slovanské jazyky sa stáva materiál, ktorý by sa dal syntetizovať v osobitnom zväzku *Slovanského jazykového atlasu* (*Общеславянский лингвистический атлас*, ďalej OLA; o histórii a súčasnosti projektu *Slovanský jazykový atlas* sme podrobnejšie informovali v rámci vlnajších prednášok letnej školy *Studia Academica Slovaca*, pozri P. Žigo, 2006). Okrem vedeckej aktuálnosti tejto problematiky zo slavistického hľadiska je výrazným inšpirujúcim motívom odkaz osobnosti, ktorá v slovenskej synchronickej aj diachronickej jazykovede významne ovplyvnila metodológiu bádania, niekoľko desaťročí zastupovala slovenskú jazykovedu v medzinárodnom projekte *Slovanský jazykový atlas*, stála pri zrode a realizácii slovenského týždňa Letnej školy slovanských štúdií, ktorý bol východiskom dnešnej letnej školy *Studia Academica Slovaca* (pozri J. Mlacek, 2001, s. 517) a na sklonku života spracovala vývin slovenskej substantívnej deklinácie. Touto osobnosťou bol univerzitný profesor Eugen Paulíny, ktorého nedožitie deväťdesiate piate výročie narodenia si na sklonku tohto roka pripomína slovenská jazykoveda (13. 12. 1912 – 19. 5. 1983).

Na odkaz profesora E. Paulinyho – posmrtno vydanú monografiu *Vývin slovenskej deklinácie* (1990) nadväzujú snahy pripraviť osobitný zväzok *Slovanského jazykového atlasu*, ktorého koncepciu pripravila slovenská národná komisia OLA. Poznatky z metodológie a výsledkov systematického nárečového výskumu a Paulinyho vedeckej práce *Fonologický vývin slovenčiny* (1963) sa stali vzácnym materiálom pri komentovaní kartografického syntetizujúceho spracovania vývinu fonologických štruktúr slovanských jazykov v jednotlivých zväzkoch hláskoslovnej série OLA (pozri bibliografickú poznámku na konci príspevku). Práca *Vývin slovenskej deklinácie*, ktorú E. Pauliny dokončil krátko pred koncom svojej životnej cesty, ho priviedla k poznatkom, že morfológický vývin nemožno vysvetľovať bezprostrednou a priamočiarou štrukturalistickou metódou, akou je vysvetlený vývin fonologických štruktúr (porov. E. Pauliny, 1963). Už v Úvode *Vývinu slovenskej deklinácie* (E. Pauliny, 1990, s. 11) sa upozorňuje na potrebu vnímať morfológický vývin slovenčiny ako súvislosť medzi fonologickým a morfológickým vývinom a zdôrazňuje sa potreba rešpektovať zásady spájania morféme v slove po zmenách v slabičnej štruktúre, po zániku redukovaných vokálov, a skutočnosť, že pri posudzovaní čiastkových javov nemožno obísť celostný pohľad na vývin morfológie. K takémuto presvedčeniu mohol E. Pauliny dospieť len na pozadí presvedčivého poznania vývinu fonologických štruktúr a jeho dôsledkov na ďalšie jazykové roviny – morfológiu, syntax a derivatológiu (porov. Pauliny, 1990, s. 11 a n). Dôkazom tohto tvrdenia sú aj predbežné sondy z vývinu nominatívu plurálu pôvodných *nt*-kmeňov substantívnej deklinácie (podľa *Dotazníka OLA* jav č. M 218**teleta*, materiál podľa hláskoslovného zväzku OLA, 2a, Moskva 1990, s. 88 – 89, autori B. Vidoeski, Z. Topolińska). Napriek tomu, že singulárové tvary tohto typu si zachovávajú typické vývinové znaky rovnomerného rozširovania tvarotvorného základu v nepriamych pádoch (*od teleta, k teletu, o telati, s telatom*) plurálové tvary sa areálovo diferencujú: v stredoslovenských a juhozápadoslovenských nárečiach sú to tvary *telce* (pozri obr. 1;

v nepriamych pádoch *od teliec, k telcom, o telcoch...*), ktoré slovotvorne a tým aj tvarotvorne inklinujú k východosrbskému, sčasti západomacedónskemu nárečovému areálu a diferencujú sa od ostatného slovanského areálu, zachovávajúcemu v nominatíve singuláru pôvodný tvarotvorný základ (typ **telęta* > *telatá*, genitív *od teliat*, datív *k telatám*, lokál *o telatách*, inštrumentál *s telatami*). Túto areálovú diferenciaciu možno predpokladať z čiastkových opisov problematiky v tých jazykoch, z ktorých je nárečový materiál zo sledovaného hľadiska spracovaný (porov. Buffa, Atlas slovenského jazyka, zv. IV., 1981, mapy č. 124, 127).

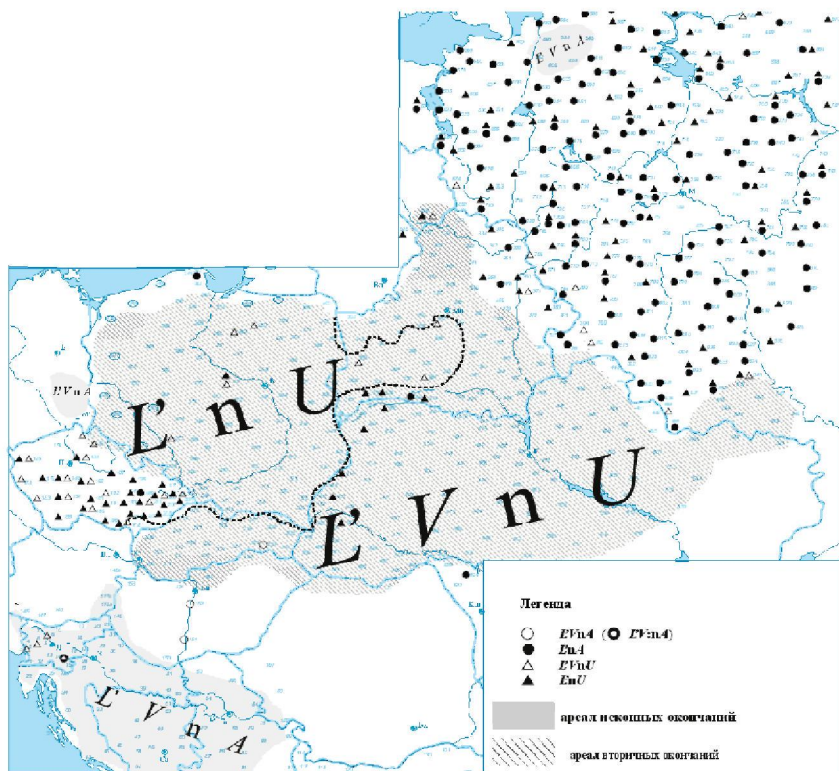
Obr. 1

Presvedčivosť Paulinyho myšlienok – v rámci prekračujúcom hranice národného jazyka, v našom prípade slovenčiny – sa v plnej miere v širšom slavistickom meradle dokáže uplatnením syntetizujúcej metodológie, ktorej začiatky sú v spomínanom *Vývine slovenskej deklinácie: kartografické spracovanie prirodzeného vývinu jazyka v nárečiach*, t. j. v prirodzených podmienkach vonkajšieho aj vnútorného historického vývinu, rešpektujúceho historické, spoločenské a kontaktové javy doplnené ťažiskovým slovným komentárom, výkladom zohľadňujúcim najmä vnútrojazykové areálové vývinové a stabilizačné tendencie. Snaha postihnúť prirodzený vývin v jazyku nás presvedča o potrebe využiť minulú skúsenosť pri riešení čiastkových otázok súčasných jazykových systémov a vyhnúť sa tak jednému z najslabších miest analýzy prirodzeného jazyka (porov. W. Mayerthaler, 1981, s. 21 a n). Z metodologického hľadiska treba vopred zaujať stanovisko aj k možným námietkam, že ide o nárečový materiál, t. j. nespisovné podoby jednotlivých národných jazykov. Argumentačná sila tohto materiálu je však práve v tom, že ide o prirodzenú podobu jazyka, výsledok jeho prirodzeného vývinu – na rozdiel od spisovných podôb, ktoré sú modifikovanou podobou prirodzenosti na základe kompromisného riešenia, pretože kodifikovaná podoba je postojovým javom a snahou o splnenie viacerých kodifikačných kritérií.

Podkladový materiál na spracovanie morfológických javov jednotlivé národné komisie OLA pre slovenskú národnú komisiu ešte len pripravujú na r. 2008, ako ukážkovú sondu do spracovania substantívnej deklinácie využívame dostupný materiál z doteraz publikovaných zväzkov OLA, v ktorých sa interpretoval hláskoslovný vývin, teda nie morfológická problematika. Jednotlivé javy sme spracovali uplatnením kritérií, ktoré umožňujú interpretáciu vzťahu medzi fonologickým vývinom a jeho vplyvom na stabilizáciu morfológických štruktúr. Ako príklad možno uviesť tvar genitívu singuláru slova *lan* (v *Dotazníku OLA* jav označený ako M 558 **льѣна*; pozri aj *Общеславянский лингвистический атлас*. Выпуск 46. Скопје 2003, mapa č. 23, s. 71, autorky T. I. Vendina, V. Milenkovič). Materiál sme spracovali využitím osobitného

počítačového programu *MAPola*, ktorý integruje transkripčné zásady terénnych zápisov, ich morfonologické rekonštrukcie, kartografické spracovanie a syntetizujúcu interpretáciu sledovaných javov (program bol špeciálne vyvinutý na spracovanie projektu *Slovanský jazykový atlas*, pozri P. Žigo, 2006). Pôvodný tvar genitívu singuláru **lbna* interpretujeme v našej sonde do spracovania morfolologickej podstaty zmien tak, že pôvodnú tvarotvornú morfému *-a* zovšeobecňujúco zobrazujeme rovnakým geometrickým symbolom, krúžkom a v legende ju prepisujeme veľkým kurzívovaným písmenom *-A*, vyjadrujúcim potenciálny ďalší hláskoslovný vývin (ten nie je predmetom morfolologickej interpretácie). Nepôvodnú tvarotvornú morfému *-u* a jej ďalšie vývinové podoby v rovine hláskoslovných zmien interpretujeme tak isto zovšeobecňujúcim symbolom, trojuholníkom, odlišným od pôvodnej tvarotvornej morfémy a v legende ju prepisujeme veľkým kurzívovaným písmenom *-U*, vyjadrujúcim potenciálny ďalší hláskoslovný vývin. Pôvodnú archifonému **l-* prepisujeme v legende ako kurzívované veľké *L*, čím zovšeobecňujeme jeho súčasnú, t. j. palatálnu, palatalizovanú aj depalatalizovanú realizáciu v jednotlivých slovanských nárečiach. Kurzívou označovaný znak *V* vyjadruje vokalizáciu pôvodného jeru v slabej pozícii. Kompaktné areály výskytu sledovaného javu interpretujeme na mape šrafovaním, resp. farebnou výplňou a ojedinelý výskyt odlišného javu uvádzame a tomto území príslušným symbolom z legendy. V prípade výskytu dvoch javov v tej istej lokalite interpretujeme obidva javy príslušným symbolom.

Po kartografickom spracovaní materiálu sa morfologicky relevantné areály ohraničujú výskytom pôvodných tvarotvorných morfém *-A* v južnoslovanských jazykoch (okrem bulharských a macedónskych nárečí, ktoré z typologického hľadiska gramatické tvary netvoria synteticky) a v lužicko-srbských nárečiach. Osobitný priebeh vokalizácie redukovaných vokálov jednoslabičných koreňových morfémach v nárečiach, v ktorých po zániku jeru nemohlo dôjsť k napätiu v štruktúre slabiky (sonóra + konsonant), resp. kde je sa vokalizoval aj jer v pôvodnej slabej pozícii – a sem patrí aj náš

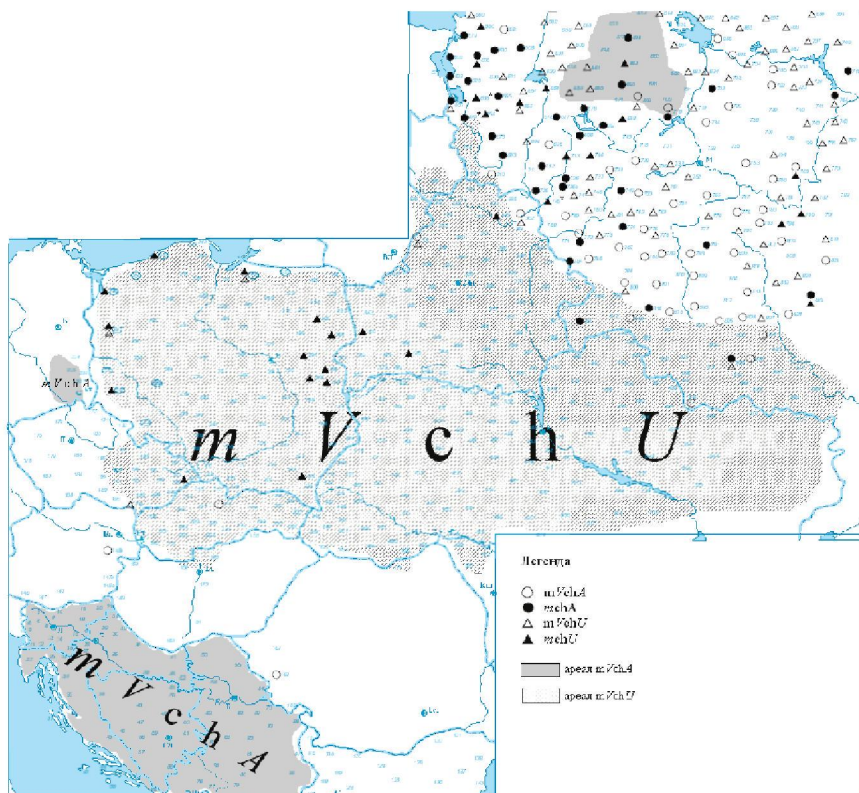
Obr. 2

interpretovaný príklad *лѣнѣ*: *лѣна* interpretujeme na mape prázdny vnútro symbolu (v zovšeobecnenej podobe tvarom *LVnA*). Výskytom pôvodnej tvarotvornej morfémy *-A* s pravidelným pôvodným vývinom **лѣна > LnA* sa vyznačuje aj severovýchodoslovanský areál ruských nářečí. Naproti tomu nepôvodnou tvarotvornou morfému genitívu singuláru, ktorá sa do tohto tvaru dostala analogickým vyrovnávaním, sú podoby *LnU / LVnU*. Homogénny areál s výskytom tvarotvornej morfémy *-U* tvorí celý západoslovanský areál okrem lužickosrbských nářečí s miernym rozptylom v severovýchodoslovanskom areáli (ruské nářečia), v ktorých je prienik výskytu *-U / -A*. Vnútrotná diferenciácia s ohľadom na zmeny

morfonologickej povahy, t. j. vokalizáciu redukovaných vokálov v jednoslabičných koreňových morfémach v tých nárečiach, v ktorých po zániku jeru nemohlo dôjsť k napätiu v štruktúre slabiky (sonóra + konsonant), sa osobitne vyčleňuje areálom podoby *LVnU* na území slovenských, ukrajinských a severných a východných bieloruských nárečiach s miernym rozptylom na území moravských a českých nárečí. Homogénny areál výskytu podoby *LnU* tvorí územie poľských nárečí a juhozápadná časť bieloruských nárečí (na mape ohraničené izoglosou). E. Pauliny (1963, s. 116) vysvetľuje striednicu *-a-* za redukovaný vokál *ü* v základe *lan* ako náznak dispalatalizácie $e > a$, $e > a$ s pripomienkou, že tieto zmeny sa nevykonali dôsledne, ako druhú príčinu výskytu tvarov *lanu* E. Pauliny (o. c., s. 152) uvádza disproporciu v slabičnej štruktúre po zániku redukovaných vokálov, po ktorom sa sonóry ocitli na začiatku slova pred spoluhláskou, kde sa v slovenčine nemohli vyskytovať, a preto je pravdepodobnejšie vysvetlenie toho javu vyrovnávaním tvarotvorného základu podľa napriamych pádov. Vokál sa navyše v tomto prípade nespráva ako jerová striednica (nealternuje s nulou; porov E. Pauliny, 1963, s. 154, tam i ďalšia literatúra). Vnútroparadigmatickým vplyvom vysvetľuje vznik podôb nominatívu singuláru typu *lan*, *mach* v slovenčine aj R. Krajčovič (nominatív singuláru **mъchъ*, pôvodný predpokladaný tvar genitívu singuláru **mъcha* a pod jeho vplyvom spätným vplyvom vznikol novší tvar nominatívu singuláru v podobe *mach*; pozri R. Krajčovič, 1988, s. 28 – 31). Spracovanie problematiky z celoslovanského hľadiska, t. j. na materiáli OLA, poukazuje na nerovnomerný fonologický a aj morfológický vývin. Vokál v tvarotvornom základe v nepriamych pádoch nealternuje s nulou v južnoslovanských jazykoch, v slovenčine, lužickej srbčine, v ukrajinských a bieloruských nárečiach a na malej časti severných ruských nárečí. České nárečia tvoria prechodný typ a územie moravských nárečí nárečí inklinuje k alternačnému typu. Na území poľských nárečí prevažuje alternačný typ (s ojedinelým výskytom vokálu v pozícii pôvodnej redukovanej hlásky), územie ruských nárečí tak isto tvorí alternačný typ. Konštatovanie tohto fonologického vývinu má dosah na stabilizáciu morfológických štruktúr v tom,

že južnoslovanské jazyky si v dôsledku zániku mäkkostnej konsonantickej korelácie zachovali tvar genitívu s vokalizovaným tvarotvorným základom. Nepôvodná tvarotvorná morféma *-u* v slovenských, ukrajinských a bieloruských nárečiach je výsledkom stabilizácie morfolologickej štruktúry, ovplyvnenej v tomto prípade medzi-paradigmatickým prenikaním tvarotvornej *u*-kmeňovej morfémy genitívu singuláru, t. j. *-u*, ktorá sa stabilizovala aj v alternujúcom type tvarotvorného základu v poľských nárečiach (pozri mapku). Vokalizovaný tvarotvorný základ, známy aj zo slovenských nárečí typu *lanu*, *lanu*, *länu*, *lenu*, *lenu*, v zovšeobecnenej podobe *LVnU* je integračným znakom nezápadoslovanskej povahy a svedectvom potreby rozšíriť problematiku fonologického vývinu o jeho dôsledky na formovanie morfolologickej štruktúry. Na druhej strane alternačný typ tvarotvorného základu – v zovšeobecnenej podobe *LnU* – naznačuje paralelné vývinové tendencie poľských nárečí s časťou juhozápadobieloruských nárečí a ruskými nárečiami. Ich územie sa navyše vyznačuje aj pôvodnou tvarotvornou morféomou *-a* (porovnaj paralelu v južnoslovanských jazykoch s nealternujúcim tvarotvorným základom). Takáto interpretácia čiastkových javov viacerých jazykových rovín nadobúda z makroareálového hľadiska presvedčivejšie dôkazy.

Riešenie poznatkov s porovnaním výsledkov kartografovania genitívu singuláru slova *mach* (podľa *Dotazníka OLA* jav M 459), teda tvaru, ktorému v spisovnom slovenskom jazyku zodpovedá forma spisovná forma *machu* (v slovenských nárečiach v podobách *mechu*, *mochu* / *mohu*, *machu*; morfologické javy spracované podľa materiálu hláskoslovného zväzku *OLA*, zv. 4b, 2003, mapa 34, autori L. Kalnyň, A. Pančevska). Interpretácia foriem v sledovanom areáli je len východiskom komentára o integračných tendenciách v tvarosloví, ktoré sú – na prvý pohľad po čiastkových sondách do vývinu slovanskej substantívnej deklinácie – odlišné od areálového členenia zmien vo fonologickej rovine. Odlišné môžu byť aj výsledky vzájomného porovnania predpokladaných

Obr. 3

rovnakých vývinových tendencií, napr. aj v prípade tvarov **m'čha*, **л'на*, (t. j. genitívu singuláru v slabike, v ktorej sa po zániku redukovaných vokálov došlo k napätiu tým, že sa dostali k sebe sonóra a konsonant). Južnoslovanské jazyky si zachovali pôvodnú tvarotvornú morfému spojenú s nealtrenačným tvarotvorným základom, západoslovanský makroareál s menšou výnimkou českých nárečí a juhozápadná časť východoslovanského makroareálu sa vyznačuje medziparadigmatickým vyrovnávaním tvarotvornej morfémy. Výrazným impulzom na spracovanie tejto problematiky je skutočnosť, že málo slovanských jazykov má v osobitných atlasových či monografických tituloch spracovaný komplexný pohľad na

vývin a súčasný stav prirodzených paradigmatických štruktúr. Nepriamo nás k takémuto poznaniu priviedla aj citovaná monografia E. Paulinyho, vyvolávajúca potrebu vytvoriť samostatný a fundovane teoreticky komentovaný zväzok *Slovanského jazykového* alasu, ktorý by postihoval prirodzený vývin morfológie slovanských jazykov a stal sa spoľahlivou minulosťou pri explanácii.

Literatúra

- BUFFA, Ferdinand: *Atlas slovenského jazyka. 3. Tvorenie slov. Časť prvá: Mapy*. 1. vydanie. Bratislava: Veda 1981.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: SPN 1988.
- MAYERTHALER, Willi: *Morphologische Natürlichkeit. Linguistische Forschungen Bd. 28*. Wiesbaden: Athenaion 1981.
- MLACEK, Jozef: *Jubileá nejubilejného 37. ročníka letnej školy Studia Academica Slovaca*. In: *Studia Academica Slovaca 30*. Bratislava: Stimul 2001, s. 515–539.
- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы*. 1. vydanie. Moskva: Nauka 1978. 182 s. (2. vyd. 1994).
- Общеславянский лингвистический атлас. Фонетическая транскрипция*. Moskva: Nauka 1964.
- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск*. Moskva: Nauka 1971.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Zv. 1. Рефлексы *ě*. Red. B. Vidoeski a P. Ivić. Belehrad: JAN 1988. 164 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Zv. 2a. Рефлексы *ę*. Red. V. V. Ivanov. Moskva: Nauka 1990. 178 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Zv. 2b. Рефлексы *р*. Red. J. Basara. Vroclav : PAN 1990. 124 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Zv. 3. Рефлексы ь, ъ, гь, ъ*. Red. J. Basara. Varšava: PWN 1994. 164 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Zv. 5. Red. B. Vidoeski, P. Ivić, Z. Topolińska. Рефлексы ъ, ъ*. Skorje: MANU 2004.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Zv. 1. Животный мир*. Red. R. I. Avanesov. Moskva: Nauka 1988. 192 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Zv. 2. Чов domestic zvierat*. Red. B. Falińska. Varšava: PWN 2000. 192 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Zv. 3. Растительный мир*. Red. A. I. Padlu•ny. Minsk: IANB 2000. 168 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Zv. 8. Povolania a spoločenský život*. Red. J. Basara a J. Siatkowski. Varšava: PWN 2003. 192 s.
- PAULINY, Eugen: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963.
- PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava: Veda 1990.
- ŽIGO, Pavol: *Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul, 2006, s. 423–434.

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/5036/25 *Slovanský jazykový atlas*.

Summary

The Development of the Declension of Nouns in Broader Slavic Relations

The article deals with a project that analyzes natural developmental processes of noun declension in various dialects of Slavic languages. This project resulted in a special international volume, *The Slavic Linguistic Atlas*. The author of the paper, in accordance with the work of E. Pauliny (especially with Pauliny's *Vývin slovenskej deklinácie - The Development of Slovak Declension*, 1990), offers basic experience from the cartographic processing of morpho-phonological and morphological items in particular Slavic macro areas. He also points out the necessity of a synthetic analysis of the natural development of noun declension in dialects of Slavic languages, which can serve as a starting point for the explanation of its nature in morphology.

II.

Podoba priestoru v próze Jána Johanidesa

Tvorba slovenského prozaika Jána Johanidesa pútala pozornosť literárnej kritiky už od polovice šesťdesiatych rokov 20. storočia. Jeho oficiálnym knižným debutom sa stala zbierka piatich noviel *Súkromie* (1963), ktorá sa pokusom reflektovať niektoré nové umelecko-estetické postupy snažila vstúpiť do priestoru vyhradeného dielam s originálnym autorským konceptom. V rýchlom slede za týmto opusom vydáva autor novely *Podstata kameňolomu* (1965) a *Nie* (1966), ktoré však na dlhé obdobie uzavreli Johanidesovu publikačnú aktivitu. Až oveľa neskôr vychádza próza *Nepriznané vrany* (1978).

V tomto príspevku sa budeme zaoberať prózou *Nie* (1966), uzatvárajúcou z pohľadu chronológie pomerne špecifické obdobie prozaikovej tvorby a kladúcej pred literárnu kritiku viaceré otázky. Odpovede častokrát konštatujú, že vybrané novely Jána Johanidesa sú slovesným materiálom pozitívne prístupujúcim k odkrývaniu experimentálnych ciest a možností literatúry. Jednotlivé texty odrážajú snahu spájať vlastné stavebné princípy, charakterizované atribútmi neurčitosti, premenlivosti a dvojznačnosti, s túžbou presného záznamu zložitých a citlivých otázok existencie. Dokumentujú to aj formy prístupu k ponúkaným alternatívam skutočnosti, keďže jej obraz podlieha pravidlám zmazávania hranice medzi objektívnym a subjektívnym, vnútorným a vonkajším či komplexným a fragmentárnym. Tejto perspektíve zodpovedá napokon aj tzv. „manipulácia“ so slovami, ktoré sa pohybujú medzi rovinou deskriptívne opisovaných vecí a záznamom intímnejšieho (individuálnejšieho) pohľadu.

S načrtnutým upozornením súvisí aj konkrétny cieľ tohto príspevku. V rámci jednej kapitoly novely *Nie* poukážeme na niektoré spôsoby autorovho vizualizovania viacerých vnímateľných objektov ako na zvláštnu množinu „prstorových entit neboli miest“ (Ronenová, 2006, s. 210). V súvislosti

s tým objasníme perspektívy usporiadania a lokalizácie ostatných fiktívnych entít, ktoré vytvárajú štruktúru fiktívneho sveta (postavy, udalosti). Zvláštnosti v informovanosti o fiktívnych miestach sú aj preto motivované povahou objektívnosti alebo naopak subjektívnosti hovoriaceho, resp. pozerajúceho sa. Charakter fiktívneho sveta tak odzrkadľuje perspektívy zachytávajúce prechody medzi vonkajšími udalosťami a vnútornými situáciami.

Organizácia takéhoto sveta má viacero významových plánov. Zachytáva množiny vzťahov, ktoré nám tak napomáhajú pristupovať ku skutočnosti. V nej sa prestupujú pohľady negujúce akékoľvek psychologické výklady priestorových entít s možnosťou prisudzovania priestorových kvalít pojmom nemajúcim „priestorovú povahu“ (Lotman, 1990, s. 250). V konkrétnej situácii to predpokladá pohyb medzi prenášaním vnútorných stavov na veci, rušením odstupu medzi postavami a predmetmi na jednej strane a objektívnym opisom rozmerov, tvarov, atď. vecí na strane druhej.

S takouto ambivalentnosťou sa stretávame na začiatku záverečnej kapitoly novely *Nie*, ktorá akoby vracia ústredných protagonistov – ženu L. a spisovateľa – do trochu neprirodzených priestorov, v tomto prípade vnímame existenciu „tajomného“ domu. Cesta k nemu je však na chvíľu prerušená, a to vďaka prítomnosti vstupného bodu. Práve na tomto mieste končí mapovanie cesty spájanej s momentom fiktívneho blúdenia. Istotu nadobudnutého správneho smeru však toto miesto nepredstavuje, práve naopak, otvára možnosti prekročenia povrchových záznamov objektívneho videnia: „Vidno dvoch ozrutných anjelov na dvoch obeliskoch, čo stoja na tom bode času na tom mieste, kde cesta vstupuje na most, čerň anjela má lesk hadej kože vo vetroplných záhyboch rozbúreného rúcha“ (s. 59). Tento úvodný opis dokumentuje prítomnosť možného iniciačného motívu (v zmysle prekročenia vonkajších alebo aj vnútorných hraníc za účelom podrobienia sa skúške, či získanie nového poznania) podrobne prezentovaného napríklad v rámci pocitového sveta ženy L. (nadobudnutie pocitu viny). Tentoraz stoja protagonisti opäť pred niečím zvláštnym, čo sa značne odlišuje od charakteru

ich dovtedajších skúseností. Sú konfrontovaní so začiatkom a zároveň aj koncom nepoznanej priestorovej štruktúry znamenajúcej v kontexte celej novely predel medzi zdanlivo prirodzeným svetom a svetom ešte len pripravujúcej sa metamorfózy. Takto naznačená diferenciácia priestorových entít je však značne relativizovaná. Vykreslené obrazy môžu pripomínať jednoduché autorské využívanie brány znamenajúcej v procese cestovania (blúdenia, putovania) akýsi predpoklad k dosiahnutiu cieľa, ktorý ale žena L. a spisovateľ vlastne ani neplánujú dosiahnuť. V tomto smere text neponúka ani náznak explicitnejších dôvodov, čím potvrdzuje znejasnené obrisy rozprávania. Suplujúci aspekt náhody tak dodáva scéne určitý príznak stupňujúceho sa napätia. Práve za ním môžeme očakávať modifikácie odkrývaného tajomstva.

V tejto súvislosti ešte doplníme, že pohľad na „dvoch ozrutných anjelov na dvoch obeliskoch” pripomína obrazy vytvárajúce znak vchodu, akými sú „brána střežená lvy, draky, tlama netvora” (Hodrová, 1994, s. 110). Práve prostredníctvom takéhoto miesta spomenuté „strašidelné” postavy ožívajú a stávajú sa svedkom znepokojujúcich udalostí. Charakter ich prezentácie sprevádza ženu L. a spisovateľa do variantnej obdoby klasického podsvetia. Ešte predtým však dochádza k manifestácii, v ktorej subjektívny pohľad selektuje a zároveň upravuje externú prírodnú situáciu, pričom sa v nej miešajú náznaky fantázie a prítomnej nadzmyslovosti s prvkami čistého podvedomia: „pozerá na nebesá. Dolná časť oblakov je masívna a bohatá. Na tomto kuse oblohy je polovica dvojhlavého koňa. Pysk prvej hlavy sa práve zaostril a zružovel, ale hneď sa mení na veľký a lilavomodrý kohútí hrebeň” (s. 59). Sledovanie pohybu a náhlych zmien odráža internú pozíciu pozorovateľa. Usporiadanosť jednotlivých obrazov, na ktoré vzťahuje svoju pozornosť, je kombináciou dynamických a statických polí. Ich špecifiká zobrazujú v konfrontácii s dôsledne materiálными zložkami (externé opísanie videného) prechodné fragmenty premenlivého priestorového rozvrstvenia. To aj v takomto prípade preberá úlohy hlavnej postavy. Následné preskúmanie jej ukrytých významov predpokladá jediné riešenie v podobe opisu. Ten sa viaže aj na mapovanie pohybu postáv. Postupné

presuny z miesta na miesto totiž rovnako vizualizujú predstavy čitateľov. Môžeme však predpokladať, že zmysel opisovaných predmetov prekračuje zmysel zrakovej logiky a dotýka sa skôr symbolických významov, ktoré sa najčastejšie „odohrávajú v časopriestorovom kontinuu“ (Ryanová, 2004, s. 176).

To je vo štvrtej kapitole späté s podobou „tajomného“ domu, pričom už charakter vzdialeného vchodu avizuje značné tendencie smerujúce k odmietaniu neutrálnych podmienok tohto topografického usporiadania. Tieto aspirácie sú podporované funkciami implicitného prechodového obradu, ktorý napriek tomu prisudzujeme scéne vykresľujúcej stretnutie ženy L. a spisovateľa s postavou náhodne čakajúceho staviteľa. Ten je prezentovaný prostredníctvom dosť sugestívne rozprávaného príbehu. Samotný text ani v tomto prípade neatakuje začatú priestorovú kontinuitu a v tomto sekundárnom rozprávaní ďalej pokračuje v konkrétnom opisovaní: „Obrazy zľava idú po sebe takto: na prvom obraze sú dva smreky. Druhý alebo prostredný predstavuje statného tokajúceho tetra...“ (s. 63). Aj v tomto ohľade sme však namiesto dôkladných vysvetlení svedkami skôr prehlbovaného tajomstva presúvaného na rad predmetov.

V prípade staviteľovho deskriptívneho rozprávania funguje zachytávaná scéna ako súčasť rekvizity, ktorá poukazuje na alternatívne životy obyvateľov skúmaného domu. Charakter len zdanlivo neosobného opisu prostredníctvom neosobného typu rozprávača sa stáva súčasťou výpovede konkrétnej postavy, čím sa opäť zvýrazní aspekt subjektívneho pohľadu na záznam spomienok. Tie v tomto smere nemusia odpovedať na otázky, či je predstava tajomného domu overiteľnou súčasťou fiktívneho sveta. Ak by sme mu prisúdili rozmer symbolickosti, potvrdili by sme tézu o prítomnosti „vnútra“ odkazujúceho k výraznej rovine jeho duchovného významu (napr. symbolizujúcej smrť, život, úzkosť, strach). Ďalšiu možnosť by tvorili množiny vecí vystupujúce do popredia ako súčasť komplexného interiéru, no zároveň by viazali funkcie autonómneho inventáru. Jeho charakter by sa vzťahoval len na vlastné, čiastočne nezávislé pôsobenie, pričom na moment zatiaľ len skôr predpokladaného „zvláštneho“ života v dome by

upozornila len ich samostatná, minuciózne zachytená nezávislá prítomnosť. Práve tento bod registruje moderné písanie ako konštrukčnú konvenciu. Podľa Barthesa sa stáva „nezávislým organizmom, ktorý rastie okolo literárneho činu, zdobí ho hodnota, ktorá je jeho zámerom vzdialená, neustále ho angažuje do dvojitého spôsobu jestvovania a zakrýva obsah slovami, neprehľadnými znakmi, ktoré sú nositeľmi druhotných dejín” (Barthes, 1994, s. 50). V stratégii podobného spôsobu čítania hľadáme skrytý význam. Ten môže ustupovať za fabulovanie, no zároveň vytvára iný, vlastný zmysel.

K rozvíjaniu vlastností tajomného domu dochádza až po skončení staviteľovho rozprávania. Dosah vnímania sa aj tu viaže na percepčné pole ženy L. a spisovateľa. Priestorové vzťahy podliehajú istej postupnosti odrážajúcej pohyb týchto postáv. Ich aktivita rozhoduje o výbere a usporiadaní týchto priestorových entít: „Veľmi nízky chlap ich predviedol cez zložité chodby. Vošli do stredne veľkej miestnosti. Po stenách izby sú perzské koberce s arabeskami a žene L. sa zdá, že na jednom je votkané aj nejaké arabské písmo” (s. 65). Obdobný opis pokračuje aj ďalej, pričom ako samozrejmu súčasť izby vnímame ďalšiu postavu: „Ale za iným stolom – sú tam tri – sedí starší muž, má bezkrvnú tvár” (s. 66). Vzájomný vzťah netradičných miest, predmetov a postáv sa nebráni presunu zvláštnych vlastností na ramená protagonistov, čo sa prejaví v ich spôsobe správania, resp. v zmene ich fyzického zjavu. Podoba takejto miestnosti (izby) vykazuje črty zahaleného prístupu k existencii živého. Duševná ľahostajnosť odkazuje k znakom rezignácie, ktorá sa však snaží zachovať tajomné dekórum. Vyšší vnútorný princíp je však nahradený stopami hrôz, ktoré si vysvetľujeme aj ako obraz morálneho úpadku. Jeho informačná hodnota ale nechce prekročiť prach mystickej podoby priestoru. Dokumentuje to napokon aj obraz izby, ktorá je „jedním ze základních míst lidské existence” (Hodrová. 1997, s. 217). Je prirodzenou súčasťou bytia, má schopnosť viazať pocity a myslenie subjektu, signalizuje možný kontakt so smrťou. Túto alternatívu posilňujú odlišnosti medzi známou izbou ovládanou hrdinom a neznámou, ktorá ho zahŕňa do svojho priestorového rámca. V ňom sa stáva postava súčasťou

statického obrazu fiktívneho sveta, keďže ich objektívny typ rozprávača registruje takmer bez vonkajších odlišností.

Špecifickým kontextom sa v zmysle definovania systému vzťahov stáva aj podoba interiéru. Charakter nábytku, resp. kulisy (v niektorých prózach dokumentuje zámernú selekciu predmetov ukrývajúcich hypotetické tajomstvo) je v novele *Nie* poznačený prítomnosťou zrkadiel, skriň, políc, závesov, alebo tiež „perzských kobercov s arabeskami” či dokonca existenciou tajných dvier. Okolnosti vnútornej organizácie tejto skupiny vecí sa neobmedzujú len na označenie bezprostredného okolia. Vďaka zvláštnej uzavretosti sa ich perspektíva presúva k bodu, v ktorom predstavujú mierne hyperbolizovaný znak zastrenej existencie hrdinov: „pozerá do veľkého oválneho zrkadla medzi takými istými tmavočervenými závesmi, ako sú na všetkých dverách, a znezdary cítiť úžasne intenzívnu prítomnosť prachu v tomto prechodnom tesnom tichu” (s. 66). V tomto prípade je aktuálna otázka zámernej zmeny. Pomocou nej dochádza k presunu z prostredia „banálnych” vecí k zoskupeniu možno „vznešenejších” artefaktov. To by mohlo znamenať prienik do priestoru podriadenému odlišným pravidlám bytia. V texte sa však podobné delenie relativizuje. V tomto takmer homogénne zachytenom priestore sa totiž nachádzajú stopy odvrátenej strany fiktívneho sveta, ktorý sa tak zámerne vyhýba krajnému diferencovaniu vlastnej tváre na možné opozície prirodzené – neprirodzené, kladné – záporné, nízke – vysoké, otvorené – uzavreté, atď. Dobová reakcia Š. Janíka poukázala v tejto súvislosti na podstatu zobrazovania sveta, „v ktorom autorov spisovateľ musel ošedivieť” (Janík, 1967, s. 197).

Pokračujúci pohľad na interiér skúmanej miestnosti si aj naďalej vyberá za objekt zrakového vnímania výrazne farebnú podobu „tmavočervených závesov” na dverách, polohu zrkadla či „intenzívnu prítomnosť” usadeného prachu. Funkcia závesov sa skoro automaticky spája s informáciami o momente ukrytia a utajenia viazaného na obyvateľov domu: „bordový záves sa pohýbal a vzápätí prichádza párik. On nemá ešte sedemnásť, ona ani štrnásť” (s. 67). Predpokladaná ďalšia izba preto nezastupuje len množinu vedľajších priestorov, vystupuje skôr v úlohe iného sveta, do ktorého žena L. ale najmä spisovateľ

len veľmi ťažko preniknú. Fyzická blízkosť sa dostáva pod tlak mentálnej vzdialenosti. Tú pravdepodobne ústredné postavy neprekonajú, no zároveň sa nevyhnú intenzívnemu kontaktu. Náznak týchto rozdielov je dokladovaný pomocou načrtnutia aktuálnych prepojení: „ženu L. a spisovateľa pozdravili len ako dákych menejcenných ľudí” (s. 67) vyvolávajúcej dojem absolútne nepripravených cudzincov (podobné imaginácie sa týkajú predovšetkým postavy spisovateľa). Napriek tomu prenikajú na neznáme miesto, aby spoznávali, opakujem, že takmer nezámerne, jeho tajomstvo. Uzatvárajú sa pred svetom, čo im poskytuje návod na sebareflexiu. Podobná uzavretosť len podporuje vznik symbolických významov.

Obdobným prvkom v rade artefaktov zostáva prítomnosť zrkadla. To si na prvý pohľad nenárokuje na množstvo vnemov pozorovateľa, nepracuje ani s aspektmi fantázie. Napriek tomu, že sa v primárnej rovine nezaraďuje k fatálnym rekvizitám, text sa s ním tak trochu pohráva. V jeho odraze totiž „vidno kus temnej skrine s rokokovou tancujúcou dámou” (s. 66). Touto „hrou” sa približuje k tzv. zdvojenému pohľadu na skutočnosť, ktorej podoba sa stáva sprostredkovanou. V tejto súvislosti kategorizácia zrkadla plní úlohu problematického „medzi-priestoru” schopného absorbovať a zároveň prekódovane odrážať výseky pozorovaných javov, predmetov, protagonistov. Ich podobu neraz motivujú odlišné kontexty „derivovaných” skreslení (sprostredkovanie fiktívneho univerza ako výsledok vybraných elementov ilúzie). M. Foucault v štúdií *O jiných prostorech* prisudzuje zrkadlu funkciu virtuálneho priestoru. Prostredníctvom neho vníma postava vlastnú neprítomnosť aj v miestach, kde skutočne existuje a naopak. Aj preto dokáže produkovať isté spojivá medzi skutočným a neskutočným priestorom (Foucault, 1996, s. 77), v ktorom dochádza k miešaniu dojmov vychádzajúcich z ustrojenia pamäte, resp. fantázie. Na druhej strane zostáva úloha zrkadla častokrát v pozícii doplnkovej rekvizity fungujúcej so zanedbateľným vplyvom na generovanie objavujúceho sa tajomstva.

Opakom je intenzívna prítomnosť „usadeného prachu”. Ten v kontexte sledovaného problému skôr prekračuje tradičnú

sémantiku rozloženého povlaku a smeruje k rozšíreniu oblasti informácií o úrovni a hodnote existencie zainteresovaných protagonistov. Obsahuje nenápadný údaj o ich úpadku, stáva sa nástrojom iracionálnych a zároveň absurdných prejavov. Snaží sa vyhnúť oblasti výhradne symbolických pomenovaní, keďže ho identifikujeme aj v rámci doslovnosti: „Fakt dobrý, takého fantasticky dobrého prachu sa nikde nemôžeme najesť, iba u vás” (s. 67). Samotný „prach” sa neskôr stáva relatívnym pojmom, jeho pozíciu preberá opis „otcovho popola”. Okrem iného predstavuje smer presnejšej identifikácie utajovaného aktu. Odkrytie jeho významu súvisiaceho s konzumáciou ľudí, presnejšie ich popola (takmer rituálne jablká poznania), ani v tomto prípade neposkytuje jednoznačné stanovisko. To sa v tomto smere nepohybuje medzi pólmi dobra a zla. Finálne tvrdenie pozostávajúce z tézy, podľa ktorej sú asi všetky postavy v dome zlé, pretože každá z nich konzumovala popol z ľudí (kultivovaný kanibalizmus), by bolo zjednodušením a zároveň zúžením celého problému.

Nejednoznačnosť riešení následne predpokladá tvorbu rôznych záverov. Podľa niektorých by sme mohli hovoriť o Johanidesovej hre s legitímnymi alternatívami skutočnosti. Podobné techniky vyžívajú autori práve vďaka predkladaným priestorovým entitám fungujúcim v komplexnejšom ustrojení (miesta), resp. vo fragmentárnych podobách (samostatné veci), ktoré predkladajú so sémantickým posunom ich významu. Istá manifestácia merateľných tvarov predmetov si totiž v modernej literatúre vyberá veci s falošným výrazom. Tie sa môžu vraci ako ohniská autorského záujmu rozoberajúceho témy smrti, viny, bolesti, sebareflexie. Napriek vlastnej vehementnosti v tomto pohľade nenachádzame výrazné nároky na originalitu.

Zaujímavým zistením ale zostáva náčrt sprostredkovaných perspektív, prostredníctvom ktorých dostávame informácie o pozorovaných objektoch. Ich selekcia má mimoriadny význam pri objavovaní organizácie fiktívnych elementov. Definícia internej (subjektívnej), resp. externej (objektívnej) pozície sa v novele *Nie* zobrazuje vďaka premenám vo vnútri univerza.

Alternatívne typy sú organizované pod tlakom usporiadanosti rozprávačov. Ich podobu ovplyvňuje zvláštne konštituovanie postavy spisovateľa. Jeho pozíciu v koncepcii skúmanej prózy necharakterizuje len úloha výlučne počúvajúceho účastníka v dominujúcom dialógu so ženou L. V istých momentoch totiž registrujeme jeho funkcie zodpovedajúce pohľadu vonkajšej perspektívy. Tá sa dotýka priestorových vzťahov, ktoré sú v novele zvýraznené. V tejto súvislosti hovorí Z. Prušková o istej ambivalencii. Najmä vďaka nej sa postava spisovateľa zúčastňuje „monologického opisu na úrovni objektívneho rozprávača a súčasne tiež plní funkcie personálneho rozprávača – účastníka dialógu” (Prušková, 1994, s. 58). Prostredníctvom prvej polohy akoby interpretoval vecnosť stvárneneho sveta. Druhá je potvrdením osobných pochybností dokumentujúcich uzavretosť spoločnosti, v ktorej sa pohybuje, pričom vhodné pravidlá sú asi nedostupné.

Obidve polohy vnímateľa následne pôsobia na oblasť fiktívnych miest a vecí. Jednotlivé vymedzenia zodpovedajú povahe obmedzení, ktoré sa stávajú legitímnymi možnosťami vnímania štruktúry fiktívneho sveta, pričom každá z polôh si vyberá osobitné filtrovanie informácií. Spoločným bodom však zostáva moment sprostredkovanosti zastupujúci vybrané oblasti konštituovania riadeného prostredníctvom naratívneho aktu. Práve vďaka registrácii týchto modalít sa nám darí chápať spôsoby textového budovania sveta.

Literatúra

- BARTHES, Roland: *Potešenie z textu*. In: *Rozkoš z textu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1994.
- FOUCAULT, Michel: *O jiných prostorech*. In: *Myšlení vñejšku*. Praha: Herrmann a synové 1996.
- HODROVÁ, Daniela: *Místa s tajemstvím*. Praha: KLP 1994.
- HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst*. Praha: H&H 1997.
- JANÍK, Štefan: *Premeny mladej prózy*. *Lud*, 28. 1. 1967.
- JOHANIDES, Ján: *Nie*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1966.
- LOTMAN, Jurij: *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Tatran 1990.
- PRUŠKOVÁ, Zora: *Keď si tak spomeniem na šesťdesiate roky...* Bratislava: Proxi a. s. 1994.
- RONENOVÁ, Ruth: *Možné světy v teorii literatury*. Brno: Host 2006.
- RYANOVÁ, Marie-Laure: *Literární kartografie – mapujeme území*. In: *Od struktury k fikčnímu světu*. Olomouc: Aluze 2004.

Summary

The Form of Space in Ján Johanides' Fiction

Ján Johanides ranks among the most significant contemporary Slovak fiction writers. The paper offers an interpretation of his short story *Ľo* (*Nie*) from the late 1960s. Its main goal is to reconcile the view of the reader with a systematic reflection on the theory of fictional worlds, especially with the problem of space in the theory of modern prose. Our work examines contemporary narrative theories (such as Ronen, Hodrová, and Barthes), which show the gap between the truth and authenticity in narration, as well as the integrity of the fictional world and the structure of the actual world. In our opinion, this conclusion refers to the key feature of modern prose.

Fenomén Jaroslava Blažková

V druhej polovici 50. rokov 20. storočia sa v slovenskej próze presadzovali autori pokúšajúci sa o veľkú epiku, prípadne o epiku s etickou dimenziou, presadzujúcou ideály socializmu (Rudolf Jašík, Vladimír Mináč, Alfonz Bednár). Do určitej miery uvoľňujúcu sa politickú atmosféru sa pokúsili využiť mladí začínajúci autori, ktorých časť sa začala zoskupovať okolo novovzniknutého časopisu *Mladá tvorba* (časopis vznikol v roku 1956). Práve mnohí mladí autori neboli ochotní jednoznačne kooperovať s politickou mocou a pokúsili sa tvoriť literatúru orientovanú inak. Keďže napriek uvoľnenejšej atmosfére nebolo možné priamo negovať komunistickú ideológiu, východisko spočiatku hľadali najmä v evokovaní svojho intímneho zážitkového sveta realizovaného v každodennom živote. Začala vznikať tzv. próza všedného dňa. Išlo v podstate o rozličné inovácie realistického rozprávania, ktorému však vo všeobecnosti chýbal spoločensko-politický rozmer a do popredia sa dostávala zážitková sféra individua, poprípade neraz impresívny opis každodennosti. Ideologizovaná historickosť, ale aj zobrazovanie perspektívnej a jasnej budúcnosti spoločnosti bola mladou generáciou zväčša rázne odmietnutá.

Určitou novinkou bolo aj zaktivizovanie sa žien prozaičiek. A čo je ešte dôležitejšie, začali sa objavovať, aj keď to dobová literárna kritika takmer nepostrehla, aj pokusy týchto autoriek o individualizované písanie, ktoré malo byť do určitej miery iné, akým sa prezentovali ich mužskí súputníci. Inakosť sa začala objavovať tak v stylistickej ako aj filozofickej rovine. Žiaľ, napriek tomu, že sa o písanie prózy pokúsilo v tomto čase viacero autoriek, k umelecky hodnotnému knižnému debutu sa prepracovala začiatkom 60. rokov len Jaroslava Blažková.

Jaroslava Blažková sa prezentovala svojimi prozaickými pokusmi časopisecky na stránkach časopisu *Mladá tvorba*

roku 1956, neskôr dostala priestor aj v *Slovenských pohľadoch* a *Kultúrnom živote*. Už jej prvé poviedkové práce naznačili, že sa pokúša práve o modernú prózu, ktorej sa začínalo hovoriť *próza všedného dňa*. Tematicky čerpala z prítomnosti a štylisticky uprednostnila uvoľnenejší hovorový spôsob rozprávania pred výraznejšou štylizáciou. Zvláštnosťou jej štýlu bola akási minuciózna ornamentálna lyrizácia, ktorou však neprekryla základnú impresívnu atmosféru textu. Jaroslava Blažková sa stávala medzi čitateľmi známou prozaičkou a čakalo sa na jej knižný debut.

S debutom to však nebolo také jednoduché. Jej novelu *Nylonový mesiac* „cenzúra“ neprepustila bez výhrad. Autorka, ak chcela novelu vydať, musela urobiť v texte určité úpravy. Keďže azda nešlo o úpravy, ktoré by úplne skresľovali jej umeleckú výpoveď, autorka súhlasila, a úpravy urobila. Takže jej debut, novela *Nylonový mesiac*, vyšiel v upravenej podobe v roku 1961. Titulná novela bola v prvom vydaní doplnená ešte dvoma poviedkami *Dotyky cez stenu* a *Autostop*.

Knižka sa stala dobovým bestsellerom. Čitatelia ju prijali s nadšením, o Blažkovej sa začalo hovoriť ako o „slovenskej Saganovej“. Prijatie literárnou kritikou bolo oveľa problémavejšie a ako sa neskôr ukázalo, aj čitateľská mienka sa začala neskôr profilovať a problematizovať.

Čo je však taktiež zaujímavé, väčšiu problémovú pozornosť vzbudila autorka až svojou druhou zbierkou próz *Jahniatko a grandi* a nie z literárnohistorického hľadiska azda dôležitejšou debutovou novelou *Nylonový mesiac*.

Čo nového priniesol Blažkovej debut do slovenskej literatúry? S odstupom času je zrejmé, že sa jej knižka stala modelovou ukážkou rozvíjajúcej sa prózy všedného dňa. Dôkazom tejto tendencie sú všetky tri prózy uverejnené v jej debute. Blažková v *Nylonovom mesiaci* obrátila pozornosť na každodenný život bežných ľudí, bez ohľadu na zvýraznenú intímnu dimenziu evokovanú vzťahom architekta Andreja a jeho priateľky Vandy. Ďalšie dve poviedky uverejnené v tejto knižke majú podobný každodenný námiet. V poviedke *Dotyky cez stenu* autorka rozpráva o živote viacerých rodín žijúcich v jednom dome, pričom ich osudy

sa práve ovplyvňujú najmä priestorom, v ktorom žijú a do veľkej miery aj rovnakou sociálnou determináciou, ktorú vytvárala spoločenská situácia. V poviedke *Autostop* zase vyrozprávala Blažková príbeh mladého Róberta Lipku (z aspektu personálneho rozprávača), vyučeného zámočníka, následne študujúceho na VŠMU, ktorý odišiel cez prázdniny od matky vdovy a šiel nevedno kam, azda za svojou spolužiačkou Danušou do Medzilaboriec. Obom poviedkam chýba politická dimenzia, čo bolo v čase vydania knižky určitou zvláštnosťou.

A čo je ešte dôležitejšie, obe prózy evokujú každodenný život bežného človeka v jeho problémovej rovine. Príbehom chýba jednoznačný optimizmus a do popredia sa dostáva každodenná šed.

Podľa môjho názoru najprogresívnejšou črtou Blažkovej debutu je zmodernizovanie vzťahu medzi mužom a ženou. Blažková je azda prvou slovenskou spisovateľkou (mám na mysli aj mužov), ktorá vytvorila emancipovaný typ ženy. V konzervatívnych slovenských pomeroch ešte stále veľmi výrazne prevládal náhľad o pasívnej úlohe ženy vo vzťahu k mužovi a najmä predstava o túžbe ženy naplniť svoj život v šťastnom manželstve. Blažková v *Nylonovom mesiaci* zmenila tento konzervatívny model. Lahtikársky Andrej sa po určitom čase rozhodne ponúknuť Vande manželstvo, ale ona, napriek súladu, ktorý medzi nimi panuje (v duševnej, filozofickej i sexuálnej rovine), toto završenie odmieta a rozhodne sa pre život nezáväzne žijúcej emancipovanej ženy. Príbeh Vandy a Andreja sa však nečítal zväčša v tejto polohe. Skôr sa čitateľsky do popredia dostával celkový kontext, v ktorom sa odohrával, a ten je strategicky chápaný určite opozične, ako opozícia konzervatívneho, tradičného spôsobu života (Vandina sestra Zoša, Andrejova priateľka Draha, Vandina priateľka Dita, Andrejova priateľka Veverica, rodiny spolupracovníkov...) a moderného prístupu k životu, bez rigorózných etických obmedzení (Vanda a Andrej).

Na margo vytvorenia nového typu emancipovanej ženy (Vanda) je však treba povedať, že podobných „odvážne emancipovaných“ hrdiniek bude v Blažkovej neskorších

prózach len veľmi málo. V poviedkach *Dotyky cez stenu* a *Autostop* sa nenachádza ani jedna podobne orientovaná ženská postava.

A ešte niekoľko poznámok k vynúteným úpravám. V podstate Jaroslava Blažková urobila len dve významnejšie zmeny, ktoré menia interpretačný priestor novely (ostatné majú len štylistický charakter a nie je ich v texte veľa). V prvom rade z ideologických dôvodov rozšírila epický priestor pre v pôvodine takmer nebadateľného poslanca a, čo je taktiež pre dobovú situáciu v slovenskej literatúre príznačné, vypustila z dnešného hľadiska nevelmi odvážnu sexuálne orientovanú pasáž, ktorá sa odohrala po príchode Andreja a Vandy na horskú chatu.

Myslím si však, že Blažková zmeny urobila skutočne z núdze a nepodľahla jednoznačne ideologickému tlaku. Postavu poslanca prehĺbila z hľadiska jeho osobných, aj keď do určitej miery politicky motivovaných skúseností. Z poslanca však, podľa môjho názoru, zostal napriek urobeným zmenám v prvom rade človek a až následne predstaviteľ politickej moci. K pôvodnému variantu textu sa autorka mohla vrátiť až vo vydaní z roku 1965. Pre názornosť uvádzam jednu z prepracovaných sekvencií z oboch vydaní. Približujem epizódu, v ktorej poslanec po náhodnom „zachránení“ Vandy a jej priateľky Dity, nerozvážne vbiehajúcich pod kolesá trolejbusu, uvažuje o ich nerozvážnosti. V pôvodnom variante vyzeral text takto:

Vanda cítila, že sú to nevhodné reči, chlapík bol ich poslanec, dobrák, trochu čudáčisko. Bol na povereníctve ekonómom.

– Pred pár rokmi nám bol život vzácnejší, – povedal.

Ditina bezočivosť vyvolávala v ňom smútok. Pozrel sa po ulici, spod kolies striekalo blato. Zrazu sa mu zdalo zázračné, že je takýto deň, z pražiarne vonia káva, za výkladom sa pení pravá šlaháčka.

– Niekedy, – riekol, – sa pristihnem, že vám závidím. Hnusné však?

Vošli do kaviarne, bol to starobinec. Vrásky, zašlá móda, naftalín.

Po prepracovaní, ktoré sa objavilo v debute z roku 1961 bolo znenie epizódy nasledujúce:

Vanda cítila, že sú to nevhodné reči, chlapík bol ich poslanec, dobrák, trochu čudáčisko. Bol na povereníctve ekonómom.

– Pred pár rokmi nám bol život vzácnejší, – povedal.

To preto, že visel na vlásku.

– Umieralo sa, ale za niečo!

Do Dity vošiel rarach:

– Vravíte to, akoby vám vadilo, že my nemusíme za nič umierať.

Jej bezočivosť vyvolávala v ňom miesto hnevu smútok.

Pozrel sa po ulici, spod kolies striekalo blato a sýte mladé ženy nemali inej starosti, len aby ich nezaffkalo. Zrazu sa mu zdalo zázračné, že je takýto deň, z pražiarne vonia káva, za výkladom sa pení pravá šlaháčka. Pocítil krutý hlad a zúfalstvo a samotu svojej prvej návštevy v tomto meste, vtedy v štyridsiatom štvrtom.

– Niekedy, – riekol – sa ozaj pristihnem, že vám závidím tú vašu bezstarostnú mladosť. Hnusné, však?

Dita sa naľakala:

– Prepáčte, – povedala chytro. Stali si ku kiosku, vycerenému titulkami žurnálov, tam nefúkalo.

– Minule, – povedal, – som stiahol dvoch faganov z mosta. Chodili po zábradlí, bosí, o deviatej. Bosí v novembri a potme!

– Prečo?

– Stavili sa o vranie vajce. A robili si napätie.

– Čo si robili?

– Napätie. Dobrodružstvo, chápete? Idem zo schôdze a oni proti mne ako duchovia. Ruky rozťahanuté, v prvej chvíli som myslel – samovrahovia. Neviete si predstaviť, ako yo mne hrklo.

Život za vranie vajce, – povedala Dita. – Dobrá valuta, čo?

– A o akú valutu ste sa hrali vy s trolejbusom?

– My? Nám len prišlo tak smiešne...

Poslanec si pripáľil, Dita džavotala:

– Viete, niekedy závidím Dostojevskému a všetkým, čo prežili vlastnú smrť. Čiste z psychologických dôvodov. Ja totiž...

– Musíme stáť tu? – skočila jej prudko do reči Hrdzavá. Šuškalo sa, že poslanec sa zachránil z chalupy, v ktorej Nemci upálili skupinu partizánov. Mal tam byť i jeho malý brat a akési dievča.

Vande pripadalo neuveriteľné, že po zemi, v najobyčajnejších kabátoch, chodia ľudia so zážitkami, vedľa ktorých je Dante rozprávku pred spaním.

Akoby cítil, nad čím rozmýšľa, povedal:

– Jediné, čo ľudia nedokážu, je poučiť sa.

To hovoríte vy, náš učiteľ? – vycierala sa Dita. Chodili k nemu na RSŠ.

– Robím, čo vládzem, ale viem, že niet pedagóga, ktorý by zabránil decku pchať prsty do ohňa.

– Ale veď to je nádherné, – zvolala Vanda a poslanec na ňu nežne zablikal svojím nervóznym očkom.

– Hovoríte tak, lebo ste sama ešte dieťa.

– Keby sme v sebe niesli cudzie zážitky ako vlastné, bolo by dnes ľudstvo beznádejne staré.

Niektó do nich vrazil a on vzal dievčatá pod pazuchy: – Taký rozhovor si zaslúži strechu nad hlavou. A ja si zaslúžim pohár čaju. Musím spláchnuť úľak.

– Ste teraz naším záchrancom, – povedala Vanda. – A viete, aký je zákon: kto zabije šarkana, musí si vziať princeznú i pol kráľovstva. Lenže my sme dve. Ktorú si vyberiete?

– Vy ste princezná, a ja biedny čeladník. Neprištal by som k vám.

Chcela povedať, že práve skromní Jankovia dostávali princeznú, ale zdalo sa jej, že také žartovanie je mu nepríjemné.

Vošli do kaviarne, bol to starobinec.

V druhom prípade, došlo v znížení erotickosti príbehu. V tomto prípade zmena nemala nič spoločné s politikou, ale skôr s uvedomením si existencie konzervatívne naladenej čitateľskej verejnosti. Z dnešného hľadiska je táto úprava už azda aj banálna. Čitatelia si ju takmer nemusia všimnúť, ale z literárnohistorického aspektu je dokladom dobovej literárnej situácie.

Andrej, túžiaci po Vande, vybaví rekreačno-pracovný pobyt v horskej chate. Po dobovo úsmevných peripetiách zostávajú Andrej a Vanda sami v izbe. V pôvodnom vydaní po krátkej chvíli Vanda neodmietne Andrejove úsilie po sexuálnom zblížení, v prepracovanom vydaní dá Vanda pred milovaním prednosť prechádzke po zasneženej krajine. Pôvodný text bol štylizovaný nasledovne:

– Smiem? – spýtal sa.

Zatvorila oči a on ju jemne natieral bielym krémom, rozotieral ho po čele, popri ústach, cítil ju pod prstami, hebkú a horúcu. Žeravý had sa mu šmykol pozdĺž bedier. Zakryl jej dlanami celú tvár, ju celú.

– Vrável si, – lapala po dychu.

– Odvolávam všetko. Daj si dole tú vetrovku. Prosím ťa. Alebo chceš naozaj ísť?

– Zamkni.

Zamkol a vzal ju do náručia. Pomohol jej s ťažkopádnym šnurovaním. Sveter. Blúza. Horúcejšia a horúcejšia sa vylupovala z každej vrstvy a potom už nebolo nič, len dve bosé nohy, dravá nedočkavosť, priepasť času, zlatavé telo v modrom priestore.

Nič.

Nič.

Nič.

Keď z územia nikoho zase vyplával štvorec obloka, ležali mu na prsiach prúdy červených vlasov. Zapálil si, aby sa zachytil niečoho skutočného.

Ako je zrejmé, prepracovanému variantu predsa len niečo chýba:

– Smiem? – spýtal sa.

Zatvorila oči a on ju jemne natieral bielym krémom, rozotieral ho po čele, popri ústach, cítil pod prstami jej hebkú a horúcu kožu, v spánkoch ma zabubnovalo.

– Povedal si ... – lapala dych.

– Mýlil som sa.

Strhol ju k sebe, oči sa im stretli, švihnutie dvoch mečov, oceľ zazvonila, a on ju pustil.

– Chcem ísť von!

Pokrčil plecami s násilnou ľahostajnosťou.

Lyžiari pokrikovali tak isto ako pred chvíľou, ale od hôr vialo chladom a nepatrná čierna cudzota sa plazila medzi nimi v snehu.

Vrátili sa pred večerou. Vanda už trochu ohorela a všetko bolo, ako malo byť.

Vonku stmievanie, mráz, dnu praskotanie dreva, teplo a túžba.

Keď z územia nikoho vyplával ultramarínový štvorec obloka, ležali na Andrejových prsiach prúdy červených vlasov. Vždy si hovoril, že nie je rozdiel medzi ženou a ženou. Teraz videl, že to bolo chvastanie alebo prosto nevedomosť.

Vdychoval cigaretu a ľavou rukou sa dotýkal jej pleca, ktoré sa jemne dvíhalo a klesalo.

Blažkovej novela *Nylonový mesiac* sa po jej odchode do emigrácie vytratila z pultov knižníc a postupne aj z úvah literárnych historikov, ale napriek tomu zostala určite vo vedomí čitateľov, ktorí ju v 60. rokoch prijímali ako nóvum v slovenskej próze. Jej iniciačná úloha v slovenskej próze 60. rokov je podľa môjho názoru, napriek neveľmi prajnému dobovému prijatiu oficiálnou literárnou kritikou, celkom zrejímavá.

Jaroslava Blažková však v šesťdesiatych rokoch vydala ešte jednu prozaickú knižku (knižka vyšla vo vydavateľstve Mladé letá, čo by signalizovalo orientáciu skôr na mládež ako na dospelých), zbierku poviedok *Jahniatko a grandí* (1964). Zbierku čítali najmä dospelí a niektorí na ňu aj polemicky reagovali. Zbierka obsahovala viac ako desať próz, pričom názov každej z nich bol uvádzaný malým začiatočným písmenom. Ťažko povedať prečo. Azda nešlo o nič, len o určitý spôsob grafickej úpravy textu, azda autorka chcela naznačiť tuctovitost príbehov, ich možnú každodennosť, teda niečo, čo súviselo s filozofiou a poetikou próz všedného dňa.

Všetky prózy sa odohrávajú v súčasnosti, ale v niektorých sa vyskytujú aj vysvetľujúce reminiscenčné digresie. Sú to zväčša prózy o ženskej citlivosti – o ženskom vnímaní skutočnosti, ktoré je opantané túžbou (po láske a pochopení), ktoré je nenaplnené a premieňa sa zväčša na ťažko riešiteľné sklamanie. Pocitový svet ženy (mladého dievčata i zrelej ženy) je konfrontovaný s pragmatizmom mužského sveta, ktorý je ženám asi dosť vzdialený, a ktorému nemôžu a neraz ani nechcú porozumieť. O emancipovaných postojoch, ktoré boli súčasťou životnej filozofie a následne aj individuálneho spôsobu života v poviedkach tejto zbierky niet ani stopy.

Prózy, ktoré Jaroslava Blažková zaradila do zbierky *Jahniatko a grandi* zodpovedajú vágnym kritériám začleňujúcich ich do kontextu prózy všedného dňa. Napriek tomu sú však rozličné. Sú tu prózy, ktoré sú skutočne „len“ záznamom šedivosti každodenného života (*jozef a jeho bratia, rodina...*), v iných sa Blažková pokúsila o prehĺbenie psychologickkej kresby postavy (*mínusky, jediná krátka chvíľa*), sú tu aj prózy, v ktorých cítiť atmosféru minulosti, či už obdobia 50. rokov, prípadne dôb ešte dávnejších (*hľadanie jahniatka, holandské tulipány, biele pančuchy*), ale sú tu aj prózy, v ktorých sa dostáva do popredia ženská hrdinka, celkom jednoznačne hľadajúca svoje individuálne šťastie (*malá galéria mladšieho brata, hodina s anjelom, tri dni ako z gratulačnej karty*).

Z próz zaradených do tejto zbierky vzbudila najväčšiu pozornosť próza *Poviedka plná snehu*, najmä jej časopisecké vydanie. V skrátenej verzii vyšla v prvom čísle *Kutúrneho života* v roku 1964. Obsah tejto poviedky vyvolal prekvapivo rozsiahlu diskusiu verejnosti na stránkach časopisu *Kultúrny život*. Dnešný čitateľ sa asi bude tejto diskusii veľmi diviť a nebude jej veľmi rozumieť. *Poviedka plná snehu* je nevelmi vzrušivým rozprávaním o mladej dievčine, ktorá sa rozhodne opustiť stereotypnosť života rodičov a rozhodne sa presťahovať do osamelého ošarpaného domu kdesi v Bratislave. Blažková vyrozprávala dianie jedného dňa prostredníctvom personálneho rozprávača, opísala sťahovanie mladej dievčiny-rozprávačky a následnú neočakávanú návštevu jej priateľa Vila. Svojím príchodom vlastne zničil jej sen. Vo Vilovi sa rozochvieva vášeň, ona ju pritlmí, nič sa nestane, rozumnosť víťazí. Dievčina momentálne odmieta sexuálne zblíženie preto, lebo si ho predstavovala v úplne inej, oveľa romantickejšej situácii.

V poviedke *Poviedka plná snehu* sa stretávame do určitej miery s emancipovanou hrdinkou, ktorá chce viesť samostatný život podľa vlastných predstáv, ale na druhej strane, tá istá hrdinka reprezentuje svojimi do určitej miery až romanticko-sentimentálnymi predstavami úplne klasický typ zamilovanej ženy. Z dnešného hľadiska celkom tuctový príbeh, ale v roku 1964 stačil na to, aby sa rozprúdila veľká diskusia (vedená skôr

laicky ako odborne) o morálnosti a nemorálnosti Jaroslavy Blažkovej, o morálnosti a úlohách literatúry a neskôr sa dokonca hovorilo až o morálnosti umenia ako takého. Diskusia skončila celkom logicky bez jednoznačných záverov a dnešný čitateľ sa už môže len veľmi diviť, aké problémy trápili slovenských čitateľov v prvej polovici šesťdesiatych rokov.

Prózy zo zbierky *Jahniatko a grandi* vyvolali medzi kritikmi aj určitú nevôľu. Milan Hamada vo svojej známej recenzii s názvom *Literatúra ako z gratulačnej karty*¹ vyslovil krutý súd, keď konštatoval, že „Blažkovej prózy sa nevyhnutne posúvajú a vysúvajú na perifériu literatúry masovo čítanej, ale napriek tomu o nič menej periférnej“². Ako je zrejmé, Blažkovej prózy sa mu zdali azda príliš málo dramatické a filozofické, ba dokonca až schematické. Myslím si, že práve tendencia, ktorej sa začalo hovoriť literatúra všedného dňa (smerovanie k impresívnemu záznamu, vysúvanie do určitej miery tuctového jedinca do popredia, evokovanie každodennosti...), v sebe obsahovala určité zjednodušenie, ktoré sa dá chápať ako opozícia voči prepolitizovaniu veľkej časti vtedajšej literatúry a taktiež k zintímneniu obazu človeka. S odstupom času sa mi zdá dosť prekvapujúce, že M. Hamada vnímal Blažkovej „žánrové obrázky“ ako obrazy, pripomínajúce „naaranžované gratulačné pohľadnice“. Nevie, čo motivovalo významného literárna kritika k tomuto tvrdeniu. Osobne si predstavujem gratulačné karty ako niečo bezproblémové, optimistické a až sentimentálne. Je síce pravda, že niektoré prózy zo zbierky *Jahniatko a grandi*, najmä tie, ktoré sú písané z aspektu mladého hrdinu, obsahujú určitú citovosť, ale zdá sa mi, že im určite nechýba vnútorná problémovosť, a že sú dosť vzdialené skutočnej, nie to ešte literárnej sentimentalite.

Peter Zajac sa na margo Blažkovej prvých troch kníh o pár rokov neskôr – mal na mysli aj jej prózu pre mládež *Môj skvelý brat Robinzon* (1967) – vyjadril, že jej tvorba „patrí tiež do oblasti konzumnej literatúry, a že v povojnovej slovenskej literatúre patrí v tejto oblasti k autorkám najvýznamnejším“³.

Blažkovej zbierka poviedok *Jahniatko a grandi* bola, žiaľ, na dlhé obdobie jej posledná, s ktorou sa mohli slovenskí

čitatelia stretnúť. Žiaľ, Jaroslava Blažková sa po svojom odchode do emigrácie publikačne takmer odmlčala, neuvěřajňovala svoje práce ani v emigrácii, ani v samizdatoch. Doma nemohla publikovať z politických dôvodov. Príčiny jej odmlčania nepoznám, ale bola to určite škoda.

Dielo Jaroslavy Blažkovej absentovalo v slovenskom literárnom kontexte skutočne dlho. Až v roku 1997 vydalo Záujmové združenie žien Aspekt výber z jej poviedkovej tvorby a novelu *Nylonový mesiac* po názvom ... ako z gratulačnej karty...

S jej pôvodnou tvorbou sa však mohli čitatelia stretnúť až v roku 2001, keď sa objavili na pulloch kníhkupectiev zbierka jej poviedok *Svadba v káne Galilejskej*. Príbehy zaradené do tejto zbierky vznikali zväčša v 90. rokoch. Poviedka, ktorá dala názov celej zbierke, je však staršieho dáta, vznikla v roku 1966.

Zbierku tvorí osem rozsahom i obsahom rôznorodých próz. V centre každej z týchto próz je však individuálne predstavený osud ženy, prípadne žien. Zdá sa, že napriek veľkému časovému odstupu od próz, ktoré vznikali v 60. rokoch, sa v Blažkovej pohľade na svet veľa nezmenilo. Určitú osciláciu medzi emancipovaným postojom ženy k životu a jej tradičnej neemancipovanej podoby badáme v próze (ktorá však, ako som už spomenul, vznikla práve v 60. rokoch) *Svadba v káne Galilejskej*. Príbeh tejto prózy sa odohráva na svadbe, evokácia atmosféry a diania na tejto svadbe nie sú však veľmi dôležité. Do popredia sa dostala konfrontácia pocitov rozprávačky a životnej situácie nevesty, ktorá je jej vrstovníčkou a kamarátkou. Autorka vyrozprávala prostredníctvom osobnej rozprávačky, mladej tridsaťročnej emancipovanej hudobníčky o svadbe svojej neemancipovanej priateľky (taktiež tridsiatničky, pre ktorú je však svadba zavŕšením určitej životnej etapy a zároveň veľkým šťastím) na jednej slovenskej dedine. Táto próza mi pripomínala Timravine prózy (v pocitoch rozprávačky predsa len sú prítomné pocity potreby lásky a azda aj manželstva a pocity skôr evokujúce neexistenciu „toho pravého“ ako odmietnutie manželstva). Svet hudobníčky (rozprávačky) je svet slobody, je výsledkom jej osobnej voľby, ale kdesi v pozadí cítiť prítomnosť sebaironie a pochybnosť o správnosti tejto cesty.

Vo všetkých novších prózach zbierky evokuje Jaroslava Blažková určitý problém dotýkajúci sa individuálneho osudu žien. Autorka stále chápe ženu ako veľmi komplikovanú bytosť s problémami s hľadaním vlastnej identity, naznačuje problémy v komunikácii s mužmi (najmä manželmi), ale aj problémy v komunikácii s deťmi, ktoré sa takmer vždy odcudzujú. Je v nich časté odmietnutie konzumného spôsobu života. Jej hrdinky sú zväčša vzdelané, hľadajúce neustále niečo, čo im buď uniká, alebo, čo sa pomaly stráca. To hľadané sa však prakticky v každom ženskom osude spája s citovosťou. Ani v jednej z Blažkovej próz sa nestretávame s hrdinkou, žijúcou bez väzby na mužského partnera alebo rodinného príslušníka.

Jaroslava Blažková je úspešnou autorkou próz pre mládež. Azda aj táto skutočnosť (okrem jej emigrantskej skúsenosti) zapríčinila, že Blažková tvorí relatívne málo. Jej prvé prózy boli priamym iniciovaním do určitej miery alternatívnej prózy. Ich myšlienkovú orientáciu, najmä úsilie o pochopenie svojej ženskej hrdinky, nemohla po svojom odchode do Kanady ďalej rozvíjať. Takže sa zdá, že v jej tvorbe pre dospelých vznikla výrazná ruptúra.

V analyzovaných prozaických textoch Jaroslavy Blažkovej sme len ťažko mohli odhaľovať tematizovanie jej osobného individuálneho života. Celkom inak je to v jej najnovšej zbierke „kariet a listov“ (Cviková) s názvom *happyendy* (2005), ktorú vydalo opäť Záujmové združenie žien Aspekt. Je to jej najosobnejšia a najintímnejšia knižka. Jaroslava Blažkova v nej vyrozprávala formou akéhosi denníka, ktorého jednotlivé listy adresuje svojej priateľke, príbehy posledných rokov svojho života, ktorý prežíva so svojím chorým manželom v kanadskom prostredí v atmosfére rodinného porozumenia a vyrovnanosti, ale na druhej strane aj veľkej samoty. Je to knižka o múdrej životnej vyrovnanosti, prostredníctvom ktorej jej autorka chápe život taký, aký je. Dominantným motívom je individuálna staroba a logicky sa blížiaci smrť, ktorá autorku obklopuje. Ako sama rozprávačka na jednom mieste vtipne konštatuje „v starobe človek potrebuje optimizmus, ak ju má prežiť“. Optimizmus pohľadu na život v textoch neabsentuje, objavuje

sa tam napriek tomu, že ďalším leitmotívom knižky je ťažká choroba jej manžela, vedca, z ktorého sa po mozgovej porážke stalo vlastne „dieťa“. Blažkovej rozprávanie je podfarbené iróniou vo vzťahu k ľuďom, ktorí si neuvedomujú svoju existenciálnu situáciu a svoje existenciálne obmedzenie, ale aj seabairóniou, ktorá vlastne umožňuje rozprávačke akosi, ale predsa len žiť. Svetlých momentov v týchto textoch je veľmi málo, zväčša sa objavujú v reminiscenčných partiách, v Blažkovej spomienkach na Bratislavu, v ktorej prežila asi najkrajšie roky svojho života.

Prozaické dielo Jaroslavy Blažkovej je pevnou súčasťou modernej slovenskej prózy, má svojich čitateľov a dúfam, že nielen medzi staršími čitateľmi – rovesníkmi autorky.

A ešte jedna poznámka. Po uvoľnení spoločenskej a politickej situácie na Slovensku v roku 1989 sa o tvorbu Jaroslavy Blažkovej začali zaujímať najmä prozaičky, redaktorky a filozofky z okruhu Záujmového združenia žien Aspekt. Bolo to určite chvályhodné konanie. Toto následné „spojenie“ autorky – ako azda prvej, ktorá vytvorila modernú emancipovanú ženskú postavu v slovenskej literatúre – a feministicky orientovaného združenia, núka otázku, ako je to s Blažkovej filozofickou orientáciou? Môžeme Jaroslavu Blažkovú typologicky charakterizovať ako autorku názorove blízku slovenskému feministicky orientovanému literárnemu krídlu? Riešenie tejto otázky prenechávam iným, ale osobne si myslím, že Jaroslava Blažková je dobrou autorkou najmä preto, lebo veľmi dobre pozná život v jeho základnej existenciálnej rovine. Podľa môjho názoru Blažková nie je filozofka, ale v prvom rade jemná prozaička, nezastierajúca svoje ženské cítenie, ktorá má podľa môjho názoru, predsa len dosť ďaleko k vyostrenému feminizmu, s ktorým sa stretávame v poslednom čase v prácach niektorých slovenských prozaičiek.

A aby som Jaroslave Blažkovej neuškodil, tak musím ešte zdôrazniť, najmä pre zahraničných záujemcov o jej tvorbu, že patrila a patrí medzi najvýraznejšie osobnosti tvoriace literatúru pre dospelávajúcu mládež.

Poznámky

¹ HAMADA, Milan: *Literatúra ako z gratulačnej karty*. Slovenské pohľady 80, 1964, č. 10, s. 127–128.

² Tamže, s. 127.

³ ZAJAC, Peter: *Od provizória k tvorbe*. Slovenské pohľady 86, 1970, č. 7, s. 40.

Literatúra

CVIKOVÁ, Jana: *Keď žena píše žene*. In: BLAŽKOVÁ, Jaroslava: *Happyendy*. Aspekt 2005, s. 193–198.

HAMADA, Milan: *Literatúra ako z gratulačnej karty*. Slovenské pohľady 80, 1964, č. 10, s. 127–128.

KOT, Jozef: *Ako ďalej J. Blažková – Nylonový mesiac*. Slovenské pohľady, 78, 1962, č. 1, s. 136–137.

VANOVIČ, Július: *Na slovo s Jaroslavou Blažkovou*. Slovenské pohľady 82, 1966, č. 8, s. 55 – 59.

ZAJAC, Peter: *Od provizória k tvorbe*. Slovenské pohľady 86, 1970, č. 7, s. 36–47.

Summary

The "Phenomenon" of Jaroslava Blažková

Jaroslava Blažková ranks among the authors who tried to modernize Slovak fiction in the early 1960s. She refused to write stories with a political agenda. Instead, and in accordance with the effort of one group of Slovak authors, she focused on everyday themes. She made her debut with the story *Nylon Moon* (*Nylonový mesiac*, 1961), in which she perhaps created the first emancipated female character in Slovak fiction, Vanda. Her second collection of stories *The Lamb and the Grand* (*Jahniatko a grandí*, 1964) led to a variety of reactions among readers and critics. Some readers considered several motifs of her stories immoral, while critics labelled them as motifs of the literary periphery. Jaroslava Blažková did not like the changes in the political situation in Czechoslovakia after 1968, and left for Canada. She returned to Slovakia after 1989, and started her writing and publishing activities again. She is also known as a remarkable youth writer.

Filozofické aspekty literatúry alebo O niektorých aspektoch vzťahu filozofie a literatúry

Filozofiu možno chápať aj ako „vedu o vnútornej skúsenosti“, pri takomto nazeraní na ňu sa dajú nájsť isté paralely s literatúrou a s celým umením: tak vo filozofii ako v literatúre (umení) ide predovšetkým o uchopenie a sprostredkovanie ľudskej skúsenosti, zážitku, postoja voči sebe, iným ľuďom, voči sebe. Pre viaceré filozofické koncepcie, ako aj pre umelecké diela je príznačné, že sprostredkujú „subjektívne zaujímavú a dokonca esteticky pôsobiacu kreáciu ľudského ducha“ (Cvekl 1964, s. 18). Napriek istej príbuznosti obe – filozofia aj literatúra – majú svoje charakteristické, nezameniteľné znaky, z hľadiska úlohy, akú môžu zohrávať v ľudskom živote, sú do veľkej miery nezastupiteľné, vzájomne sa však môžu dopĺňať, podnecovať a obohacovať.

Vzťah medzi filozofiou a literatúrou sa na priereze histórie menil, niekedy sa filozofia viac vzdalovala od literatúry, inokedy sa k nej zase približovala, 20. storočie poskytuje príklady na obe tieto tendencie. Ak jestvuje v istom type filozofovania proces zblížovania, ba až prelínania s literatúrou, v inom jeho type môžeme sledovať veľmi prísne rešpektovanie vlastných hraníc a stráženie špecifických vlastností, aby neprišlo – povedané slovami Martina Seela – k prekonaniu druhových odlišností medzi „nepriateľskými príbuznými“ (Seel 1964, s. 113–123). Medzi filozofmi existujú veľmi rôzne názory na to, či aliancia medzi filozofiou a literatúrou je výhodná a či neprináša viac ohrození ako pozitívnych stimulov, napríklad podľa španielskeho filozofa Maríasa striehnu na filozofiu tri pokušenia a jedno z nich predstavuje umelecká literatúra. Tomuto pokušeniu podlieha filozofia tým, že preberá formy

a žánre (aforizmy, denníky, atd.) tradične pokladané za literárne, čo však nepredstavuje iba negatívny vplyv (J. Marías: *Los géneros literarios en filosofía. Ensayos de teoría. Revista de Occidente. Selecta 14. Madrid 1966, s. 17* – citované podľa Šišmišová 2003, s. 9).

Dôsledkom procesu zblížovania filozofie a literatúry je nielen tematizácia podobných problémov, ale aj približovanie spôsobov ich prezentovania v textoch, preberania foriem či približovania až vyrovnávania štýlov, čo sa prejavuje v „literarizácii filozofie” napríklad privilegizáciou eseje ako modelu filozofickej výpovede – alebo na druhej strane – v literatúre rozmachom „filozofujúcej literatúry” (k nahrádzaniu epických línií filozofickou reflexiou, tematizáciou metafyzických či etických problémov). V rámci tejto línie možno hovoriť napríklad o vzniku „metafyzického románu” – mám na mysli tvorbu E. Sábata, J. Cortázara, ktorých diela majú zreteľné metafyzické súradnice či J. L. Borgesa, ktorého poviedky sa označujú ako „metafyzické fantázie” (Šišmišová 2003, s. 69, 133), spisovateľ v nich literárnou formou uchopuje relevantné metafyzické problémy, či už je to jeho povestný motív labyrintu ako modelu existenciálnej reality moderného človeka, motívy chaosu alebo vzťahu sna a reality (ak by sme urobili malý exkurz do 19. storočia, nemohli by sme obísť napríklad Dostojevského, ktorý v románoch tematizuje kľúčové etické, ale aj metafyzické problémy – pars pro toto spomeniem kapitolu o Velkom inkvizítovi z Bratov Karamazovcov, ktorá je brilantnou reflexiou fenoménu slobody). Aspoň o časti modernej literatúry možno povedať, že sú v nej výrazne prítomné filozofické témy a že sa v nej generuje pozoruhodný metafyzický, etický, axiologický či dokonca epistemologický potenciál, ktorý sa stáva spätne inšpirujúcim zdrojom pre filozofov. Ako notoricky známy sa uvádza príklad M. Foucaulta, ktorý otvorene hovorí o tom, že jeho kniha *Slová a veci* má svoj pôvod v jednom prozaickom Borgesovom texte (Foucault 1987, s. 41).

Ukazuje sa, že filozofia mala tendenciu stať sa viac literárnou tam, kde sa v dlhodobejšej tradícii nepestovala v

podobe abstraktných filozofických systémov, ale skôr ako sumarizácia praktickej životnej múdrosti, ako etická reflexia života jednotlivca alebo spoločnosti, kde filozofické myslenie vystupovalo predovšetkým ako odpoveď na konkrétne problémy a potreby danej spoločnosti, resp. tam, kde neboli vytvorené podmienky, kde sa intelektuálne sily spájali v zápase o holé prežitie národa, ktorý si nemohol dopriať „luxus samostatnej filozofickej špekulácie” (Münz – Sklenka 1993, s. 56); ale aj v takej kultúre, v ktorej sa z rôznych dôvodov v dominantnej pozícii viac ako analytické myšlienkové postupy uplatňovali postupy spriaznené skôr s teológiou, v niektorých prípadoch poznačené mesianizmom a pod. (spomeniem ruskú, poľskú, či aj slovenskú filozofiu 19. storočia). Takáto filozofia býva skôr „roztrúsená” v literatúre ako zhrnutá vo filozofickom systéme, je to „konkrétne filozofia”, v ktorej sa spravidla nefilozofuje „len rozumom, ale aj vôľou, citom, mäsom a kosťami, celou dušou a celým telom” – podľa M. de Unamuna práve takáto filozofia je živou, skutočnou, je filozofiou, ktorá má bližšie k poézii ako k vede (Unamuno 1992, s. 259, 28, 259). Treba si uvedomiť, že charakter filozofie (filozofovania) spravidla závisí do istej miery aj od širšieho kultúrneho podhubia v danej spoločnosti, prepája sa s jej dominujúcou ideovou orientáciou, s myšlienkovými a hodnotovými tradíciami.

Pri skúmaní vzťahu literatúry a filozofie sa pozornosť často sústreďuje na problém týkajúci sa poznávacích kompetencií literatúry. V tejto súvislosti sa vyskytuje niekoľko základných typov postojov: zásadne sa odmieta možnosť poznávacích kompetencií literárneho diela a literatúra sa odsudzuje ako zdroj iracionality; druhý postoj obhajuje autonómiu literatúry, vychádzajúc z myšlienky, že literatúra nemôže poznanie napomáhať, obohacovať, ale nemôže ho ani brzdiť, pretože oboje – literatúra i poznanie majú svoje vlastné, vzájomne odlišné a nezávislé cesty; ďalším typom sú názory, podľa ktorých literárne diela prispievajú k poznaniu; v slabšej verzii má toto tvrdenie podobu, že niektoré literárne diela môžu byť užitočné ako cenná ilustrácia poznania, ktoré už bolo generované

a sformulované mimo literatúry. V silnejšej verzii je to tvrdenie, že teoreticky orientované čítanie literárnych diel môže prispieť k formulovaniu nových hypotéz, a to predovšetkým vo vedách o človeku; ide o hypotézy, ktoré môžu byť potom neskôr empiricky preverované neliterárnymi prostriedkami a môžu mať pre ďalšiu teoretickú prácu skutočnú heuristickú hodnotu (Livingston 1988;1991). Niektorí teoretici tvrdia, že literárne diela môžu prenášať významné poznanie, ku ktorému dospeli ich autori – ide predovšetkým o poznanie psychických fenoménov; literárne dielo podľa nich nielenže môže veľmi účinným spôsobom prenášať súbory morálneho vedenia, ale môže odovzdávať aj morálne návody, vzory konania a pod.

Špecifickosť literárneho spôsobu poznávania súvisí najmä s možnosťou znásobených zážitkov / skúseností a jeho charakter možno vyjadriť napríklad výrazom poznanie prostredníctvom „zastupujúceho“, či „náhradného“ prežívania; je to druh poznania, ktoré smeruje k uchopeniu, prežitiu nejakej osobne neprežitej (aj cudzej) skúsenosti, „k vedeniu o tom, aké je to, mať nejakú skúsenosť, resp. o tom, aká je nejaká skúsenosť“ (Hrušovský 1941, s. 129). Inak povedané, literatúra smeruje k nahliadnutiu do iného (cudzieho) života, ktorý by pre nás ostal bez literatúry neprístupným, literárne dielo vytvára experimentálny priestor nových, inak nedosiahnuteľných skúseností tým, že nám dovoľuje ocitnúť sa „v koži“ iných ľudí, identifikovať sa s ich myšlienkovým, pocitovým, zážitkovým svetom, osvojiť si ich perspektívu, ich postoje, situovať sa do ich morálnych konfliktov.

Pri obhajobe špecifickosti „literárneho poznania“ sa najčastejšie argumentuje privilegovaným prístupom literatúry k určitým (najmä vnútorným) dimenziám subjektivity, ku ktorým veda nemá prístup. Podľa M. de Unamuna skutočnú a hlbokú filozofiu netreba hľadať v abstraktných traktátoch, ale v románoch, pretože román (literatúra vôbec) je najadekvátnejším prostriedkom na uchopenie a vyjadrenie zložitosti ľudského života, viac ako sile racionálnej argumentácie dôveruje Unamuno sile fantázie a citu. Práve vďaka nim, ako aj vďaka literárnemu jazyku (jeho poetickosti) sa literatúra

môže stať alternatívnym prostriedkom a účinnou metódou poznávania ľudského prežívania, a takisto aj vyjadrenia filozofických ideí, môže sa stať objaviteľkou mnohých aspektov ľudskej existencie (Unamuno, 1992, s. 260 a n.).

Reflexie vzťahu estetických a kognitívnych momentov v umení sú prítomné aj v prácach slovenského filozofa *Igora Hrušovského*. Hrušovský tematizoval v súvislosti s umením širšie spektrum otázok, jednou z nich bola otázka o vzťahu umenia a reality. Filozof pokladá tento vzťah za zložitý – a aj keď hovorí, že umelecké dielo sa tvorí predovšetkým z vnútorných popudov, zároveň zdôrazňuje, že naozaj „tvoriví umelci sú inšpirovaní emocionálnymi vzruchmi a podnetmi vyvierajúcimi zo spoločenských zmien, z nových estetických tendencií črtajúcich sa v sociálnej aréne...” (Hrušovský 1963, s. 248). Na jednej strane filozof odmietal tézu o umeleckej tvorbe (umení) ako o druhu odrazu skutočnosti – tvrdiac, že umelecký jav je javom sui generis, „nemá nijaký pojmový ekvivalent alebo model v objektívnej skutočnosti”, preto umelecké dielo nielenže neodráža, ale dokonca „spoluvytvára duchovný priestor” (Hrušovský 1970, s. 81). Na druhej strane pokladá vonkajšiu realitu za podnet pre umeleckú tvorbu a každé umelecké dielo je podľa neho „koniec koncov stimulované sociálnou realitou” (Hrušovský 1975, s. 24). Hrušovský sa kriticky vyjadroval na margo koncepcií mechanicky chápaného odrazu ako princípu umeleckej tvorby; odmietal chápanie umeleckej tvorby ako odzrkadľovania spoločenských štruktúr, nepopieral však väzby medzi realitou a umeleckým dielom, inak by mu nemohol pripísať schopnosť postihovať dynamiku života špecifickým spôsobom (Hrušovský 1970, s. 88).

K ťažiskovým otázkam v Hrušovského koncepcii patrí otázka poznávacích kompetencií umenia. Filozof zastával názor, že „príznačnou črtou umeleckého javu vôbec nie je moment poznávací”, a preto „tzv. umelecké poznanie je nezmysel” (Hrušovský 1970, s. 80). Pripúšťal síce, že v niektorých žánroch predstavuje poznávací moment organickú zložku umeleckého diela, no najdôležitejší pre dielo, je „moment estetického cítenia, estetickej hodnoty, estetického prístupu,

estetickéj skúsenosti” a ak by dielo stratilo estetický účinok, nebolo by schopné plniť ani mimoestetické funkcie.” (Hrušovský 1963, s. 251). Za hlavné konštitutívne prvky diela pokladá filozof „umelcove hlboké a konfliktové osobné zážitky”, ktoré môžu byť evokované celkom nevýznamným vonkajším podnetom, všeobecnejšie povediac, umelecké dielo „nie je derivátom iných realít” (Hrušovský 1980, s. 124, 123). V nadväznosti na myšlienku, že umenie nie je druhom poznania, vyslovuje Hrušovský tézu, ktorou popiera význam kategórie pravdivosti v súvislosti s umením, nakoľko táto je prevzatá z gnozeológie a nepatrí do estetického pojmového inventára. Ak je reč o pravdivosti umeleckého diela, netýka sa to „poznatkového zobrazenia alebo odzrkadlenia objektívnej skutočnosti, ale jeho estetickéj hodnoty”, preto otázka pravdivosti diela „v zmysle fotografickej alebo pojmovej adekvátnosti alebo izomorfnosti nie je špecifickou otázkou umenia...” (Hrušovský 1963, s. 251).

V širokom názorovom spektre možno identifikovať hlavné témy, ktoré jednotliví autori reflektujú, a to v podobe otázok: a) či disponuje literatúra v súvislosti s poznávaním celkov (s celostným prístupom k skutočnosti, najmä „vnútornej”) väčšími kompetenciami ako filozofia; b) či je literatúra schopná uchopiť a ďalej rozpracovávať novým, „postmetafyzickým” spôsobom reziduálne problémy metafyziky; c) či prostredníctvom literatúry nie je možné utvárať lepšie a účinnejšie návody „ako žiť”, ponúknuť spoľahlivejšie modely „dobrého” života ako prostredníctvom filozofie a či teda nemôže literatúra istým spôsobom dopĺňať, obohacovať poznávanie uskutočňované v morálnej filozofii, či sa svojimi kompetenciami v tejto oblasti nevyrovná, resp. či nimi až neprekonáva kompetencie etiky (Nagl 1994, s. 11 a n.).

V komplexe otázok sa tak vynára aj otázka etických kompetencií literatúry, na ktoré teraz sústredím pozornosť. Nadviážem na jednu z línií v súčasnom uvažovaní o vzťahu filozofie a literatúry, ktorá prináša nové pohľady pri hodnotení literatúry ako súčasťi praktickej etiky, a ktorá zdôrazňuje význam literatúry (drám, románov a iných druhov literárneho

textu) pre morálnofilozofické skúmania. Ide o koncepciu Marty Nussbaumovej, nazývanú niekedy aj koncepciou „estetickéj etiky“, ktorá vyvolala medzi filozofmi prudkú názorovú polemiku. Túto koncepciu predložila Nussbaumová najprv v práci o morálnom myslení v antickej tragédii a filozofii, sústreďujúc sa predovšetkým na filozofické diela Platóna a Aristotela, ako aj na tragédie Aischyla, Sofokla a Euripida (Nussbaum 1986). Nussbaumová skúma vzťah filozofie a literatúry tak, že podrobuje antické tragédie kritériám filozofie, a naopak diela filozofov kritériám básnikov – tragédov. Za legitímne pokladá študovať literárne diela ako špecifický druh etických reflexií, pričom v tomto čítaní dominuje pohľad určený optikou etiky. Nazerajúc na literatúru ako na priestor, v ktorom sa uskutočňujú špecifické etické skúmania (takýmto priestorom bola pre ňu v predloženom modeli predovšetkým grécka tragédia), je Nussbaumová presvedčená, že tragické umožňuje najadekvátnejšie prezentovať etickú problematiku, pretože práve v tragédiách sa vytvárajú situácie, v ktorých sa človek musí rozhodovať pre jednu z dvoch alebo viacerých možností (osudové voľby ilustruje na antických hrdinoch, v pozadí ich osudov vždy stoja strety morálnych noriem). V tragédii ako umeleckej forme sa podľa autorky stvárnúje kolízia morálnych noriem, ku ktorej dochádza v mene vyšších božských síl, čo jej dodáva veľkú váhu. Nussbaumová zdôrazňuje v súvislosti s etickými dimenziami tragédie aj to, že praktická životná múdrosť sa nemôže dosahovať iba prostredníctvom intelektu – pri jej získaní hrá rolu aj utrpenie, emocionalita, vášeň, pátos ako forma uchopenia udalostí (Nussbaum 1986, 27, 45, 62). Emocionalite, vášniam, utrpeniu sa v tejto koncepcii pripisuje v tragédii veľký význam – nielen v súvislosti s konaním postáv, ale aj v súvislosti so spoluprežívaním tragédie divákmi, čo vyúsťuje do katarzie. Práve v skúsenosti utrpenia a katarzie vidí Nussbaumová predpoklad pre to, že tragédia sa stáva relevantným poľom etického skúmania, dokonca tvrdí, že pre štúdium morálnej filozofie dôležitejšie ako Kanta je čítať Aischyla.

Model privilegizujúci z pohľadu etiky tragédie vyvolal diskusiu, kritici vyčítajú autorke ahistorickosť prístupu, nerešpektovanie vývinu jednotlivých žánrov. Tieto výhrady však podľa mňa nespochybňujú základnú ideu Nussbaumovej koncepcie: nazerať na umelecké texty ako na modely morálneho konania, veď napríklad Beckettove hry podobne ako texty Thomasa Bernharda tým, že upriamujú pozornosť na ľudské konanie v nežičlivých, deformovaných podmienkach, utvárajú tiež priestor pre etické reflexie a bezvýhodiskovosť ako črta ľudskej situácie je pre moderného človeka prinajmenšom takou príležitosťou či dokonca výzvou na etické reflexie, akou bola v antickej tragédii kolízia noriem spätých s vyššími, božskými silami.

Podľa Nussbaumovej účinnosť morálnych názorov na život, istých modelov „dobrého života“, ktoré sú sprostredkované textom, závisí čiastočne od formálnych vlastností tohto textu (na základe čoho sa pripisuje literatúre, čo sa týka možností sprostredkovať súbory morálnych názorov, hodnôt a pod., privilegovaný status). Autorka dokonca tvrdí, že existuje typ skúmania z oblasti morálnej filozofie, ktorý by bol bez štúdia románov neúplný, ochudobnený o to, čo môže poskytnúť štúdium literárnych textov. Romány chápe ako texty, ktoré dávajú „osobitný súbor odpovedí na otázku, ako máme žiť“ (Nussbaum 1990, s. 36), zdôrazňujúc, že v týchto textoch – na rozdiel od etických teórií – sa morálne uvažovanie neodvíja od abstraktných premís a nepostráda spojenie s realitou konkrétnych individuálnych životov. Dalo by sa teda povedať, že literárne texty, ako ich chápe táto autorka, majú v porovnaní s filozofickými textami prednosť: prinášajú skúsenosť morálneho uvažovania a rozhodovania v konkrétnom kontexte individuálneho života, citlivo zohľadňujú jedinečnosť situácie morálnych konfliktov a motivácií, navyše, nevypreparujú z etických reflexií dôležité mimoracionálne zložky ľudskej osobnosti, ktoré zohrávajú dôležitú úlohu v reálnych procesoch morálneho rozhodovania, neschematizujú toto rozhodovanie. Súhlasne s touto autorkou som presvedčená o možnostiach poznávať literatúrou (umením), a aj o špecifických znakoch

tohto poznávania – na niektoré ich aspekty som sa usilovala poukázať v tomto príspevku.

Literatúra

- CVEKL, Jiří: *O smyslu filosofie*. In: *Sedmkrát o smyslu filosofie*. Praha: Nakladatelství politické literatury 1964.
- FOUCAULT, Michel: *Slová a veci (Archeológia humanitných vied)*, Bratislava : Nakladateľstvo Pravda 1987.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Niektoré problémy sémantiky teoretických štruktúr*. In: *Vo dne a v noci. Sborník poézie a umenia*. Bratislava: Skarabeus a FKM 1941.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *K situácii v našej kultúre a filozofii*. In: *Slovenský filozofický časopis* XI (1956), č. 3, 265–271.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Rozpaky nad moderným umením*. In: *Otázky marxistickej filozofie* XVIII (1963), č. 3, 247–254.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Problémy filozofie*. Bratislava: Obzor 1970.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Dialektika bytia a kultúry*. Bratislava: Tatran 1975.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Monológy a dialógy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1980.
- LIVINGSTON, Paisley: *Literary Knowledge: Humanistic Inquiry and the Philosophy of Science*. Ithaca, New York: Cornell University Press 1988.
- LIVINGSTON, Paisley: *Literature and Rationality: Conceptions of Agency in Theory and Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- MÜNZ, Teodor – SKLENKA, Imrich: „O filozofii a o živote.“ In: *Filozofia* 1/ 1993.
- NAGL, Ludwig: *Philosophie und Literatur - Textualität der Philosophie*. In: *Textualität der Philosophie*. Philosophie und Literatur. /Herausg. von L. Nagl und Hugh J. Silverman/. Wiener Reihe, Wien-München: R. Oldenbourg Verlag 1994.
- NUSSBAUM, Martha: *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press 1986.
- NUSSBAUM, Martha: *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. Oxford 1990.
- SEEL, Martin: *Lob des Systemzwang, in: Textualität der Philosophie. Philosophie und Literatur*. Herausg. von L. Nagl und Hugh J. Silverman. Wiener Reihe, Wien-München: R. Oldenbourg Verlag 1994.
- ŠIŠMIŠOVÁ, Paulína: *Literatúra alebo filozofia? (Dva portréty)*. Prešov: Filozofická fakulta PU 2003.
- UNAMUNO, Miguel de: *Tragický pocit života v ľudoch a národoch*. Bratislava: Ars stigmaty 1992.
- WALSH, Dorothy: *Literature and Knowledge*. Middletown: Wesleyan University Press 1969.

Summary

The Philosophical Aspect of Literature, or On Some Aspects of the Relation between Philosophy and Literature

The goal of the paper is to analyze selected aspects of the relationship between literature (arts) and philosophy. The author of the paper traces historical changes of this relationship, but mostly focuses on a theoretical analysis of noetic and ethical

dimensions of a literary text. She mentions opinions of some researchers in order to show different attitudes towards the "competences" of literature, especially towards its gnoseologic competence. She pays attention especially to the opinions of the Slovak philosopher Igor Hrušovský. At the same time, the author expresses her own opinion that literature is a means of specific knowledge about man, and is capable of communicating valuable knowledge about his/her inner world.

Realizmus a modernizmus v dramatickej tvorbe Ivana Stodolu

Ešte v decembri roku 1999 odznela na teatrologickej konferencii *Etické a estetické v slovenskej dramatike* prednáška profesora Jána Boora na tému *Ivan Stodola a zahraničná dráma*. Žiaľ, v publikovanej podobe sa už neocitla celá, ale len jej resumé. Ale aj z neho je zrejmé, že v slovenskej divadelnej vede, a dovoľím si pridať aj literárnej vede, treba prehľbiť „komparatistické kritériá najmä smerom k domácej tvorbe, lebo bez tejto metódy sa už dnes neobídeme, ak nechceme riskovať zaostávanie za Európou a uzavretosť na ‚domácom piesočku‘“¹. Tento príspevok má za cieľ pozrieť sa podrobnejšie na vzťah hier Ivana Stodolu k modernej európskej dráme prvej polovice 20. storočia.

Osobnosť Ivana Stodolu je neodmysliteľne spojená s rozvojom slovenského profesionálneho divadla po roku 1918. Skoro všetky jeho hry, komédie, tragédie i drámy mali svoju premiéru v Slovenskom národnom divadle, ktoré vzniklo v roku 1919 a prvé slovenské predstavenie sa tu konalo 2. marca 1921. Podstatou dramatickej tvorby Ivana Stodolu bol počas celého jeho aktívneho života dramatika predovšetkým realizmus v tradíciách jeho predchodcov, najmä Jozefa Gregora Tajovského, ktorý sa pokúšal prekonávať v niektorých svojich hrách smerujúcich k tvarovému experimentu a myšlienkovofilozofickému zacieleniu. A práve táto časť jeho tvorby bude v centre našej pozornosti.

Narodil sa v Liptovskom Mikuláši (1888) a formovalo ho miestne kultúrne prostredie (matka a neskôr aj otec pôsobili ako učitelia), ktorého súčasťou bolo aj ochotnícke divadlo. Občianskym povoláním bol lekár, medicínu študoval v Budapešti a v Berlíne. Okrem toho vojenskú službu absolvoval vo Viedni. Práve tieto tri mestá (Budapešť, Berlín a Viedeň), ich kultúrny a najmä divadelný život výrazne posilnili Stodolov

záujem o divadlo a dramatickú tvorbu. Nikdy však nebol profesionálnym dramatikom, podmienky u nás na takéto spôsoby existencie dramatického spisovateľa neboli nikdy a nie sú ani dodnes. Celý život pôsobil ako lekár: mal súkromnú prax a pôsobil aj v rôznych funkciách štátnej správy v oblasti zdravotníctva. Zomrel 26. marca 1977 v Piešťanoch, pochovaný bol v Bratislave, odkiaľ ho v roku 1989 previezli na Národný cintorín v Martine.

Divadelný debut Ivana Stodolu sa odohral roku 1925 na svoju dobu príznačne. V predstavení na silvestrovskom večierku v Liptovskom Mikuláši ochotníci zahrali jeho dva dramatické „žarty“ *Volby* a *Daňové pokonávanie*, ktoré v nasledujúcom roku vyšli aj knižne. Mal už 37 rokov a ako sám píše vo svojich memoároch, nebol ako väčšina spisovateľov, ktorá „pocíti potrebu vyjadriť sa už za mladi“. Sám hodnotí situáciu svojho dramatického debutovania ako neskorú, ktorú „vyvolali pomery, divadelná tradícia rodiska a núdza o divadelné hry“²².

Ako dramatik pre profesionálnu scénu debutoval Stodola celovečernou spoločenskou komédiou *Náš pán minister* už v nasledujúcom roku (inscenácia 1926, knižne 1927). Žánrovo predstavuje v podstate frašku, v ktorej je síce zjavná snaha písať po novom o súčasnej realite, ale ešte tu nájdeme motivické a charakterové prvky, ktoré súvisia so staršou tradíciou frašky v slovenskej dramatike. Predstavuje ich napríklad postava matky Slaninovej s jej túžbou po ženíchovi so šľachtickým titulom i postava dcéry Milky, ktorá bola na drahej edukácii vo Švajčiarsku. Jej výsledkom je len modernejšia verzia snobizmu Aničky Tesnošilovej z frašky Jána Chalupku *Všetko naopak*. Táto hra má ešte svojho kladného hrdinu, „vyškolovaného“ remeselníka Petra, ktorý posilňuje práve staré didaktizujúce tendencie v slovenských veselohrách. Je poctivý, „zachraňuje“ celú rodinu malomestského remeselníka Slaninu morálne i finančne. Pod jeho vplyvom sa zmení Milka, získa si náklonnosť matky i vráti dôstojnosť otcovi. Mierny „stodolovský“ osteň však nechýba ani tejto postave: Peter je pyšný na svoj zemiansky pôvod. Zosúčasnenie predstavuje komika, zacielená na niektoré stránky vtedajšieho verejného

života, na úsilie nahradiť bývalé „uhorské” panstvo novým „republikánskym”, s rovnakými maniermi.

Stodolovou jedinou drámou zo súčasnosti je *Bačova žena* (1928), ktorá má blízko k tragédii. Je pomerne krátka (má tri dejstvá), ale zo Stodolových vážnych hier je jednoznačne najlepšia. Námetom *Bačovej ženy* je návrat muža – baču Ondreja, vyhláseného za mŕtveho (bol nezvestný po nešťastí v bani, kde v Amerike pracoval), ktorý nájde svoju ženu Evu znova vydatú za svojho „nástupcu” baču Miša. Išlo síce v medzivojnovnej literatúre o pomerne častý variant sujetu ženy medzi dvoma mužmi, ale Stodola ho stvárnil originálnym spôsobom, s využitím kompozičných a výstavbových prvkov tragédie. Eva sa v svojej ťažkej situácii ocitá vinou tragického nedorozumenia a je postavou, ktorá je v ideálnom strede konfliktu: oboch mužov mala úprimne rada, s každým má jedno dieťa, chlapcov rovnakého mena ako sú otcovia. Predstavuje morálne dokonalý charakter, pre ktorý ani otázka finančného zabezpečenia nie je rozhodujúca: Ondrej sa vráti z Ameriky bohatý, kupuje panstvo, ku ktorému patrí aj salaš. Riešenie je len jedno, subjektívne a voči nej veľmi kruté. Len ona je tu prvok, ktorý je navyše. Jej posledný pokus o sebazáchranu, o odvrátenie nevyhnutného tragického riešenia (chce ujsť s deťmi do Ameriky), prichádza neskoro. Ondrej rieši situáciu radikálne: berie jej syna Ondriška do kaštiela a nekompromisne trvá na tom, že sa Eva musí rozhodnúť. V príprave tragického završenia Evinho osudu Stodola pracuje s motivickou anticipáciou. Eva deklaruje svoj postoj k samovražde už v druhom výstupe 1. dejstva. Funkčne využíva aj ďalšie motívy ohlasujúce smrť: kukanie kukučky, Eva prinesie na salaš nôž, ktorý valasi obdivujú, rozhovory o smrti medzi valachmi (všetko 3. dejstvo). Akt „konečného riešenia”, Evinej samovraždy, sa odohrá v hore, nožom, ktorý si Eva sama priniesla. Tragický osud, ktorý sa postupne od prvého dejstva budoval, sa završil. Rovnako intenzívne pracuje Stodola s motívom predtuchy „návratu mŕtveho”, keď postava Matky refrénovite opakuje narážky na existenciu svojho vraj mŕtveho syna Ondreja. Táto postava predznamenáva podobné postavy

matiek (Barč-Ivan, *Matka*, 1943) a je typická svojou silnou naviazanosťou na ohrozeného syna, víziami a presvedčená o jeho živote odmieta synovu smrť.

Ďalšia Stodolova hra, paródia *Čaj u pána senátora* (1929) má veľmi podobný charakter ako celovečerná prvotina, ide však už o jednoznačne vyhranenú politickú komédiu, v ktorej dominuje karikatúra v charakteroch a satira v prístupe k téme. V tejto hre sa už rodina Baltazára Slivku plne „politizuje“: na budovaní politickej kariéry otca rodiny sa zúčastňujú všetci jej členovia. *Čaj u pána senátora* v duchu „pritvrdenia“ satiry už nemá svojho kladného hrdinu. Všetky postavy sú karikatúrami ľudského typu, ktorý reprezentujú. Slovná a situačná komika v niektorých momentoch dostáva príchut čierneho humoru. Baltazár Slivka, nádejný politik, je majiteľom pohrebného ústavu a situácia, v ktorej predvádza vzorky rakiev skrachovanému politikovi Sekerovi (ktorý sa sám charakterizuje ako „politická mŕtvola“), vyznieva takmer absurdne. V tejto hre sa každá postava na niečo hrá: naučená a hraná je tu sčítanosť, charita, emancipovanosť i noblesa. Aby hrdinovia toto všetko zvládli, najímajú si učiteľov. „Profesor“ spoločenského správania (ruský emigrant Sergej Ivanovič Lopuškin) učí malomestských živnostníkov (mäsiar Sekera, výrobca truhiel Slivka) a ich rodinných príslušníkov konverzácii, t. j. umeniu hovoriť o ničom, spoločenskému pohybu a tancu, teda všetkému, čo by vraj mal v tom čase vedieť „politik“. V záverečnej scéne hry vysvitá, že všetkých rovnako, rovnaké frázy, rovnaké prázdne reči. Jazyková a gestická komika tu vytvárajú samostatný a uzavretý systém významov.

V marci roku 1930 mala v Slovenskom národnom divadle premiéru hra *Posledná symfónia*, ktorá však ako inscenácia prepadla. Stodola sa v nej totiž pokúsil o inováciu svojich tvorivých postupov na báze psychologizujúcich prvkov (sen, stavy spôsobené narkotikami, psychológia ženy, vzťah ku kariére, problematika „poslania“ ženy a pod.). Táto hra potom knižne vyšla až roku 1957 v prepracovanej verzii pod názvom *Jej prvý ples*. Tento pokus o psychologickú hru o nepôvabnej žene-vedkyňi, ktorá trpí, lebo si nevie nájsť svoje miesto v živote

ako žena, sa vydaril len čiastočne. Pašteka v nej vidí „závislosť od Pirandellovskej javiskovej techniky“³, ktorá sa prejavuje miešaním sna so skutočnosťou. V druhom dejstve ho predstavuje „fantastický sen“ na spôsob hry v hre, s iným časom, priestorom i akciou. Balansovanie na žánrovom rozhraní sa prejavuje v koexistencii komediálnej roviny (explicitne zachytená v podtitule hry „komédia“), ktorú reprezentuje postava Tetky a príbeh slúžky Zuzky a roviny vážnej, psychologicky dramatickej, ktorú reprezentuje príbeh dvoch sestier, múdrej a nepeknej a tej druhej krásnej a zdanlivo naivnej.

V roku 1931 vyšli Stodolovi knižne tri hry: *Belasý encián*, ktorý mal premiéru ešte vo februári 1928, smutná komédia *Jožko Púčik a jeho kariéra* a historická dráma *Kráľ Svätopluk* (obe inscenované v roku 1931).

V hre *Belasý encián* Stodola pokračuje v začatej ceste hľadania nových tém. V centre pozornosti sú vzťahy v rodine súvekeho vzdelanca, intelektuála s dominantnou problematikou emancipácie, sebauvedomenia ženy (Olga Dúbravová). Sám autor vo svojich memoároch píše, že táto hra predstavovala akýsi prvý pokus o zložitejšiu štruktúru „podľa obľúbeného a hlavne na francúzskych scénach v tie časy často používaného manželského trojuholníka“⁴. Július Pašteka však v tejto hre vidí zreteľnejšiu inšpiráciu Pirandellom v celkovom tvorivom prístupe ako predchádzajúca hra. Podľa neho na kompozičné princípy Luigiho Pirandella (predovšetkým jeho hry *Šesť postáv hľadá autora*) nadviazal predovšetkým včlenením divadelnej skúšky do 2. dejstva, čím si vyskúšal kompozičný princíp hry v hre, ktorý ako základný použil neskôr v hre *Komédia* v štyridsiatych rokoch. Zároveň v tejto časti hry využíva Stodola ďalší princíp charakteristický pre svoje „experimentálne“ komponované dramatické texty, a to sémantické vrstvenie. Ide tu o skúšku hry doktora Dušana Dúbravu, ktorá nesie autobiografické črty postavy a je zároveň odrazom reálnej skúsenosti autora Stodolu z generálky veselohry *Náš pán minister* v SND⁵, ktorá však vo výsledku pôsobí ako paródia na divadelnú skúšku. V hre samotnej však

nájdeme náhle zvraty, nedostatočné motivovanie konania postáv, v čom sa odráža možno ešte neujasnené skľbenie inšpiračných zdrojov tvorivých postupov. V tejto hre sa ešte veľmi výrazne zračí, že Stodola „experimentuje s tradičným realistickým dramatickým útvaram“⁶ a vnáša do neho prvok v svojej podstate nesúrodý.

Stodolova hra *Jožko Púčik a jeho kariéra*, „satira na falošne chápaný humanizmus“ predstavuje hyperbolu založenú na kontraste medzi hlavnou postavou a prostredím, ktoré ju obklopuje a v ktorom sa pohybuje. Humánnosť, ktorá sa tu prezentuje, je falošná a pompézne demonštrovaná celými spoločenskými vrstvami, dobročinnými spolkami a najmä ich predstaviteľkami. Charita sa tu predstavuje ako akási svojsky chápaná kratochvíľa bohatých a vysoko postavených žien. Jožko Púčik sa javí ako bezbranný a zraniteľný, čo majú naznačiť aj dve deminutíva v jeho mene. Materializuje sa v ňom niečo nanajvýš mäkké, poddajné, detské, nevyvinuté. Ako postava nemá skoro žiaden vývin, autor na ňom nerealizuje didaktizmus „zmúdrenia prostáčika“. V jeho jednoznačnosti je však skrytá istá rafinovanosť: celý čas je akoby nedotknuteľný, ale v záverečnom dialógu hry prebleskne poznanie, akoby to všetko len hral:

VIERKA: On, chudák, Jožko, ba nie, nie chudák, on, muž veľkého srdca, pravej ľudskosti... Jožko, ako ste mohli ziať všetku vinu na seba, veď bolo jasné, že Rohatý podstrčil peniaze, keď mu bolo úzko a iného východiska nemal.

JOŽKO: Bola to jediná príležitosť urobiť kariéru. Ale je to dlhá rozprávka.⁷

Aj keď postava Jožka Púčika predstavuje predobraz hyperbolizovaného doktora Chomúta z neskoršej komédie *Keď jubilant plače*, práve ňou sa hra presadila v dejinách drámy ako modelovou postavou „rozmäknutého Slováčika, prostáčika a veľkého dieťaťa“⁸, ktorý, ako vysvitá zo záverečného dialógu, je so svojou podobou i povestou v podstate spokojný.

V historickej dráme *Kráľ Svätopluk* Stodola na pomerne malom priestore odhaľuje medziludské vzťahy a vnútorný život postáv. Historické fakty sú len vonkajším rámcom pre de facto drámu charakterov. Aj keď autor pred jej napísaním študoval

historické údaje, pridržiaval sa ich veľmi málo. Zo Stodolových historických hier je *Kráľ Svätopluk* prvá a pravdepodobne aj najlepšia. Prelína sa tu téma nemectva a vzťahu Slovanov a Nemcov s náboženskou témou kresťanstva. Najmä konflikt cyrilo-metodovskej kresťanskej tradície v „slovenskej” reči a pohanstva v tejto dobe predstavoval už anachronizmus. Hra vrcholí záverečnou scénou Svätoplukovej smrti, v ktorej Stodola dramaticky zužitkoval možno najznámejšiu povesť o Svätoplukových troch prítoch. Základnú dvojicu silných charakterov reprezentuje v hre hlavná historická postava Svätopluka a hlavná fiktívna postava dvorného blázna Pauča. Obaja predstavujú dramatické charaktery plné rozporov, čo aspoň čiastočne vyvažuje príliš mentorské vyústenie hry, nabádajúce k svornosti. Osud oboch je spojený aj v smrti: Svätopluk zomiera v bezmocnom hneve na svojich súperiacich synov a Paučo vzápätí spácha samovraždu verne nasledujúc svojho pána do záhrobia. V celej hre na vystihnutie dobovej atmosféry autor používa výraznú archaizáciu a monumentalizáciu reči postáv, hoci na druhej strane sa mu rýchlym spádom replík a dialógov temporytmus drámy podarilo zdynamizovať.

Nasledujúce hry znamenajú akúsi stagnáciu vo vývine dramatika Stodolu. Nájdeme v nich osvedčené dramatické postupy, inovácia je buď v téme: rasizmus, alebo v prostredí: Amerika. Historická hra znamená celkove krok späť.

Hru *Cigánča* (1933) autor nazýva komédiou, ale v skutočnosti je skôr činohrou. V hre svojsky nastoľuje rasový problém prostredníctvom kritiky snobského povyšovania pôvodu človeka nad jeho skutočné, t. j. morálne hodnoty. Stodola si vybral cigánsku otázku a motivicky ju spojil so súčasným prostredím domáceho zemanstva, ktoré v slovenskej literatúre predstavuje tradičný problém sociálnej nerovnosti, tu rozšírený o rasovú dimenziu. Do istej miery takto reagoval na fašizmus, ktorého hrozba začínala prenikať z Nemecka. Stodola však od problému skôr uniká, nekoncentruje sa na jeho analýzu prostredníctvom dramatického zobrazenia, hra má prekomplikovanú a rozbitú kompozíciu a pôsobí rozvláčne.

Komédiu *Bankinghouse Khuvich and Comp.* Napísal Stodola po návrate z USA (1933), jej inscenácia mala premiéru roku 1935 a knižne vyšla roku 1936. Ide v nej o veseloherne interpretovaný existenčný konflikt medzi Khuvichom a Chvojkom, bankárom a skrachovaným podnikateľom. Hra sa odohráva v Chicagu a je to tak trochu „bláznivá americká” komédia s odhalením zatajovanej totožnosti, so zámenou postáv, s omylom predaným kabátom s existenčne dôležitými dokumentmi zabudnutými vo vreckách. Najmä mladým postavám sa autor snaží dať „punc” americkej mládeže (Kitty Chvojková). Hra má spád, dialógy dynamiku, scénam nechýba pointa. Aj keď autor chcel dať tejto komédii v zobrazení ľudských vzťahov širšiu platnosť (svedčí o tom aj motto: „Homo homini lupus”), v spracovaní konfliktu je veľmi povrchná, postavy sú skôr figúrky ako charaktery. Je to jediná hra, v ktorej Stodola použil typické prvky pre písanú literatúru: spomínané motto a venovanie Slovenskému národnému divadlu v Chicagu.

Historickú komédiu predstavujú *Velkomožní páni* (1938). Spája v nej čiastočne autopsiu s historickou retrospektívou a dobovou aktualizáciou. Podtitul „Starosvetská komédia” vystihuje hru nielen v téme (“zo starého sveta”), ale aj v metóde. Môžeme ju však prijať aj ako paródiu na osvedčené témy a postupy „starosvetskej komédie”. Nájde tu hovoriace mená, hyperbolizovanú šľachtickú nadutosť v protiklade so skutočnými možnosťami, momenty parodujúce národnobuditeľské a osvetové drámy minulosti, archaické prvky v kompozícii (vstupné monológy postáv, prehovory bokom, k obecenstvu), ironické podanie vzťahu Slovákov k revolúcii, narážky na čas deja hry (1845), ale aj na ďalšie spracovanie národnej tematiky (Vajanský) i na aktuálnu realitu roku 1938 (narážky na čistotu rasy).

V období slovenského štátu Stodola neprestáva tvoriť, jeho hry vychádzajú knižne a inscenujú sa najmä v SND. V čase vojny sa dostal Stodola na príbuznú myšlienkovú platformu s viacerými inými dramatikmi: Július Barč-Ivan, Mária Rázusová-Martáková, Štefan Králik a Peter Zvon. Spájali ich

negatívny vzťah k režimu a k dôsledkom jeho vlády, podobám jeho ideológie a ukrutnostiam vojny. Podobne ako oni v svojej dramatiky začína inklinovať k podobenstvu: ako Martáková v *Jánošíkovi*, Králik vo *Veľrieke*, Zvon v *Tanci nad plačom* alebo Barč-Ivan v *Neznámom*.

Komédia *Keď jubilant plače* (1941) je z veľkej časti podobenstvom a alegóriou. Stodola sa tu výrazne stotožnil s vtedy na Slovensku prevládajúcou modernou poetikou alegorických výpovedí o dobe a spoločnosti. Na prvom pláne hry sa síce odohráva stavovský konflikt medzi lekárom doktorom Chomútom a mastičkárkou Everlínou Kôprovnicou, ale ako píše v svojich spomienkach, chcel skôr „poukázat na politické šarlatánstvo”⁹. Deklaruje tu teda zámer napísať hru – podobenstvo. Kompozícia sa zakladá na syntéze starších postupov s novými. Prvý plán hry reprezentuje tradične napísaná veselohra, v ktorej inovačne pôsobí hra so slovom a jeho kontrastnými významami. Najväčší podiel inovácie nesie jednak samotná postava doktora Chomúta a v kompozícii významové zlomy v 2. a 3. dejstve výstupmi, v ktorých sa realizuje druhý významový plán hry. Hlavná postava doktor Chomút prejde najväčšími zmenami. Z prísneho vedca a zásadného odporcu zelinkárstva sa mení na jeho najskôr horlivého, postupne rebelujúceho vyznávača. Táto zmena je realizovaná cez osobnú skúsenosť a má rukolapný a fyzický charakter: na konci 1. dejstva, keď márne bráni vedecký spôsob liečenia, ho rozvášnený dav trať kameňom hlavy. S obvazom na hlave (môžeme ho chápať i obrazne ako „chomút”) sa rozhodne: „Taký budem, akým ma chceli mať.” Bude teda aj on šarlatánom, prispôsobí sa. Jeho rezignácia je priznaním, že sa nedá ísť „proti prúdu”, že vonkajší tlak je schopný aj zásadového človeka prinútiť zmeniť sa v svoj opak: mení sa nielen na šarlatána liečiaceho zelinkami, ale na zázračného lekára, ktorý „vidí do duše”. Tento tlak okolia je konkretizovaný rozmazanou a požadovačnou druhou manželkou Etelkou, gazdinou Genovévou i samými pacientmi. Hra je pomerne rozsiahla, dejstvá (najmä druhé a tretie) majú neúmernú dĺžku, čím sa oslabuje spád deja, nevynikne dramatický konflikt a oslabuje

sa vtip a pointovanie situácií (napríklad opakovaním). Dej komplikujú vždy nové zápletky a postavy, ktoré zatajujú svoju totožnosť, aby ich úloha bola zrejma v ten pravý, t. j. čo najprekvapujúcejší moment / odhalenie pravej totožnosti zelinkárky Everlíny Kôprovnickej a jej dcéry Fialky). V hre vystupuje pestrá paleta postáv, zaludňujúcich svet doktora Chomúta: Griňaj, šofér a jeho žena a ďalší. V 10. výstupe druhého dejstva autor nastolí zvláštnu atmosféru a nastáva zmena žánru, ktorý bol dovtedy jednoznačne komediálny: na scéne sa objavuje Dramatický spisovateľ, „trochu fantastická postava”. Presviedča doktora Chomúta, že je skutočne zázračný lekár a v jeho replikách nájdeme náznak problematiky tvorby, hľadania námetu pre ňu, ktorá sa neskôr rozvinie v hre *Komédia* (1944):

DRAMATICKÝ SPISOVATEL: A mne sa zas u vás hlava otvorila. Mám to znamenité. Použijem vašu metódu. Nepotrebujem filozofovať, ale otvorím oči a uši a ľudstvo mi samo rozpovie, čo chcem od neho vedieť, a tak nájdem pravý výraz a charakteristiku, ktorú hľadám. (Vstáva.) Klaniam sa, nepochybujte sám v sebe, ste zázračný lekár. Overte si svoje jasnoviedectvo sebakontrolou. (Von.)

Postava Dramatického spisovateľa, rozprávajúceho o svojej vízii, v ktorej sa Jubilant, zakladateľ kresťanského učenia, v roku 2000 spytuje, čo z neho zostalo, sa vráti v poslednej časti tretieho dejstva, v 15. výstupe. Dátum, z vtedy ďalej budúcnosti mal zastrieť fakt, že ide o prítomnosť a v tomto výstupe sa vysvetlí aj názov hry. Dramatický spisovateľ je filozof i vizionár, ale spoločnosť ho neprijíma, označuje ho za blázna. Prenesene i reálne. Vysvitne totiž, že to je blázon, ktorý ušiel z pezinskej liečebne. Odôvodnenie jeho diagnózy však znie „lebo rozmýšľa”:

DRAMATICKÝ SPISOVATEL: Chorobnosť môjho mozgu prejavuje sa v tom, že neznášam jarmo pretváranky a poviem vždy a všade každému otvorene, čo si myslím. Pán sekundár napísal nad posteľ diagnózu „blázon”.

Práve on píše hru s názvom „Keď jubilant plače”. Tento výstup možno považovať za kľúčový v celej hre a završuje sa scudzovacím efektom: autor Stodola cez postavu Autora hovorí o význame a poslaní svojej hry.

Historická dráma *Marína Havranová* (1942) s námetom zo Slovenského povstania v meruôsmych rokoch sa odohráva v Liptovskom Mikuláši. Jadro tvorí bežná sujetová schéma ženy medzi dvoma mužmi, spracovaná však odlišne ako v *Bačovej žene*. Táto historická hra svojou úrovňou nepresiahla staršieho *Svätopluka*, skôr naopak, znamenala stagnáciu, krízu a krok späť. Postavy i vzťahy medzi nimi sú schematické, dejové zvraty sú náhle, motivicky nepripravené. Napríklad váhajúca a názorovo nejednoznačná matka Málíka sa v prvom dejstve náhle mení na zanietenú a pevnú vlastenku. Dôležitú úlohu v dejovom napredovaní hrá zrada a pretváрка, národovci sú až priveľmi dôverčiví a naivní. Postavou, ktorá sa z tohto čierno-bieleho videnia vymyká, je jurátus Viktor Žiaranský a to tým, že má relatívne zaujímavý charakter a nejednoznačný štatút.

V komédii-podobenstve *Mravci a svrčkovia* (1943) sa konfrontuje dej s verziami známej bájky. Odohráva sa roku 1941 a Stodola tu zobrazil súčasnosť plnú škriepok o mocenské výhody a pozície. Nie je to priamočiare podobenstvo a vyznačuje sa autorovým príznačným ironickým a satirickým pohľadom na pechorenie sa ľudí a ľudkov svojej doby. „Mravec” Píšťalka chce všetko dosiahnuť poctivou prácou, ale v ziskuchtivých plánoch prekáža svojmu bratrancovi „svrčkovi” Oskarovi Šipošimu. Ten sa ho zbaví udaním, na základe ktorého Píšťalku uväznia. „Svrček” Šipoši je však nesmierne usilovný podvodník. Podvod s naftou vymyslí a uskutoční veľmi promptne. Druhé dejstvo sa člení na tri obrazy a scéna je riešená paralelne v dvoch kontrastných priestoroch. Prvý obraz sa odohráva v kancelárii, kde horúčkovo realizuje svoj podvod Oskar Šipoši. Druhý vo väzenskej cele, kde sa ocitá vplyvom intríg Ondrej Píšťalka, akýsi menej pasívny variant Jožka Púčika. Ten si totiž presne uvedomuje svoju situáciu a v treťom obraze z nej aj vyvodí konzekvencie. Prichádza za Oskarom a uznáva „majstrovstvo svrčkov”:

PÍŠŤALKA: Omyl, jedine svrčkovia a ja skladám klobúk pred tebou, si majstrom.

OSKÁR: No, no, akože to?

PÍŠŤALKA: Tak, že budem kráčať v tvojich šlapajach, milý bratanček.

OSKÁR: Nerob to, nekráčaj.

PÍŠŤALKA: (Elegantným gestom napodobní Oskára.) Tvoja škola zvíťazila.

OSKÁR: Aké sú to reči?

PÍŠŤALKA: Naše svrčkovské. (Elegantne.) Bolo mi potešením stretnúť sa s tebou, do skorého videnia. (Von.)

Podvod s naftou vyjde najavo, pričinní „svrčkovia” sú potrestaní a zahanbení, didaktizmus správnej bájky završuje celú hru zborovou recitáciou.

Z „vojnových” hier je najzaujímavejšou *Komédia* (1944), v ktorej Stodola najširšie uplatnil kompozičný princíp divadla v divadle a rozvinul problematiku dramatickej tvorby. Hra má podtitul: „Divadelná skúška v troch dejstvách” a predstavuje zaujímavý experiment. Odohráva sa tesne pred vojnou, v 30. rokoch 20. storočia. Celá je nesená snahou ukázať „ako vzniká divadlo”. Autor ústami svojej postavy Direktora vyslovuje zaiste aj svoje vlastné ambície, pravda s nevyhnutným stodolovským ironickým podtónom: „... aby to bola hra, akej tu ešte nebolo. Čo to má byť, sám neviem”. Dramatizované zamyslenie sa nad vlastnou tvorbou je súčasne aj jej problematizovaním. Spojené je s neodmysliteľnou polemikou s kritikou, s úvahou o vzťahu k divákovi a i s úvahou o „cieli” divadla. S príznačnou iróniou sa tu útočí na vkus ľudí, ktorých bavia „pästiarske a býčie zápasy”. Dokonca sa v nej stretne s veľmi presnou víziou budúcnosti divadla, ktorou je dobová predstava muzikálu:

REŽISÉR: Ó, to publikum, bohyňa Tália, čo bude zo sveta. Darmo je, prežívame krízu drámy, tento druh je prekonaný, zostarel, musíte hľadať nové formy. Nechcem byť prorokom, ale sa dožijeme, že divadlo Tália bude dávať drámy s varietnými vložkami.

V súvislosti s touto hrou sa najvýraznejšie prejavuje Stodolova spriaznenosť s Luigim Pirandellom, dokonca postava redaktora a divadelného kritika Filoména Prievalca v replike spomenie jeho meno (3. dejstvo, tretí výstup):

FILOMÉN (odtiahne Soňu nabok): Prosím ťa na chvíľku. To, čo si ty spravila, bolo vyumelkované, literárna literatúra, a toto ajhľa je skutočnosť. Veď komédiu s takýmto umelým zvratom by si ani Pirandello nebol trúfal napísať.

Stodola prevzal z Pirandellových hier *Šesť postáv hľadá autora* a *Každý má svoju pravdu* princíp obnaženia dramatickej formy, aby takto mohol konfrontovať životnú pravdu so zobrazením skutočnosti, najmä so zreteľom na rozdielnu povahu zobrazenia v jednotlivých dramatických žánroch. V tejto hre nejde o jednoduchú kompozíciu hry v hre, ale o demonštrovanie zložitého spôsobu tvorby dramatického a širšie i umeleckého diela vôbec. Najvýraznejšie dominuje v hre *Komédia* Stodolova satira na prvoplánové písanie „ako zo života“. Každé dejstvo *Komédie* prezentuje iný pohľad na základný príbeh a predstavuje polemiku s predchádzajúcim spracovaním. Soňa je autorkou prvého dejstva novej hry, ktorou sa má otvárať nová budova divadla a má to byť senzácia, niečo, čo „tu ešte nebolo“. Druhé dejstvo má napísať divadelný kritik a redaktor Filomén Prievalec, v treťom dejstve si „zahrajú“ sami seba skutočné postavy, ale v kriklavých operetných kostýmoch. Hlavnými problémami, ktoré sa tu pertraktujú, sú tradičné témy a ich prehodnocovanie, dramatické postavy a ich „reálne“ vzory, tradičné motívy a zápletky a ich funkčné využitie (vražda nepohodlného manžela).

Po druhej svetovej vojne reflektuje Stodola aktuálne zážitky v nej v hre *Básnik a smrť* (1946). V dosť neprehľadných situáciách bojov medzi partizánmi a fašistami sa pohyujú dvaja bratia: básnik a partizán Martin a zradca Gustáv. Medzi nimi Milica, Gustávova manželka, ktorá však milovala Martina, kým nezmizol. V personifikovanej podobe tu vystupuje Smrť, ktorá „hlúpou náhodou“ skosí Martina, povstalca a básnika. V prepracovaní zo 70. rokov autor hru čiastočne dejovo sprehľadnil, vymenil mená osôb a nazval ju *Zahučali hory* (1974). Ďalšia povojnová hra *Kde bolo, tam bolo* (1947) poetikou nadväzuje na hry –podobenstvá. Je to však málo úspešný pokus pokračovať v kritike súčasných spoločenských pomerov práve týmto smerom. Dej sa odohráva kdesi v Číne, vo fiktívnej Arkádii, ale násilne ironizovaná problematika je domáca. K posledným dramatickým dielam Ivana Stodolu patria historické hry *Ján Pankrác* (1958, inscenácia 1949) a *Pre sto toliarov* (1958). Prvá čerpá z dejín Liptovského Mikuláša

a pomerne neprehľadne zobrazuje boje o moc medzi Huňadyovcami, Jánom Jiskrom a poľským veľmožom Komorovským v 15. storočí v Uhorsku. V autorskej poetike Ivana Stodolu neprinášajú nič nové.

V 20. a 30. rokoch minulého storočia Stodolove hry podstatne prispeli k pozdvihnutiu úrovne slovenského profesionálneho divadla, lebo mu poskytovali relatívne kvalitný domáci repertoár s aktuálnou tematikou. V svojich hrách do istej miery uplatnil aj moderné tvorivé postupy, hoci nebol natolko inovačný a experimentátorský ako Vladimír Hurban Vladimírov či Július Barč-Ivan. Stodolove hry však boli divácky vďačné a inscenačne úspešné. Spolupracoval so všetkými významnými režisérmi svojej doby (Janko Borodáč, Ján Jamnický, Jozef Budský) a mnohé premiéry boli kultúrnymi a divadelnými udalosťami. Jeho hry mali aj medzinárodný ohlas, boli preložené okrem češtiny aj do francúzštiny, maďarčiny, nemčiny, ruštiny a iných jazykov a hrali sa v zahraničí. Viaceré hry sa stali predlohou pre filmové scenáre, boli sfilmované alebo adaptované pre televízne inscenácie. Podľa historickej drámy *Kráľ Svätopluk* vzniklo libreto opery Eugena Suchoňa *Svätopluk*.

Ivan Stodola bol predovšetkým dramatikom, ktorý ako jeden z prvých už mal možnosť tvoriť predovšetkým pre profesionálne divadlo. Ako prvý formoval slovenskú spoločenskú komédiu, modernú slovenskú historickú hru (ako nasledovník najmä Jozefa Gregora Tajovského), hoci ešte v mnohom ňho pretrvávajú znaky dramatiky predchádzajúcich období, keď boli texty hier určené pre ochotníkov, neprofesionálov. „Ochotnícke” východiská sa mu darilo najvýraznejšie prekonávať v spoločenských komédiách, ktoré v jeho tvorbe prevládajú a predstavujú v nej líniu s najvýraznejšou vývinovou kontinuitou. Chápať však Stodolu len ako autora reflektujúceho tradičné postupy, by bolo nielen ochudobňovanie samého autora, ale aj profilu slovenskej medzivojnovnej dramatiky. Vo viacerých hrách sa ňho prejavuje tendencia po tematickej inovácii, v niektorých spojená aj so snahou inovovať, ba až experimentovať na úrovni tvorivých postupov. Nájdeme tu „znásobenú sémantizáciu reality”¹⁰, čiže

zdôrazňovanie viacerých významových plánov v dramatickom texte. Zjavný a všeobecne uznávaný „pirandelizmus“¹¹ sa uňho prejavuje vo vplyve na dramatickú techniku, vo využití tzv. dvojitého priestoru i aplikáciou kompozičného princípu hry v hre.

Poznámky

- ¹ BOOR, Ján: *Ivan Stodola a zahraničná dráma*. In: *Etické a estetické v slovenskej dramatičke*. Bratislava: Slovenská teatrologická spoločnosť 2000, s. 29.
- ² STODOLA, Ivan: *Bolo, ako bolo*. Bratislava: SVKL 1965, s. 174.
- ³ PAŠTEKA, Július: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku*. Bratislava: NDC 1998, s. 424.
- ⁴ STODOLA, Ivan: c. d., s. 180.
- ⁵ STODOLA, Ivan: c. d., s. 178; PAŠTEKA, Július: c. d., s. 421.
- ⁶ PAŠTEKA, Július: c. d., s. 423.
- ⁷ *Drámy Ivana Stodolu citujem podľa vydania: Súborné dramatické dielo I*. Bratislava: Divadelný ústav 2005.
- ⁸ KROČANOVÁ, Dagmar: *Ivan Stodola*. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha, Libri 1999, s. 411–413.
- ⁹ STODOLA, Ivan: c. d., s. 201.
- ¹⁰ PAŠTEKA, Július: c. d., s. 422.
- ¹¹ PAŠTEKA, Július: *Ibidem*, s. 423.

Literatúra

- BROCKETT, Oscar G.: *Dějiny divadla*. Praha: nakladelství Lidové noviny 1999.
- Etické a estetické v slovenskej dramatičke*. Bratislava: Slovenská teatrologická spoločnosť 2000.
- FISCHER-LICHTE, Erika: *Dejiny drámy*. Bratislava: Divadelný ústav 2003.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Ivan Stodola*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 3*. Bratislava, Univerzita Komenského 2004, s. 5–17.
- KROČANOVÁ, Dagmar: *Ivan Stodola*. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha, Libri 1999, s. 411–413.
- PAŠTEKA, Július: *Luigi Pirandello, prozaik a dramatik*. In: Pirandello, Luigi: *Šesť postáv hľadá autora. Henrich IV*. Bratislava: SVKL 1963, s. 231–265.
- PAŠTEKA, Július: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I*. Bratislava: NDC 1998.
- PAŽITKA, Mikuláš: *K talianskej dráme našich čias*. In: *Moderná talianska dráma*. Bratislava: Tatran 1967, s. 373–379.
- PIRANDELLO, Luigi: *Ako predtým, lepšie ako predtým*. In: *Moderná talianska dráma*. Bratislava: Tatran 1967, s. 173–245.
- PIRANDELLO, Luigi: *Každý má svoju pravdu*. Bratislava: LITA 1992.
- PIRANDELLO, Luigi: *Šesť postáv hľadá autora*. Bratislava: SVKL 1963.
- RAMPÁK, Zoltán: *Ivan Stodola*. In: *Dejiny slovenskej literatúry V. Literatúra v rokoch 1918–1945*. Bratislava: Veda 1984, s. 379–390.
- RAMPÁK, Zoltán: *Dráma, divadlo, spoločnosť*. Bratislava: Tatran 1976, s. 214–223.
- Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava: Kalligram 2005.
- STODOLA, Ivan: *Básnik a smrť*. Liptovský sv. Mikuláš: Tranoscus 1946.

STODOLA, Ivan: *Bolo, ako bolo*. Bratislava: SVKL 1965.

STODOLA, Ivan: *Divadelné hry I-III*. Bratislava: SVKL 1956.

STODOLA, Ivan: *Smutné časy, smutný dom*. Bratislava: Tatran 1969.

STODOLA, Ivan: *Súborné dramatické dielo I*. Bratislava: Divadelný ústav 2005.

Summary

Realism and Modernism in Ivan Stodola's Dramatic Works

Ivan Stodola was a playwright who wrote his plays especially in the first half of the 20th century. He was also one of the first playwrights who had the opportunity to write for a professional theatre. His work established a pattern in Slovak social comedy and modern historical plays, in which he continued the achievements of Jozef Gregor Tajovský. His plays, to a large extent, contain elements of previous drama, which was written mostly for amateur theatre. Stodola managed to overcome this amateur background, especially in his social comedies, in which he shows a remarkable progress and continuity. However, it would be a simplification to perceive Stodola only as an author using traditional approaches. This would also simplify our perception of drama in the inter-war period. Many of Stodola's plays show the effort to innovate the theme and the composition of drama. One finds multiple realities in his plays that emphasize several meanings of a dramatic text. The obvious and often noted influence of L. Pirandello can also be found in Stodola's usage of double dramatic space, as well as the motif of a play within a play in the composition of his works.

Názory na román v období romantizmu

V slovenskej literatúre obdobia romantizmu má výrazne dominantnú pozíciu poézia, ale postupne sa začína rozvíjať aj próza a vzniklo aj niekoľko pokusov teoreticky reflektovať tento literárny druh, pričom pozornosť sa sústredila na najväčší prozaický žáner – román.

Prvý sa o románe, aj keď len veľmi okrajovo, vyjadril Ľudovít Štúr vo svojich prednáškach prednesených v prvej polovici štyridsiatych rokov 19. storočia študentom bratislavského lýcea. Nebudeme robiť analýzu Štúrovej literárnoestetickkej koncepcie v prednáškach, literárni historici im venovali dostatok pozornosti, len stručne pripomenieme, že Štúr, filozoficky, v názoroch na dejiny i na umenie inšpirovaný Heglom, ktorého si prispôsobuje, prichádza v nich s hierarchizovaným systémom umení, v ktorom je, rovnako ako u Hegla, na najvyššom stupni poézia, charakterizovaná ako „*objatie hmoty a ducha v slovách*”¹. Využívajúc tri Heglove základné formy umeleckého krásna – symbolickú, klasickú, romantickú – člení potom poéziu na štyri vývinové fázy, pridávajúc k trom heglovskej proveniencii štvrtú slovanskú, ktorá má byť vyvrcholenie, „dovršenie všetkých predošlých. Bude poézia naša objatie ducha uvedomeného s celou prírodou, ktorá je jeho symbolom ... *poézia taká bude poéziou poézie ...je a bude harmóniou sveta*”². Štúr vo svojej vizionárskej koncepcii, ktorá nemala oporu v realite, používa pojem poézia v dvoch významoch: v širokom zmysle ním chápe celú literatúru – pojem literatúra ani nepoužíva – ale má aj užšie chápanie poézie ako veršovanej produkcie. Próze v svojich prednáškach venoval málo pozornosti a nedocenil ju. Podľa jeho názoru „delí sa teda próza od poézie podstatne”³, pričom ju charakterizuje ako „vypočítanie predmetov, pomyslov a všetkého podľa vonkajškosti, jakovosti, času a tak ďalej; bo skutočne v týchto kategóriách budú len pomysly jeden od druhého odvislé – a za to tu prestáva poézia. Bo poézia je

slobodná”⁴. L. Čúzy vo svojej analýze Štúrových prednášok poznamenáva, že „Štúr nikdy nebude mať k próze výhrady formálneho charakteru, vždy pôjde o kritiku obsahovej stránky tohto literárneho druhu.”⁵ Práve prevaha predmetnosti prózy na úkor duchovnosti spôsobuje podľa Štúra jej nedostatočnú „poetickosť”, teda umeleckosť, čo ešte jednoznačnejšie zaznie pri formulácii vzťahujúcej sa práve k žánru románu: „Toto zobecnenie ducha, obecného života predstavovanie – alebo radšej zníženie umenia – je vyvedené v *románe a novele*, v ktorých on už nič inšie, len samú obecnosť predstavuje; tým sa ale umenie jako umenie zohavuje – a končí!”⁶. Hegel, ktorý inšpiroval Štúrova koncepciu, síce tiež hovorí, že románu chýba pôvodný básnický stav sveta, z ktorého vyrastá epos, a že „román v moderním smyslu predpokladá skutočnosť, ktorá je již *prozaicky* urovnána, a na této půdě potom dobývá pro poezii její stracená práva, pokud je to za těchto předpokladů možné”⁷, ale Štúrova formulácia je tvrdšia, prakticky vylučujúca román z umenia. Štúrove formulácie zároveň prezrádzajú nevykryštalizovanosť jeho žánrového povedomia v dnešnom chápaní. Keď hovorí o romantických povestiach, označí ich v zátvorke ako romány, ale príklady pri nich uvedené sú drámy a epos.⁸

Štúrove prednášky sa pokladajú za akúsi teoretickú bázu⁹ pre jeho knihu *O národných povestiach a piesňach plemien slovanských* (1853). Podstata jeho pohľadu na prózu sa v nej nemení, ale je konkrétnejší, hovorí o aktuálnej situácii v západných literatúrach a ešte viac vystúpi do popredia jeho opozícia voči Západu. Román a novela, patriace podľa neho svojou podstatou k romantickému básnietvu, „hodia sa ku zveličeniu obecných a ledajakých tých smerov, snáh a skutkov na Západe, uznať sa musí, výborne”¹⁰, pričom je v logike jeho koncepcie, že ak slovanské básnietvo má byť novou fázou vývinu, „zahľavením a dovršením všetkých predchádzajúcich”¹¹, tieto žánre nie sú preň vhodné. Ich rozmach – „skoro celé písomníctvo západné utieklo sa teraz do samých románov a noviel”¹² – hodnotí moralizujúco, je preňho výrazom „skazenosti západnej” ohrozujúcej „náš svet”. Pri konkrétnom

odvolávaní sa na západoeurópsku románovú produkciu sa limituje v podstate na dobovo módnny typ románu – fejtón, pričom uvádza mená Eugena Suea a George Sandovej, nerobiac medzi nimi nijaký kvalitatívny rozdiel, a po výpočte celého radu „skazeností“ konštatuje, že „idey pikantné pod ich náčelníctvom ... zaplavili teraz písomníctvo francúzske, z veľkej čiastky už i nemecké i druhých západných národov“¹³ .

Práve Sueovi je venovaný príspevok, ktorý v roku 1846 vyšiel v levočskom študentskom zábavníku *Živuoť* bez uvedenia mena autora pod názvom *Veční Žid od Eugena Sue*. Príspevok vyšiel v čase, keď Štúrove prednášky boli už dobre známe aj v levočskom prostredí, ale pred publikovaním jeho knihy *O národných povestiach a piesňach plemien slovanských*. Príspevok a jeho časové situovanie je zaujímavé z dvoch dôvodov - tak pre pozíciu, ktorú zaujal neznámy autor k žánru románu, ako aj pre výber diela, o ktorom informuje. Na rozdiel od Štúrovho názoru z prednášok, že román je znížením umenia, pretože „len samú obecnosť predstavuje“, v úvode príspevku zo zábavníka *Živuoť* sa žáner románu hodnotí vysoko pozitívne, čím vlastne polemizuje so Štúrom bez vyslovenia jeho mena: „krásno je určēja románu“. Za „určēja“, teda poslanie, funkciu sa tu pokladá nielen zábavnosť, ale aj to, že sprostredkúva určitý druh poznania, „poučuje o tom, na čo bi človek študovaním philosophii neprišieu“, a predovšetkým sa zdôrazňuje, že je subjektívnym sebaujavením tvorcu, ktorý „chce podľa presvedčēja svojho misljenki duše svojej v obrazoch svetu podat“, „v ňom sa ukazuje duch puovodcu“¹⁴, pričom sa mu priznáva aj právo na veštenie budúcnosti. Práve toto posledné viedlo ku kuriózne interpretácii Sueovho románu. V siedmich dedičoch veľkého bohatstva vystupujúcich v románe *Večný žid* vidí autor príspevku sedem slovanských kmeňov a v jezuitoch, ktorí dedičov prenasledujú a zapríčiňujú ich smrť, vidí ničiteľov Slovanov, takže Sue podľa neho predpovedá smrť Slovanstva, čím sa stáva zavrhnutiahodným, lebo Slovania už majú „božím rozkazom a určením sveta predpovedaní živuoť“¹⁵. Z tejto mystifikujúcej interpretácie zreteľne cítiť mesianistickú orientáciu jej autora. Zároveň je

dokladom toho, že módna európska románová produkcia k nám prenikala pomerne rýchlo. Príspevok vznikol rok po vydaní Sueovho románu a bol prvou reakciou na dielo tohto autora u nás. Štúr ho explicitne spomína až v knihe *O národných povestiach a piesňach plemien slovanských* o sedem rokov neskôr, ale ešte pred ním mu veľkú pozornosť venoval Ludovít Kubáni.

Kubániho séria siedmich úvah o románe z roku 1852, štylizovaná ako listy Pavlovi Dobšinskému, je v našom romantizme jediným pokusom koncepcne sa vyjadriť v takom širokom rozsahu k problematike prózy a špeciálne románového žánru.

Skôr než Kubáni začne v prvom liste predkladať svoje názory na román, udrie do očí nápadná rétorická sebaštylizácia autorského subjektu ako subjektu romantického. Prosté oneskorenie odpovede na Dobšinského list zdôvodňuje svojou dvojpolovosťou či rozorvanosťou, prezentujúc sa ako „agato i kakodaemon, anjel a diabol zliaty v jednu bytnosť“, ktorý v čase zdvihu „kládol by Tatry na Tatry“ a v momentoch slabosti je „tôňa bez ducha, ničomný bonviván, somnambulista vodne, polnočný duch na poludnie“¹⁶. Podobný štylizačný prvok je aj v závere posledného listu, kde sa týka vzťahu autora k nemenovanej „osobe, ku ktorej ma nešťastný osud púta, ktorá mi je i dobrodinec i ničiteľ, i anjel i diabol, i nebo i peklo“¹⁷. Rámcovanie literárnych úvah takýmto štylizovaným subjektívnym prvkom je silno príznakové a svojím spôsobom indikuje aj to, ako budú orientované jeho literárne názory.

V charakteristike žánru, ktorú Kubáni predkladá v prvom liste, je dôraz na napätí, kontrastnosti, rozorvanosti postáv, ich konflikte so svetom. Aktuálny román podľa neho necharakterizuje tichý pokoj, ktorý nastane po víťazstve nad zlobou sveta, ale „vyprávanie práve toho boja, ktorý básnikom vystavené osoby nielen samy so sebou, s jich naruživosťami, ale s celým jak vnútrným tak i zevnútrným svetom, s okolnosťami jich pútajúcimi, so zlobou ľudskou jim úklady atď. strojajú vedú“¹⁸. K tomuto všeobecne romantickému základu pridáva ďalšiu kategóriu, v ktorej vidí cieľ románu, a tou je

mravná tendencia, zámer autora „aby niečo na mravy, spôsob žitia atď. účinkujúceho napísal“¹⁹. Práve v preferovaní tendenčnosti, či priam v jej postulovaní možno hľadať dôvod, prečo autori, ktorých si pre svoje úvahy vyberá, patria napospol do sféry literatúry masového konzumu (i keď do viacerých jej línii), Kubáni ich však nahliada ako vrcholy dobového románu. Píše o Bulwerovi, Sueovi, Dumasovi, Zschokkem, Spindlerovi, pričom autori, ktorí k dobovému európskemu vrcholu skutočne patrili, najmä autori realistickej orientácie, sú mimo jeho zorného uhla.

Ďalšou požiadavkou, bez ktorej sa podľa Kubániho dobrý román nezaobíde, je obžiť „človeka mravnej tendencii... prenikajúcim dechom národného rázu a typu“²⁰. Literárne dielo je teda chápané ako výraz národného charakteru, pričom Kubáni sleduje v podstate známe stereotypy. Zasmušilosť, moróznosť Angličanov je podľa neho základom „prílišnej citlivosti, melanchólii, dumnej hrôzy, temného opovržovania s životom, nadprirodzenej prísnosti bez všetkého humoru“²¹ v anglických románoch; prítomnosť „hravého humoru, milostnej ľahkomyslnosti,... sladkej živej excentricnosti“²² vo francúzskych románoch vidí podmienenú živostou Francúzov prirovnaných k sangvinicko – cholerickému rozpustilému šuhajovi; nemecké romány sú mu „amalgám tajných orientálnych vied a scholastickej filozofie“, lebo „germánskeho národa ráz nosí na sebe typus nadprirodzenej suchej teórie“²³. V slovanských románoch nachádza jednak prvky všetkých troch predošlých, ale zároveň sú podľa neho „verný zosobňovateľ tej fázy národného vývinu, ktorá zvestuje širokému svetu začínajúci sa život jedného veľkého národa“ a v prirovnaní sú mu „pätnásťročná, najhlbších citov, najlepších úmyslov schopná, nevinná, krásna devica“ a „osemnásťročný mladík, ktorý prvý raz pozrel sokolitým zrakom vôkol seba, ... ktorý začal spoznávať svoje určenie v ohľade na človečenstvo“²⁴.

Pasáže venované jednotlivým autorom začína Kubáni práve takýmito autora s národným typom stotožňujúcimi charakteristikami, národné pritom vníma ako predstupeň ku kresťansko-človečenskému.

R. Chmel²⁵ predpokladá možný nemecký prameň Kubániho názorov, pričom ako nezanedbateľné a obmedzujúce sa mu javí, že Kubáni si nevšimol ruskú, maďarskú, poľskú či českú dobovú produkciu. Cudzí zdroj nemožno vylúčiť, ale z Kubániho textu je zrejmé, že rozloženie pozornosti na štyri, resp. tri plus jedna národné literatúry bolo zámerné, nešlo mu o kompletný popis situácie žánru románu vo všetkých literatúrach, ale o určitú jeho koncepciu. Podľa jeho typológie tvorí románová literatúra ostatných národov „len priechody a akoby lavičky z jednej románov školy do druhej“²⁶ a zároveň sústredenie sa na štyri literatúry pripomenie Štúrovo fázovanie vývinu poézie s vrcholnou slovanskou fázou, pričom však Kubániho názory vyslovené v listoch majú výrazne mesianistickú dikciu, čo je markantné najmä v poslednom liste, týkajúcom sa slovanského románu.

Začína Edwardom Lyttonom Bulwerom – ako jediným reprezentantom anglickej literatúry – ktorý ho uspokojuje relatívne najmenej, a už pri ňom naznačuje svoj rebríček. Bulwer ho „zabával, rozplameňoval“, ale nevyvolával v ňom „také hlboké pocity ako Sueove alebo Zschokkeho výtvyry“. Dôvod Bulwerovej prostrednosti nachádza v tom, že „Bulwer súc esquireom a baronettom, nevykročil nikdy veľmi vysoko, lež nestúpil ani veľmi hlboko z tohto sociálneho stanoviska svojho“²⁷. Východisková morálna tendencia tu nadobúda podobu sociálnej, ktorá je ďalej jedným z rozhodujúcich hodnotových kritérií Kubániho. S tou v jeho chápaní prichádza naplno Eugeène Sue, ktorý mu je „plastický gigant“ čerpajúci nie „z tajomných, nadprirodzených svetov“, ale „zo skutočného spoločenského života“, jeho diela sú „obrovských tendencií romány“, prinášajú „smelú armádu sociálno-kresťanských myšlienok“, sú dokonalé aj v spôsobe ich stvárnenia, lebo „pre socialistické myšlienky... neobyčajné šaty utkať vedel... z pestrých bariev“, ale „škoda, že nad jeho myšlienok hrdinským mužstvom *neveje celého sveta zástava, hiba francúzsky tricolor*“²⁸. Tieto formulácie prezrádzajú, ako Kubáni napasúva Suea do svojej mesianisticko-romantickej koncepcie, kde sú pojmy národ – kresťanstvo – človečenstvo hierarchicky

odstupňované, pričom Sue mu predstavuje akýsi predstupeň k dokonalosti, ktorú dosiahne až „slovanský pretvorovateľ terajšej románovej spisby”, ktorý „v kresťanstva plášti súc zaobalený sám sebou bude musieť hlásať pravidlá a city človečenskosti”²⁹.

Kubániho názory, najmä pokiaľ ide o Suea a Zschokkeho, sú do istej miery štylizované ako polemika s P. Dobšinským. Kým pre Dobšinského bol Sue „mravokaziteľom”³⁰ a ak pripomenieme, že z podobných dôvodov bol neprijateľný aj pre Štúra, podľa ktorého zaplavil francúzske písomníctvo pikantnosťami, a negatívny bol aj postoj anonymného autora príspevku o Sueovom románe *Večný žid* v rukopisnom časopise levočských študentov *Živuot*, tak Kubáni polemizoval s názorom u nás prevládajúcim. Zschokke bol naopak v našom kontexte prijímaný pozitívne najmä cez jeho v duchu Pestalozziho teórií didaktizujúcu *Zlatnicu*, ktorej preklad vyšiel v roku 1847 ako prvý preklad nákladom Tatrína, a podľa Dobšinského má byť vzorom slovanským románopiscom.

Sue ako najvýznamnejší predstaviteľ románu – fejtón, vychádzajúceho na pokračovanie v novinách, vyvolal v celoeurópskom kontexte búrlivý ohlas nadšenia i odporu. Kým však u nás bolo jeho odmietnutie najmä moralizujúce, vo svete sa argumentovalo aj inak. Napr. Marx s Engelsom mu v *Svätej rodine* venovali niekoľko desiatok strán, kde zo svojho ideologického stanoviska podrobili kritike práve reformisticko-socialistické idey, ktoré tak fascinovali nášho Kubániho³¹, Belinskij mu v recenzii vyčítal okrem iného melodramatizmus, neprirodenosť, nevyváženosť postáv³². Sueova sociálna kresba, i keď rozširuje škálu sociálnych vrstiev, o ktorých píše, nesmeruje k typu realistického románu, Kubánimu vyhovovala pre romantický základ jeho vlastnej osobnosti i tvorivého typu a zároveň prinášala isté uspokojenie pre jeho sociálnu vnímavosť vyvinutú aj vzhľadom na životné peripetie.

V zmysle Kubánim nastavených kritérií hodnotenia je druhým ním charakterizovaný francúzsky autor Alexander Dumas podstatne nižšie než Sue. Predstavuje ho ako obľúbeného spisovateľa svojej adolescencie, keď „o tendenčných

myšlienkach ešte ani pochopu nemal³³. Na Dumasovi mu tak zostáva príťažlivá zábavnosť, ktorú tomuto autorovi ostatne neupiera ani moderný kritik, ten však hovoriac o jeho D'Artagnanovi zároveň dodáva, že „zatímco nás bavil (a na velice slušné úrovni) svými dobrodružstvými, nevšimli jsme si, že autor nám vlastně o něm nic neřekl a že dobrodružství, která prožíval, *ho vůbec nedefinovala*... mohla se odehrávat stejně tak dobře na španělském královském dvoře, jako o několik let později na dvoře Napoleonově, stačilo by nepatrně pozměnit pár maličkostí a zápletka by dokonale fungovala³⁴. Kým U. Eco ukazuje, že Dumasove postavy sú topoi, Kubáni dôverčivo prijíma ich historickosť, vníma ich ako typy, sú to preňho „postavy v ohľade na typus tých století a toho času opravdivô non plus ultra³⁵.

Positívami nešetří Kubáni ani pri Zschokkem, i keď spochybňuje Dobšinského názor, že práve on má byť vzorom pre slovenských spisovateľov. Člení jeho tvorbu na dve línie, oceňujúc vyššie tú, ktorá sa vzťahuje k ľudovým vrstvám, kde je autorovi „ukazovateľ cesty sám skutočný život” - pripomíname, že s touto kategóriou ako hodnotovo signifikantnou operoval aj pri Sueovi. V druhej línii s námetmi „z krajov nadprirodzených, z krajov sentimentality³⁶ Zschokke podľa Kubániho neodolal svojmu germánskemu pôvodu, preto ho nahliada ako prostredníka medzi germánskym a francúzskym románom a nie ako sprostredkovateľa medzi germánskym a slovenským románom. Hierarchický prechod od národovca k svetoobčanovi sa u Zschokkeho nezrealizoval, pričom Kubáni v intenciách svojej koncepcie znovu pripomína, že kresťanský socializmus, t. j. čisté človečenstvo sa ešte len vyvinie, a to zo Slovanstva.

Druhý nemecký autor Karl Spindler je prezentovaný ako typický nemecký národný románopisec, čo podľa Kubániho má svoju pozitívnu stránku v tom, že zostal verný charakteru svojho národa, na druhej strane to Kubáni vníma ako obmedzenie, pretože autor sa ocitá v ríši nadprirodzenej sentimentality, ktorá má na život malý vplyv, „jeho romantika má ... mnohé krásy, lenže čože, ona nespraví žiadneho účinku na slovenskô srdce³⁷.

Kým Kubáni pri všetkých inonárodných autoroch, ktorí boli predmetom jeho úvah, uvádzal jednoznačne žánrové označenie román a románopisectvo, Jána Kalinčiaka predstavuje ako rozpravopisca, teda prozaika, hovorí o jeho rozpravách, poviestkach. Možno to pokladať za prejavenie zmyslu pre žánrové špecifiká, pretože dovtedy publikované Kalinčiakove prózy patrili skutočne skôr k menším a stredným žánrom. Kalinčiak je pre Kubániho prvým slovenským prozaikom, pričom zdôrazňuje jeho nezávislosť od všetkých troch predstavených románových škôl. Jeho národnú originalitu nachádza v dobrom pochopení myšlienky Slovanstva, v spôsobe rozprávania i v hrdinoch jeho próz, pričom dodáva, že „vedel i to dobre, že je myšlienka národnosti len lojtrička, po ktorej sa do neba kresťansko-človečenských smerov dostať možno“³⁸. I keď táto formulácia nesie jasnú pečať Kubániho koncepcie, podľa ktorej je Slovanstvo určené preniknúť k čistému človečenstvu, dalo by sa uvažovať aj o možnosti čítať ju ako špecifikáciu Kalinčiakovho autorského typu oproti Hurbanovmu, ktorého však Kubáni nespomína. Kalinčiak podľa Kubániho znesie konfrontáciu s inonárodnými autormi, vidí v ňom slovenského Dumasa. Tohto francúzskeho autora, ako vieme, hodnotil však nižšie než Suea, ktorého obdobu zatiaľ v slovenskej literatúre nenachádza, čím vlastne nepriamo vymedzuje aj Kalinčiakovu pozíciu.

Záverčnú úvahu *Ural slovenského rozpravopisectva* orientoval Kubáni na budúcnosť slovenskej prózy, mesianistické východiská sú v nej najvýraznejšie. Uznáva prínos románovej tvorby každého národa, ale na otázku „Ktorá zo spomenutých rôznonárodných rozpravopisných poézii spasí človečenstvo s ohľadom na jeho pozemský duchovný život?“³⁹, odpovedá jednoznačne, že tak ako vo všetkých iných odboroch „i v rozpravopisnej poézii ... tento Európu prepородiť majúci, v slovách vedy a vidy stelesnený, v myšlienkach kresťanstva kúpaný a nimi napájaný duch človečenskosti pôjde z nás všetkých Slovanov a bude účinkovať, pôsobiť skrze nás všetkých“⁴⁰

Ďalej už Kubáni uvažuje o konkrétnejšej podobe budúcej slovenskej prózy. Nastoluje otázku voľby spoločenského prostredia, z ktorého majú autori čerpať postavy budúcich prozaických diel, pričom vylučuje vyššie stavy a deklaruje potrebu „vstúpiť do nížin spoločenského sveta”, kde je „žriedlo, z ktorého pôvodno prirodzená života čistota a nevinnosť vytekáva”. Potom prechádza k problematike románovej látky, ktorú má slovenský románopisec najskôr hľadať „v minulom dejí germánsko-slovenských bojov” a až keď predstaví túto epochu, teda až po vytvorení žánru historického románu, príde na rad súčasnosť, „čaká naňho románové znázornenie terajšieho Európy špeciálneho položenia, v pomere na národnosť, viery, mravný život, atď.” Tu Kubáni znovu uvádza mená dvoch autorov, ktorých v predošlých úvahách hodnotil najvyššie, ale ktorých musí slovenský románopisec zároveň prekonať: „musí sa ukázať v skutočnosti – obrazotvornosti hlboký v pojemoch ako Sue, čistý, úprimný ako Zschokke, pritom ale oziarený svetomešťanstva, t. j. všečlovečenstva kresťanským nymbusom”⁴¹.

V úvode sme konštatovali ojedinelosť Kubániho pokusu koncepcne sa vyjadriť v takom rozsahu k žánru románu v období romantizmu. Tým, že úvahy neboli v svojej dobe publikované, stratila sa možnosť ich pôsobenia v literárnom procese pri formovaní dobového vedomia žánru. Je pravdepodobné, že by boli vyvolali značnú diskusiu. Sue, autor, ktorého Kubáni jednoznačne preferuje, je adresátom listov Dobšinským nahliadaný ako „mravokazitel”, odmieta ho aj Štúr a neznámy autor príspevku v časopise *Živuoť*. Pri nepublikovaní listov teda mohla zohrať úlohu aj autocenzúra.⁴² Nešlo však len o Suea. Kubáni svojimi názormi prezentovanými v listoch výrazne zmäkčil tvrdú antitézou Východ – Západ, ktorá bola vlastná v našom romantizme nielen Štúrovi.

Zároveň sa môže javiť prekvapivé, že autor známy častou vlastnej tvorby – najmä v krátkych žánroch prózy – skôr ako spochybňovateľ romantizmu, sa tu prezentoval ako stúpenec jeho mesianistickej línie. Dôvody identifikoval O. Čepan⁴³ vo vplyve levočského predrevolučného prostredia na Kubániho,

ako aj v priateľstve s Petrom Kellnerom–Hostinským, autorom mesianistického Vidboslovia. Mesianizmus, ktorého bol Kubáni len dočasným vyznávačom, sa v listoch o románe zvláštne kríži s literatúrou masového konzumu. Tá sa však práve kvôli ideologizujúcim prvkom v nej (sociálno-reformistickým, didaktickým) dala ľahšie napasovať do istej konštrukcie. Sueom je pritom Kubáni nefalšovane čitateľsky zaujatý. Sociálnosť, „skutočný život“, ktorý ho okrem iného na ňom fascinuje, bude mať však v jeho vlastnom prozaickom diele (v krátkych žánroch) inú podobu, podobu empirického zážitku a nepovedie k potvrdeniu ideológie, ale k pochybnostiam a dilemám.

Ján Kalinčiak, ktorého Kubáni označil za prvého slovenského rozpravopisca, je ďalší, kto sformuloval svoje názory na román, i keď až v čase doznievania nášho romantizmu, teda v čiastočne inej literárnej situácii. Jeho *Epilóg namiesto prológu k Orave* (1870), štylizovaný ako otvorený list Jankovi Matúškovi, je okrem objasnenia genézy románu *Orava*, na ktorý dostal od Matúšku námet, tiež obhajobou žánru románu, Kalinčiak ju však koncipuje inak než Kubáni. Neakcentuje ideológiu, ani morálnu tendenciu, konštatuje síce väzbu medzi národom a literatúrou, ale jeho vyjadrenie k tomuto vzťahu je striedme: „Každý národ má svoje básnictvo nielen čo sa obsahu, ale čo sa i formy týka.”⁴⁴. Jeho argumenty za román sú literárneho charakteru, týkajú sa výstavbových zložiek diela.

Pri pomenovaní žánru ešte pretrváva u Kalinčiaka terminologická nevyhranenosť. Pojem román chápe ako synonymum pojmu povest' a je preňho druhom poézie, pod ktorou rozumie celú literatúru, čo je blízke Štúrovmu chápaniu poézie, inak sú však ich názory na román (a nielen na román) diametrálne odlišné. Pokladá ho za najperspektívnejší žáner, pretože poskytuje autorovi najviac priestoru a voľnosti: „...sa doňho najviac vmestí a v ňom sa spisovateľ voľne pohybovať môže bez toho, že by sa musel na slabiky, rytmus a rýmy viazať”⁴⁵. Príťažlivá je preňho aj široká varieta žánrových foriem, ponúkajúca autorovi možnosť výberu, spomína historický, sociálno-psychologický, morálny, náučný román.

Jeho uvažovanie sa vzťahuje predovšetkým k historickému románu, keďže k nemu patrila nielen *Orava*, ktorej bolo „epilógom“, ale historický žáner dominuje v celej Kalinčiakovej tvorbe, a tak je úvaha aj rekapituláciou princípov vlastnej tvorby. Celá stať sa nesie v znamení dvoch myšlienok, ktoré sa navzájom podmieňujú. Je to odmietnutie tendenčnosti a požiadavka zachovať „typus veku a prúd zmýšľania, zvyku a snáh“⁴⁶, teda neskresliť obraz dobového života. Odmietnutie tendenčnosti je Kalinčiakovým diferenciačným znakom nielen vo sfére teoretických názorov, ale ním sa odlišuje aj typ jeho prózy od historickej prózy J. M. Hurbana a L. Kubániho, ktorej súčasťou je silný ideologický a aktualizčný prvok.

Pozícia histórie je v Kalinčiakovej koncepcii historického románu druhoradá, „je nie obrazom, ale len rámom“, spisovateľ „ňou ilustruje charaktery podľa svojej vlastnej lúbsti“. Dominantnými kategóriami sú pre Kalinčiaka dej a postavy, pričom uvažuje nielen o hlavných postavách, ale upozorňuje aj na strategickú funkciu vedľajších postáv pri dejových zvratoch: „musí a má byť hlavný sujet, okolo ktorého sa druhé osobnosti ako planéty okolo slnca pohybujú a krúčia. Nepatrné osobnosti často vplývajú v povesti na dej sám, hoci nie sú smerodajnými, bo je život ľudský taký, že koľko rás i tá najmenšia okolnosť alteruje dej.“⁴⁷

Pozornosť venoval Kalinčiak aj jazykovému plánu diela v požiadavke zachovávať „typus veku ...i vo výrazoch a slovách, kde toho potreba a kde sa to previesť dá“⁴⁸. Ide mu najmä o charakterizovanie postáv prostredníctvom ich rečového prejavu, pričom odkazuje na príklady z románu *Orava* (viacjazyčné prehovory postáv bežné vo viacjazyčnej krajine, zvyk používať prehnaté titulovanie pri oslovení).

Napriek tomu, že názorov na žáner románu, ktoré boli sformulované v štvrtstoročnom časovom oblúku nášho romantizmu, je kvantitatívne málo, predstavujú relatívne pestré názorové spektrum svedčiace o diferencovanosti slovenského romantizmu: od Štúrovho nedocenenia prózy vo všeobecnosti ako umelecky nižšieho prejavu a moralizujúceho odmietnutia dobového módného európskeho románu, najmä v jeho suevskej podobe, cez postoj neznámeho autora

v zábavníku *Živuoť* pozitívne hodnotiaceho žáner, ale mesianistickou optikou dez/interpretujúceho a odmietajúceho Sueov román, ku Kubániho zaujatiu sa za tento žáner i predošlými slovenskými hodnoteniami odmietaného francúzskeho spisovateľa s pokusom nájsť mu miesto v mesianisticky orientovanej koncepcii, až po Kalinčiaka, nahliadajúceho román ako najperspektívnejší žáner budúcnosti a zároveň odmietajúceho tendenčnosť a sústreďujúceho sa najmä na literárne kategórie (dej, postavy, jazyková rovina diela).

Vidíme, že uvedené úvahy o románe sledovali väčšinou dve línie: vyjadrovali sa k problematike románového žánru ako takého a zaujímali stanovisko k dobovému európskemu románu, hoci vo veľmi zredukovanej šírke záberu. Okrem Štúrovho sú všetky názory „prorománové”, čo korešponduje aj s faktom, že v literárnej praxi sa začína postupne rozvíjať próza – je príznačné, že dvaja autori analyzovaných úvah o románe boli prozaici - hoci žáner románu je u nás ešte stále „in statu nascendi”. Je tiež symptomatické, že z európskeho kontextu si úvahy všímali najmä autorov, ktorých diela patrili do kategórie literatúry masového konzumu, celkom obišli spisovateľov realistickej orientácie. Takýto prístup bol podmienený viacerými faktormi. Veľká celoeurópska dobová popularita románu pre masu, predovšetkým románu - fejtón, dovoľovala ľahšie sa s ním zoznámiť aj v našich podmienkach, ale súviselo to najmä s literárnou situáciou u nás, ktorá ešte nebola zrelá na prijatie realistického kódu písania, a s charakterom literárnej koncepcie konkrétneho autora úvahy. Tak napr. L. Kubániho ťažšie mohol osloviť Balzacov *Otec Goriot*, v ktorom sa napokon aj mladý Rastignac charakterovo láme a prispôsobuje pravidlám spoločnosti, než Sueove *Tajomstvá Paríža* s postavou k reformám inklinujúceho kniežata Rudolfa z Gerolsteinu, dostatočne uspokojujúce Kubániho potrebu sociálnej i mravnej tendencie, ktorú však u Suea nenachádzal Štúr, vidiaci v ňom len výraz západnej skazenosti, čím mu tento autor poslužil na potvrdenie tvrdej antitézy Východ – Západ, charakteristickej pre Štúrovu literárno-estetickú koncepciu.

Poznámky

- ¹ ŠTÚR, Ludovít: *O poézii slovenskej*. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 29.
- ² Tamže, s. 46.
- ³ Tamže, s. 31.
- ⁴ Tamže, s. 30.
- ⁵ ČÚZY, Ladislav: *Literárnoestetická koncepcia Ludovíta Štúra v prednáškach o poézii slovenskej*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa – Filozofická fakulta 2004, s.34.
- ⁶ ŠTÚR, Ludovít, c. d., s. 42.
- ⁷ HEGEL, Georg Wilhelm Friedriech: *Estetika. Svazek 2*. Praha: Odeon 1966, s. 285.
- ⁸ „... v poézii romantickej jako hlavné jednanie a predstavenie vystupuje: hnev a pomsta. Na tomto základe vytvorilo sa mnoho romantických povestí (romány). Za príklad môžu slúžiť: „Henrich III.” Od Shakespeara, Ariostov „Orlando Furioso”, „Don Carlos” Schillerov a tak ďalej.” ŠTÚR, Ludovít, c. d., s. 39.
- ⁹ Porovnaj: ČÚZY, L: C. d., s. 95.
- ¹⁰ ŠTÚR, Ludovít: *O národných povestiach a piesňach plemien slovanských*. In: ŠTÚR, Ludovít: *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok III*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1955, s. 38.
- ¹¹ Tamže, s. 40.
- ¹² Tamže, s. 38.
- ¹³ Tamže, s. 37–38.
- ¹⁴ *Věční Žid od Eugena Sue*. In: *Živuoť! Zábavník pre a od levočských Slovákov*. 1846, č. 28, s. 277. Faksimile. Martin: Matica slovenská 1974.
- ¹⁵ Tamže, s. 280.
- ¹⁶ Kubániho listy vydal Ján Vladimír Ormis v Litterariach VIII. Citujeme podľa tohto vydania. KUBÁNI, Ludovít: *Ludovít Kubáni o románe*. In: *Litteraria VIII*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1965, s. 216.
- ¹⁷ Tamže, s. 255.
- ¹⁸ Tamže, s. 217.
- ¹⁹ Tamže, s. 218.
- ²⁰ Tamže, s. 219.
- ²¹ Tamže, s. 219.
- ²² Tamže, s. 220.
- ²³ Tamže, s. 220.
- ²⁴ Tamže, s. 221.
- ²⁵ CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava: Tatran 1991, s. 75.
- ²⁶ KUBÁNI, Ludovít: C. d., s. 221.
- ²⁷ Tamže. s. 225.
- ²⁸ Tamže, s. 229.
- ²⁹ Tamže, s. 252.
- ³⁰ Tamže, s. 228.
- ³¹ Pozri: MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Svatá rodina*. In: MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Spisy. Svazek 2*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 15–232.
- ³² Pozri: BELINSKIJ, Vissarion Grigorievič: „*Parížske tajomstvá*”. *Román Eugena Suea*. In: BELINSKIJ, Vissarion Grigorievič: *Literárne súboje*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1961, s. 252–277.
- ³³ KUBÁNI, Ludovít: C. d., s. 232.
- ³⁴ ECO, Umberto: *Skeptikové a tešitelé*. Praha, Nakladatelství Svoboda 1995, s. 228 a 229.
- ³⁵ KUBÁNI, Ludovít: C. d., s. 234.
- ³⁶ Tamže, s. 238.

³⁷ Tamže, s. 244.

³⁸ Tamže, s. 246.

³⁹ Tamže, s. 250.

⁴⁰ Tamže, s. 251.

⁴¹ Tamže, s. 253.

⁴² Takúto možnosť pripúšťa aj R. Chmel. In: CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*, Bratislava: Tatran 1991, s. 75.

⁴³ ČEPAN, Oskár: *Významotvorný princíp Kubániho prózy*. In: *Ludovít Kubáni a próza romantizmu. Materiály z vedeckej konferencie 7. a 8. 5. 1982 v Levoči*. Gemerská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobote 1983, s. 25.

⁴⁴ KALINČIAK, Ján: *Epilóg namiesto prológu k Orave*. In: *Slovenská literárna kritika I*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1977, s. 199.

⁴⁵ Tamže, s. 199.

⁴⁶ Tamže, s. 200.

⁴⁷ Tamže, s. 199.

⁴⁸ Tamže, s. 200.

Literatúra

BELINSKIJ, Vissarion Grigorievič: *Parížske tajomstvá. Román Eugena Sue*. In: BELINSKIJ, Vissarion Grigorievič: *Literárne súboje*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1961, s. 252–277.

ČEPAN, Oskár: *Významotvorný princíp Kubániho prózy*. In: *Ludovít Kubáni a próza romantizmu. Materiály z vedeckej konferencie 7. a 8. 5. 1982 v Levoči*. Gemerská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobote 1983, s. 25–34.

ČÚZY, Ladislav: *Literárnoestetická koncepcia Ludovíta Štúra v prednáškach o poézii slovenskej*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta 2004.

ECO, Umberto: *Skeptikové a tešitelé*. Praha: Nakladatelství Svoboda 1995.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Estetika*. Praha: Odeon 1966.

CHMEL, Rudolf: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava: Tatran 1991.

KALINČIAK, Ján: *Epilóg namiesto prológu k Orave*. In: *Slovenská literárna kritika I*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1977, s. 195–200.

KUBÁNI, Ludovít: *Ludovít Kubáni o románe*. Editor ORMIS, Ján Vladimír. In: *Litteraria VIII*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1965, s. 213–255.

MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Svatá rodina*. In: MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Spisy. Svazek 2*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1958, s. 15–232.

ŠTÚR, Ludovít: *O národných povestiach a piesňach plemien slovanských*. In: ŠTÚR, Ludovít: *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok III*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1955, s. 11–228.

ŠTÚR, Ludovít: *O poézii slovenskej*. Martin: Matica slovenská 1987.

Živuo! Zábavník pre a od levočských Slovákom. 1846. Faksimile. Martin, Matica slovenská 1974.

Príspevok vznikol v rámci grantov VEGA 1/3736/06 „Dielo Ludovíta Kubániho v kontextoch slovenského romantizmu“ a VEGA 1/2246/05 „Teoretické myslenie o literatúre v 18. a 19. storočí“.

Summary

Opinions on a Novel in the Romantic Period

The paper discusses opinions on a novel in the Slovak Romanticism period. It starts from Štúr's underestimation of fiction in general. Štúr considered it artistically the lowest type of literature, and he castigated European novels which were fashionable at that time. He especially opposed the writings of E. Sue. The paper also discusses the attitude of an unknown author, expressed in the periodical *Živuoť (Life)*, who appraised the novel, but derided and misinterpreted Sue's works, by using Messianic rhetoric. The paper then mentions Kubáni's interest in the novel and Sue's works. Kubáni also tried to reconcile this genre with a Messianic concept of literature. Eventually, the paper deals with Kalinčiak, who perceived the novel as the most promising genre of the future. Kalinčiak also refused a biased treatment of novels, and based his analysis of this genre on literary categories.

Pôsobenie spisovateľa Gejzu Vámoša v kontextoch medzivojnového obdobia

“Moje meno za nič nestojí, nikoho nepoctí a podivným spôsobom ja sám som rád, keď sa mu dopraje čím dôkladnejšie zabudnutie, lebo je mi zo srdca odporné byť v obehu v ľudskej spoločnosti, či už takej alebo onakej a či už pekným alebo nepekným spôsobom”.

Tento citát je proklamatívnym výrokom spisovateľa Gejzu Vámoša (1901–1956), ktorého kritika medzivojnového obdobia označila aj za „l'enfant terrible” slovenskej literatúry (Dobroslav Chrobák). Ak sa i napriek Vámošovmu explicitne vyjadrenému želaniu byť zabudnutý vraciame k jeho životu a dielu, robíme tak z viacerých dôvodov. Prvým dôvodom – ktorý tradične vzbudzoval záujem o tohto autora – je pohnutosť Vámošových životných osudov². Ďalším je osobitosť jeho diela, v ktorom sa fikcia spája s filozofickými a lekáarskymi úvahami, a ktoré má ambíciu šokovať, presvedčiť, následne ovplyvniť a zmeniť spoločnosť prostredníctvom literatúry. Neposledným dôvodom záujmu o Vámoša, najmä v posledných rokoch, je možnosť vnímať jeho pôsobenie ako „prípadovú štúdiu”, upozorňujúcu v slovenských podmienkach na osudy intelektuála židovského pôvodu v stredoeurópskom priestore v kritickom období medzi dvomi svetovými vojnami.

Môj prístup k Vámošovmu dielu sa preto posúva od skúmania literárnych aspektov k otváraní viacerých – často rôznorodých – kontextov, do ktorých toto dielo vstupuje. Keďže Vámošova tvorba sa primárne skúma v rámci dejín slovenskej literatúry, ide predovšetkým o kontext (dbovej) slovenskej, ale aj českej a iných európskych literatúr. Pri skúmaní Vámošovho pôsobenia v kultúrnom živote dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia však pristupujú aj kontexty širšie a mimoliterárne. Jedným z nich je nepochybne ideológia prvej Československej republiky, ktorej prezident–filozof

svojsky formuloval o. i. koncept národa, ale aj poslania mladej generácie v národe. V týchto súvislostiach treba vnímať aj Vámošovo rozhodnutie stať sa **slovenským** spisovateľom. (Na druhej strane treba zohľadniť aj dotváranie slovenskej identity v danom období). Politické okolnosti dvadsiatych rokov 20. storočia mohli tiež prispieť k Vámošovmu záujmu o lavicové myšlienkové prúdy vrátane anarchizmu. Ďalšie kontexty Vámošovho diela súvisia s jeho povahovým a profesionálnym založením. Tradične sa akceptuje (a akcentuje), že jeho lekárske vzdelanie a záujem o prírodné vedy sa premietli aj do jeho diela. Dôsledkom toho je okrem iného nový typ hrdinu. Je ním vedec ako hrdina modernej doby, okolo ktorého sa môže vytvoriť kult „veľkého človeka“. Vámošovo štúdium filozofie – ktoré sa takisto mohlo odvíjať od inšpirácie prvým československým prezidentom T. G. Masarykom – zasa upozorňuje na filozofické kontexty jeho diela. Spomedzi filozofov ovplyvňujúcich Vámošove názory sa tradične zdôrazňoval A. Schopenhauer a F. Nietzsche³, avšak s ohľadom na Vámošovu dizertačnú prácu z filozofie je potrebné vziať do úvahy minimálne okruh prírodovedne orientovaných filozofov konca 19. storočia (najmä Ch. Darwin, H. Spencer, ale aj iní)⁴. Vámošov židovský pôvod, ale aj tematizácia problému židovskej asimilácie v jeho románe *Odlomená haluz*, zasa nevyhnutne privádzajú ku komplexu otázok súvisiacich s históriou židovstva a tradíciami židovského myslenia.

Vzhľadom na limitovanosť rozsahu tohto príspevku sa budem venovať len niekoľkým otázkam, ktoré však s rôznorodými kontextami Vámošovho pôsobenia súvisia.

Po prvé, v čom je originalita a invenčnosť Vámošovho literárneho diela na pozadí dobovej slovenskej tvorby? Ako na jeho tvorbu reaguje dobová literárna kritika? Do akej miery je jeho dielo kompatibilné so slovenskou literárnou tradíciou? Po druhé, aké podnety spoluutvárali jeho názory na spoločnosť, prírodu a kozmos? Po tretie, aký je Vámošov vzťah k židovstvu, resp. k asimilácii židovstva? Do akej miery sa v jeho náhľadoch – popri dobovo aktuálnej lektúre – objavujú tradície židovského myslenia? A napokon, ak naozaj berieme Vámoša ako

„prípadoú štúdiu“, aká je pozícia židovského intelektuála na Slovensku v období medzivojrovej Československej republiky?

* * *

Vámošove spisovateľské začiatky spadajú do obdobia vysokoškolského štúdia v Prahe, kde začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia študovali viacerí budúci slovenskí dejatelia (tvoriaci v čase štúdia tzv. pražskú slovenskú modernu). Praha bola mestom s dynamickým kultúrnym a spoločenským dianím, ktoré konkurovalo dovtedajšiemu slovenskému ideologickému centru, Turčianskemu sv. Martinu (ale aj po prevrate umelo vytvorenej slovenskej „metropole“ Bratislave).

Vámoš počas štúdia uverejňoval krátke prózy v rôznych časopisoch. V Prahe tiež založil a redigoval časopis *Svojet* (1922). Svoje rané práce neskôr zahrnul do súboru *Editino očko* (1925, zmenené vydanie 1936). Prvý román *Atómy Boha* vydal v roku 1928, nasledovala novela *Jazdecká legenda* (1932) a pravdepodobne najznámejší román, *Odlomená haluz* (1934)⁵. Na konci dvadsiatych rokov 20. storočia sa Vámoš vyjadril: „Chcem byť spisovateľom sveta, nie Turčianskeho sv. Martina“⁶. Ako dokazuje jeho korešpondencia, bol veľmi pribojným autorom pri presadzovaní reedícií svojich diel⁷ a bol jedným z mála slovenských spisovateľov v danom období, ktorý sa cielene snažil o preklady svojich diel do cudzích jazykov⁸. Počas celého svojho literárneho pôsobenia mal lepšie kontakty s vydavateľmi v Čechách než na Slovensku. I tento prvok naznačuje, že Vámoš o literatúre neuvažoval z hľadiska jej slovenskosti či národnej špecifickosti.

Editino očko a *Atómy Boha* vniesli do slovenskej prózy novú tému (ktorá však v európskych literatúrach fungovala už dávnejšie): tému generačnej revolty a straty ideálov⁹. Azda i kvôli tejto črte kritika nazvala Vámoša „autorom mladých“ (J. Gregorec). Najvýraznejšia zmena – v porovnaní s predchádzajúcim vývojom slovenskej prózy – sa udiala v kategórii postavy: Vámoš uviedol do literatúry postavu „mattoida“. Postavy v jeho raných dielach sa dajú vnímať aj ako škála

diagnóz alebo abnormalít, čo však súviselo tiež s estetikou expresionizmu. I vďaka neobvyklej postave a téme sa Vámošove prózy považovali za šokujúce a škandalózne. Tieto charakteristiky možno uviesť aj v súvislosti s Vámošovým prvým románom *Atómy Boha*, v ktorom sa opäť objavili motívy prostitúcie a pohlavných chorôb.

Vámoš tento román charakterizoval ako „medicínsky“. Prezentoval ho ako paralelu ku svojej dizertačnej práci z filozofie, ktorú nazval *Princíp krutosti*. Krutosť je dominantným prvkom, prejavujúcim sa v organickej ríši (viažucim sa teda na kategóriu života). Krutosť je podmienená snahou o sebazáchovu a udržanie rodu. Tento záujem vedie k pudovému, egoistickému správaniu všetkých živočíchov, vrátane človeka. Spoločnosť kopíruje prírodu (prejav Vámošovho sociálneho darwinizmu). Spoznanie mechanizmu fungovania organického života by však ľudstvo malo priviesť ku korekčnému správaniu – k zjednoteniu v záujme spoločného prežitia. Uvedenie si identickosti osudu všetkých živých bytostí by malo zrušiť hranice medzi „ja“ a „ty“, posilniť kooperáciu ľudstva a nasmerovať jeho energiu na „boj“ s iným „nepriateľom“ (hladom, chorobami...). Opakom a kompenzáciou separačného princípu krutosti je teda integrujúci princíp, ktorý Vámoš nazýva princípom lásky.

Jednou z dominantných dejových línií v románe *Atómy Boha* bol zápas lekára o vyličenie pohlavnej choroby. Tento dejový prvok naznačuje, že v románe ide o variáciu témy hrdinstva – lekár sa vníma ako moderný hrdina, ako nositeľ etického posolstva, a súčasne ako človek zasvätený do tajomstva prírody a plodenia. Pozícia lekára ako „vyvoleného“, „iniciovaného“ upozorňuje tiež na tradíciu židovského myslenia: lekár bojuje s mikróbami pohlavných chorôb (s „atómami Boha“), a teda sa dostáva do vzťahu k stvoreniu. Román, vďaka tematizovaniu choroby, utrpenia a smrti, sa vzťahuje tiež k otázke theodicey, t. j. pôvodu zla na svete. Úvod s názvom *Bratstvo živých* (ktorý bol publikovaný aj samostatne) situuje človeka do stvoreného sveta, ktorý je nedokonalý, ba dokonca možno zámerne stvorený ako zlý. Úlohou lekára je korekcia tohto sveta. Ak

teda stvorenie bolo vecou Boha, zjavenie a vykúpenie sú vecou kooperácie človeka–lekára s Bohom. Zjavenie i vykúpenie sa v *Atómoch Boha* chápu na úrovni modernej doby a cez optiku prírodných vied: „zjavením” je pohľad do mikroskopu a “vykúpením” vedecký–lekársky pokrok. „A najväčším okamihom v živote človeka, v celom jeho jestvovaní na zemi bolo to, keď mu Boh dal do ruky mikroskop, keď ľudské oko po prvý raz uvidelo jednotný živý atóm... A ten z ľudí, ktorý toto po prvý raz uvidel, ktorému bolo dané po prvý raz nahliadnuť do mechanizmu života, tento najzaslúžitejší človek sveta, ktorý objavil najväčšiu záhadu živých bytostí – ten je najskvelejším výkvetom ľudského plemena. Najväčší jeho zasvätenec zo živých tvorov je tento človek dívajúci sa do mikroskopu – lekár¹⁰”.

Vámošova tvorba tridsiatych rokov má iný ráz než jeho rané dielo. Archívne materiály dokumentujú, že Vámoš sa od prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov intenzívnejšie zaujímal o otázku židovstva, čo môže súvisieť s hľadaním materiálu pre nové literárne dielo, rovnako však s dobovou spoločenskou klímou i s vyhraňovaním sa samotného autora voči svojmu pôvodu. Otázka židovstva sa v nasledujúcom románe *Odlomená haluz* objavila ako ústredná téma. I keď dielo nemožno priamočiaro považovať za vyjadrenie Vámošových názorov, obsahuje isté ideové implikácie, ktoré sa dajú chápať ako autorova potreba redefinovať postavenie židovstva v modernej dobe.

Kritika vnímala ústrednú tému románu ako nóvum v slovenských pomeroch (zatiaľ čo v českej literatúre sa zobrazeniu židovstva už skôr venoval napr. Ivan Olbracht). Z hľadiska spoločenského kontextu prvej Československej republiky možno Vámošovo dielo vidieť ako dôkaz úspešnosti štátnej ideológie. Jednou z aktuálnych otázok po roku 1918 totiž bolo posilnenie postavenia nového štátu na mape Európy a homogenizácia etnicky veľmi rôznorodého „československého” národa. V dvadsiatych rokoch sa preto zdôrazňovala potreba riešiť problematickú otázku menšín (najmä nemeckej a maďarskej, ale aj židovskej¹¹). Hoci asimilovaní Židia

i sionisti vyjadrili svoju loajálnosť voči Československej republike, často boli podozrievaní z kryptorepublikánstva. Vámoš, ktorého názory sa formovali v entuziastickej atmosfére prvých rokov republiky, pravdepodobne vnímal československý národ a štát cez prizmu masarykovských ideálov (a propagandy). Moderný národ bol naplnením myšlienky ideálnej komunity. Homogenizácia československého národa sa tak mohla vnímať ako prísľub odstránenia nacionálnych rozporov a krok k zjednotenému ľudstvu.

V *Odlomenej haluzi* Vámoš zobrazuje posledné roky Rakúsko-Uhorska, avšak otázku židovskej asimilácie vníma z perspektívy prvej Československej republiky. V románe prezentuje celú škálu židovských postáv na základe ich náboženskej, jazykovej i národnostnej príslušnosti. Jednu vrstvu predstavujú konzervatívni, ortodoxní Židia, hovoriaci nemecky alebo jidiš, ktorí podliehajú izolácii a separatizmu. Ďalšou zložkou židovstva sú ľudia, ktorí sa naďalej hlásia k židovskému náboženstvu (či už ortodoxii alebo neologizmu), ale ktorí sa asimilovali k maďarskej alebo nemeckej národnosti, s čím súvisí aj ich voľba jazyka a kultúry. Popri nich pôsobia neofyti, ktorí svoju túžbu asimilovať sa potvrdzujú aj zmenou náboženstva. Okrem nich Vámoš zobrazuje aj židov, ktorí sa síce rozišli s náboženstvom, ale hlásia sa k židovstvu ako národnosti. V románe vystupujú tiež gójovia, pri ktorých sa zasa zohľadňuje ich príslušnosť k slovenskému alebo maďarskému národu. Vámoš v *Odlomenej haluzi* vystupuje ako zástanca asimilácie. Je to zrejmé napokon i z toho, že postavy z prvej skupiny – konzervatívnych, ortodoxných židov hovoriacich nemecky alebo jidiš – zobrazuje prostredníctvom množstva negatívnych stereotypov. Tieto postavy pôsobia, akoby boli inšpirované dobovými antisemitskými karikatúrnymi kresbami. Využitie týchto stereotypov súvisí s Vámošovou inklináciou ku grotesknej hyperbolizácii, vďaka ktorej mohol zdôrazniť priepastný rozdiel medzi asimilovanými a neasimilovanými Židmi¹². „A potom, kdeže by vzal takýto čierny, cintlavý židík takéhoto plavovlasého, buclatého modrookého potomka? Naozaj, traja starší chlapci... boli

rovnakého strihu. Cintľaví, bledí, kriví čo do nôh i do noštekov, habkaví a bojazliví čo do charakterov¹³... Život Nandiho–Papagája je ozaj divný. S Bohom si ľahne a s Bohom spáva. Boh sa mu mieša do raňajok, pred ktorými sa nekonečne dlho modlí a kladie si tvilem, štvorhrannú čiernu škatulku, na čelo a nakrúca si na ruku dlhé remene. Modlitbu si mrmle, keď zahryzne do jablika, pred obedom, keď si ruky umyje, po obede, keď Bohu ďakuje za jedlo. Boh mu kladie na halvu malú čiapočku, ktorú by nikdy neodložil, v mene Božom mu rastú dlhé kučeravé pajesíky. Do cudzieho jedla by nezahryzol, z cudzej nádoby by nejedol ani za svet, len z domácich kôšer tanierov. Na mastný obed šesť hodín neje nič mliečne. Modlí sa za požehnanie pri hrmení, pri pohľade na dúhu, pri blýskavici, pri pití vody, pri umývaní rúk¹⁴...”

Vámoš v románe tiež uvažuje, či židovstvo obsahuje nejaký vitálny prvok, zodpovedajúci duchu 20. storočia. Rituálne praktiky považuje za zbytočné a vyprázdnené, zatiaľ čo obchodnícku podnikavosť a izoláciu židovstva vykresľuje ako nesympatické rysy, ktoré sú potenciálnou prekážkou splynutia s okolitými národmi. Na druhej strane, Vámoš vyzdvihuje historickú tradíciu židovstva, ktorá môže byť, spoločne s intelektuálnymi schopnosťami Židov, jednoznačným prínosom pre spoločnosť.

Jednou z najznámejších kapitol románu *Odlomená haluz* je *Žid severu a juhu*, ktorá bola uverejnená časopisecky¹⁵ pred knižným vydaním románu. Spoločne s ďalšími úryvkami z pripravovanej knihy vyvolala incident, známy v slovenskej literárnej histórii ako „bahnianska aféra”¹⁶. V kapitole *Žid severu a juhu* Vámoš konfrontoval slovenské a maďarské prostredie a zdôraznil rozdiel medzi pokročilým stupňom asimilácie židovstva v Maďarsku na jednej strane a zostalosťou a izolovanosťou slovenského židovstva na strane druhej. V tejto súvislosti uviedol, že maďarská kultúra bola dôležitým a nápomocným faktorom asimilácie, zatiaľ čo slovenská kultúra nemala židovstvu čo ponúknuť. Upozorňuje tak na dvojstrannosť asimilácie – nielen na ochotu asimilovať sa, ale aj na pripravenosť okolitého prostredia asimilanta prijať

a ponúknuť mu náhradu za doterajšie hodnoty¹⁷. V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že Vámošove názory na asimiláciu židovstva na Slovensku sa formulovali oneskorene voči zvyšku Európy a navyiac v nie najpriaznivejšom období, keďže samotný slovenský národ sa v medzivojnovom období vyhraňoval na jednej strane voči ideológii čechoslovakizmu a na strane druhej voči autonomizmu.

Vámoš asimiláciu vníma aj ako prírodovedecký experiment. K neofytovi totiž zaujíma odmietavý postoj nielen jeho pôvodné spoločenstvo, ale väčšinou sa k nemu stavia s podozrievavosťou aj spoločenstvo nové. Perspektívnejšou cestou sa preto javí miešanie rás, ktoré je porovnateľné so šľachtením rastlín či zvierat, a vďaka ktorému v prírode vzniká kvalitnejší druh. Miešanie genetickej informácie má zároveň na spoločnosť demokratizačný účinok. Riešenie národnostných, náboženských i rasových rozporov sa teda vidí v odstránení „inakosti“. V duchu tohto presvedčenia Vámoš končí román *Odlomená haluz* sobášom gója so Židovkou. V záverečných pasážach románu tiež dáva do kontrastu prežitý výber partnerov medzi aristokraciou a ducha demokracie. Vámošov názor na asimiláciu je mechanickou aplikáciou prírodných vied na spoločnosť (čo v literárnych súvislostiach umožňuje uvažovať o tradícii naturalistického experimentálneho románu).

Samotný titul románu – *Odlomená haluz* – možno takisto vnímať v perspektíve tejto asimilačnej stratégie. Vámoš pôvodne román nazval podobne príznakovo *Zlatý vek*. Tento názov priamočiaro odkazoval čitateľa k mýtu o zlatom veku ľudstva (o ktorom hovorila aj jedna z postáv románu). Nová éra zjednoteného ľudstva, ktorá azda nastane premiešaním rás, bude vlastne návratom k pôvodnej jednote v zlatom veku ľudských dejín. Tento prvok poukazuje na reštauračný a utopický prvok Vámošovho uvažovania, ktorý môže súvisieť aj s moderným židovským¹⁸ myslením (konkrétne s úvahami o vykupovaní ľudstva počas trvania stvoreného sveta).

I napriek konštatovaniu odlišnosti Vámošovej poetiky v dvadsiatych a tridsiatych rokoch v jeho tvorbe existuje

kontinuita. Ak spomenieme len kontinuitu na rovine ideovej, ústredný „problém“ románu *Odlomená haluz* (asimilácia a zrodenie nového ľudstva) už nemá síce „kozmicke“ parametre a neobsahuje metafyzickú revoltu, tak ako tomu bolo v románe *Atómy Boha*, ale napriek tomu sa môže vnímať ako konkretizácia separujúceho princípu krutosti (izolácia židovstva a averzia okolia k židom) verzus integrujúceho princípu lásky. Princíp krutosti sa v *Odlomenej haluzi* neprejavuje natoľko v sfére biologickej ako v sfére spoločenskej. Kým v *Atómoch Boha* posolstvo románu zdôrazňovalo potrebu pochopiť identickosť osudu ľudstva a zjednotiť ho v zápase s nežičlivou prírodou (stvorením), v *Odlomenej haluzi* sa kladie dôraz na možnosť spoločnosti v jej historickom trvaní dospieť (vrátiť sa) k zlatému veku ľudstva. V oboch prípadoch sa teda objavuje mesianistický a utopický prvok.

* * *

Ak som v úvodnej časti svojho príspevku naznačila rôznorodosť kontextov, do ktorých Vámoš svojim dielom a pôsobením vstupuje, v závere by som rada uviedla, že tieto kontexty sa vzájomne prestupujú a vytvárajú súradnice, ktoré považujem i napriek výskumu posledných rokov za stále otvorené.

Vámošovo dielo bolo súčasťou inovácie slovenskej prózy v čase nového generačného nástupu po utvorení prvej Československej republiky. Vámoš, spoločne s ďalšími autormi, vniesol do literatúry nové prostredie a témy. Do jeho názorov na svet sa filtrovalo množstvo podnetov z oblasti prírodných vied a filozofie. Na rozdiel od niektorých generačných súputníkov však pre neho literatúra bola priestorom pre riešenie spoločenských problémov. Ak sú v jeho diele prítomné avantgardné (napr. expresionistické) prvky, obsahujú v sebe antinómiu: ich cieľom nie je len inovovať umenie, ale aj diagnostikovať spoločnosť. Vámoš svojim písaním chcel vyvolať reakciu čitateľa, šokovať ho a ponúknuť mu modely riešenia spoločenských a filozofických otázok. Táto tendencia bola

výrazná v jeho neskoršom diele a v jeho publicistike. I keď sa tým priblížil ľavicovým intelektuálom, bol vyznavačom viac duchovnej revolúcie než boľševickej. V čase svojho literárneho pôsobenia (ale i neskôr) bolo jeho dielo prijímané nejednoznačne – kritici akceptovali jeho invenčnosť, ale zároveň kritizovali jeho „neliterárnosť“ a často i nekompatibilitu s domácou tradíciou¹⁹. Odhliadnuc od osobnostných dispozícií, Vámoš zostal izolovanou postavou v dobovom slovenskom kontexte. Jeho uvažovanie však korešpondovalo s európskym intelektuálnym myslením v prvej polovici 20. storočia – storočia, ktoré drasticky poprelo utopické predstavy o novom človeku a svete.

Poznámky

¹ ALU SNK v Martine, sign. 72 AB 21, citované podľa Gejza Vámoš: *Princíp krutosti*. Chronos, Bratislava, 1996, s. 163.

² Vámošov životopis je pomerne medzerovitý. Narodil sa v roku 1901 na území dnešného Maďarska v maďarsky hovoriacej židovskej rodine. Slovenčine sa začal intenzívnejšie venovať až v čase stredoškolských štúdií, ktoré absolvoval v Nitre. Rozpad Rakúsko-Uhorska a humanitné ideály prvej Československej republiky sa podpísali pod jeho vedomé rozhodnutie stať sa slovenským spisovateľom. Vyštudoval medicínu na Karlovej univerzite v Prahe (1919–1925) a získal doktorát z filozofie na Univerzite Komenského v Bratislave (1932). Štúdium práva na UK v Bratislave nedokončil. Po ukončení štúdia istý čas pracoval v Prahe, koncom dvadsiatych rokov sa stal kúpeľným lekárom v Piešťanoch. V marci 1939 odišiel z Československa do Číny. Po vojne plánoval návrat, avšak kvôli byrokratickým prietahom sa namiesto toho koncom štyridsiatych rokov presídlil do Brazílie, kde v roku 1956 zomrel.

³ Schopenhauer najmä s ohľadom na svoje kľúčové dielo *Svet ako vôľa a predstava*. Vo Vámošom diele je možné nájsť analógie k Schopenhauerovmu názoru o presadzovaní sa životného pudu v záujme zachovania druhu, ale aj k jeho popieraniu ideálnym svetom predstáv. Nietzsche zasa mohol Vámoša ovplyvniť svojím presadzovaním elity, panskej morálky a nadčloveka.

⁴ Výpočet mien filozofov, ktorí mohli ovplyvniť Vámošove názory, by bol však pomerne široký a reprezentoval veľmi eklektický vzorku. V tejto súvislosti je možné spomenúť aj dobovo módného S. Freuda.

⁵ Okrem týchto diel v tridsiatych rokoch vydal tri divadelné frašky, časopisecky publikoval niekoľko poviedok a román na pokračovanie s názvom *Hrušovianski hriešnici*.

⁶ V liste G. Vámoša H. Gregorovej z roku 1930. ALU SNK v Martine, sign. 43 G 47.

⁷ Za cca pätnásť rokov, ktoré sú vymedzené Vámošovým knižným debutom a jeho odchodom z Československa (ktorý znamená aj koniec jeho spisovateľskej dráhy), vyšli *Editino očko*, *Jazdecká legenda* a *Odlomená haluz* v dvoch vydaniach, *Atómy Boha* dokonca v štyroch.

⁸ Vo Vámošovej pozostalosti v Archíve literatúry a umenia SNK v Martine sa nachádza (nevydaný) preklad románu *Atómy Boha* do nemčiny a z korešpondencie

je zrejme, že pre tento román neúspešne hľadal vydavateľa aj vo Veľkej Británii. V prípade románu *Odlomená haluz* zasa Vámoš korešpondoval o možnosti preložiť ho minimálne do nemčiny a maďarčiny. Zaujímavosťou je tiež Vámošovo členstvo v medzinárodnej asociácii esperantistov.

⁹ Napríklad titulná novela rovnomenného debutového súboru *Editino očko* upozorňuje na oko ako orgán, reproduktívny skutočnosť. Poškodenie oka vedie k zmenenému vnímaniu reality.

¹⁰ Vámoš, G.: *Atómy Boha*. Dilema, Bratislava, 2003, s. 9.

¹¹ V prvej Československej republike mali Židia možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti, ale často uprednostnili prihlásenie sa k židovskému náboženstvu a československej národnosti.

¹² Začiatkom dvadsiatych rokov sa ortodoxní a väčšinou zaostalo žijúci Židia z Haliče a Podkarpatskej Rusi hromadne sťahovali do Prahy, čo vyvolalo nesúhlas a znechutenie aj medzi asimilovanými Židmi.

¹³ Vámoš, G.: *Odlomená haluz*. VSSS, Bratislava, 2004, s. 8.

¹⁴ Tamže, s. 11.

¹⁵ V časopise *Slovenské smery* z novembra-decembra 1933.

¹⁶ Za Bahňanmi sa skrývali Piešťany, v ktorých Vámoš pôsobil ako kúpeľný lekár. Podoba niektorých postáv s reálnymi ľuďmi viedla k žalobám za urážku náboženského cítienia i profesionálnej cti. Na Vámoša podala žalobu piešťanská komora lekárov i židovská obec. Aféru sprevádzali nielen súdne spory, ale aj inzultácie Vámošovej rodiny, a tak sa tento traumatizujúci zážitok výraznou mierou podpísal pod Vámošovo rozhodnutie odísť z Československa. Na Vámošovu obranu sa ozvali viacerí slovenskí spisovatelia. Aféra viedla k diskusii o hraniciach medzi realitou a fikciou a o práve autora na fikciu.

¹⁷ Na tento aspekt – v konfrontácii so situáciou v maďarskej literatúre - upozornil R. Kiss-Szemán vo svojom príspevku *Niektoré charakterizačné znaky asimilačnej stratégie predstaviteľov stredoeurópskeho židovstva v zrkadle literatúry prvej polovice 20. storočia*. In: *Gejza Vámoš – burič?* SNM, Múzeum židovskej kultúry, Bratislava, 1997, s. 31.

¹⁸ Samozrejme, táto téma sa objavuje v náboženskom myslení nielen v rámci židovstva.

¹⁹ Označoval sa za autora bez predchodcov i nasledovníkov, ale tiež radikálnejšie za autora neslovenského pôvodom a neslovenského duchom (J. I. Hamaliar v recenzii *Editinho očka* v roku 1925), či dokonca tvorcu bastardnej literatúry (-ok v poznámke z roku 1933; úplný bibliografický údaj je uvedený v záverečnej Literatúre).

Literatúra

GREGOREC, Ján: *Gejza Vámoš*. In: *Z novej slovenskej literatúry*. Bratislava: SPN 1964, s. 42–55.

HAMALIAR, Ján Igor: *Gejza Vámoš: Editino očko*. In: *Národné noviny*, 56, 1925, č. 107, s. 6–7.

CHROBÁK, Dobroslav: *Kam speje román* (1931). In: *Cesta za umením*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1957, s. 395–397.

KISS-SZEMÁN, Robert: *Niektoré charakterizačné znaky asimilačnej stratégie predstaviteľov stredoeurópskeho židovstva v zrkadle literatúry prvej polovice 20. storočia*. In: *Gejza Vámoš – burič?* Bratislava: SNM, Múzeum židovskej kultúry, 1997, s. 31–36.

KROČANOVÁ, Dagmar: *Gejza Vámoš*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 1*. Bratislava: Univerzita Komenského 1998, s. 30–39.

–ok (PRÍDAVOK, Peter): *Bastardná literatúra*. In *Nový svet*, 8, č. 13, 30. 11. 1933, s. 9.

ROBERTS, Dagmar: *Gejza Vámoš – A Case Study of Jewish Assimilation in Inter-war Slovak Literature*. In: *Neohelicon*, XXXII, č. 1, s. 137–148.

VÁMOŠ, Gejza: *Atómy Boha*. Bratislava: Dilema 2003.

VÁMOŠ, Gejza: *Odlomená haluz*. Bratislava: VSSS 2004.

VÁMOŠ, Gejza: *Princíp krutosti*. Bratislava: Chronos 1996.

WINKLER, Tomáš: *Príspevok k svetonázoru Gejzu Vámoša. Z korešpondencie G. Vámoša H. Gregorovej*. In: *LAMS*, 3, 1966, s. 129–153.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 1/3706/06 *Dielo G. Vámoša v kontextoch slovenskej medzivojnovnej literatúry*

Summary

Gejza Vámoš's Fiction in the Contexts of Inter-war Period

Gejza Vámoš (1901-1956), a Slovak intellectual of Hungarian Jewish origin, was a fiction writer, playwright, editor, philosopher, and a doctor of medicine. The paper discusses different ideological contexts that are reflected in Vámoš's most significant works from the 1920s and 1930s. Vámoš's worldview was very eclectic, and his fiction incorporated ideas from natural sciences, Social Darwinism, political anarchism, Masaryk's theories of nation building, classical and modern Jewish thinking, and other sources. By portraying Vámoš as an intellectual of European parameters, the paper wishes to advocate this "enfant terrible" of Slovak literature, instead of portraying him as an author incompatible with the Slovak literary tradition.

Etické a estetické v (slovenskej) literatúre

1. Uvažovať o etickom a estetickom v umeleckej literatúre značí z metatextového hľadiska pohybovať sa v širšom bádateľskom priestore, z ktorého prichádzajú aj pre literárnu vedu značné teoreticko-metodologické iniciatívy. Umelecké dielo je totiž zložitou štruktúrou, ktorá sa plne nepoddáva interpretačným metódam len úzko vymedzenej vedeckej oblasti. A tak je plne zákonité, že literárna veda sa v posledných desaťročiach výraznejšie než v minulosti spolieha na teoretické podnety abstraktnejších disciplín (pozri Sabol – Štraus, 1969, s. 7 a n.), ale ráta aj s metodologickými podnetmi polydisciplinárneho, medzipredmetového priestoru (aj ako odozvou štrukturalizmu), osobitne všetkých svojich súčastí (literárna história, teória literatúry, literárna kritika – o literárnej histórii ako integrujúcej zložke literárnej vedy porov. Čepan, 2003, s. 40–51), jazykovedy, teórie komunikácie, semiotiky, niektorých oblastí filozofie (špecificky axiológie a etiky), estetiky (jedna z najkooperujúcejších dvojíc vedeckého výskumu literárneho diela je práve etika a estetika), histórie (pravda, s diferencovanými zástojmi v jednotlivých zložkách literárnej vedy), ale aj ďalších bádateľských oblastí (pozri aj Sabolová, 2005a). A podobne ako ostatné vedecké disciplíny má právo vracat' sa aj k základným pojmom, ktoré môže – aj inak – presvetľovať z metodologických pozícií niekedy aj zdanlivo vzdialených disciplín (vzťah literárnej vedy a teórie informácie atď.), ale najmä z komplementarity interdisciplinárnych sugescií.¹

Možno teda vysloviť presvedčenie o plodnosti polydisciplinárneho priestoru pri výskume umeleckého textu (literárna veda, lingvistika, semiotika, estetika, etika atď.) a zároveň potvrdiť tézu o štruktúrovanosti všetkých prvkov estetického komunikátu² s vedomím, že na všeobecnom, invariantnom pozadí sa do štruktúrnej mozaiky musí zaradiť

aj čiastkový prvok. Teoretický pohyb v literárnej vede (aj v súčinnosti s ďalšími disciplínami), analýza a interpretácia umeleckého textu predpokladá aj zjemňovanie terminológie.³ V týchto kontextoch naznačíme niekoľko myšlienok o vzťahu etického a estetického v (slovenskej) literatúre (aj na pozadí pojmu spiritualéma; k ďalším novým termínom – súvisiacim najmä s analýzou vzťahu kompozície a sémantiky – porov. Sabolová, 1999; 2004).

2. V doterajšom výskume našej témy nás zaujímala predovšetkým otázka proporcionality estetického a etického v umeleckej literatúre a definícií analyzovaných pojmov (Sabolová, 2005b). Pripomenieme niektoré výsledky našich pozorovaní:

Estetické v umení je kategóriou umeleckého krásna a je predmetom výskumu literárnej vedy a estetiky, pričom druhá z týchto vied rozoznáva tri typy krásna (1. krásno v prírode, 2. mimoumelecké prejavy krásna ako výsledok ľudskej činnosti, 3. krásno v umení ako najvlastnejší predmet estetických výskumov – porov. Harpáň, 1994, s. 29). Vzťah ontológie mimoliterárnej a vnútoliterárnej skutočnosti – opretý o kategórie formy a obsahu, jednotlivého a všeobecného, časti a celku – je tu však dialektický a s permanentným obojstranným vzájomným pohybom (porov. Hegelovo konštatovanie: “v pojme samého krásna tkvie, že sa ako umelecké dielo objektivizuje navonok pre bezprostredné nazeranie, pre zmysly a zmyslovú predstavu” – 1969, s. 7; pozri napr. aj Rakúsovo vymedzenie vzťahu látky, témy, problému a tvaru v umeleckom diele – 2004). Tým sú dané objektívne možnosti preskupovania ontologického a gnozeologického, textu a metatextu v umeleckom diele, ale napr. aj interpretačných “skratov” pri jeho analýze. Pripomenutie týchto faktov je, ako sa nazdávame, dôležité aj pre skúmanie vzťahu estetického a etického.

Vzhladom na vymedzenie *etického* je dôležitý fakt, že pri slovníkovom spracovaní tohto pojmu (pomenovania) sa pri viacerých synonymách upozorňuje na protikladné významové póly. Výraz *etika* sa využíva na vedecké skúmanie “morálnych

obsahov” (Anzenbacher, 1994, s. 18), pričom sa konštatuje, že “v našej komunikácii uplatňujeme spoločné predporozumenie mravnej skutočnosti” (ibid.) a vymedzujú sa prvky tohto predporozumenia (tu sa upozorňuje na morálne hodnotenie ľudského konania, počínania, na vedomie o rozdiel medzi dobrom a zlom – otázka svedomia, na dobrovoľnosť mravne relevantného konania, na schopnosť osôb zdôvodniť svoje konanie, na medziludský aspekt mravného hodnotenia, na mravnú kvalifikáciu hodnoty osoby – ibid.). Pri etickom v literatúre sa žiada upozorniť na ontológiu látkovej skutočnosti a jej “odlesk” vo vnútroliterárnom priestore, ale navyše na hodnotový potenciál literatúry, ktorá sama môže vytvárať etické hodnoty, napr. v podobe “mravného statusu fiktívnej skutočnosti” (Sošková, 1999, s. 220), na “vznesenie” funkcií umeleckého diela v komplexnom oblúku literárnej komunikácie (napr. na “nadstavbový” účinok literatúry, ktorá “má schopnosť svojimi prostriedkami kultivovať svedomie” – Šimon, 1999, s. 226), na prius estetického vo vzťahu k etickému (porov. napr. Rakúsovo konštatovanie, že etickosť literatúry “spočíva okrem iného v tom, že je sama sebou, že sa každá čiastočka jej štruktúrneho bytia dá merať estetickým kritériom – 1999, s. 228).

3. Vzťah estetického a etického v literatúre má svoje “tiché”, vnútorné kvalitatívne parametre, ktoré rozhodujú o jeho axiologickom statuse, budovanom podľa zákonov krásy. “Ideálom” tejto relácie by mohla byť vyváženosť (funkcií) či (funkčná) vyváženosť estetického a etického vedúca k harmónii, kráse.

Dominantným členom tohto protikladu je estetické. Etické je jedným z rozhodujúcich “zásobovateľov” látkovo-tematického bloku umeleckého textu, pričom jeho realizácia sa pohybuje v širokom rozpätí kladných a záporných hodnôt, označení, konotácií.

Literatúru zaujíma predovšetkým výkyv, ruptúra, problém (ako “disproporčné zameranie témy” – Rakús, 2004, s. 9). Ponuka etického estetickému je teda predovšetkým v problémovej oblasti vzťahu kladu a záporu, “dobrá” a “zla”. Osobitne

však vyznieva etické v spirituálne zameranej literatúre (špecifickejšie v poézii), ktorá posúva *spirituálnemu*⁴ k jej kladnej konotácii; možno tu napríklad uvažovať o využívaní žánru modlitby v umeleckom diele (a to v jej východiskovom látkovom, ale aj fiktívnom – slovesnoumeleckom priestore, v tematickej a problémovej zóne textu, pričom možno vymedziť jej priame a nepriame signály s väzbou na *chronos* a *topos* – podrobnejšie Sabol – Sabolová – Sersenová, 2007). Tu však treba zároveň upozorniť na fakt arbitrárnych pomenovaní (napr. pri zachytení *spirituálnemu* výrazmi označujúcimi spradmetnenie vlastností s kladným vyznením: *vernost', pokornost', kultúrnost', poslušnost', láskavost', všímavost', obetavost', trpezlivosť, štedrosť, svedomitost', múdrosť, starostlivosť, radosť, jemnosť, úprimnosť, skromnosť, ľudskosť, pracovitost', tolerantnosť, čestnosť* a mnoho ďalších) a ich premietnutia do umeleckého textu “priamo”, “deklaratívne” (čím sa ruší funkčná proporcionalita estetického a etického, napr. v literatúre teleologického charakteru, hoci sa vieme predstaviť – pri rešpektovaní miery a funkcie použitia – ich estetické ozvláštnenie napr. v spirituálnej poézii) a cez príbeh, konanie postáv, fabulovo-sujetový projekt textu, teda “nepriamo”, v bytostnejšom súlade s fiktívnym stvárnením skutočnosti, ktoré môže účinnejšie vyjadriť funkčnú proporcionalitu etického a estetického.

4. Vzťah estetického a etického je dynamický a má svoje historicko-látkové pozadie prenikajúce do príslušných etických a estetických noriem. Ak napríklad aplikujeme poznatky o vzťahu tematického a problémového na literárne smery, na literárne žánre či na typológiu autorského idiolektu, môžeme zistiť väčšiu tendenciu k tematickosti v realizme, k problémovosti v romantizme a pod. (Sabolová, 1999, s. 24–27), väčšiu tematickosť, resp. látkovosť v románe voči väčšej problémovosti v novelistike (stupeň selekcie a súvzťažnosti medzi látkou, témou a problémom a povahou žánru skúma Rakús, 2004, najmä s. 13–14), inklinovanie intenzitného typu autora k problémovosti (Sabolová, 1999, s. 24–27). Ukazuje sa zároveň, že celú otázku možno skúmať aj v antinómii umelecká literatúra – populárna literatúra (paraliteratúra) v tom zmysle,

že vo vysokej literatúre (umeleckej literatúre) sú tematickosť a problémovosť funkčne vyvážené, kým nižší typ literatúry stavia na nespútanej, “preexponovanej” problémovosti (ibid.). Ak vzťah látky, problému a tvaru naplníme – z inej roviny – súvzťažnosťou, proporcionalitou etického a estetického, môžeme uvažovať v analogických súvislostiach (napr. aj pri hľadaní hodnotových signálov estetického a etického v lyrike a epike či pri skúmaní súčinnosti a tenzie jazykovo-kompozičného a sémantického plánu literárneho textu). Ide zároveň o zaujímavý podnet pre ďalší výskum.

5. Na záver našich poznámok ešte jedna súvzťažnosť etického a estetického: v klasickej triáde *dobro – pravda – krása* prvé dva členy primárne vychádzajú z etického, tretí prvok tvorí bytostný východiskovo-cieľový objekt estetického. Aj tu však možno badať, vnútorné prepojenie: záujmom estetického sa môže stať čokoľvek, dokonca aj sám jazyk ako nosič estetickej informácie. Eticko-estetické prepojenie uvedených členov antropogénnej triády sa prejavuje napr. aj v hľadaní odpovede na otázku, aká je pravdivosť (v podstate eticko-gnozeologický problém) a estetická hodnota metafory, jedného zo základných spôsobov umeleckého stvárnenia skutočnosti, garantujúceho východiskový pohyb po fiktívnom priestore literatúry (v podstate konštrukčno-sémantického elementu estetického kreovania sveta), ktorú si kladie rad autorov (pozri Krupa, 1990, najmä na s. 86 – 92, 121 – 123; pozri aj pozn 1). Nazdávame sa, že pri pokusoch o odpovede – berúc do úvahy aj ďalšie vyjadrenia vzťahov medzi etickými a estetickými javmi a kategóriami s dôrazom na hľadanie funkčnej proporcionality, vyváženosti medzi nimi v umeleckom diele – sa ponúka permanentný bádateľský dialóg; na úžitok filozofii, estetike aj literárnej vede. Potvrďuje sa tu téza, ktorú sme vyjadrili v úvode našej úvahy, o jednoznačných teoreticko-metodologických indíciách interdisciplinárneho bádateľského priestoru.

Poznámky

- ¹ Fakt komplementarity interpretačných postupov inšpirovaných medzidisciplinárnym priestorom, o ktorom v našich súvislostiach uvažujeme, pripomína – v inej rovine – dešifrovanie poetickej metafory, spájajúcej disparátne pojmové domény, na pozadí viacerých metafor. Porov. konštatovanie V. Krupu (1991, s. 133): “Najlepšou zárukou a najpriaznivejším predpokladom interpretovateľnosti básne je schopnosť poetických obrazov akumulovať sa (podč. O. S.), tvorí variácie a improvizácie na zvolenú tému, ktorá akoby sa osvetľovala z viacerých zorných uhlov”.
- ² K tomu porov. myšlienku F. Mika (1970, s. 433): “Medzi estetickou funkciou literárneho textu a medzi parciálnymi funkčnými hodnotami jednotlivých jazykových a tematických prvkov predsa nemôže byť hiát, rovnako ani medzi estetickou a komunikatívnou funkciou jazyka a textu”.
- ³ Porov. poznámku F. Mika (1970, s. 432) najmä v súvislosti so štýlistickým bádáním: “...výskum nespočíva len v preberaní a aplikácii hotových pojmov a ich „opatovaní“, ale predovšetkým (podč. O. S.) v tvorení nových pojmov”.
- ⁴ Spiritualéma je lingvisticko-semiotická jednotka označujúca duchovnosť, spiritualitu. Jej autorom je J. Sabol, ktorý najprv vymedzil spiritualému prostredníctvom biblických textov, konštatujúc, že je v nich “základný znakový priestor”, fungujúci “ako každý iný akusticko-auditívny a opticko-vizuálny jazykovo-rečový systém”, ale aj “nadstavbový rozmer znakovosti: semiotický anjel strážny – spiritualéma, kódujúci požehnanie tajomstva iniciovaného Slovom (Jn 1, 1 – 2) a ponúkajúci budúcu nádej” (autor sa tu odvoláva na *Poučenie od figovníka a Výzvu na bdelosť* – Mk 13, 28 – 37 – porov. 2001, najmä na s. 12 – 13; tam aj odkazy na ďalšiu lit.); v inej úvahe rozširuje svoju “voľnejšiu” definíciu spiritualémy nasledujúcim spôsobom: “Spiritualéma je semiotický anjel strážny, ktorý bdie nad dobrom v človeku a nad hodnotami v jazyku” (v štúdiu Sabol – Sabolová, 2007; o spirituálnych signáloch umeleckého textu pozri Sabolová, 2006). Sémantické dištinktívne príznaky spiritualémy (ako označenia spirituálnosti) možno odvíjať napr. od pojmového spektra duchovnosti – tu sa vymedzujú rámcové príznaky : a) pozitívnosť, b) transcendentnosť, c) existenciálna účinnosť, pričom sa v spiritualéme v podmnožine a) definujú dištinktívne príznaky aa) kladná konotácia; ab) etickosť, morálna hodnota; ac) príťažlivosť; v podmnožine b) dištinktívne príznaky ba) abstraktnosť; bb) duchovný účinok; bc) dynamickosť; bd) polysémantickosť; be) smerovanie k objektívnosti; v podmnožine c) dištinktívne príznaky ca) akceptovateľnosť; cb) ľudská pojmová doména (podrobnejšie Sersenová, 2005).

Literatúra

- ANZENBACHER, Arno: *Úvod do etiky*. Praha: Zvon, české katolícké nakladateľstvá 1994.
- ČEPAN, Oskár: *Literárnoteoretické state*. Bratislava: Veda 2003.
- HARPÁN, Michal: *Teória literatúry*. 2. rozšírené vyd. Bratislava: ESA 1994.
- HEGEL, Georg W. F.: *Estetika*. Druhý zväzok. Bratislava: EPOCH 1969.
- KRUPA, Viktor: *Metafora na rozhraní vedeckých disciplín*. Bratislava: Tatran 1990.
- KRUPA, Viktor: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991.
- MIKO, František: *O teoretickom pluralizme, o autoritách vo vede a o iných veciach (Odpoveď na kritiku)*. Slavica Slovaca, 5, 1970, s. 431–438.
- RAKÚS, Stanislav: *Literatúra a etika. Diskusia pri okrúhlym stole*. In: *Druhový a žánrový kontext v epike pre deti a mládež. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, ktorá sa konala 31. 9. – 2. 10. 1998 v Prešove*. Red. Z. Stanislavová, V. Žemberová. Prešov: Náuka 1999, s. 227–228.

- RAKÚS, Stanislav: *Poetika prozaického textu (Látka, téma, problém, tvar)*. 2. vyd. Prešov, Náuka 2004.
- SABOL, Ján: *Semiotický ráz obraznosti podobenstva*. In: *Text a kontext v náboženskej komunikácii. Studia Philologica. Annus VIII. Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis*. Red. F. Ruščák. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2001, s. 10–14.
- SABOL, Ján – SABOLOVÁ, Oľga: *Priame a nepriame signály modlitby v próze Jána Hrušovského*. In: *Modlitba v umení*. Red. S. Očenášová-Štrbová. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2007 (v tlači).
- SABOL, Ján – SABOLOVÁ, Oľga – SERSENOVÁ, Juliana: *Spiritualéma*. In: *Kresťanstvo a relativizmus*. Red. J. Leščinský. Košice: Verbum 2007 (v tlači).
- SABOL, Ján – ŠTRAUS, František: *Základy exaktného rozboru verša*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Presoviensis. Spoločenskovedný zošit. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy*. Prešov: Náuka 1999.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Antropokomponéma ako základný kompozičný prvok v štruktúre prózy*. In: *Studia Slovaca. Zborník vedeckých prác členov Katedry slovenského jazyka a literatúry*. Red. J. Tatár. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta 2004, s. 157–159.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Medzi literárnou vedou, lingvistickou štylistikou a semiotikou*. In: *Język i literatura słowacka w perspektywie słowiańskiej. Studia słowacko-polskie ofiarowane profesor Marii Honowskiej*. Red. H. Mieczkowska i B. Suchoń-Chmiel. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005 (a), s. 265–269.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Proporcionálna estetického a etického v literatúre*. In: *Významové a výrazové premeny v umení 20. storočia. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie, ktorá sa uskutočnila v dňoch 8. – 9. 9. 2005 na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove. AFPh UP. Literárnovedný zborník. 16. Filozofický zborník. 25. Studia aestetica. VII*. Red. V. Žemberová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005 (b), s. 215–219.
- SABOLOVÁ, Oľga: *Spiritualné signály umeleckého textu*. In: *Slovenská kazateľská tvorba 19. storočia v dejinných súvislostiach a v spoločenskom kontexte obdobia. Materiály z vedeckej konferencie (Trnava 12. – 14. septembra 2005)*. Ed. J. Hladký, E. Krasnovská. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity 2006, s. 124–127.
- SERSENOVÁ, Juliana: *Lexikálne, semiotické a axiologické vymedzenie spiritualémy*. [Diplomová práca.] Ružomberok, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2005. Ved. práce Ján Sabol.
- SOŠKOVÁ, Jana: *Literatúra a etika. Diskusia pri okrúhlym stole*. In: *Druhový a žánrový kontext v epike pre deti a mládež. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, ktorá sa konala 31. 9. – 2. 10. 1998 v Prešove*. Red. Z. Stanislavová, V. Žemberová. Prešov: Náuka 1999, s. 220–222.
- ŠIMON, Ladislav: *Literatúra a etika. Diskusia pri okrúhlym stole*. In: *Druhový a žánrový kontext v epike pre deti a mládež. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, ktorá sa konala 31. 9. – 2. 10. 1998 v Prešove*. Red. Z. Stanislavová, V. Žemberová. Prešov: Náuka 1999, s. 225–226.

Summary
The Ethical and Aesthetic Principles
in (Slovak) Literature

The paper wishes to confirm the space for an interdisciplinary research in literary studies, especially when examining the relation between the ethical and aesthetic. This relation is very dynamic, and has its historical and material background, which is also manifested in ethical and aesthetic norms. The author of the paper emphasizes the priority of the aesthetic category in this relation, and mentions several areas in which the ethical principles can be applied to aesthetics (for example, in spiritually oriented literature). This priority is reflected in the understanding of literary values, which result from proportion between the particular elements.

Terézia Vansová a Dennica

„V našom národe slovenskom žene pripadol väčší údel práce, utrpenia a starostí, ako žene iných šťastnejších národov. ...Im prichodí zachrániť dušu, charakter, jazyk, národnosť.“
(Svetozár Hurban Vajanský)

V apríli 2007 uplynulo 150 rokov od narodenia slovenskej spisovateľky a redaktorky Terézie Vansovej. Do histórie slovenskej literatúry sa zapísala ako predstaviteľka prvej generácie realizmu v slovenskej literatúre¹, do histórie slovenskej žurnalistiky ako zakladateľka a dlhoročná redaktorka prvého periodika pre ženy – *Dennica*². A práve poodhaleniu tejto činnosti na životnej púti Terézie Vansovej – redigovaniu *Dennice* a jej podobe sa venuje nasledujúci príspevok.

Terézia Vansová, rod. Medvecká, vyrastala vo vzdelanom prostredí. Jej otec, Samuel Medvecký, bol evanjelickým kňazom. Vychodila dievčenskú školu v Banskej Bystrici a Rimavskej Sobote. Jej prvé verše v slovenčine vyšli už v roku 1875 v martinskom literárnom periodiku *Orol*. V roku 1875 sa vydala za evanjelického kňaza Jána Vansu do Lomničky. Smrť jediného syna ju motivovala k veršom v nemeckom jazyku, ktoré spolu s prozaickými príspevkami uverejnila v periodiku spišských Nemcov *Karpathenpost*. V literárnej činnosti pokračovala v čisto slovenskom prostredí na Píle pri Tisovci, kam sa s manželom presťahovala v roku 1882. Prispievala hlavne do *Slovenských pohľadov*, ktoré v roku 1881 obnovil Svetozár Hurban Vajanský. V roku 1889 v nich napríklad uverejnila svoju komédiu z tzv. veľkého sveta *V salóne speváčky*.

Na ceste k Dennici

V prostredí, v ktorom Terézia Vansová žila a v ktorom sa pohybovala, podvedome cítila, akým nedostatkom je to, že slovenské ženy nemajú vlastný časopis. Vzdelané dámy siahali

spravidla po nemeckom rodinnom periodiku *Gartenlaube*, či ilustrovanom časopise *Über Land und Meer*. A pokiaľ čítali aj po slovensky, vybrali si len beletristické, obrazne napísané príspevky a vyhýbali sa suchým poučným príspevkom, ktoré mohli prispieť k ich duchovnému rastu a k odbúraní kliše „dlhé vlasy, krátky rozum“, ktorým nežné pohlavie častovali páni. K založeniu a redigovaniu periodika pre ženy v slovenčine však Terézia Vansová prikočila až po šestnástich rokoch od príchodu na Pílu v januári 1898. Stalo sa tak najmä vďaka presvedčaniu českého slovakofila Karola Kálala, ktorý sa pre myšlienku vydávania časopisu pre ženy v slovenčine snažil nadchnúť, ako sa dozvedáme z jeho listu, ako prvú Elenu Šoltésovú³. S vydávaním najskôr súhlasila, neskôr vyslovila obavy, že sa časopisu nedostane duchovnej a hmotnej podpory. Ani Terézia Vansová nebola bez obáv, súhlasila však, že v priaznivom prípade bude časopis redigovať. Roly vydavateľa sa ujal Karol Salva, ružomerský tlačiar. Karol Kálal odôvodnil potrebu vydávania časopisu pre ženy v slovenčine takto: „Kto chce vidieť, uvidí, že žena má veľký úkol v národe. Šťastie rodiny, výchova detí závisí najviac na žene. Kde mohla byť ľudská spoločnosť, keby bola postrehla dôležitosť ženy, prvej vychovávateľky ľudstva! U národov malých a prenasledovaných má žena význam tým väčší. Národnosť slovenská skrýva sa bezmála už len v rodinách a matka je strážnym anjelom rodiny. Prečo sa jazyk národa zoveme *m a t e r i n s k ý m*? Vidíte, aký význam má žena pre národnosť. Hovoríme, že je málo pracovníkov; vychovajme si ženy aj pre prácu spoločenskú a národnú a bude nás dvakrát tolko...“⁴.

Dennica, ženský list pre poučenie a zábavu

Dennica začala vychádzať v januári 1898. Na prvej strane prvého čísla bol začiatok úvodnej state pod príznačným názvom „Nový rok, nový krok“. Akýmsi programovým vyhlásením nového časopisu sa stal príspevok Eleny Šoltésovej, uverejnený v čísle 2 z februára 1898 na stranách 1 až 3⁴ pod názvom *Načo sú tie ženské časopisy?*. Autorka v ňom zdôraznila, že majú slúžiť nielen na zábavu, ale aj na poučenie žien, v konkrétnych im

určených témach. Elena Šoltésová zastávala názor, že žena, ktorá číta výlučne zábavné príspevky, zaostáva duchovne. Vyslovila presvedčenie, že v časopise určenom špeciálne ženám, si ženy prečítajú aj suchšie poučné články. Ženy sa aj prostredníctvom čítania ženských časopisov mali dostať zo stereotypov, ktoré odpradávná vymedzovali ich duševný obzor na domáce povinnosti.⁵ „Pokusy vyšiniť sa ponadeň byly považované za pošetilost, za bláznivý, jestli nie za zvrhlý rozmar.“⁶ Ženské časopisy mali byť buditeľmi slovenských žien k duchovnému životu – k mravnej a duchovnej samostatnosti, čo podľa E. Šoltésovej mohlo byť na osov nielen žene samotnej, ale aj jej mužovi. Občiansku samostatnosť a spôsobilosť žien k mužským profesiám, ktorú presadzovali viaceré zahraničné periodiká pre ženy, považovala autorka za vec náhľadu a slobodnej vôle, ktorú nikto nemusí prijať.⁷ Vyslovila trpkosť z nepriateľstva, ktorého sa vydávaniu časopisov pre ženy dostávalo zo strany mužov, menovite od tých „úzkostlivo konzervatívnych“⁸.

Mesačník *Dennica* pokračoval vo vychádzaní aj napriek neprajníkom. Spočiatku skromne vo formáte 16 x 23 centimetrov na nepravidelnom počte (16 a viac) priebežne číslovaných strán zalamovaných na šírku strany bez akýchkoľvek ilustrácií, ak odhliadneme od niekoľkých typografických prvkov. Tlačiarom a nakladateľom bol už spomenutý Karol Salva v Ružomberku, ktorý preberal aj predplatné 1 zlatku na celý rok. Rukopisy a všetky redakcie sa týkajúce listy bolo treba adresovať na Teréziu Vansovú, redaktorku *Dennice* na Pílu pri Tisovci.

Obsah *Dennice* bol prispôsobený primárnemu zámeru a publiku, ktoré chcel časopis osloviť – čitateľky z radov vidieckej inteligencie, no i z remeselníckych a roľníckych rodín. Duchovnému a národnému pozdvihnutiu slovenských žien boli vyhradené predovšetkým *Úvodné state* a rubriky ako *Poučné* či *Rôzne*. Literárnemu vyžitiu žien slúžili básne a poviedky autorov ako L. Podjavorinská, J. Čajak, J. Bottová a ďalší. Životné múdrosti ponúkala rubrika *Aforistické (Aforizmy, Perličky, Iskričky)*. Rubrika *Dopisy* prinášala informácie

dopisovateľiek z regiónov Slovenska. Na stranách *Dennice* sa čitatelky mohli dozvedieť aj o listoch od krajaniek z Dolnej zeme⁹ či z USA.¹⁰ Rubrika *Listáreň redakcie* obsahovala zvyčajne poďakovania prispievateľkám a prispievateľom, resp. redaktorka sa ich snažila motivovať k ďalšej tvorbe. V rubrike *Pre kuchyňu učila Dennica* čitatelky ako pripraviť rozličné pokrmy a sladkosti a napokon obsahom rubriky *Všeličo* bývali zaujímavé drobničky.

Časopis, ktorý začínal skromne, si zakrátko získal obľubu čitateľiek. V priebehu vychádzania už prvé roky sa tematický záber rozšíril o biografie osobností ako *Slavín žien slovanských*, o témy zo zdravotníctva, zo života slovenských spolkov, či výchovy dieťaťa. Pribudol výklad cudzích slov, hádanky a inzercia hlavne slovenských, českých a nemeckých firiem. Tým zákonite stúpol aj počet strán v periodiku. Centrálny význam však i naďalej mali úvahy o postavení ženy resp. o ženskej otázke, ktoré dostávala Terézia Vansová aj spoza hraníc Uhorska. V ročníku piatom z roku 1902 v čísle 1 z januára na stranách 14 až 19 a v čísle 2 z februára na stranách 35 až 38, uverejnila redaktorka na pokračovanie zaujímavú prednášku Hynka Štěpánka z Čiech pod názvom *Ženská otázka a ženské hnutí*, ktorá odznela v dámskom odbore Národní Jednoty v Pošumavsku v Třeboni. V príspevku, ktorým chcel autor ženy motivovať k túžbe po emancipácii, citoval o. i. viaceré výroky slávnych mužov týkajúce sa práv žien. Kým pre anglického filozofa Stuarta Milla, autora knihy *Poddanstvo žien*, právne podriadenie jedného pohlavia druhému bolo samo osebe bezprávím a jednou z hlavných prekážok ľudského pokroku¹¹, pre Taina: Dať žene myšlienky a ducha, vytríbiť jej rozum znamenalo asi tolko, ako vložiť nôž do ruky dieťaťa.¹² Guy de Maupassant priznával žene len dve čarovné úlohy – lásku a materstvo.¹³ Kým jedni muži ženy ponižovali, iní sa stavali na ich obranu ako Stuart Mill, August Bebel či Vojtěch Náprstek. Veď história pozná mnoho žien, ktoré prispeli svojou hrivnou spoločnosti, napr. panovníčok, ktoré boli dobrými štátnikmi – ako Alžbeta Anglická, Mária Terézia či Katarína Veľká. Potrebné však bolo, konštatoval autor prednášky v jej

závere, aby si samotné ženy uvedomili svoje postavenie a “túžili po rýdzej ľudskosti”¹⁴. Jeho slová padli na úrodnú pôdu. *Dennica* v roku 1902 pravidelne prinášala na titulných stranách a ďalších úvahy o úlohách ženy. Autorkou cyklu – 1. *Žena v rodine*¹⁵ II. *Žena v domácom hospodárstve*¹⁶, III. *Žena v spoločnosti*¹⁷, IV. *Žena v národe*¹⁸ bola Elena Šoltésová. Ženu vnímala ako srdce rodiny, keď muž je jej hlavou. Práca, podľa autorky, dodáva žene cenu nielen v hmotnom ale aj v mravnom zmysle. Žena je povolaná dodať pôvab a príjemnosť spoločnosti, má určovať tón, stanoviť pravidlá slušnosti. Žene, zdôraznila autorka v štvrtej časti „je tak vrodený národný cit ako mužovi; ona tak je schopná zdokonaľiť ho v pevné národné povedomie, prehľbiť a zošlachtiť ho v posvätnú rodolásku ako on.”¹⁹

V novembri 1902, v piatom ročníku vychádzania *Dennice* sa zmenil vydavateľ a tlačiar. Po Karolovi Salvovi *Dennicu* tlačila firma Salva a Herle v Ružomberku, od júna 1903 Šimon Roháček v Modre. Uvedené zmeny však nevedli k výraznejším formálnym ani obsahovým úpravám periodika. Terézia Vansová pokračovala v nastúpenej línii. *Dennica* prinášala básničky, povesti, novely, medzi nimi na pokračovanie aj Vansovej novely *Danko a Janko*²⁰. Nasledovali informácie o otváraní dievčenských škôl, o činnosti ženských spolkov doma i v zahraničí, o kongresoch žien vo svete resp. o živote žien iných národov. Priestor dostali aj rozličné, nezriedka humorne ladené, príspevky o vzťahu medzi mužom a ženou²¹. Prispievateľky na mnohé z nich reagovali. „Pravdomluvná”, autorka príspevku *Na obranu dievčat* odmietla tvrdenie „istého pána uverejnené v *Dennici*”, že muži majú strach zo ženby hlavne preto, lebo ženy sú márnivé a venujú mnoho na prepych. Pritom na tanečnej zábave obletovali ctitelia vždy len vyparádené dievčence a záujem o ženu sa odvíjal až od zistenia výšky vena.²² V *Dennici* sa naďalej vyskytovali aj typicky ženské rubriky ako *Pre kuchyňu*, nakoľko žena popri vzdelaní mala zostať bedlivou gazdinkou. A pretože láska ide, ako je známe, cez žalúdok, vďaka *Dennici* sa mohla naučiť pripraviť napr. biftek, filety z jarabíc, teľacie stehno na taliansky spôsob, karfiól so syrom parmezánskym, knedle s holandskou

omáčkou, anglické piškóty, prešporské orechové rožky, švédske pečivo či vtáacie mlieko.

Dennica, ženský a rodinný list pre poučenie a zábavu

V roku 1907 sa tlačiarom *Dennice* stala firma Klimeš a Pivko v Liptovskom sv. Mikuláši. V tom istom roku sa vydavateľom stal František Votruba v Pešti. Predplatné, poplatky za oznamy, všetky peňažné zásielky a všetko, čo sa týkalo expedície časopisu a administrácie, bolo treba odteraz zasielať Františkovi Votrubovi do Budapešti, VIII. Rákoczi-tér 3–9. Predplatné *Dennice* na celý rok v roku 1907 predstavovalo 3 koruny, do Nemecka 4 koruny, do Ruska 2 ruble, do Ameriky 1 dolár, pre ostatné cudzozemsko 5 korún²³.

František Votruba počas svojho pôsobenia v *Dennici* zmodernizoval časopis po formálnej i obsahovej stránke. V roku 1907 zaviedol nové rubriky. V roku 1908 sa formát zväčšil na rozmer 21 x 30 centimetrov. Strany, ktorých počet opäť stúpil, boli zalamované na dva stĺpce. Pribudli ilustrácie vo forme rozličných ornamentov aj na motívy slovenských výšiviek, portréty osobností z oblasti literatúry, národného života ale aj reprezentantov panovníckych dvorov a zábery z miest a obcí z domova i cudziny. To viedlo v roku 1908 k zmene podtitulu *Dennice* na *Ilustrovaný časopis pre literatúru a otázky spoločenské*. Časopis, teraz už určený skôr vzdelanejším čitateľkám, venoval i naďalej široký priestor hlavne poézii a próze, prinášal úvahy, poučné príspevky, cestopisy, životopisné poznámky a rozpomienky, informoval o činnosti spolkov, uverejňoval príspevky zo zdravotníctva. Výchovu dieťaťa vystriedala výchovoveda. Hádanky postupne zabrali celú stranu. Kvalita príspevkov však bola na oveľa vyššej úrovni ako v starších ročníkoch. Pribudli rubriky *Zo života pre život*, *Zo sveta*, *Kronika*, *Beseda*, *Rodinné správy*, *Rady pre domácnosť*, *Detská besiedka*, *Obrázky*. Rubriku *Všeličo* vystriedala rubrika *Drobnosti*. Vynovený mesačník *Dennica* sa stal rodinným časopisom, v ktorom v roku 1908 jednoznačne prevažovala literatúra. Príspevky vyhradené ženskej otázke sa dostali do úzadia. Do *Dennice* prispievali pôvodní aj noví

autori ako Ján Čajak, Ludmila Podjavorinská, Martin Rázus, Ignác Grebáč Orlov, Ivan Gáll, Hana Gregorová, Jozef Gregor Tajovský a i. Mnohí z nich písali pod pseudonymom. V tematickom bloku *Povesti, novely, zkazky* mohli čitatelky nájsť aj preklady z prác spisovateľov svetového mena ako Baudelaire, Oskar Wilde, Guy de Maupassant, Mór Jókai, Lev Nikolajevič Tolstoj a ďalších. Príspevky v rubrikách ako *Zdravotníctvo* či *Výchovoveda* a i. vypracúvali odborníci z praxe.

Národnobuditeľské príspevky sa často ukrývali pod hlavičku *Kronika* a z obavy pred štátnou mocou nebývali podpísané celým menom. V tejto rubrike zaujali v *Dennici* stanovisko aj ku krvavej strelbe v Černovej v roku 1907 pri príležitosti posviacky kostola. Príspevok sa končil takto: „Láska k národu nejaví sa len a len v citoch, ale v skutkoch a vo vážnom povedomí našich povinností k nemu. Tu majú slová veľkého básnika” „Ak bude každý z nás z kremeňa – bude celý náš národ skala.” Keď sa zamyslíme nad týmito slovami, bude nám jasný náš úkol. „Môj dom, môj hrad.” – hovorí Angličan. Nech teda každý slovenský dom je hradom slovenskej národnej myšlienky”²⁴.

Velkú pozornosť venovali redaktori *Dennice* krajanom v USA a ich tlači, do ktorej posielali literárne príspevky a politické správy aj domáci autori. Anonymný autor príspevku *Naši v Amerike*²⁵ upozorňoval na to, že informovanie amerických Slovákov o starokrajových pomeroch by nemalo byť ponechané náhode, ale malo by sa stať pravidelným. S trpkosťou sledoval, ako navrátilci do východných stolíc z Ameriky, kde sa naučili čítať, nenachádzajú po dedinách národne orientovaného slovenského periodika. Doprava časopisu, na ktorý boli zvyknutí v Amerike, je v Uhorsku zakázaná – a tak sa uspokojia s uhrofilskými periodikami v slovenčine *Krestan*, *Vlast a Svet*, alebo šarišskou *Zastavou*. S radosťou vítal knihu rozprávok rodáka z Báčskeho Petrovca Gustáva Maršalla Petrovského²⁶ *Z pod závejov amerických*, rovnako ako informácie o spolkovom živote amerických krajanov.

Rubrika *Detská besiedka*, zavedená v roku 1907, mala deti priúčať, aby už od malička mali radi slovenský časopis,

slovenskú knihu. Mala deti presvedčiť, že „v čítaní dobrých kníh a časopisov je základ vzdelania. Rozumnému, vzdelanému človeku vždy ľahšie býva vo svete.”²⁷ Prisľúbili im v každom čísle priniesť „trochu zábavy, trochu poučenia, veršík, rozprávku, článček poučný, tu i tu obrázok...”²⁸.

Široký priestor v *Dennici* v roku 1908 po prvý raz (a naposledy v takom rozsahu, pozn. aut.) zaberala ilustrovaná rubrika *Módne správy*. Na dvoch a nezriedka i viacerých stranách prinášala čitateľkám modely šiat pre dámy i pre deti, učila ich jemným výšivkám či háčkovaniu. Zavedenie rubriky zdôvodnili takto: „Po slovensky sa snáď o módach ešte nikdy nepísalo. Obrázkového časopisu módného sme nikdy nemali, a čo zmôžu všetky podrobné popisy a opisy, keď niet obrázku, ktorý by všetko vysvetlil? ...Kto veci rozumie, uzná, že úkol náš je dosť nesnadný. Nebolo by tak ťažko vydávať slovenský časopis, venovaný i módam... ak by sme chceli vydávať časopis drahší. Ale *Dennica* určená je širšiemu obecenstvu, má zostať lacná, venovaná je i druhým cieľom, výchovným, literárnym, spoločenským i praktickým, a pre tieto tiež treba miesta.”²⁹

Časopis *Dennica* v roku 1908 vychádzal nepravidelne často formou dvojčísiel, čo vyvolalo vlnu kritiky³⁰ a v roku 1909 nevychádzal vôbec.

Dennica, obrázkový časopis ženský a rodinný s prílohou Rodina venovanou slovenskej domácnosti

Na časopisecký trh sa *Dennica* vrátila v roku 1910 rozšírená o prílohu pod názvom *Rodina*. Jej vydavateľom a tlačiarom od čísla 3 bol František Klimeš v Liptovskom sv. Mikuláši. Nakladateľom v roku 1910 bol František Votruba. Obálka bola bohato ilustrovaná, na jej vnútorných stranách bývala uverejnená plošná inzercia a reklama na knihy, na rozličné látky a výbavu pre nevesty, na požívatiny z Výdrovej fabriky v Prahe, na matičnú zubnú pastu Libuše A. Mikuláška z Brna, na prístroje pre domácnosť ako práčky s kľukou značky Ideál a mnohé ďalšie. Obsah sa prerozdelil. Vo vlastnej *Dennici* zostali príspevky literárne, do prílohy *Rodina* spravidla prešli na ženské hnutie orientované a národnobuditeľské príspevky,

správy zo sveta, podobne odborné rubriky ako *Zdravotníctvo* či *Výchovoveda*, zábave vyhradené *Hádanky* a i. Novými rubrikami v posledných rokoch vychádzania *Dennice* boli *Literatúra*, *Humor*, *Móda*. *Detská besiedka* zmenila meno na *Detský kútik*. Redakciu *Dennice* po dlhšej prestávke začiatkom roku 1911 opäť prevzala Terézia Vansová³¹, ktorá sa v tom istom roku presťahovala do Banskej Bystrice, kam jej bolo treba posielat rukopisy. Časopis pripravovala spolu s vydavateľom Františkom Klimešom z Liptovského sv. Mikuláša, ktorý preberal zasa o niečo vyššie predplatné a od februára 1913, keď jemu samému znovu pripadla redakčná práca, aj rukopisy. Predplatné z Ameriky vo výške 1 dolár 50 centov prijímala Bank of Europe a spoločnosť Brodský a Sovák v New Yorku.

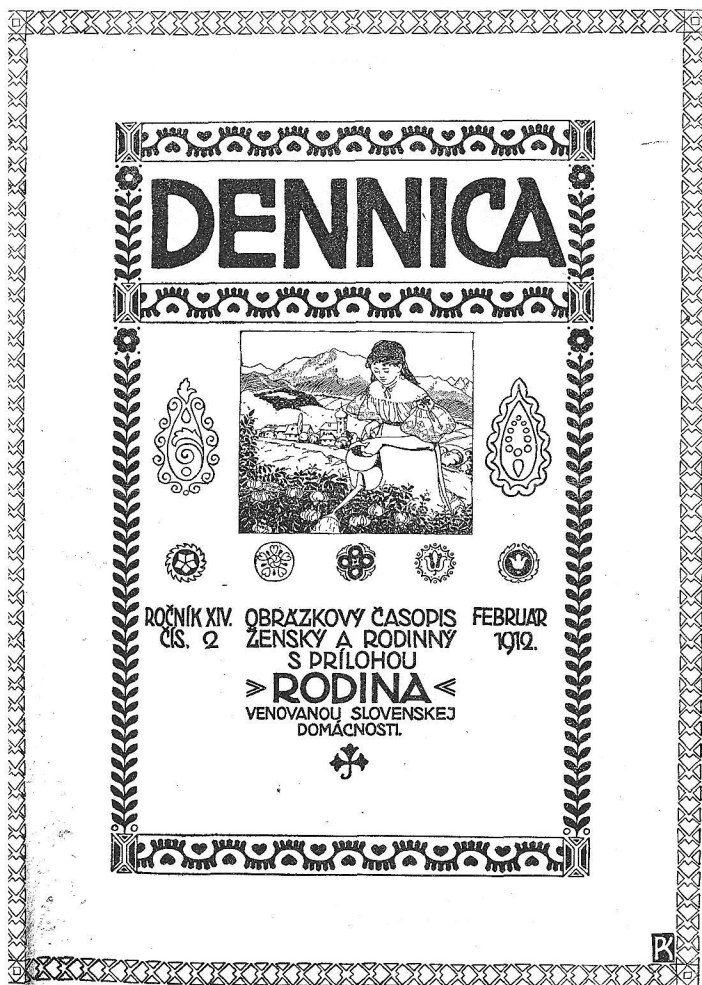
Napriek početným zmenám nosnými v posledných rokoch vychádzania mesačníka *Dennica* sa postupne opäť stali témy dotýkajúce sa postavenia a práv žien ako napr., *Žena v národe*,³² *Ženské hnutie*, *K otázke ženského volebného práva*³³, *Revolúcia žien* od I. L. Lyseckého, t. j. boj za oslobodenie žien „ideovým vírom feminizmu podporovaná ženská emancipácia”,³⁴ *Ženský kongres v Pešťbudíne*,³⁵ *Myšlienky o feminizme*,³⁶ *Helena Kellerová o modernej ženskej otázke*.³⁷ Frekventovanou slovenskou autorkou *Dennice* otvorene hovoriacou a píšucou o ženskej otázke v týchto rokoch sa stala Hana Gregorová. Rozsiahlu úvahu o prednáške Hany Gregorovej, v ktorej sa zaoberala ženskou otázkou vo svete, výchovou dievčat na Slovensku, manželstvom, postavením ženy v rodine, potlačeným stavom ženy, domácimi ženskými spolkami a napokon potrebou vzdelávania sa žien si čitateľky *Dennice* mohli prečítať v čísle 3 v roku 1912.³⁸

Akceptovanie emancipačných snáh žien však nebolo jednoznačné. V roku 1913 sa v prílohe *Rodina* začali objavovať aj kritické príspevky, ktoré vyčítali ženskému hnutiu podceňovanie významu rodiny a pohrdlivé vyjadrovanie sa slobodných mladých ľudí o manželstve.³⁹

Dennica zanikla v roku 1914, keď, vzhľadom na spoločensko-politickú situáciu, vyšlo len 7 čísiel mesačníka. Titulnú stranu dvojčísla z júna a júla 1914 zdobí čierny smútočný rámček

a v ňom nekrológ k tragickej smrti následníka trónu Františka Ferdinanda a jeho manželky Žofie z Hohenbergu, ku ktorého reformným snahám sa upierala nádej národov žijúcich v monarchii.⁴⁰

Vytýčený program povzniesť slovenskú ženu vzdelanostne a prebudiť ju národne v rámci svojich možností *Dennica* splnila. Svedectvom toho sú aj kvantitatívne ukazovatele, keď počet odberateľiek v priebehu vychádzania *Dennice* stúpol z počiatočných 300 na 3000 výtlačkov a v roku 1908 *Dennica* vychádzala dokonca v náklade 6000 kusov.⁴¹ V svetovom vojnovom konflikte, ktorý nasledoval po sarajevskom atentáte, ženy potvrdili kvality, ktoré im boli dlhý čas upierané, keď úspešne zastali miesta uprázdnené po odchode mužov na front. Po takomto spôsobe dopracovať sa uznania však ženy určite netúžili. Veď na bojiskách hynuli ich synovia, manželia a bratia. Svoje práva by si boli oveľa radšej vydobyli v mierovej atmosfére aj cez širokú osvetu v časopisoch pre ženy, akým bola i Vansovej *Dennica*.

Titulná strana periodika *Dennica* z roku 1912

Ročník I.

Január 1910.

Sošit 1.

ORGÁN „ŽIVENY“, SPOLKU SLOVENSKÝCH ŽIEN

TEREZIA VANSOVÁ.

Portrét Terézie Vansovej v *Živene*

Poznámky

- ¹ *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha: Nakladateľstvo Libri, 1999, s. 486–487.
- ² RUTTKAY, Fraňo: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava: Veda, 1999, s. 186–187.
- ³ Elena Maróthy Šoltésová (6. 1. 1865 Krupina – 11. 2. 1939 Martin), prozaička, publicistka, redaktorka v roku 1910 založeného, druhého slovenského časopisu pre ženy *Živena*.
- ⁴ KÁLAL, Karol. *Dopisy*. In: *Dennica*, 1898, roč. 1, č. 1, s. 14–15.
- ⁵ ŠOLTÉSOVÁ, Elena. *Načo sú tie ženské časopisy?* In: *Dennica*, 1898, č. 2, s. 17–19.
- ⁶ ŠOLTÉSOVÁ, Elena, ref. 5, s. 19.
- ⁷ ŠOLTÉSOVÁ, Elena, ref. 5, s. 19.
- ⁸ ŠOLTÉSOVÁ, Elena, ref. 5, s. 19.
- ⁹ *Čo máme žiadať od Dennice?* In: *Dennica*, 1898, roč. 1, č. 4, s. 59–61.
- ¹⁰ *Drahé sestry v Amerike, zvlášť čitateľky Dennice*. In: *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 2, s. 39.
- ¹¹ ŠTEPÁNEK, Hynek: *Ženská otázka a ženské hnutí*. In: *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 1, s. 15.
- ¹² ŠTEPÁNEK, Hynek: ref. 11, s. 17.
- ¹³ ŠTEPÁNEK, Hynek: *Ženská otázka a ženské hnutí*. In: *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 2, s. 37.
- ¹⁴ ŠTEPÁNEK, Hynek: ref. 13, s. 38.
- ¹⁵ *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 1, s. 3–5.
- ¹⁶ *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 2, s. 25–27.
- ¹⁷ *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 6., s. 109–111.
- ¹⁸ *Dennica*, 1902, roč. 5, č. 6, s. 137–140.
- ¹⁹ *Dennica*, 1902, ref. 18, s. 137.
- ²⁰ *Dennica*, 1905, roč. 8, s. 1, 40, 74, 113, 152, 192, 212, 245, 295, 344, 370
- ²¹ *Dudrenie či hneučkárenie*. In: *Dennica*, 1905, roč. 8, č. 5, s. 282–283.
- ²² *Dennica*, 1905, roč. 8, č. 3, s. 118–120.
- ²³ Predplatné *Dennice* sa od roku 1910 uvádzalo v korunách, ktoré nahradili zlatky.
- ²⁴ *Dennica*, 1908, roč. 11, č. 1, s. 15–17.
- ²⁵ *Dennica*, 1908, roč. 11, č. 1, s. 18–20.
- ²⁶ MARŠALL-PETROVSKÝ, Gustáv (28. 3. 1862 Bácsky Petrovec – 15. 6. 1916 Chicago), spisovateľ, predstaviteľ prvej línie literárneho realizmu.
- ²⁷ *Naším malým čitateľom*. In: *Dennica*, 1907, roč. 10, č. 127.
- ²⁸ *Naším malým čitateľom*. In: *Dennica*, ref. 27, s. 127.
- ²⁹ *Módne správy*. In: *Dennica*, 1908, roč. 11, č. 1, s. 28–29.
- ³⁰ Na túto skutočnosť upozorňuje M. Potemra. *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin : Matica slovenská, 1958, s. 53.
- ³¹ *Cteným čitateľkám Dennice*. In: *Dennica*, 1911, roč. 13, č. 2, príloha *Rodina*, s. 15.
- ³² VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Žena v národe*. In: *Dennica*, 1911, roč. 13, č. 2, príloha *Rodina*, s. 49–51.
- ³³ *Dennica*, 1912, roč. 14, č. 4, s. 100.
- ³⁴ *Dennica*, 1913, roč. 15, č. 4, s. 99–101.
- ³⁵ *Dennica*, 1913, roč. 15, č. 6, s. 146–150.
- ³⁶ *Dennica*, 1913, roč. 15, č. 7, s. 165–166.
- ³⁷ *Dennica*, 1913, roč. 15, č. 8, s. 199–200.
- ³⁸ *Dennica*, 1912, roč. 14, č. 3, 67–71.
- ³⁹ *Dennica*, 1913, roč. 15, č. 10, príloha *Rodina*, s. 249–250.
- ⁴⁰ *Dennica*, 1914, roč. 16, č. 6–7, s. 1.
- ⁴¹ RUTTKAY, Fraňo: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava: Veda, 1999, s. 187.

Prepisy ukážok z *Dennice* zodpovedajú originálu.

Summary

Terézia Vansová and Dennica

In 2007, 150 years have passed since Terézia Vansová was born. She was a Slovak writer, a pioneer of the women's emancipation movement, as well as the founder and editor of the first Slovak women's periodical, *Dennica*. The paper discusses the development of this periodical. It began to be published in 1898, later became one of the most widely read Slovak magazines, and stopped at the outbreak of the Great War.

Básnik v spomienkach literárneho historika Pavol Országh Hviezdoslav a Albert Pražák

Osobnosť básnika Pavla Országha Hviezdoslava (1849–1921) bola a neustále je predmetom záujmu našej literárnej histórie. Jedným z prvých profesionálnych literárnych historikov, ktorí venovali tejto poprednej osobnosti dejín slovenskej poézie systematickú pozornosť, bol zakladateľ našej univerzitnej literárnovednej slovakistiky, profesor Albert Pražák (1880–1956). Séria jeho hviezdoslavovských štúdií a najmä jeho kniha *S Hviezdoslavom*, ktorej bude venovaná pozornosť v tomto príspevku, je dodnes živým čítaním, ktoré vypovedá nielen o pozoruhodnom vzťahu osobnosti básnika a literárneho historika, ale aj o podobe slovenskej literatúry, kultúry a myslenia na prelome 19. a 20. storočia, o jej širších interkultúrnych a medziliterárnych súvislostiach a predovšetkým o problematike česko-slovenských vzťahov.

Počiatky záujmu literárneho historika Alberta Pražáka o osobnosť a tvorbu básnika Pavla Országha Hviezdoslava siahajú už na začiatok 20. storočia, kedy Pražák publikoval sériu štúdií a publicisticko-popularizačných článkov¹, v ktorých českej čitateľskej verejnosti v duchu kálalovského zánietenia pre Slovensko približoval Hviezdoslavovu básnickú tvorbu. Pražákov záujem o Hviezdoslava pokračoval aj neskôr, po vzniku Československej republiky. Podľa Miloša Tomčíka záujem o Hviezdoslava, „tvorí v dvadsiatych a tridsiatych rokoch centrálnu os Pražákovho literárnohistorického diela. Niet ani jednej jeho väčšej štúdie, nehovoriac už o knižných publikáciách, kde by nenarazil na toto meno a kde by cez jeho tvorbu neosvetľoval hlavné vývinové otázky slovenskej literatúry”². Tento dlhotrvajúci záujem vrcholí v jednej z posledných Pražákových knižných prác, ktorej budem venovať pozornosť, v knihe *S Hviezdoslavom*, s podtitulom

Rozhovory s básnikom o živote a diele (1955). Albert Pražák text tejto knihy napísal už v roku 1949, teda pri príležitosti Hviezdoslavových stých narodenín po česky. Kniha vyšla napokon v slovenčine v preklade Gabriela Rapoša³ v roku 1955 v Slovenskom vydavateľstve krásnej literatúry v Bratislave.

Albert Pražák svoju snahu vytvoriť syntetizujúcu monografickú prácu o Hviezdoslavovi plánoval dlhší čas. Tento zámer mal, podľa jeho konštatovaní v knihe *S Hviezdoslavom*, už v roku 1918, kedy ako vojak rakúsko-uhorskej armády pôsobil v Nyibátore a Debrecíne. Pražák o tomto zámere hovorí: „...tak som sa dostal aj do krásneho maďarského kalvínskeho Debrecína. Ovanula ma tam po dlhých časoch svojská kultúra tohoto vážneho mesta a vnukla mi myšlienku dať sa zasa do vlastnej práce a vrátiť sa, čo len ako vojak, k svojmu písaciemu stolíku. Zatúžil som pokúsiť sa napísať monografiu o Hviezdoslavovi. Hneď po návrate z Košíc objednal som si jeho knihy a vždy večer, keď som sa vracal z kasární, študoval som ich”⁴. Výsledkom tohto úsilia bola séria Pražákových článkov o Hviezdoslavovi publikovaných v roku 1919 pri príležitosti básnikovho 60. výročia a vydanie antológie jeho básní⁵. V tom čase už Albert Pražák z iniciatívy Jaroslava Vlčka pôsobil na ministerstve školstva a pomáhal organizovať slovenské stredné školstvo.

Albert Pražák si postupne vytváral ucelenú predstavu o básnikovi nielen z dôkladného štúdia jeho básnického diela a pramenného materiálu. Zdrojom autentického poznania Hviezdoslavovej osobnosti mu bola predovšetkým séria osobných stretnutí⁶, v ktorých získal veľké množstvo informácií o básnikovom živote, jeho básnických začiatkoch, o jeho vzťahu k českej a európskej literatúre a zhliadol veľké množstvo autentického pramenného materiálu, ktorý mu poskytol sám básnik. No k napísaniu komplexnej monografie sa Albert Pražák v 20. a 30. rokoch už nedostal. Hviezdoslavovi však venoval veľké množstvo štúdií, z ktorých pripomeňme len tie najväčšie, ako *Hviezdoslav a Dante* (1921)⁷ a sériu štúdií publikovaných v revue Učenej spoločnosti Šafárikovej *Bratislava*. Pražák sa neprestal venovať Hviezdoslavovi po celý

svoj život, ale komplexnú monografiu – napriek viacerým predsavzatiam a sľubom – o jeho tvorbe vlastne nevydal. Jeho kniha *S Hviezdoslavom* vydaná v roku 1955 je, ako výstižne poznamenal Miloš Tomčík „náhradou vedeckej monografie“⁸. Slovenská literárna história (najmä Miloš Tomčík a Milan Pišút) túto Pražákovu knihu bez väčších výhrad a pomerne jednoznačne priraduje k typu memoárovej literatúry. Trúfol by som si mierne polemizovať s týmto zaužívaným názorom a mierne ho poopraviť. Je pravda, že text spomienok má evidentné črty biograficko-memoárovej literatúry, dokonca vykazuje typové črty beletrizovaného rozprávania, no na druhej strane mu nemožno uprieť ani vedeckú, či vecnú literárnohistorickú dimenziu. Skôr by som Pražákov text situoval na rozhranie memoárovej beletristiky a literárnej histórie, pričom obe zložky pôsobia ako relatívne samostatné časti, prepojené iba systémom odkazov. Kým vlastný text knihy je koncipovaný skôr memoárovo-beletristicky, literárnohistorický, odborný (či vedecký) rozmer je prítomný v časti *Poznámky a Z korešpondencie P. O. Hviezdoslava s A. Pražákom*, ktorý tvorí približne 30% Pražákovho textu. Nejde pritom iba o štandardný poznámkový aparát, ale o rozsiahlu materiálovú bázu, v ktorej Pražák sústredil nielen bohatú dobovo dostupnú bibliografiu dotýkajúcu sa Pražákovho života a diela, ale aj rozsiahly textový materiál obsahujúci množstvo básnických textov (predovšetkým systematicky spracovaných prvotín, príležitostných básní a prekladov), korešpondenciu, genealogický materiál, prepisy dokumentov (Hviezdoslavove vysvedčenia, záznamy parlamentnej reči, vydavateľských zmlúv) či publicistické a literárnokritické texty a nekrológy dotýkajúce sa Hviezdoslava. Viaceré časti pôsobia dojmom samostatných literárnohistorických statí (napríklad časť *Hviezdoslavove zlomky dramatické*, ktorá je prekladom Pražákovkej samostatnej štúdie uverejnej v Sofii v roku 1933⁹ či stať *Pár zbežných črt k životopisu Janka Matúšku* pôvodne publikovaná v časopise *Naša Orava* v roku 1921¹⁰). Albert Pražák tu vlastne v komplexnej podobe sústredil vlastný literárnohistorický materiál dotýkajúci sa básnika, ktorý vznikol takmer

polstoročie, či už vo forme doslovného prepisu vlastných štúdií a článkov s hviezdoslavovskou tematikou, alebo aspoň vo forme rozsiahlejších citátov alebo bibliografických odkazov. Problémovou stránkou tohto materiálu je jeho proporcionalita a komplexnosť (čo je problémom takmer všetkých Pražákových slovakisticky orientovaných literárnohistorických prác) a neraz až redundantnosť mnohých poznámok, ktoré majú vo vzťahu k základnému memoárovému textu často charakter rozsiahlych, na mnohých miestach až obsahovo preťažených digresíí či detailistických literárnohistorických exkurzov, do ktorých chcel Pražák vtesnať zrejme celý vlastný „hviezdoslavovský“ výskumný materiál.

Ale vráťme sa k memoárovej časti Pražákovho textu. Pozornosť mu už dávnejšie venovali Miloš Tomčík a Milan Pišút, no zamerali sa prevažne na „povrchové“ obsahové zložky Pražákovho textu. Svoju pozornosť by som v tomto príspevku zameral predovšetkým na štruktúru a štýl Pražákovho rozprávania. Milan Pišút tvrdí, že „túto Pražákovu knihu môžeme pokladať do značnej miery za memoárové dielo samého Hviezdoslava“. Táto spomienková kniha „je tým cennejšia, že jej ústrednou postavou je práve naša najväčšia básnická osobnosť“¹¹. S týmito Pišútovými tvrdeniami môžeme po dôkladnom prečítaní knihy súhlasiť však iba sčasti. Áno, Hviezdoslav je skutočne „ústrednou postavou“ ba dokonca môžeme povedať „ústredným hrdinom“ Pražákovho rozprávania, no určite nemôžeme túto memoárovú prácu výlučne považovať za „memoárové dielo samého Hviezdoslava“, ako so značným nadsadením tvrdí Pišút. Pražákov systém rozprávania je oveľa štruktúrovanejší a komplikovanejší. Jeho nosnou zložkou sú záznamy rozhovorov Alberta Pražáka s Pavlom Országhom Hviezdoslavom, ktoré majú charakter družných, i keď tematicky rôznorodých a intelektuálne štylizovaných debát, pričom Pražák nezabúda pripomínať ich autenticitu. Na tieto rozhovory sa navrstvujú autobiografické rozprávania samého Hviezdoslava, ale aj jeho manželky, ktorá sa na mnohých miestach stáva nielen subjektom rozprávania, ale aj objektom záujmu, je popri Hviezdoslavovi ďalšou výraznou

postavou beletristicky koncipovaného rozprávania. Tieto autobiograficky ladené prehovory majú často charakter samostatne epicky koncipovaných „mikropríbehov” alebo reflexívnych sentencií. Tieto časti sú podávané s veľkým rozprávačským majstrovstvom. Napriek „epickej šírke”, ktorú v súvislosti s charakteristikou Hviezdoslavovho rozprávania Pražák pripomína¹², a spontánnosti výpovede, si tieto textové časti zachovávajú vysokú mieru logickej následnosti a konzistentnosti. Relatívne samostatnou zložkou memoárového textu sú biograficky ladené sentencie o živote osôb a osobností spriaznených s Hviezdoslavovým životom alebo s jeho rodnou Oravou (učiteľ Adolf Medzihradský; básnik Janko Matúška) a, čo by bolo potrebné osobitne zdôrazniť, autobiografické momenty zo života Alberta Pražáka. Zaujímavo pôsobia jeho spomienky na pobyt na srbskom fronte, na liečenie v Tatrách, na pobyt v Miškovi, zmienky o práci na ministerstve školstva po vzniku republiky spojenou s koncipovaním prvých učebníc slovenčiny pre stredné školy, časté sú tu zmienky o pozadí vzniku viacerých Pražákových prác – spomína štúdium Hurbanovského archívu, pobyt vo viacerých slovenských knižniciach, nájdeme tu zmienku o vzniku bratislavskej filozofickej fakulty, takmer celou knihou sa v súvislosti s úvahami o slovenskej a českej literatúre vinie Pražáková obľúbená téma, a to otázka generačnej kontinuity a diskontinuity v literatúre, ktorá sa stala aj témou jeho inštaláčnej prednášky *Zápas generácií v literatúre*, ktorá odznela pri príležitosti jeho uvedenia do úradu rektora Univerzity Komenského 6. decembra 1928. Výrazne autobiografické momenty sú aj v záverečnej kapitole knihy, kde Albert Pražák pateticky podfarbeným tónom opisuje svoje lúčenie so Slovenskom v roku 1933, kedy odchádza na pražskú univerzitu. Teda Pražáková kniha *S Hviezdoslavom* nie je len memoárovým rozprávaním o básnikovi ale aj autobiografickým rozprávaním Alberta Pražáka o sebe samom, o svojom vlastnom hľadaní cesty k Slovensku, k jeho kultúre a literatúre a predovšetkým k Pavlovi Országhovi Hviezdoslavovi. Albert Pražák je v celom texte memoárov permanentne prítomný ako rozprávač, ktorý

dáva textu logickú proporcionalitu, je neustále prítomný v básnikovej blízkosti ako jeho partner v dialógoch, ako zapisovateľ jeho spomienok či svedok jeho životného finále. Hviezdoslav teda dostal v Albertovi Pražákovi svojho Eckermana. Tak, ako Eckerman zapísal svoje rozhovory s Goethem o literatúre, o umení, politike a živote, tak aj Albert Pražák zachytil Hviezdoslavove rozhovory o najrozličnejších otázkach a okolnostiach jeho života a jeho doby.

Z tematického aspektu sa text Pražákovej knihy *S Hviezdoslavom* vyznačuje pohybom od detailných jednotlivostí k širším, univerzálnejším tematicko-motivickým celkom. Pražákovo rozprávanie sa pohybuje v intenciách schémy **básnik a jeho rodinný mikrosvet – región (Orava) – krajina (Slovensko) – básnik / Slovensko ↔ svet** (slovensko-české vzťahy, medziliterárne vzťahy, problematika európskej politiky). Text Pražákovho rozprávania má, okrem zacielenia na ústrednú postavu P. O. Hviezdoslava, a jeho reflektovania v užších regionálnych či širších slovenských, česko-slovenských či európskych reláciách, aj dimenziu etnografickú, sociologickú a historicko-dokumentárnu. Albert Pražák pozorne zaznamenáva dobové reálie Slovenska na prelome 19. a 20. storočia (životný štýl obyvateľstva, národnostná štruktúra slovenských miest a mestečiek, opisy miest, dedín, slávností, školských pomerov), venuje sa otázkam geopolitickým a problémom európskej politiky pred a počas I. svetovej vojny¹³. Historicko-dokumentárny charakter majú predovšetkým opisy slávností: pražskej Jungmannovej slávnosti v júni 1873, ktorú zaznamenáva Pražák z Hviezdoslavho rozprávania¹⁴ a májovej slávnosti v Prahe v roku 1918¹⁵, ktorej podrobný priebeh so zmyslom pre detail je v texte podávaný očami Alberta Pražáka, ako aj opis atmosféry v pražskej poslaneckej snemovni po vzniku republiky, kedy sa členom zákonodárneho zboru stal, hoci už iba na krátky čas, aj Pavol Országh Hviezdoslav¹⁶.

V tejto súvislosti je potrebné reflektovať aj Hviezdoslavov postoj k otázkam česko-slovenskej jednoty. Dikcia Hviezdoslavovej parlamentnej reči vychádza jednoznačne z dobovej čechoslovakistickej rétoriky. Hviezdoslav hovorí: „Sme jeden

národ: československý; bez spojky v tomto názve, lebo jednotný, jednoliaty, celistvý. Národ, pravda, s dvoma prostriedky, nástrojmi ku kultúrnej práci na poliach verejného života. Jeden je – *čeština*: vážna, rázna, vytríbená, zaocelovaná, čerstvá, v úzadí akoby s batériami; svojho dlhého historického vývoja, skvelej slávnej minulosti, a v prítomnosti dôjmyseľne vystrojená priemyslove, hlbokou a širokou vedou a vysokým krásnym umením... Druhý zas: *slovenčina* bez všetkých podobných šancov pre seba, leda že má svoju prirodzenú prostotu, pôvodnosť, sviežosť a hádam i lubozvučnosť, no a tú trochu peknej literatúry, pokladničiek piesní a pospolitkej múdrosti; ináč prostý jednoduchý prostriedok a či nástroj¹⁷. Hviezdoslav bol dokonca ochotný (po skúsenostiach s národnostnými pomermi v bývalom Uhorsku) pripustiť perspektívu národného i jazykového zjednotenia Slovákov a Čechov a priklon Slovákov k spisovnej češtine, čo zdôvodnil slovami: „i vtedy pokojne zavriem oči a sladko budem odpočívať v hrobe: klesnúc doň s tým upokojeným vedomím, že Slováč, trebárs sa stal Čechom, zostal byť jednako – Slavianom; a nevtopil sa, ako mu už – už hrozilo, do onej cudzej mu, cudzopasnej, lebo len panovačnej, divokovýbojnej rasy...“¹⁸. V otázkach jazykového zjednotenia oboch národov vstúpil do polemiky s básnikom sám Albert Pražák, ktorý na margo textu Hviezdoslavovej parlamentej reči v tejto súvislosti podotkol: „Súhlasil som s ňou do literky, lebo bola základným kameňom k budove nášho mladého štátu. No sám som už neveril v slovenský návrat k spisovnej češtine a bol som presvedčený, že práve vďaka Hviezdoslavovmu slovesnému umeniu básnická slovenčina bude sa s básnickou češtinou pretekať a bude mať vždy dost rozumných pestovateľov, aby trvala naďalej“¹⁹. Inak Pražák na viacerých miestach textu nezabudol pripomenúť Hviezdoslavov československý postoj²⁰, jeho kritiku slovenského partikularizmu a nastupujúcich autonomistických tendencií. Albert Pražák v tejto súvislosti uvádza, že Hviezdoslava v posledných mesiacoch života znepokojovalo čítanie politickej časti novín. „Videlo sa mu, že na Slovensku príliš rýchle zmocnelo opozičné krídlo a odstredivé snahy“.

Podľa Hviezdoslava, „začalo to už ohrozovať aj základnú jednotnú československú ideu štátu. Veril, že štát sa môže udržať len tými myšlienkami, ktorými vznikol, v našom prípade myšlienkou československou. Útoky na túto myšlienku zo slovenskej strany ťažko znášal...“²¹. Z úprimného presvedčenia o československej národnej jednote vyplývalo aj Hviezdoslavovo skryté želanie, ktoré vyslovil v posledných meisacoch svojho života práve v prítomnosti Alberta Pražáka, a to byť pochovaný na pražskom Vyšehrade, kde leží „Vrchlický, Čech, Neruda, Němcová, Smetana“ a vyslovil nesmelú otázku, či by si aj on „zaslúžil ležať s nimi a medzi nimi na posvätnom Vyšehrade“²².

Z literárnohistorického aspektu v texte spomienok zaujmú predovšetkým pasáže, v ktorých Albert Pražák veľmi dôkladne rekonštruuje filozofické a svetonázorové pozadie Hviezdoslavovej básnickej tvorby. Veľkú pozornosť venuje predovšetkým otázkam Hviezdoslavovho vzťahu k Biblii a biblickej tematike²³, ktorú vykladá v súvislosti s tradíciami slovenskej reformačnej kultúry a duchovnej poézie, a problematike teizmu a prometeizmu v jeho poézii. Hviezdoslavovské obrazy národa „križovaného ako Krista“ (natio crucifixa)²⁴ dáva Pražák dokonca do paralely s Komenského náladou v pobiellohorskom období²⁵. Z literárnohistorických súvislostí v Pražákovom texte dominuje predovšetkým analýza Hviezdoslavovho vzťahu k jednotlivým zjavom českej a európskej literatúry, hoci tu sa do istej miery prejavilo Pražákovu pozitivistické literárne školenie, zdôrazňujúce slovo „vplyv“. Pražák však v prípade Hviezdoslavovej tvorby neupadá do bezbrehej pozitivistickej „vplyvológie“ zotierajúcej osobistosti jednotlivých národných literatúr, hľadá skôr paralely, spoločné tematické a motívické okruhy, inonárodné spisovateľské osobnosti a ich diela chápe predovšetkým ako stimuly a impulzy, ktoré našli tvorivé a „svojské“ zhmotnenie v slovenskej literatúre, konkrétne v tvorbe Hviezdoslavovej. Z týchto východísk Pražák interpretoval Hviezdoslava ako slovenský pendant k Vrchlickému, a jeho vzťah k Shakespeareovi, Dantemu, Goetheovi, Puškinovi, Petöfimu a Aranyovi.

Čo však v Pražákovej práci nenachádzame, to je systematický prierez jeho básnickým dielom a jeho interpretačné uchopenie. Práve v Pražákovom uchopení Hviezdoslavovho básnického diela nachádzame značnú neproporcionalitu: detailnú pozornosť (i keď limitovanú pozitivistickými metodologickými limitmi zväčša rezignujúcimi na interpretačné postupy) venuje Hviezdoslavovým prvotinám (najmä časť venovaná maďarským a nemeckým prvotinám pôsobí na pozadí biografického a memoárového rozprávania štýlovo odlišne ako štruktúrovaný literárnohistorický výkladový text²⁶), neuverejneným básnickým textom z rokov 1868–1870, Hviezdoslavovým dramatickým textom (predovšetkým dramatickým zlomkom či otázke inscenovateľnosti hry *Herodes a Herodias*), *Krvavým sonetom* a niekoľkým textom z rukopisnej pozostalosti. Rozboru kľúčových lyrických cyklov sa Pražák už nedotkol, hoci na mnohých miestach sa venuje akustickým a metaforickým aspektom Hviezdoslavových básní, či všeobecnoestetickým a poetologickým otázkam štýlovej primeranosti lexiky v básnických textoch²⁷.

Text Pražákových spomienok na Hviezdoslava zaujme dnešného čitateľa aj z inej strany. Na výslednej podobe textu sa do istej miery podpísala doba jeho vzniku, teda 50. roky 20. storočia. Na viacerých miestach textu nachádzame prvky dobového ideologického nánosu, typického pre „literárnohistorický diskurz“ 50. rokov. Nájdeme tu zmienky o slovenskom lude „morenom škodcami a vykorisťovateľmi“²⁸, o robotníkoch, ktorí sú v otázkach národnej identity „i pri všetkom útlaku najpevnejší“²⁹, no najviac ideologicky podfarbených sentencií nachádzame v závere knihy, kedy Albert Pražák patetickým tónom hovorí o hviezdoslavovskom odkaze slová: „A pravda jeho prorocstva ohlásila sa aj v novej slobode, keď zvíťazili aj jeho zásady, že u nás niet miesta pre akúkoľvek ‚panštinu‘ a že u nás večnou silou a oporou bude iba demokracia, ľudovosť, rovnocennosť a rovnoprávnosť každého, i toho najmenšieho“³⁰. Tento ideologický nános však musíme chápať ako dobovo podmienenú a nevyhnutnú mieru kompromisu s dobovou komplikovanou spoločenskou situáciou, pričom

musíme mať na pamäti skutočnosť, ktorú už dávnejšie pripomenul Miloš Tomčík, že najmä v českom prostredí visel v 50. rokoch nad Pražákom „zotrvačne tieň buržoázneho ideológa pre jeho mimoučiteľskú zaangažovanosť na politickom dianí za prvej republiky (pravda, obchádzal sa jeho charakterný postoj v období okupácie) a pre jeho pôsobenie vo funkcii predsedu Českej národnej rady v májovej revolúcii roku 1945”³¹. Oproti tomu vydanie Pražákovej práce *S Hviezdoslavom* (1955) spolu s vydaním prvého zväzku *Dějiny slovenské literatury* (1950) a neúspešným pokusom Milana Pišúta, Andreja Kostolného, Jána Čaploviča a Ruda Brtáňa vydať zborník na počesť 70. narodenín svojho učiteľa³² reprezentuje pozitívny trend v prehodnocovaní Pražákovho odkazu na Slovensku a v slovenskej literárnej vede a dodnes aktuálnu potrebu oddeliť problematické a rozporné zložky Pražákových slovakistických prác od toho, čo bolo ich nepopierateľným prínosom.

Poznámky

¹ Prvý informatívny článok o Hviezdoslavovi publikoval vo *Věstníku českých profesorů*, XVI, 1908, s. 157–158; rozsiahlejšiu stať uverejnil neskôr pod názvom *Básnické dílo Pavla Országha-Hviezdoslava (Několik poznámek k jeho vývoji)*. Slovanický přehled, XI, 1909, s. 194–208.

² TOMČÍK, Miloš: *Vývin Pražákovho záujmu o Pavla Országha-Hviezdoslava* In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2–4. Slavica Pragensia XII. Na paměť profesora Alberta Pražáka*. Praha: Univerzita Karlova 1970, s. 41. Vzťahom P. O. Hviezdoslava a A. Pražáka venoval pozornosť okrem Miloša Tomčíka predovšetkým Milan Pišút vo viacerých štúdiách: PIŠÚT, Milan: *Albert Pražák a jeho stretnutia s Hviezdoslavom*. In: *Roky a diela*. Bratislava Slovenský spisovateľ 1961; PIŠÚT, Milan: *Doslov o autorovi a jeho knihe*. In: PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: SVKL 1955, s. 433–441; PIŠÚT, Milan: *Na okraj slovenských štúdií Alberta Pražáka*. In: PRAŽÁK, Albert: *Z literárnych súvislostí*. Bratislava: SVKL 1964, s. 7–17.

³ Albert Pražák sa v *Úvode* knihy vyhýba pojmu „preklad“ a hovorí o „poslovenčení“ textu a pripája poznámku „toto slovenské znenie textu autorizujem“, s. 9.

⁴ PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom*. Bratislava: SVKL 1955, s. 73.

⁵ Bibliografiu uvádza Miloš Tomčík v štúdiu *Vývin Pražákovho záujmu o Pavla Országha Hviezdoslava*. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2–4. Slavica Pragensia XII. Na paměť profesora Alberta Pražáka*. Praha: Univerzita Karlova 1970, s. 26.

⁶ Prvé stretnutie sa uskutočnilo v roku 1913, ďalšie nasledovalo v roku 1918, neskôr Albert Pražák strávil s Hviezdoslavom časť leta v roku 1920 počas svojho študijného pobytu v Dolnom Kubíne, ich stretnutia pokračovali aj v roku 1921 a jedno z posledných stretnutí sa uskutočnilo bezprostredne pred básnikovom smrťou. Podrobne sa stretnutiam venuje PIŠÚT, Milan: *Albert Pražák a jeho stretnutia*

- s *Hviezdoslavom*. In: *Roky a diela*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1961, s. 414–422.
- ⁷ *Sborník Filozofickej fakulty university Komenského v Bratislave*, 2, 1924, , č. 20 (3), s. 3–31.
- ⁸ TOMČÍK, Miloš: c. d., s. 46.
- ⁹ Pôvodne publikované v zborníku *Mélanges de Miletic*. Sofia 1933, s. 444–462, (v Pražákovej knihe *S Hviezdoslavom* je publikovaná na stranách 304–330).
- ¹⁰ Pôvodne publikované v časopise *Naša Orava*, 4, 1921, č. 2 , 8. 1. 1921, (v Pražákovej knihe *S Hviezdoslavom* je publikovaná na stranách 360–362).
- ¹¹ PÍŠUT, Milan: PÍŠUT, Milan: *Doslov o autorovi a jeho knihe*. In: PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: SVKL 1955, s. 439.
- ¹² PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom*. Bratislava: SVKL 1955, s.48.
- ¹³ Tieto otázky Albert Pražák reflektuje ako súčasť rozhovorov s Hviezdoslavom. Zaujímavo vyznieva predovšetkým Hviezdoslavov realistický a mierne skeptický postoj k tzv. belvedérskej politike Františka Ferdinanda d'Este: „Keby Ferdinand d'Este predsa len udržal ríšu a pretvoril ju na autonómne národné štáty, mohlo by sa to stať“ (vyňatie Slovenska ako osobitnej krajiny z Uhorska a jeho možné pripojenie k Čechám, Morave a Sliezsku, pozn. M. V.). „No Hviezdoslavovi sa to nezdalo, že by to bolo možné, neveril, že by sa cisárov nástupca rozhodol takto znásilniť Uhrov, aj keby sa možno Slovákom v Uhorsku dajak poľavilo“. Tamže, s. 34.
- ¹⁴ Tamže, s. 36–39.
- ¹⁵ Tejto udalosti venoval Pražák celú V. kapitolu knihy (s. 64–72). Táto kapitola zachytávajúca atmosféru a podrobný priebeh slávnosti patrí k najdynamickejšie koncipovaným častiam Pražákovho memoárového textu. Striedajú sa v nej patetické rozprávačské polohy s dynamickými opisnými pasážami (konšpiratívne pripravená Hviezdoslavova cesta do Prahy, priebeh slávností, následné vyšetrovanie cesty maďarskými úradmi).
- ¹⁶ Tejto problematike venuje Pražák VII. kapitolu knihy (s. 97–105). Jej súčasťou je aj záznam podstatnej časti Hviezdoslavovej parlamentnej reči, ktorá síce na pôde poslaneckej snemovne neodznela, ale bola publikovaná v revue *Parlament*, 1, (1921–1922), s. 430–431 pod názvom *O českoslovensé jednotě. Náčrtek neproslovené řeči básníka Pavla Országha-Hviezdoslava*. Okolnosti vzniku a následného neprednesenia reči, ako aj jej publikovania Pražák podáva na s. 102–103, 296.
- ¹⁷ Tamže, s. 100–101.
- ¹⁸ Tamže, s. 101.
- ¹⁹ Tamže, s. 102.
- ²⁰ Pražák hovorí: „Cez celý svoj život a pri každej príležitosti Hviezdoslav hlásil sa k svojmu československému presvedčeniu, i za maďarského panstva, a je prirodzené, že ho vyznal i v spoločnom štáte. Pokladal za zvrchovane nevyhnutné, aby československá jednota bola základným pilierom štátu a svoje československé presvedčenie chcel poručiť najmä budúcim generáciám, lebo veril, že život a možno i nebezpečenstvo z okolia ich sami prinútiť zjednotiť sa“. Tamže, s. 102–103.
- ²¹ Hviezdoslav (podľa Pražákových zápisov) ďalej podrobil kritike periodiká *Slovák* a *Národné noviny*, odmieta spôsob, „ako v nich písali redaktori Thurzo a Mihál“, ďalej sa v spomienkach uvádza, že básnik „zanevrel na Martin i na Dullu“ a „novinársky veľa očakával od Bohdana Pavlu“ a „dôveroval, že naprávi mnoho, v čom šarapatí tlač martinská a ružomerská“. Tamže, s. 250.
- ²² Tamže, s. 251.
- ²³ Hviezdoslav „popri Shakespearovi považoval za najživší zdroj umenia bibliu a prírodu“. Tamže, s. 29. Práve tieto pasáže, ktoré vypovedali o autenticite a úprimosti

Hviezdoslavovej religiozity, sa na pozadí 50. rokov 20. storočia, kedy Pražákova kniha vychádza tlačou, evidentne počítali ako problematické. Dôkazom je práve doslov Milana Pišúta k Pražákovej knihe *S Hviezdoslavom*, kde venuje osobitnú pozornosť práva týmto Pražákovým pasážam, pričom upozorňuje, že Pražák ju „neriešil v celom jej ideovom vývine, ale upozornil, že je to otázka zložitá, že jeho viera nebola bez vnútorných konfliktov, že mu neprekážala privolať pád a premenu spoločenského poriadku, v ktorom jeho národ trpel”. Pišút Hviezdoslavov „biblizmus” ospravedľňuje tým, že „v tom čase veľa básnikov čerpalo svoje námety a inšpirácie z biblie – a to hlavne Victor Hugo, ktorého si Hviezdoslav vysoko vážil, v *Legende vekov*”, pričom nezabúda aj na Pražákovu obhajobu podotknúť, že „Hviezdoslavove biblické básne a žalmy vysvetľuje Pražák predovšetkým ako reakciu na národnú a sociálny utlak Slovákov”. PIŠŮT, Milan: *Doslov o autorovi a jeho knihe*. In: PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: SVKL 1955, s. 441.

²⁴ Tejto problematike sa Albert Pražák dotkol aj v práci *Slovenská svojkosť*. Bratislava 1926. Pražák hovorí: „Vedle križovaného boha – križovaný národ slovenský! Tento veľkolepý objav nationis crucifixae, sosenovaný ešte pred Nerudovými Zpěvy pátečními je také dôsledok slovenského nacionalizmu a messianizmu. Slováci domyslili jej až do víťazného konce: pohřební náladu svého Velkého pátku překonávali věrou v svou Bílou sobotu. I Hviezdoslavův básnický problém dá se namnoze vyložití tímto podivuhodným pochodem od skepse k nové víře a od beznaděje k naději. Na této cestě nabyla i Hviezdoslavova básnická myšlenka v svém národním zasnění mnoho cenných paralel trpícího národa s trpícím bohem...” (s. 41).

²⁵ Podrob. PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava 1955, s. 32. V súvislosti s otázkami náboženskými a konfesijnými zaujímavosť pôsobí v Pražákovom texte Hviezdoslavova konfrontácia náboženských pomerov a chápania religiozity v Čechách a na Slovensku: „Českí vzdelanci sa tu náboženstvu a viere odcudzili oveľa väčšími ako Slováci, ale až dosiaľ vnímajú náboženstvo aspoň esteticky. Páči sa im cirkevná hudba a spev, chrámy, obrazy. To si vraj veľmi dobre všimol. Dostojevského iste v Čechách objavili pre jeho ľudskosť a spravodlivosť k trpiacim a poníženým, lebo pre toto mali Česi vždy porozumenie. A vari možno, že je v Čechách viac sklonov pre náboženstvo skutkov ako slov, pre vzájomnú lásku medzi ľuďmi”. Tamže, s. 32.

²⁶ Tieto časti Albert Pražák vydělil do samostatných podkapitol v rámci kapitoly VI. *Sám o sebe*, so samostatnými podnadpismi *Maďarské prvotiny* a *Nemecké prvotiny*. Tamže, s. 87–93, 93–96. Tento postup je v Pražákovej knihe ojedinelým.

²⁷ Tieto problémy vstupujú do popredia v pasážach XV. kapitoly, v ktorých Hviezdoslav v rozhovoroch s Pražákom reflektujú súdoby českú poéziu.

²⁸ Tamže, s. 20.

²⁹ Tamže, s. 35

³⁰ Tamže, s. 270. Tento Pražákov záver nezabudol zdôrazniť a pripomenúť (samozrejme, v idologicky konkretizovanej podobe) aj Milan Pišút v doslove knihy, keď hovorí: „Svoju knihu zakončil Pražák zdôraznením Hviezdoslavovej viery, že budúcnosť slovenského národa je zabezpečená len v pevnom zväzku s českým národom, a že básnikove túžby sa uskutočnili až v dnešnej ľudovej demokracii” (s. 441). Ideologizujúce momenty nachádzame aj v pasážach, kde Pražák reflektuje Hviezdoslavov zemiarsky pôvod, pričom zdôrazňuje, to, že Hviezdoslav „k tomuto zemiarskemu neprilipol a celý svoj náhľad na národ opieral o zdravý dedinský ľud. Jemu veštil budúcnosť”. Tamže, s. 43. Táto téza sa aj v neskoršej slovenskej literárnej historiografii a najmä v školskej praxi využívala ako istý stereotyp pri interpretácii Hviezdoslavových veršovaných „eposov” Ežo a Gábor Vlkolínsky.

³¹ TOMČÍK, Miloš: *Vývin Pražákovho záujmu o Pavla Országha-Hviezdoslava* In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2–4. Slavica Pragensia XII. Na paměť profesora Alberta Pražáka*. Praha 1970, s. 15.

³² Podrob. tamže, s. 15.

Literatúra

- PIŠŮT, Milan: *Doslov o autorovi a jeho knihe*. In: PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: SVKL 1955, s. 433–441.
- PIŠŮT, Milan: *Na okraj slovenských štúdií Alberta Pražáka*. In: PRAŽÁK, Albert: *Z literárnych súvislostí*. Bratislava: SVKL 1964, s. 7–17.
- PIŠŮT, Milan: *Roky a diela*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1961.
- PRAŽÁK, Albert: *Básnické dílo Pavla Országha-Hviezdoslava (Několik poznámek k jeho vývoji)*. *Slovanský přehled*, XI, 1909, s. 194–208.
- PRAŽÁK, Albert: *Hviezdoslav a Dante*. In: *Sborník Filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě*, 2, 1924, , č. 20 (3), s. 3–31.
- PRAŽÁK, Albert: *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele*. Bratislava: SVKL 1955.
- TOMČÍK, Miloš: *Vývin Pražákovho záujmu o Pavla Országha-Hviezdoslava* In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 2–4. Slavica Pragensia XII. Na paměť profesora Alberta Pražáka*. Praha: Univerzita Karlova 1970.
- VOJTECH, Miloslav: *Literatúra literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava: Univerzita Komenského 2004.

Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 1/2246/05 *Teoretické myslenie o literatúre v 18. a 19. storočí*.

Summary

A Poet in the Memories of a Literary Historian: Pavol Országh Hviezdoslav and Albert Pražák

The paper deals with the relationship between the literary historian Albert Pražák (1880–1956) and the Slovak poet Pavol Országh Hviezdoslav (1849–1921). Albert Pražák, the founder of Slovak literary studies at Slovak universities, was one of the first professional literary historians who systematically researched the poetry of the major Slovak poet Hviezdoslav. Pražák's interest in Hviezdoslav's personality and poetic works dates back to the period before the Great War, and culminates in his book *S Hviezdoslavom. Rozhovory s básnikom o živote a diele (With Hviezdoslav: Dialogues with a Poet on Life and Work, 1955)*. This book is on the crossroad between memoirs (belles lettres) and literary history. The paper analyzes this work by Pražák, since it remains vivid and interesting reading. Besides, it talks about a remarkable relationship between a poet and a literary historian, about Slovak literature, culture and thought at the turn of the 19th and 20th centuries, about its broader inter-cultural and inter-literary connections, as well as about Czecho-Slovak relations.

Revízia slovenskej komédie jedného desaťročia

Slovenská komédia v rokoch 1935–1945

Záverečné desaťročie prvej polovice 20. storočia je zaujímavým obdobím nielen pre skúmanie pre historikov, ktorí analyzujú rozsiahle spoločenské a politické zmeny vo svete, ale určite aj pre literárnych vedcov, ktorí skúmajú charakter literatúry daného obdobia. *Panoráma slovenskej literatúry* hovorí v tomto zmysle o výmene poetík¹ a táto skutočnosť sa výrazne prejavila vo všetkých žánroch literatúry, teda aj v dráme.

Žáner komédie bol vždy úzko spojený so spoločnosťou a jej kritikou². Známe spojenie „krivé zrkadlo” spoločnosti je možno trochu ošúchaným, ale predsa pravdivým obrazom. V nasledujúcich úvahách by sme radi zrekapitulovali, čo ponúkala slovenská komédia v rokoch 1935–1945, v období veľkých spoločensko-politických zmien a výmen poetík. Pre dejiny slovenskej drámy je toto obdobie zaujímavé, pretože prináša nové dramatické princípy v tvorbe našich autorov – Ivana Stodolu, Júliusa Barča-Ivana, Petra Zvona, Gejzu Vámoša, Kazimíra Bezeka či Jána Roba Poničana. Obdobie dramatických avantgardných pokusov z 20. a začiatku 30. rokov našlo svoje vrcholy v divadelných hrách spomínaných dramatikov. Zo scény ustupuje realizmus a hlavné slovo preberajú lyrizované hry a dráma ideí a modelových situácií.

Slovenská dráma mala v tomto období aj naďalej svoju domovskú scénu v Slovenskom národnom divadle v Bratislave, ktoré existovalo už od roku 1920 a v druhej polovici tridsiatych rokov tu pôsobil samostatný český a slovenský činoherný súbor. Na východe Slovenska fungovalo aspoň na krátky čas Východoslovenské národné divadlo (sezóna 1929/1930 a 1937/1938). V Nitre fungovalo v rokoch 1939–1945 Slovenské ľudové divadlo. V rokoch II. svetovej vojny vznikli dve ďalšie

profesionálne divadelné scény, a to v Martine (Slovenské komorné divadlo – 1944) a v Prešove (Slovenské divadlo – 1944).

Dôležitou požiadavkou každého divadla je účasť divákov na divadelnom predstavení a práve toto kritérium do veľkej miery ovplyvňovalo dramaturgiu divadelných predstavení³. Preto sa na dosky divadla dostávajú zväčša svetové drámy a v menšej miere domáce hry a aj komédie. Napriek tomu všetky tieto scény zaradovali do svojho repertoáru aj moderné slovenské diela (o ktorých budeme hovoriť) – nielen starších autorov ako Tajovský či Chalupka.⁴

Rovnako dôležitým kritériom pri výbere a inscenovaní hier boli divadelné podmienky dané počtom profesionálnych divadelných súborov na Slovensku, činnosťou ochotníckych divadiel, úrovňou a charakterom režisérskych a hereckých prác, atď. V Bratislave sa režijne prejavili najmä Janko Borodáč a Ján Jamnický, ktorých práca výrazne ovplyvnila dramaturgiu slovenskej komédie.

Všetky tieto požiadavky zanechali stopu v prácach dramatikov. Ilustrovať to môžeme na príklade Ivana Stodolu, ktorý väčšinu svojich hier písal pre Slovenské národné divadlo v Bratislave a ich charakter preto prispôboval reálnym možnostiam divadla⁵. Spomeňme aj J. Barča-Ivana, ktorý svoju jedinú veselohru napísal na objednávku pre SND. Peter Zvon, vl. menom Vladimír Sýkora, bol v období začiatku štyridsiatych rokov uznávaným divadelným kritikom a svoju hru *Tanec nad plačom* písal ako znalec divadelných podmienok na Slovensku.

Ivan Stodola je najproduktívnejším dramatikom a autorom komediálneho žánru v tomto období. Obdobie záverečného desaťročia prvej polovice 20. storočia prinieslo v jeho tvorbe inováciu a stretneme sa aj s experimentovaním a približovaním sa k moderným tendenciám v európskej dramatike. V jeho tvorbe sa stretávame aj naďalej so spoločenskou, resp. spoločensko-politickou satirou, ktorými nadväzuje na svoju tvorbu z dvadsiatych rokov (hry *Bankinghouse Kuvich and Comp.*, *Velkomožní páni*). Tieto hry prinášajú so sebou novú tematiku (Amerika, historická téma), autor v nich však

nadväzuje na osvedčené dramatické postupy spoločenskej komédie, a preto ich literárna história hodnotí aj ako istú stagnáciu autorovej tvorby, ktorú preklenul až v časoch II. svetovej vojny⁶.

Komédia *Bankinghouse Kuvich and Comp.* vyšla knižne v roku 1936. Stodola ju napísal po návrate z Ameriky v roku 1933, kde sa stretol s americkými emigrantami. V hre z prostredia amerického Chicaga využil Stodola komickú zápletku založenú na výmene postáv, odhalení totožnosti a karikatúrneho obrazu najmä mladej americkej generácie slovenských emigrantov. Nevyhol sa ani slovnej a situačnej komike, príznakovo využil aj napríklad mená postáv (konflikt medzi Kuvichom a Chvojkom).

Nasledujúcou inscenovanou drámou bola o dva roky neskôr komédia *Veľkomožní páni* (1938) s podtitulom „starosvetská komédia“. Ivan Stodola tu podobne ako v predošlých svojich satirických komédiách kritizuje spoločnosť, tentokrát cez obraz šľachtickej pýchy a neobišiel ani ironické podanie národnobuditeľských snáh z minulosti. V hre sa stretneme aj s narázkami na spoločensko-politické udalosti v autorovej súčasnosti, najmä na dobový nacionalizmus a rasizmus.

Zo Stodolovho diela je potrebné spomenúť najmä drámy, ktoré vznikli v prvej polovici štyridsiatych rokov a v ktorých sa prejavujú experimentálne tendencie, najmä v hrách *Keď jubilant plače* a *Komédia*.

V období II. svetovej vojny sa Ivan Stodola priblížil svojou tvorbou k písaniu hier – podobenstiev (napr. *Mravci a svrčkovia*), aj keď v podstate ostáva spoločenským satirikom.

Stodolova hra *Keď jubilant plače* sa označuje za spoločenskú až politickú satiru⁷. Hra bola inscenovaná počas II. svetovej vojny, v roku 1941. Je kompozične zostavená z dvoch plánov, ktoré sa prelínajú. V hre Stodola rozvíja príbeh doktora Chomúta, ktorý je znechutený odporom svojich pacientov voči jeho práci (dokonca ich útokom). Rozhodne sa zanechať poctivé lekárstvo a začne sa venovať šarlatánstvu. Alegoricky v tom možno vidieť obraz rezignácie voči dobe, prispôsobenie sa spoločenskej situácii, v ktorej je človeku ľahšie byť tým, „čím

ho ľudia chcú mať”, než si zastávať svoje zásady. Veľký zlom v hre nastane vtedy, keď sa doktor Chomút stretáva so zvláštnou (fantastickou)⁸ postavou. Na scénu prichádza Dramatický spisovateľ a diskutuje s lekárom o zázračnom účinku jeho práce, ale aj o zmysle autorskej tvorby. Spisovateľ práve v blázinci píše svoju hru *Keď jubilant plače* o jubilantovi, ktorý si po rokoch (symbolicky v roku 2000) rekapituluje celý život. Otázky problematiky tvorby, písania, úlohy dramatika ako aj kompozičný princíp dvoch dramatických plánov Stodola neskôr použil a naplno rozvinul v neskoršej hre *Komédia* (1944).

Mravci a svrčkovia (1943) je spoločensko-politickou satirou s alegorickou tematikou založenou na klasickej bájke zo živočíšnej ríše. V bulletine predstavenia z roku 1943 autor alegorickým spôsobom opisuje vzťahy v spoločnosti na príklade hmyzu (mravec, svrček, podenka). V dynamických dialógoch s tematikou nespravodlivého protekcionárstva, zaháľačstva a pokrivených ambícií sú kritizovaní nielen „svrčkovia” – ľudia, ktorí v živote nemusia robiť a len sa zabávajú, hoci nemajú nič, ale aj „mravci” – ľudia neustále pracujúci a zhrňajúci, ktorí sú však oklamaní a podvedení. *Komédia* má napriek humorným situáciám a typickým „stodolovským” postavám trpkú príchuť dobového pozadia.

Medzi najvýraznejšie dramatické experimentovanie patrí Stodolova dráma *Komédia*, ktorú dokončil v roku 1944. Hra zachytáva jednu skúšku predstavenia v divadle. Základom experimentovania v Stodolovej *Komédii* je použitie tzv. dvojitého priestoru, resp. divadla v divadle⁹. Na začiatku hry sa paralelne vedľa seba začnú rozvíjať dve dejové línie – rámcový dej (skúška v divadle) a dej skúšanej hry. Spájacím prvkom sú postavy, ktoré fungujú v jednej línii ako vymyslené, štylizované a v druhej ako „reálni” ľudia. Dejové línie sa postupne prelínajú a stráca sa pevná hranica medzi nimi. V jednej chvíli sa dostávajú dejové línie do komického kontrastu, takže sa stretnú štylizované a reálne postavy, pričom samotné postavy nevedia, kto „hrá” a kto je „sám sebou”. Literárnou históriou je Ivan Stodola práve pre tieto svoje postupy hodnotený ako realista i modernista zároveň, čím sa viac

priblížil k dobovej európskej dramatiky¹⁰. Zjavná je inšpirácia talianskym autorom Pirandellom, ku ktorému sa priamo v hre priznáva.

Ďalším dramatikom, ktorý ovplyvnil vývin slovenskej dramatickej tvorby, je Július Barč-Ivan. Je predovšetkým autorom tragédií. V jeho diele nájdeme len jednu celovečernú komédiu *Mastný hrniec* a krátku frašku *Sérum hlúposti*.

Komédia *Mastný hrniec* vznikla vo vojnových rokoch (1940 – 1941) a autor ju napísal na objednávku pre SND¹¹. Literárnou históriou je hodnotená ako „stodolovská“ satirická komédia na spoločensko-politickú situáciu v krajine. To, že ide o drámu „stodolovského“ typu, môžeme doložiť najmä dramatickými princípmi, na ktorých staval svoje hry Ivan Stodola – princíp komickej zápletky, zámena postáv, vypointovanie záveru v scéne odhalenia a v modelovaní komických charakterov – typov. V hre omylom za ministra spravodlivosti vyhlásia učiteľa Babíka, ktorého ctižiadostivá manželka chce využiť situáciu vo svoj prospech. V spleti nedorozumení sa naráža na dobovú politickú atmosféru v období slovenského štátu, preto bola hra u obecnstva veľmi obľúbená a cenzúra ju krátko po premiére zakázala. Napriek tejto charakteristike má hra barčovský charakter, pretože vytvára modelovú situáciu, aj tu sa hľadá spoločenský ideál a nový človek (ideálny, morálny)¹².

Svoju druhú komédiu, krátku frašku *Sérum hlúposti*, postavil J. Barč-Ivan na dobovo obľúbenom leitmotíve vedeckotechnického objavu, ktorý má zmeniť svet a zároveň mení aj ľudskú spoločnosť¹³. To, čo je v iných drámach tragédiou, posúva autor do komickej roviny a podáva obraz sveta v jeho grotesknej podobe. V hre sa hovorí o geniálnom vynáleze, o sére hlúposti, a hľadá sa adept, ktorý by ho mohol otestovať. Lekár, ktorý sérum vynašiel, si najme hlúpeho Klobásu. Po požití lekárovho lieku sa Klobása stane nadpriemerne inteligentným a obracia celú situáciu, v ktorej bol pôvodne zosmiešňovaný, vo svoj prospech. Autor využíva vyhrotenú štylizáciu, a preto na malom priestore dokáže zobrazit v mikrosvete tejto drámy celú epochu, aktuálne problémy spoločnosti a satiricky podať jej obraz. Práve obdobie vojny,

ničivých ľudských vynálezov a skutočnej deštrukcie ponúka priestor pre obraz grotesknej podoby sveta. Strata schopnosti niečo citovo vnímať vedie k znečitliveniu a strnulosti sveta drámy¹⁴. Forma grotesky otvára možnosť prezentovať svoje myšlienky cez metaforické, i keď prevrátené podobenstvo. Je to však trpký smiech nad svetom a jeho usporiadaním.

Podobne ako Barčove tragédie, aj jeho komédie smerujú k všeludskej tematike a možno ich zaradiť (najmä *Sérum hlúposti*) k drámam „ideí a modelových situácií“, ktoré stoja v protiklade k lyrizačným tendenciám v prvej polovici štyridsiatych rokov 20. storočia.¹⁵

Výrazným, aj keď málo spomínaným experimentátorom je Gejza Vámoš. Hoci jeho tri krátke frašky neboli nikdy inscenované, pri hľadaní modernistických tendencií v slovenskej dramatiky nemožno obísť jeho hry *Jarný sladolad*, *Pisár notáriušov* a *Sterilizácia*. Všetky tri vydal autor knižne v roku 1935, aj keď hru *Sterilizácia* uverejnil už v roku 1923 časopisecky. Vámoš posúva grotesknú podobu sveta oproti Barčovi-Ivanovi do extrémne krajnej podoby opierajúc sa pritom o avantgardné, najmä dadaistické princípy. Vo všetkých troch fraškách vystupujú postavy so silne príznakovými menami (napr. Jožo Ježinský, Eufrozína Platonická, manželia Chlpatí, Jovan Jašič). „Všetky postavy sú karikované – svojím zmýšľaním, vyjadrovaním, správaním, karikuje ich autor, ale karikujú sa aj samy sebaaparodizovaním.“¹⁶ Vo Vámošových fraškách nemôžeme hľadať logické súvislosti a dej, ktorý by bol porovnateľný s realistickými hrami. Postavy „riešia“ absurdné problémy, napríklad pani Chlpatá v jednoaktovke *Sterilizácia* je posadnutá čistotou a upratovaním, hoci jej manžel je náruživý fajčiar a má neokrôchané návyky. Tieto vlastnosti autor zhyperbolizuje ešte viac, keď do hry vstúpi mladý medik, ktorý nahovorí Chlpatú na sterilizáciu všetkého, čo je okolo. Autor hru dotiahne do groteskného krčovitého obrazu deformovanosti, v ktorej postavy protirečia samy sebe a sú len mimetickou podobou absurdnej idey. Vámoš vo svojich hrách bojuje proti nezmyslom nezmyslami¹⁷. Vámošove hry neboli nikdy prijaté realisticky orientovanou kritikou. Napríklad v roku 1971 ich Daniel Okáli interpretoval ako

„frašky proti malomeštiactvu”. Zoltán Rampák v nich v roku 1984 vo svojej knihe *Cesta drámy* videl nielen kritiku malomeštiactva, ale aj ostré odmietanie ako také¹⁸. Do realistickej poetiky, ktorá využíva psychologizáciu, logické nadväzovanie, kompozičné rozvrstvenie hry atď., Vámošove hry skutočne nezapadajú, no z hľadiska avantgardných princípov dadaistickej a surrealistickej poetiky nachádzame v nich približovanie sa k dielam Apollinairea, Paula Eluarda či Tristana Tzaru¹⁹.

K experimentačným tendenciám možno zaradiť aj drámu Kazimíra Bezeka *Klietka*. Hra vznikla a bola inscenovaná v roku 1939, knižne vyšla až v roku 1955. Odohráva sa v historickom mestečku Tulipánov (môžeme chápať ako nadviazanie na námiet slovenského Kocúrka), kde na námestí postavia klietku na ochranu mravnosti mestečka. V zápätí sa hra presúva do súčasnosti, do súčasného Tulipánova, v ktorom chcú opäť obnoviť úlohu klietky. Hra sa vyznačuje hravosťou, objavujú sa v nej fraškovité scény, autor pracuje aj s charakterovou komikou. V centre pozornosti je alegorické chápanie klietky ako symbolu neslobody, čo v časoch inscenovania hry pôsobilo veľmi silno na obecnosť. Obraz klietky a uvoľnenie logických princípov do absurdných rozmerov v hre možno interpretovať aj na pozadí dobových udalostí, rozpadu usporiadaného sveta a deštrukcie poriadku. V hre sa vytvára niekoľko paralelných plánov, ktoré na seba nadväzujú podľa nie veľmi logických princípov. Autor v hre spája poéziu s drámou a sám ju hodnotí ako hru – sen, ktorá nemá zobrazovať realistický obraz života, ale istú nadrealitu, snovosť. V hre využíva logiku sna – nadrealistickú logiku, obchádza kauzalitu. Podľa jeho vlastných slov sa má divák cítiť, akoby vnímal živý sen. Preto sa vo viacerých scénach môže stať, že sa jedna postava správa raz ako veľmi inteligentná a v inej ako prostáčik. Je neviazanou groteskou a paródiou na konanie postáv v nej. No spozorujeme tu aj lyrizačné tendencie. Historik J. Pašteka označil Bezekove hry za surrealizujúce a prepojil ich s nadrealistickými tendenciami v Bezekovej poézii z tohto obdobia²⁰.

Hra bola inscenovaná iba raz a utrhla kritiku najmä od „realistického“ kritika Andreja Mráza²¹. Podobne ako to bolo v prípade Gejzu Vámoša, hľadala kritika v Bezekovej hre najmä realistické princípy, ktoré táto hra nedodržiava a narúša ich novými surrealizujúcimi pravidlami.

Peter Zvon, vlastným menom Vladimír Sýkora (1913 – 1942), napísal iba jednu známu hru, ktorá knižne vyšla po jeho smrti v roku 1943 pod názvom *Tanec nad plačom*²². Hra bola prvýkrát uvedená v Martine v apríli 1943, v Bratislave ju uviedli o mesiac neskôr. V dejinách slovenskej literatúry je táto hra zaradovaná medzi veršované drámy ako „druhový pendant dobového básnického a prozaického naturizmu a prejavujú sa v nej lyrizačné tendencie“²³. Z literárnodruhového hľadiska sa v nej strieda verš i próza.

Peter Zvon v nej rieši problematiku vývinu a otázku zdokonaľovania sa spoločnosti v závislosti od technického pokroku. Tento problém zobrazuje na stretnutí dvoch historických období reprezentovaných dvomi skupinami postáv. Dej sa odohráva v prítomnosti (20. storočie) v historickom kaštieli počas maškarného bálu. Na príklade hry Petra Zvona možno jasne pozorovať, ako spája viaceré komické žánre na zobrazenia komických charakterov postáv. Stretávame sa tu s prvkami satiry a karikatúrneho zobrazenia postáv, paródie, frašky, ale aj grotesky a tragikomédie. Hra prináša žánrovú pestrosť a rozbíja vnútorne jednoliatu štruktúru drámy. Peter Zvon vytvára sieť postáv navzájom kontrastujúcich podľa kritérií antinomického usporiadania a podľa ideového zamerania hry. Práve takouto „hrou“ so žánrovým zaradením postáv sa v dráme odhaľujú hraničné podoby komického. Zvonova hra primárne označená ako veselohra prestupuje jednotlivé komické žánre a smeruje až k tragickému²⁴.

Posledným autorom, ktorého komédie výraznejšie zanechali stopu v dejinách slovenskej komédie je Ján Rob Poničan. Tento autor sa už od začiatku svojho pôsobenia v dvadsiatych rokoch profiloval ako básnik a dramatik socialisticky a politicko-agitačne orientovanej literatúry. V období povojnovej literárnej

kritiky a počas rokov tzv. socialistickej literatúry boli práve tieto Poničanove hry stavané do popredia jeho tvorby²⁵. Z radu jeho sociálno-agitačných diel sa vymyká napr. krátka časopisecky uverejnená jednoaktovka *Hra* (1923 v Mladom Slovensku) a neskôr veršovaná dráma *Štyria*, ktorá bola inscenovaná v roku 1942 režisérom Jánom Jamnickým v Bratislave. Autor, ktorý začal svoju cestu dramatika agitačne orientovanou hrou *Dva svety* v dvadsiatych rokoch, sa v tejto hre najvýraznejšie prejavil ako dramatik-básnik v lyrizovanej hre, ktorú Zoltán Rampák označil neskôr za konverzačnú komédiu²⁶ popretkávanú básnikovou poéziou. Hra je prepojením všetkých literárnych druhou. Dramatická línia, v ktorej základ tvoria vzťahy štyroch postáv (dvoch mužov a dvoch žien), je vo veľkej časti hry epizovaná, takže hra je dialogizovaným rozprávaním o tom, čo sa deje mimo scény. Rozoberajú sa problémy vzťahov muži vs. ženy, popretkávané aj erotickými motívmi. Zároveň je dej prerušovaný samostatnými lyrickými pasážami, v ktorých sa recitujú autorove verše (hlasy z hĺbky: ona – on) s tematikou lásky, erotiky a medziludských vzťahov, ktoré metaforicky odzrkadľujú dramatické dianie v hre. Je to hra – metafora. V časoch vojny vyznieva ako únik z reálneho cynického sveta do sveta vyhradeného láske a erotickým pôžitkom. Je to opačný únik, aký pozorujeme u J. Barča-Ivana alebo u G. Vámoša, ktorí smerujú ku grotesknému krčú. Poničanov svet v dráme nie je realistický, je uzatvorený sám v sebe, čo je metaforicky pretavené do vzťahov štyroch postáv, ktoré sa „kombinatoricky“ obmieňajú (podobne ako u J. Barča-Ivana v hre *Dvaja*).

V druhej polovici tridsiatych rokov pozorujeme v slovenskej dráme zmenu poetiky, a to sa dotýkalo aj charakteru slovenskej komédie. Ako sme v predošlých statiach poukázali, pozorujeme niekoľko nových tendencií v dramatickej tvorbe tohto obdobia: tvorba sa delí na veršovanú a neveršovanú a toto literárnodruhové delenie ovplyvňuje aj štýlové zaradenie diela. V prevažne realistickej línii písania pokračuje Ivan Stodola (najmä na konci tridsiatych rokov – *Bankinghouse Kuvich and Comp.*, *Velkomožní páni*), ale aj v jeho tvorbe sa stretávame

s experimentovaním s kompozičnými princípmi hry, s pásmom postáv a odkláňaním sa od realistického zobrazenia sveta smerom k alegorickému, k hre-podobenstvu (*Mravci a svrčkovia, Keď jubilant plače, Komédia*). Dráma ideových a modelových situácií sa prejavila najmä v diele Júliusa Barča-Ivana (*Sérum hlúposti*), hoci do istej miery ostal pokračovateľom realistických princípov v štýle Stodolových hier (*Mastný hrniec*). Je aj tvorcom grotesknej podoby sveta, ktorú do najväčšej miery posunul Gejza Vámoš vo svojich krátkych fraškách (*Pisár notáriušov, Jarný sladofad, Sterilizácia*). Druhou veľkou tendenciou, protikladným smerovaním k dráme ideí a modelových situácií, sú lyrizované hry so surrealistickým nádychom (K. Bezek - *Klietka*) i básnické hry (P. Zvon – *Tanec nad plačom*) a javiskové metafory (J. Rob Poničan - *Štyria*), v ktorých sa najvýraznejšie prejavuje literárnodruhové prestupovanie a „oddramatizovanie” drámy smerom k lyrike a epike v prvej polovici dvadsiateho storočia²⁷.

Autor	Názov diela	Rok vydania	Rok inscenovania
Ivan Stodola	Bankinghouse Kuvich and Comp.	1936	1936 (SND Bratislava)
	Veľkomožnrpóni	1938	1938 (SND Bratislava)
	Кеп jubilant plače	1941	1941 (SND Bratislava)
	Mravci a svrčkovia	1943	1943 (SND Bratislava)
	Komédia	1944	1944 (SND Bratislava)
Július Barč-Ivan	Mastný hrniec	1941	1940 (SND Bratislava)
	Sérum hlúposti	2005 (napísané 1940 – 1944)	-
Kazimír Bezek	Klietka	1955	1939 (SND Bratislava)
Peter Zvon	Tanec nad plačom	1943	1943 (SKD Martin)
Gejza Vámoš	Jarný sladofad	1935	-
	Pisár notáriušov	1935	-
	Sterilizácia	1923 – 1935	-
Ján Rob Poničan	Štyria	1942	1942 (SND Bratislava)

Slovenská komédia v rokoch 1935 – 1945

Prehľadová tabuľka

Poznámky

- ¹ *Panoráma slovenskej literatúry II.* Bratislava: SPN 2005, s. 166.
- ² Viac o prepojení komického a spoločnosti pozri v BERGSON, Henri: *Smích* Praha: Naše vojsko 1994.
- ³ O dôležitej funkcii obecnstva v divadle a pri dramaturgii hovoria napr. Mukařovský, J., 1971, s. 224; Rampák, Z., 1947, s. 117; Chorváth, M, 1960, s. 259.
- ⁴ Viac o tom MISTRÍK, Miloš a kol.: *Dejiny slovenského divadla v 20. storočí.* Bratislava: Veda 1999.
- ⁵ KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Ivan Stodola.* In: *Portréty slovenských spisovateľov III.*, Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 5.
- ⁶ Tamže, s. 10.
- ⁷ RAMPÁK, Zoltán: *Divadelné zápisky.* Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská 1947, s. 119.
- ⁸ KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Ivan Stodola.* In: *Portréty slovenských spisovateľov III.* Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 13.
- ⁹ PAŠTEKA, Július: *Tzv. experimentálne hry I. Stodolu.* In: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I.* Bratislava: Divadelný ústav 1998, s. 421.
- ¹⁰ Tamže, s. 427.
- ¹¹ Pozri text Programového bulletinu k hre uverejnený v publikácii: BARČ-IVAN, Július: *Súborné dramatické dielo.* Bratislava: Divadelný ústav 2001, s. 304.
- ¹² ROBERTS, Dagmar: *Július Barč-Ivan.* In: *Portréty slovenských spisovateľov II.* Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 39.
- ¹³ Napr. K. Čapek: *R.U.R., Bílá nemoc*, P. Karvaš: *Meteor* a ďalšie.
- ¹⁴ JENČÍKOVÁ, Mária: *Antihrdina. Estetizácia etického paradoxu v medzivojnovnej slovenskej dráme.* In: *Etické a estetické v slovenskej dramatike.* Bratislava: Slovenská teatrologická spoločnosť 2000, s. 23.
- ¹⁵ Viac pozri ROBERTSOVÁ, Dagmar: c. d., s. 36.
- ¹⁶ PAŠTEKA, Július: c. d., s. 465.
- ¹⁷ Tamže, s. 466.
- ¹⁸ RAMPÁK, Zoltán: *Cesta drámy.* Bratislava: Tatran 1984, s. 38.
- ¹⁹ PAŠTEKA, Július: c. d., s. 462.
- ²⁰ Tamže, s. 468 – 469.
- ²¹ Tamže, s. 469.
- ²² Od Petra Zvona sa ešte zachoval rukopis ďalšej tragikomickej hry s názvom *Vzdialená zem* (1942). Peter Zvon písal aj teoretické články o divadle a divadelnej kritiky. Viac pozri: *Slovník slovenských spisovateľov.* Bratislava: Kaligram 2005, s. 632.
- ²³ *Slovník slovenských spisovateľov.* Bratislava: Kaligram 2005, s. 632
- ²⁴ Viac o Zvonovi KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickéj kategórie komického. Umelecké a spoločenské priestory hry Petra Zvona.* Bratislava: Výskumný ústav kultúry 1980.
- ²⁵ pozri napr. RAMPÁK, Zoltán: *Cesta drámy.* Bratislava: Tatran 1980.
- ²⁶ RAMPÁK, Zoltán: *Problémy a osobnosti.* Bratislava: Tatran 1989, s. 148.
- ²⁷ Viac o literárnodruhovom charaktere dramatickej tvorby dvadsiateho storočia píše P. Szondi v diele: *Teória modernej drámy.* Bratislava: Tatran 1969.

Literatúra

- BERGSON, Henri: *Smích.* Praha: Naše vojsko 1994.
 ČÚZY, Ladislav – GBŮR, Ján – KRŠÁKOVÁ, Dana – MIKULOVÁ, Marcela – ROBERTS, Dagmar – ZAMBOR, Ján: *Panoráma slovenskej literatúry II.* Bratislava: SPN 2005.

- BARČ-IVAN, Július: *Súborné dramatické dielo*. Bratislava: Divadelný ústav 2001.
- CHORVÁTH, Michal: *Cestami literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1960.
- JENČÍKOVÁ, Mária: *Antihrdina. Estetizácia etického paradoxu v medzivojnovnej slovenskej dráme*. In: *Etické a estetické v slovenskej dramatike*. Bratislava: Slovenská teatrologická spoločnosť 2000, s. 22–28.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Ivan Stodola*. In: *Portréty slovenských spisovateľov III*. Ed. J. Zambor. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 5–18.
- KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickej kategórie komického. Umelecké a spoločenské priestory hry Petra Zvoňa*. Bratislava: Výskumný ústav kultúry 1980.
- MISTRÍK, Miloš a kol.: *Slovenské divadlo v 20. storočí*. Bratislava: Veda 1999.
- MRÁZ, Andrej: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1949.
- MUKÁROVSKÝ, Jan: *K dnešnému stavu teórie divadla*. In: *Studie z estetiky*. Praha: Odeon 1971, s. 223–236.
- PAŠTEKA, Július: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I*. Bratislava: Divadelný ústav 1998.
- RAMPÁK, Zoltán: *Dráma, divadlo, spoločnosť*. Bratislava: Tatran 1976.
- RAMPÁK, Zoltán: *Cesta drámy*. Bratislava: Tatran 1984.
- RAMPÁK, Zoltán: *Divadelné zápisky*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská, 1947.
- RAMPÁK, Zoltán: *Problémy a osobnosti*. Bratislava: Tatran 1989.
- ROBERTS, Dagmar: *Július Barč-Ivan*. In: *Portréty slovenských spisovateľov II*. Ed. J. Zambor. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 36–47.
- Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava: Kalligram 2005.
- STODOLA, Ivan: *Súborné dramatické dielo I*. Bratislava: Divadelný ústav 2005.
- SZONDI, Peter: *Teória modernej drámy*. Bratislava: Tatran 1969.
- VOJTECHOVÁ, Eva: *Komické v dráme 40. rokov 20. storočia*. In: *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Bratislava: Univerzita Komenského 2006, s. 139–147.
- VOJTECHOVÁ, Eva: *Od komického k tragickému*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava: Stimul 2006, s. 293–307.

Summary

The Revision of Slovak Comedies of One Decade: Slovak Comedy between 1935 and 1945

Slovak drama changed its poetics in the second half of the 1930s. This change also happened in the genre of comedy. Dramatic production of this period showed several new tendencies. One of them was related to the fact that some drama was written in verse, and this also influenced the stylistic classification of dramatic production. Ivan Stodola continued the Realistic tradition (which is especially obvious in his works from the late 1930s, such as *Bankinghouse Kuvich and Comp., Vělkomožní páni - Noblemen*). Nevertheless, his work also contained experiments with the composition of drama, with dramatic characters, and with shifting reality towards allegory and parable (in such plays as *Mrauci a srčkovia, Keď jubilant plače, Komédia - Ants and Crickets, When a Celebrant Cries, Comedy*). Drama of ideas and model situations was represented mostly in the works of Július Barč-Ivan (such as his play *Sérum hlúposti - The Serum of Stupidity*). In other comedies, Barč-Ivan followed the Realistic tradition. This is true about his play *Masťný hrniec (The Greasy Pot)*. Barč-Ivan also shifted his dramatic world into a grotesque one, but a true master of grotesqueness was Gejza Vámoš. His short farces *Pisár notáriušov, Jarný sladolad, Sterilizácia (The Notary's Amanuensis, Spring Ice Cream, and Sterilization)* showed this ten-

dency. The other predominant trend, opposed to the drama of ideas and model situations, was represented by lyrical plays with a Surrealist hint (for example, K. Bezek's *Klietka – The Cage*). Along with these trends, there were poetic plays (such as P. Zvon's *Tanec nad plačom – Dance Over Tears*) and stage metaphors (J. Rob Poničan's *Štyria – The Four*). These plays show how various literary forms and genres overlapped, and how drama opened up to lyrics and epics in the first half of the 20th century.

Interpretácia básne Miroslava Válka **Len tak**

Len tak

Len tak,
ako keby som ťa stretol náhodou,
ako keby som ťa stretol na ulici v prudkom daždi,
ako keby som ťa mohol odviezť loďou,
len tak mimochodom
poviem: „Mám ťa rád!”
Povieš: „Ach! Ako každý!”

Také pokorenie!
Možno by to bolo práve v auguste.
Zahanbený až po korene
stromov,
krútil by som kľúčom na prste,
povedal by som ti: ”Podme domov!”
Len tak,
ako náhodou.
A mimochodom.

Bolo by to asi
v stredu, o pol štvrtej pred obchodom,
pri vedľajšom vchode,
kde sa predávajú spomienkové predmety
a vzducholode.
Zašepkala by si:
“Ale? A kam?”
Spýtal by som sa ťa: „Čo je ti?
Preboha, vrav, tak čo je ti?”
“Ach, nič,” odvetila by si,
“iba, že si to povedal tak náhle
a mimochodom...”
Kde si?
Stále sa desím,
že ťa stretnem v noci,

v letnej horúčave,
keď mŕtva luna stojí za oknom
jak hypnotizovaný spáč
a keď sa ľakám,
že ma už zasa tuší
plač.

Keď pijem čaj
a meliame kávu,
keď sa bojím,
aj keď si kabát obliekam,
ustavične mám v hlave
to tvoje: "A kam?"
Ktoviekam!
Niekam, kde by som ti bol blízko
ako stromu strom,
kde by som sa ti prezradil,
ako prezrádza sa voda vode,
len tak,
ako náhodou.

Ako keď prší.

Báseň Miroslava Válka (1927–1991) *Len tak* vyšla prvý raz v roku 1964 v 31. čísle týždenníka *Kultúrna tvorba* (Mikula, 2005, s. 514) a vzápätí v zbierke *Milovanie v husej koži* (1965).

V súvislosti s touto básňou a s jej interpretáciou sa žiada spomenúť autorovu krátku esej z rovnakého obdobia *Úryvky z cestopisu (Andrej Voznesenskij)*, ktorú uverejnil roku 1965 v 2. čísle časopisu *Revue svetovej literatúry* a uvádzal ňou svoje preklady poézie tohto ruského básnika (je zvláštne, že knižne vyšli skôr, roku 1964 pod názvom *Trojuholníková hruška* v edícii *Kruh milovníkov poézie* vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ). Válek totiž v článku identifikuje písanie „len tak mimochodom“ ako „kompozičný princíp“ Voznesenského poézie. Tento princíp pokladám aj za významný stavebný princíp Váلكovej básnickej tvorby. V súvislosti s básňou *Prehliadka* z autorovej zbierky *Dotyky* (1959), s touto zbierkou a s jeho poéziou som ako dôležitý indikátor civilnosti uvádzal „celkovo uvoľnenú, akoby

ledabolú štylizáciu, hovorenie akoby mimochodom” (Zambor, 2005, s. 169).

Mohol by som dodať, že hovoriť v básni len tak ako mimochodom, akoby popri, ba nezáväzne, a pritom vlastne vážne, písať akoby len tak mimochodom, a pritom básnický účinne, je veľkým umením. Myslím, že Válek toto umenie ovládal, a ako ukazuje jeho úvaha, reflektoval ho aj teoreticky.

Vo Váلكovej eseji čítame: „V predslove k *Trojuholníkovej hruške* autor píše: «Pracujem na veľkom námete o ‚objavení Ameriky‘...» A ďalej: «...Poéma tonula ako preplnený koráb. Paralelne s ňou vznikol samostatný organizmus, ‚poéma lyrických kapitol‘...» Čiže: básnická zbierka, ktorá vznikla ‚akoby‘ na pozadí väčšej a možno vážnejšej literárnej práce, len tak mimochodom a skoro ‚akoby‘ vedľajší produkt. Bolo to naozaj tak, alebo autor čitateľa mystifikuje? Bez ohľadu na skutočný stav vecí treba konštatovať, že ide o uplatnený kompozičný princíp. O nesporných výhodách tohto princípu pomlčme. Predbežne stačí, ak si uvedomíme: ide – obrazne povedané – o istý druh odpútania pozornosti, o zámenu vedľajšej veci hlavnou, a to na priestore celej knihy” (s. 3–4).

Válek, píšuc o Voznesenskom, písal aj o sebe. Uplatnenie uvedeného princípu vo Váلكovej básni *Len tak* by bolo možné vidieť už v tom, že táto báseň, ktorá je v rámci kruto analytickej zbierky *Milovanie v husej koži*, osobitne na pozadí obrazov degradácie partnerského vzťahu, predsa len pozitívnejšia, vznikla do značnej miery iba akoby mimochodom, ako „vedľajší produkt” autorovho hlavného zámeru.

V básni sa však výraz „len tak” so svojimi variáciami stal dôležitým, opakujúcim sa motívom, explicitne vyjadreným aspektom jedného lúboštného vzťahu. V explicitnej podobe sa dokonca dostal do názvu básne.

Lúboštné vyznanie a pozvanie zo strany lyrického subjektu vyslovené „len tak mimochodom”, „ako náhodou”, „tak náhle”, vzbudzuje v očiach jeho partnerky nedôveru vo vážnosť jeho vzťahu k nej. Aj sám lyrický subjekt vyznanie neodlišuje od svojich iných možných nekaždodenných zážitkov s partnerkou (čiastočne s rozmerom istého dobrodružstva), akoby mu chýbala optimálna hodnotová hierarchia:

Len tak,
ako keby som ťa stretol náhodou,
ako keby som ťa stretol na ulici v prudkom daždi,
ako keby som ťa mohol odviezť loďou,
len tak mimochodom
poviem: „Mám ťa rád!”
Povieš: „Ach! Ako každý!”

Partnerku neuspokojuje spôsob vyznania a vzápätí ani pozvania. Na vyznanie reaguje povzdychom a degradujúcim zrovnoprávnením partnera s ostatnými. Túži po partnerovi, ktorý by sa od ostatných odlišoval. V závere tretieho odseku sa partnerkin povzdych, ktorý je pre ňu signifikantný, zopakuje:

„Ach nič,” odvetila by si,
„iba, že si to povedal tak náhle
a mimochodom...”

Verš „Také pokorenie!”, ktorým sa začína druhý odsek, môžeme vzťahovať na partnerkinu reakciu v závere predchádzajúceho odseku, ale vzťahuje sa najmä na ďalšiu situáciu vyjadrenú v druhom i treťom odseku. Pomenovanie „pokorenie” vo vzťahu k predchádzajúcemu textu možno vnímať ako hanbu, porážku, neúspech. Vo vzťahu k odseku, ktorého je súčasťou, ako poníženie, hanbu. Vo vzťahu k sémantike tretieho odseku znova ako porážku, neúspech.

Verše „Zahanbený až po korene / stromov” sú vlastne básnickou aktualizáciou frazémy „začervenat sa až po korenky vlasov” (t. zn. veľmi, na celej tvári). Nahradenie vlasov stromami prinieslo metonymizáciu vyjadrenia. Výraz pokorenie a aktualizovaná frazéma skryto evokujú predstavu červenej farby, červenania sa. Ak si stromy v danom kontexte spojíme s augustom (predchádzajúci verš prináša časovú lokalizáciu situácie: „Možno by to bolo práve v auguste”), voľba pomenovania stromy v básnickej frazéme môže súvisieť s ich dozrievajúcimi červenými plodmi. Aj v tejto asociácii však chromatickosť nie je vyjadrená priamo, iba implicitne.

Motív hanblivosti i iné motívy básne poukazujú na mladý vek, ba chlapčenskú lyrického subjektu. V čase prvého uverejnenia básne (1964) mal jej autor 37 rokov, chlapčenskými rozmermi podoby lyrického subjektu sa podobne, ako to robil v iných básňach, vracia do mladosti. Tieto črty má aj obraz „krútil by som kľúčom na prste”, ktorý v danom kontexte vnímam ako výraz partnerovho zmätku. Chápanie tohto obrazu ako skrytej lucidnej a súčasne lascívnej zrakovej metafory vyjadrujúcej sexuálny návrh, s ktorým na mojich kurzoch poézie prišli vysokoškolskí študenti, nemožno vylúčiť, hoci ho rozhodne nevnímam ako základné; argumentom je aj jeho neústrojnosť v rámci básne. Za chlapčenskú možno označiť i zmes hanblivosti a odvahy. Na chlapčenské záujmy lyrického subjektu o lode a lietadlá sa viaže verš „ako keby som ťa mohol odviezť loďou” a motív predajne so vzducholodami.

Partnerov spôsob lúboštného vyznania a pozvania vysloveného „len tak”, „len tak mimochodom”, „tak náhle / a mimochodom”, vzbudzujúci partnerkinu nedôveru, je zdrojom napätia medzi nimi. Z partnerovej strany nejde o štylizáciu, ako o tom svedčí spontánna podráždená reakcia: „Spýtal by som sa ťa: ‚Čo je ti? / Preboha, vprav, tak čo je ti?’” Partnerkina nedôvera je preňho nepochopiteľná. Partnerova podráždenosť kontrastuje s partnerkinými povzdychmi a tichými protestmi. Partnerovo správanie by sa mohlo vnímať ako mužská rodová odlišnosť, ako správanie súčasného človeka či ako správanie osobnostne ešte nie celkom zrelého a ustáleného jednotlivca. Jeho prejavy by sa dali charakterizovať ako „moderné”, prejavy partnerky naopak ako „tradičné”. V partneroch sa akoby s dvoma predstavami o láske zrážali aj dva hodnotové systémy. V partnerkinej nesmelej reakcii (“Zašepkala by si”) „Ale? A kam?” na návrh „Podme domov!” by bolo možné vidieť aj náznak irónie, toho, že strechu nad hlavou pre budúci možný život dvojice partner nemôže ponúknuť.

Druhá časť básne ukáže, že podozrenie zo zahrávania sa s partnerkou, z úsilia ju zneužiť, zo sexuálneho pragmatizmu nie je na mieste. Vyvráti sa aj podozrenie z možnej nezrelosti subjektu. V nijakom prípade mu nejde o povrchnú známosť a o odcudzený erotický či sexuálny kontakt, ale naopak, o hĺbku

vztahu. Obnaží sa partnerova bytostná príchylnosť k partnerke a jej osobitá individuálna motivácia. Pritom možno povedať, že v odkrytosti lyrického subjektu vedie vo Váľkovej poézii niť tradície k lyrike Ivana Kraska.

Prvá časť básne, ktorú tvoria prvé tri odseky, má charakter priameho lyrického rozprávania s využitím dialógu partnerov, druhá časť, ktorú tvorí ostatný text, je imaginárnym rozhovorom s partnerkou. Prvú časť charakterizuje výrazné uplatnenie prozaických postupov a „prozaickej“ empírie. Obe situácie vyjadrené v prvých troch odsekoch nám môžu pripadať aj ako triviálne. Je to však iba východisko, ktoré sa v ďalšej časti významovo zrozmerňuje.

Za blízke umeleckej próze možno pokladať i Váľkovo zameranie sa na veci (predmety) a na konkrétne činnosti, na výrazovú konkrétnosť a vecnosť. Konkrétnosť má aj podobu presnej časopriestorovej situovanosti diania. Oproti Lacovi Novomeskému, ktorý s tým v zbierke *Nedeľa* (1927) do slovenskej poézie prišiel a čo v jeho tvorbe súviselo s posunom od symbolizmu k avantgarde, najmä k poetizmu, Válek, ako ukazuje aj báseň *Len tak*, túto intenciu ešte vystupňoval. V druhom a treťom odseku frapantnú časopriestorovú konkrétnosť situovanosti diania spojil s jej pravdepodobnosťou vyjadrenou slovami „možno“, „asi“, ktorú môžeme dať do súvislosti s autorovou relativizujúcou významovou stratégiou indikovanou výrazmi „len tak mimochodom“, „ako náhodou“ a pod.

Prévertovská ľahkosť, získavajúca si široký okruh čitateľov, nie je v tejto básni v nijakom prípade podliehaním bulváru, ba ani koketovaním s ním (to sa Váľkovi vždy bytostne priečilo). Básnik v niektorých polohách svojej poézie podliehal politike, ale nikdy nie bulváru. V druhej časti báseň nadobúda rozmery hlbinej psychologickosti a filozofickosti. Hlbinná psychologickosť je prítomná v celej Váľkovej básnickej tvorbe, v básni *Len tak* najmä v odseku:

Kde si?
Stále sa desím,
že ťa stretnem v noci,

v letnej horúčave,
keď mŕtva luna stojí za oknom
jak hypnotizovaný spáč
a keď sa ľakám,
že ma už zasa tuší
plač.

Otázka „Kde si?“, ak ju čítame vo významovom kontexte tohto pasusu, je výrazom bytostnej túžby po partnerke, naliehavej potreby byť s ňou, volaním po blízkej, možno najbližšej ľudskej bytosti. Vnímame ho ako hraničné, lebo vytrysklo z hraničnej situácie lyrického subjektu; je to existenciálne volanie. František Andraščík v súvislosti s týmto básnikom hovoril o „mučivých a krvavých vnútorných stavoch, ktoré sú pohonnou hmotou jeho poézie“ (Andraščík, 2006, s. 36; pôvodne 1966, s. 21). V tejto pasáži voľný mestský exteriér vystrieda uzavretý interiér izby a denná situovanosť sa zmení na nočnú. Na zložitú, krízovú psychickú situáciu subjektu poukazuje motív „hypnotizovaného spáča“; hypnóza je predsa psychoterapeutická metóda. Obraz „mŕtvej lunny stojacej za oknom“ nie je ničím iným ako personifikačne vyjadrenou metonymiou smrti a nevzťahuje sa na niekoho iného, ale na sám lyrický subjekt. Ako metonymiu jeho vnútorného „dusna“ možno brať aj obraz nočnej „letnej horúčavy“. V tomto odseku vrcholí napätie, báseň nadobúda ozajstnú dramatickosť. Lyrický subjekt „sa desí“, že partnerku stretne v stave ohrozenosti vlastného života a prepádávania sa do vlastnej sklúčenosti. Mohli by sme tu hovoriť o existenciálne motivovanej depresii, akú sme zaznamenali napr. už v autorovej básni *Smutná ranná električka* v debute *Dotyky* (1959). Lyrický subjekt sa „ľaká“, „bojí“ týchto stavov (verš „keď sa bojím“ z nasledujúceho odseku môže mať, pravda, aj širšiu významovú platnosť). Existenciálnu pečať, pečať naliehavej potreby má podobne ako v *Smutnej rannej električke* aj túžba subjektu po partnerskom kontakte. V básni *Len tak* je to túžba po ľudskej partnerskej blízkosti, vnímanej ako prekonávanie vlastnej mučivej samoty a ako niečo prírodné, elementárne, prirodzené, samozrejmé, prosté a súčasne nezvyčajné, zázračné

(záverečné „len tak“ teda nečítam vo význame nezáväzne ako v predchádzajúcich prípadoch). Obsahom tejto blízkosti je vzájomné dôverné obnažovanie sa, vyjavovanie si niečoho tajného o sebe, prestupovanie sa.

Keď pijem čaj
a meliem kávu,
keď sa bojím,
aj keď si kabát obliekam,
ustavične mám v hlave
to tvoje: "A kam?"
Ktoviekam!
Niekam, kde by som ti bol blízko
ako stromu strom,
kde by som sa ti prezradil,
ako prezrádza sa voda vode,
len tak,
ako náhodou.

Ako keď prší.

Báseň je vystavaná, mikovsky povedané, v tenzívno-detenzívnom oblúku. Pravda, uvoľnenie napätia nemá povahu reality, ale túžby po detenzii. Oblúk siaha od partnerkinej nedôvery a partnerových krízových stavov k predstave vzájomnej dôvery a kontaktu.

Ako som už naznačil, „prozaická“ empíria sa v básni významovo, ba filozoficky zrozmerňuje. Filozofické rozmery v básni indikujú v značnej miere synonymické pomenovania „len tak“, „náhodou“, „mimočodom“ a pomenovanie „domov“ (v tvare príslovkového určenia miesta). Aby sme neskĺzli do nekorektnej, absolutizujúcej interpretácie, musíme si uvedomiť, že v básni sa hovorí: „ako keby... náhodou“, „ako náhodou“. Absolutizujúci výklad by viedol ku kazualistickému chápaniu, k chápaniu životných udalostí a života ako neprežitej náhody a v konečnom dôsledku k vedomiu absurdnosti bytia. Myslím, že v tejto básni o absurdnosť bytia nejde, lebo na otázku „A kam?“ básnik odpovedá „Ktoviekam! / Niekam, kde by som ti

bol blízko...”. Na druhej strane si nemožno nevšimnúť dôslednosť, s akou Válek s týmito relativizujúcimi výrazmi pracuje. To by, mimochodom, posilňovalo spätosť básne s optikou *Milovania v husej koži*. Chápanie lásky je však v tejto básni iné, širšie, bohatšie ako napr. v jej básnickej definícii vo veršoch básne *Spev z tej istej zbierky*, kde sa v súvislosti s láskou tiež spomenie náhoda: „Ó, láska: / náhoda tela, ktorého sme sa dotýkali”.

Váľkova báseň vzbudzuje aj takéto úvahy: Výnimočnú chvíľu, výnimočný zážitok vnímame ako veľkú náhodu. Zdôrazňovanie náhody chvíle je zdôrazňovaním jej jedinečnosti, jej krásy. Náhodu a zákonitosť od seba nemožno striktné oddeliť, náhodné môže byť aj zákonitým.

Hovorenie len tak ako keby mimochodom, akoby nezáväzne, veľmi civilne a nepateticky o láske neznamená, že pre lyrický subjekt nie je ničím nevážnym a nepodstatným. Vážnu tému však v každom prípade odľahčuje.

Lyrický subjekt sa na inej úrovni pokúša nájsť odpoveď na partnerkinu otázku „Ale? A kam?”, ktorou zareagovala na jeho návrh „Podme domov!” Báseň vyúsťuje do reflexie. Otázka kam? nadobúda aj širší význam – quo vadis? Odpoveď lyrického subjektu má filozofické rozmery. Na jednej strane ostáva otvorená: „Ktoviekam!” Na druhej strane lyrický subjekt – básnik svoju predstavu domova i cieľa prezentuje ako intímnu ľudskú blízkosť partnerov.

Básnik v rámci svojej poézie redefinuje pojem domova. V druhej časti zbierky *Dotyky* s názvom *Rovina*, osobitne v básni *Krídla* preňho byť doma znamenalo byť na trnavskej rovine videnej dobovou optikou, s jej avantgardne demiurgicky chápanými robotníkmi (“z Kovosmaltu a z atómovej elektrárne”) a s družstevnými roľníkmi. Nové je Váľkovo viacrozmerne i ambivalentné chápanie domova v básni *Domov sú ruky, na ktorých smieš plakať z Príťažlivosti* (1961). Predstava domova sa tu spája najmä s rozličným z významňovaním motívu rúk: sú to ruky oddychujúce po práci – v básnikovom videní „jediné, ktoré vytvárajú dejiny”, ruky útočisko pre trápiaceho sa a lopotiaceho sa človeka, poskytujúce nehu, teplo a záchranu,

ale aj ruky, ktoré vraždia. Chápanie domova ako blízkosti partnerov v básni *Len tak* možno v kontexte Váľkovej poézie charakterizovať ako intenzívne zúženie.

Motív domova bol dôležitý aj pre iných moderných slovenských básnikov, ktorí do literatúry vstúpili v druhej polovici 50. rokov a svoje knihy začali vydávať od začiatku 60. rokov, najmä v poézii Jána Ondruša, Jána Stacha, Lubomíra Feldeka či Jozefa Mihalkoviča. Váľkova poézia reflektovaným tematickým rozmerom a inými rozmermi s týmto kontextom súvisí.

Takisto veľmi silne nielen vo Váľkovej poézii, ale aj v poézii iných slovenských básnikov uverejnenej v 60. rokov zaznela otázka kam? V jeho tvorbe to bolo už v básni *Dejiny trávy* v zbierke *Nepokoj* (1963): „Musel len bežať, / predbiehať s penou v hrdle, / nik sa ho nespýtal: „Prečo?“ a „Kam?““ V cyklickej básni Jána Stacha *Štvanec* zo zbierky *Dvojramenné čisté telo* (1964) čítame: „Zúrivo ktosi skrútol smutnou ebenovou miskou, / vyšiel som do noci: Kam sa to náhlime?“ Groteskne a vlastne metafyzicky zaznieva táto otázka v Stachových veršoch v básni *Slučka nad zemou* z tej istej zbierky: „Kam, človeče, tak naľahko, / kam si sa vychopil len tak bez hábikov / na tom ťažnom tvore s nožičkami z dreva?“ A nakoniec uvediem ďalšie verše z tohto obdobia, ktoré som si ako čitateľ tiež hneď zapamätal; napísal ich Ján Buzássy a sú z jeho básne *Potomstvo* v zbierke *Škola kynická* (1966): „Kam sa dať na rázcestí ohňa, / keď drevo nevedie a na každej ruke čaká popol“.

Ako ukazuje aj báseň *Len tak*, pre Váľka je charakteristické rozo-hrávanie konotačného potenciálu výrazov, práca s rozličnými významami dôležitých pomenovaní, ich rozličná sémantizácia. V tomto smere mu medzi básnikmi ťažko nájsť paralelu. Rozličné z významňovanie toho istého pomenovania (motívu) možno sledovať v rámci jeho básne, zbierky i celej básnickej tvorby.

Váľek v básni využíva všetky svoje umelecké dispozície vrátane schopnosti výrazného netradičného zvukového tvarovania básne. Aj ono sa podieľa na dynamickosti jej štruktúry. Opakovanie slov a viet spolu s ďalšími prostriedkami

zvukovej výstavby pôsobí sugestívne. Volný verš básne sa zakladá na voľnej práci s konštrukčnými činiteľmi sylabotonickej poézie, najmä s tonizmom (s rozložením prízvuchných a neprízvuchných slabík v rámci veršov) a s rýmom. Nemožno povedať, že by tu nezohrával istú úlohu aj sylabizmus, hoci vykazuje značný rozptyl od jednoslabičného a dvojslabičného verša (“plač”, trikrát zopakované „len tak”, „stromov”, „Kde si”) po šestnástslabičný verš (“ako keby som ťa stretol na ulici v prudkom daždi”). Slabične menšie verše sú zvyčajne významovo exponovanejšie. Válek nás v tejto a v iných básňach presvedčil, že môže v záujme nuansovanosti básne voľne striedať trochejské a jambické verše. To mu umožňuje v básni slobodnejšie využiť prirodzenú, ba hovorovú dikciu (vrátane priamej reči). V básni prevažujú trochejské verše. Vo väčšine jambických sa pri čítaní jambickosť oslabuje, ba i zaniká tým, že predchádzajúci trochejský verš sa končí trojslabičným zostupným daktylským taktom alebo jednoslabičným taktom; osobitne je to zreteľné vtedy, keď sa nasledujúci jambický verš začína neprízvuchnou monosylabou, napr.: „ako náhodou / a mimochodom”, „kde sa predávajú spomienkové predmety / a vzducholode”. Trochejskosť akoby sa v ďalšom verši neprerušovala, hoci jeho začiatok je v skutočnosti jambický.

Rafinovaná hra medzi trochejskosťou a jambickosťou môže mať aj opačné poradie, napr. v úryvku: „Stále sa desím, / že ťa stretnem v noci, / v letnej horúčave”. Jambický verš tu pokračuje dvoma trochejskými veršami, ale aj vzhľadom na to, že ide o relatívny významový celok (ako v predchádzajúcich prípadoch), možno to vnímať i ako dlhší trojdielny jambický úsek bez opätovného jambického reštartovania na začiatku ďalších veršov.

Inokedy relatívny významový celok z dvoch jambických veršov „keď mŕtva luna stojí za oknom / jak hypnotizovaný spáč” vďaka daktylskej klauzule v prvom verši a monosylabe „jak” na začiatku druhého verša vnímame aj ako jambický celok bez opätovného jambického reštartovania v druhom verši.

Hrou s veršovou trochejskosťou a jambickosťou Válek objavuje nové možnosti slovenského verša. K nepravidelným rytmotvorným prostriedkom sa pripája z hľadiska usporiadania nepravidelný rým. Hybnosť registrujeme aj na tejto úrovni. V básni v zásade ide o rýmy eufonicky výrazné a bohaté. Najvýraznejšia eufonická zhoda je vo štvorslabičnom kalam-búrnom rýme pokorenie – po korene, ďalej v daktylských rýmoch auguste – na prste, obliekam – Ktoviekam, v rýmoch s opornou spoluhláskou alebo s rozličnými voľnými spolu-hláskovými a samohláskovými zhodami v slabikách vľavo od rýmovky: mimochodom – pred obchodom, pri vedľajšom vchode – vzducholode – voda vode a i.

V básni objavíme aj vzdialené rýmové dvojice horúčave – v hlave, za oknom – strom, k rýmu pri vedľajšom vchode – vzducholode sa v závere pripojí rýmový člen voda vode, za vzdialený rým možno pokladať aj tuší – prší, za vzdialenú asonanciu v noci – bojím.

Niektoré presné rýmy sa obohacujú o eufonicky i prízvukovo nepresné členy, s ktorými vytvárajú viacčlenné reťazce: náhodou – loďou – mimochodom – stromov – domov – náhodou – mimochodom – pre obchodom – vchode – vzducholode – mimochodom – voda vode – náhodou, Ale? A kam? – ľakám – obliekam – A kam? – Ktoviekam, v letnej horúčave – meliem kávu – ustavične mám v hlave. Slabika *ka* v slove kávu, ktoré tvorí veršovú klauzulu, sa eufonicky spája so slovom kam a s rovnako znejúcou slabikou v slovách ľakám, obliekam, Ktoviekam. Podobne slabika *ča* v slove horúčave na konci verša sa vzápätí v obrátenom poradí hlások alebo v tom istom poradí objaví v rýmoch spáč – plač – čaj.

Celou básňou, začínajúc jej prvým veršom, prechádza zjednocujúca mužská asonancia na *a*, ktorej niektoré členy majú charakter rýmu: tak – rád – tak – kam – spáč – plač – čaj – obliekam – kam – Ktoviekam – tak.

K povahe Váľkovej básne patrí, že jej výstavbové princípy sú v ustavičnom pohybe. Čitateľ má pocit, akoby sa spontánne utvárali v priebehu jej písania. Nevychádzajú z jestvujúceho hotového modelu básne, ani k nemu nesmerujú, báseň chce byť utvorená jedinečne. Autor akoby v básni uchovával aj proces jej tvorby, čím dosahuje osobitú umeleckú živosť.

Náhoda ako tematický prvok má svoj pendant vo vyznačených výstavbových princípoch básne ako ďalších indikátoroch jej vzrušivosti. Výstavba básne je hrou náhody a zákonitosti. František Miko v súvislosti s Váľkovou asociatívnosťou, ale aj s jeho rýmovaním výstižne hovoril o „poetike náhody“, „o plnom tvorivom zhodnocovaní náhody“, počas ktorého vďaka básnikovmu intelektu „sa náhoda stáva nenáhodou“, zákonitosťou (1988, s. 197 – 200).

Prekvapujúca je súčasnosť Váľkovej básne *Len tak* a mnohých jeho básní, jej naskrze dnešný svet, moderná optika a civilná, akoby samozrejmalá účinná básnická artikulácia.

Nechcime od básnika, aby nám priniesol nejaké jedine správne odpovede na všetky otázky, ktoré nás trápia, hoci by sa o vážne odpovede na ne aj usiloval. Postačí, ak sa v nás dotkne niečoho podstatného, ak v nás niečo dôležité rozohrá a rozoznie membrány emócií zastretých každodenným zápasom o existenciu a životnými povinnosťami.

Literatúra

ANDRAŠČÍK, František: *Lesk a bieda poézie*. In: František Andraščík: *Eseje*. Vybral, zostavil, predslov a edičnú poznámku napísal Ján Zambor. Levôča: Modrý Peter 2006, s. 36–45. Pôvodne publikované v Slovenských pohľadoch, 82, 1966, č. 4, s. 21–24.

MIKO, František: *Umenie lyriky. Od obrazu k zmyslu*. Doslov napísal Vladimír Petřík. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1988.

MIKULA, Valér: *Komentáre a vysvetlivky*. In: Miroslav Válek: *Básnické dielo*. Zostavil, doslov, kalendárium, komentáre a vysvetlivky napísal Valér Mikula. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV 2005, s. 492–528.

VÁLEK, Miroslav: *Úryvky z cestopisu (Andrej Voznesenskij)*. Revue svetovej literatúry, 1, 1965, č. 2, s. 186–187.

ZAMBOR, Ján: *Interpretácia a poetika. O poézii slovenských básnikov 20. storočia*. Bratislava: AOSS 2005.

Summary

An Interpretation of Miroslav Válek's Poem Len tak (By the Way)

Ján Zambor dedicated three articles in his book *Interpretácia a poetika. O poézii slovenských básnikov 20. storočia* (Interpretation and Poetics: On Poetry of 20th Century Slovak Poets, 2005) to the poetry of a remarkable Slovak poet, Miroslav Válek (1927-1991). On what would have been Válek's 80th birthday, he interprets his poem

Len tak (*By the Way*) from the collection of verse *Milovanie v husej koži* (*Making Love With Goose Bumps*, 1965), which is a representative text of Slovak love poetry. In his paper, Zambor comes to the conclusion that Válek considered the act of writing "by the way" to be an important compositional principle. Válek stated this in his essay *Úryvky z cestopisu* (*Andrej Voznesenski*) [*Fragments from a Travel Diary* (*Andrei Voznesenski*)], which he wrote around the same time as his poem *Len tak* (*By the Way*).

In this poem, the variations of the expression "len tak" ("by the way") become an important repeated motif, which explicitly points to a love relationship. The confession of love is expressed "by the way", "by chance", "so suddenly", which leads to a suspicion on the part of the female, and becomes a source of tension between the partners. The second part of the poem shows that these suspicions are not based on reality. The male protagonist shows his feelings to a woman and reveals their existential motivation. Love is expressed as a desire to make human contact, to overcome painful crises of the lyrical subject, and is portrayed as something natural, basic and wonderful. Being close leads to mutual confidence, to sharing secrets and the overlap of each other's lives. Banal reality in the first part of the poem changes into in-depth psychology and philosophy in the second part of the poem. This philosophical aspect of the poem is implied not only by the synonyms "by the way", "by chance", but also by the notion of "home". Home as intimate closeness between partners thus becomes an intensifying element in Válek's poetry.

Válek's poem, and his poetry in general, are characterized by playing with the connotative potential of various expressions, as well as by exploiting various meanings of important notions. The poem acquires its dynamic structure also thanks to its sound structure, based on constructive elements of syllabo-tonic poetry, especially tonism and rhyme.

III.

Alma mater Selmiciensis

K výročiu prvej vysokej školy baníckej na svete v Banskej Štiavnici z roku 1762

V dejinách Slovenska a Slovákov jestvuje viacero priorít, ktorými sme prispeli do európskeho (svetového) kultúrneho vývinu a poznania. Ak by sme z nich chceli niečo stručne pripomenúť, nesmeli by sme zabudnúť napríklad na nájdený najstarší sakrálny zvon v strednej Európe (Bojná), prvý erb udelený mestu v Európe (Košice, 1369), najstaršiu doposiaľ mincujúcu mincovňu na svete (Kremnica, 1328/1329), najvyšší gotický drevený oltár na svete (majster Pavol – Levoča, 18,62 m), prvý odstrel horniny na svete v rudných baniach (1627), ako aj založenie prvej vysokej školy baníckej v roku 1763 a viaceré ďalšie. Hoci tento dátum je uvádzaný vo väčšine historických a chronologických príručiek, dnešní bádatelia posúvajú jej založenie o rok skôr – do októbra roku 1762.

Banská Štiavnica (nem. *Schemnitz*, lat. *Schebnic*, *Selmic*, *Selmeč*, maď. *Selmeczbánya*) je starobylé a historické mesto preslávené v celej Európe práve vďaka baníctvu, technickému i lesníckemu školstvu. Mesto a jeho pamiatky sú zapísané do zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Je zároveň považované za najstaršie banské mesto na Slovensku. Po prvýkrát sa spomína už v roku 1156 ako „terra banensium” (zem baníkov). V tom čase sa tu ťažila hlavne strieborná ruda, čo sa zachovalo v 12. – 13. storočí v pomenovaní tohto kraja – v názve „Argentifodina”. Štiavnica sa nachádza v malebnom údolí Štiavnických vrchov na svahoch dvoch kopcov – Glanzenberg a Paradajz. Nad mestom sa vypínajú – Starý a Nový zámok. Obkolesená je viacerými vodnými (umelými) jazerami, čo dodáva mestu a okoliu nádherný kolorit. Postavenie banského mesta získala už na prelom 12. a 13. storočia. Z pôvodnej banskej lokality sa sformovala banská mestská komunita, ktorá v prvej tretine 13. storočia bola značne rozľahlá a obývaná, lebo

v nej sa už nachádzali dva kostoly (trojloďové baziliky) vzdialené od seba sotva 500 metrov. Aj to svedčí o rozvíjajúcom sa bohatom banskom meste. Ďalšie podnety na zvýšenie produkcie medi súviseli aj s príchodom ďalších kolonistov, najmä z rakúskeho Tirolska. Spolu s privilégiami od uhorského panovníka Bélu IV. dostalo mesto aj erb, ktorý je považovaný za jeden z najstarších v Uhorsku. Tvrdia to heraldici podľa zachovaného typária – odtlačku pečate mesta. Z rozboru pečate je zrejmé, že symboly, ktoré v ňom boli obsiahnuté – opevnenie (múry, hradby), kopáč a kladivká, vyjadrovali hlavný typ zamestnania tamojšieho obyvateľstva.

V priebehu ďalších storočí stredoveku sa postupne rozvíjala banská výroba – ťažba kovov a surovín. Bolo to jednak v oblasti stredného Slovenska a v regiónoch Spiša a Gemera. Žiadané boli nielen rudy (meď a železo), ale najmä drahé kovy zlato a striebro, z ktorých sa razili mince. Dôležitým medzníkom bolo obdobie vlády kráľa Karola Róberta, ktorý popri viacerých hospodárskych reformách dekrétom (zákonom) o zemepanskej banskej slobode (17. mája 1327) umožnil ponechať majiteľom pozemky, na ktorých sa nachádzali drahé kovy a rudy. Predtým sa tieto pozemky stali súčasťou kráľovského majetku a zemepáni ako náhradu dostali iné pozemky. Po zavedení nového nariadenia mohli si tieto pozemky vlastníci ponechať. Mohli sami hľadať a ťažiť suroviny, alebo ich prenajať či predať. Povinní však boli odovádzať panovníkovi daň – urburu. Z vyťažených drahých kovov tak išlo panovníkovi 1/12 – 1/15 zlata a striebra. Tieto kovy však museli ponúknuť mincovej komore, ktorá mala na ne „štátny monopol“ Spomínaný panovník zreformoval aj banskú a peňažnú správu. Karol Róbert zriadil banské a mincové komory, ktorých úlohou bolo nielen spracovávať drahé kovy, ale aj raziť mince. Tak vznikli známe kremnické dukáty.

Na ceste k prosperite a sláve novovekej Banskej Štiavnice

V priebehu stredoveku sa postupne sformovali aj hlavné stredoslovenské banské mestá. V prvom období dominovala

Kremnica (ťažba zlata). Bola aj sídlom komory a komorského grófa. Neskôr na prelome stredoveku a novoveku jej pozíciu akoby zaujala Banská Bystrica. V meste a v jeho okolí sa rozširala ťažba a spracovanie medi. Okrem domácich ťažiarov práve v tomto období vstupujú do baníctva aj zahraniční podnikatelia. Vzniká prvý medzinárodný podnik nazvaný „Ungariche Handel”. Jeho spolumahajiteľmi boli domáci rod – Thurzovov a známi európski finančníci Fuggerovci. Po približne dvadsaťročnom podnikaní končí spoločná spolupráca. V ďalšom období boli hlavnými nájomcami už len Fuggerovci. Med' zo stredoslovenskej banskej oblasti sa exportovala do väčšiny západných krajín. Med' bola jedným z najdôležitejších obchodných tovarov v rámci uhorského zahraničného obchodu v ranom novoveku. Po období „éry” medi nadobúda opäť na význame Banská Štiavnica so svojimi bohatými náleziskami. Súvisi to aj so zmenami majiteľov. Ak predtým boli stredoslovenské banské podniky a prevádzky venným majetkom uhorských kráľovien, od polovice 16. storočia sa stali majetkom uhorských kráľov. Tými boli na ďalšie štyri storočia práve Habsburgovci. Počnúc Ferdinandom I. začína obdobie habsburských vlastníkov. Mení sa aj mesto, kde sídli novovytvorená kráľovská banská inštitúcia. Bol ňou Hlavný komornogrófsky úrad. Ten sa presťahoval v 17. storočí do nového sídla do Banskej Štiavnice. Sídlom mal v dodnes stojacej budobe „Kamerhofu” (Slovenské banské múzeum). Nielen príjmy z ťažby striebra, prítomnosť vysokých banských úradníkov zo všetkých častí krajín habsburskej monarchie spôsobili, že zo Štiavnice sa stáva jedno z najvýznamnejších banských miest celej monarchie. Mesto sa rozvíjalo – budovalo a prestavovalo. Cieleným urbanistickým zámerom sa podarilo vybudovať mesto s radovou uličnou zástavbou. V tomto období tu už vzniká jedinečná kanalizácia v hlavných mestských uliciach. Mesto si vybudovalo ojedinelý obranný systém. V komplikovanom horskom teréne sa k domom pristavavili obranné múry, až napokon vzniklo opevnenie v dvoch pásoch, aby sa mohlo brániť prípadným útokom nepriateľa. V čase vážneho ohrozenia Osmanmi (Turkami) vzniká ďalšia

dominantna mesta Nový zámok. Pôvodne táto stavba bola určená ako južný obranný pilier (veža – bašta, sklad pušného prachu) proti prenikajúcim Osmanom. V súčasnosti sa v jeho interiéroch nachádza jedno z najvýznamnejších stredoeurópskych múzeí zamerané svojimi zbierkami na obdobie protitureckých vojen.

Do rozvíjajúceho sa mesta prichádzajú ďalší banskí odborníci. Ťažba v tom čase zápasila s problémom spodných vôd. Začali sa používať nové technické pokusy ako zefektívniť ťažbu. Jedným z takýchto experimentov bol pokus pomocou pušného prachu. Stalo sa to vo februári 1627. Podľa historikov dejín vedy a techniky išlo o prvé úspešné použitie pušného prachu na trhanie horniny v baniach na svete. Na odstreľ sa podujal ženijný dôstojník Gašpar Weindl. O tejto výnimočnej uadalosti sa zachoval zápis: „toto strieľanie sa dobre osvedčilo a nemôže sa sťažovať na nič škodlivé, hoci pri tom vzniká dym – mizne však za štvrt hodiny a neškodí baníkom“. Čoskoro sa táto nová metóda rozšírila do ostatných banských regiónov. Najprv do Čiech a odtiaľ v roku 1643 do nemeckého Harzu, neskôr do ďalších častí Európy, aj do zámoria. Jeho aplikovanie údajne umožnilo ťažiť surovinu chudobnejšiu na rudu, čo bolo predtým nerentabilné. Rovnako sa pušný prach využil aj na raziť banských diel (chodieb) s väčším profilom, čo malo vplyv na vetranie v šachtách a mohla sa zrýchliť aj banská doprava v podzemí. Pre Banskú Štiavnicu však zavedenie tejto novej metódy konkrétne znamenalo, že sa zvýšila tamojšia produkcia striebra dvojnásobne.

Rozvíjajúce sa mesto lákalo mnohých odborníkov. Popri baníkoch a hutníkoch to boli geológovia, minerarológovia, geometri, vodohospodári, ale aj odbočníci z ďalších profesií. Medzi mnohými vynikol obzvlášť jeden – polyhistor, matematik, kartograf, technik, inžinier **Samuel Mikovíny** (1686–1750). Bol prvým riaditeľom baníckej školy (vznikla v roku 1735) – predchodkyne neskoršej Baníckej akadémie. Osudy tohto vynikajúceho technika a tvorivého vedca a kartografa sú v záverečnej časti života veľmi úzko prepojené práve s Banskou Štiavnicou. Tento stredoslovenský rodák (Cinobaňa), študoval

na viacerých nemeckých univerzitách. Štúdiá absolvoval síce v Jene, ale vo Viedni si stihol ešte dokončiť štúdium kartografie na vojenskej akadémii. Postupne prešiel viacerými zamestnaniami – pracoval pre významný uhorský rod Esterházyovcov, pôsobil ako stoličný matematik a inžinier v Bratislave až napokon natrvalo odišiel do stredoslovenskej banskej oblasti. Tu pracoval v zodpovednej funkcii hlavného inžiniera banských miest. Okrem prác a úloh vyplývajúcich z tejto funkcie položil základy modernej kartografie na Slovensku. Bol autorom máp takmer všetkých uhorských stolíc. Pripravil mapové zobrazenia do diela Mateja Bela *Notitia Hungariae*.... – historicko-geografickej encyklopédie novovekého Uhorska. Mnohostranná a všestranná bola jeho aktivita vo všetkých druhoch činností súvisiacich s banskou výrobou. Mimoriadne mu však záležalo na výchove kvalitného technického dorastu. Ako dôsledný praktik a výborný teoretik v mnohých prírodných a technických vedách pochopil, že základom môže byť len kvalitná príprava v škole. Najnovšie výskumy našich historikov (Miroslav Kamenický a Jozef Vozár) plne potvrdili Mikovínyho cieľ. Sám inicioval založenie „banskej školy”. Cisárovi Karolovi VI. adresoval prvú a Dvorskej komore vo Viedni druhú žiadosť. Napokon cisár dekrétom zriadil túto prepotrebnú školu. Za prvého profesora tejto školy (dnes na úrovni strednej odbornej technickej školy) menoval Karol VI. Slováka – „geometra v našom dolnouhorskom banskom meste (Banskej Štiavnici) Samuela Mikovíniho”. Podľa cisárskej inštrukcie mal na škole vyučovať – „matematické vedy – aritmetiku, povrchovú geometriu, podzemnú geometriu, trigonometriu, mechaniku, architektúru, aerometriu, hydrauliku, statiku a hydrostatiku”.

Dôležitým činom po založení školy bolo, že sa vypracovala presná organizačná a obsahová štruktúra štúdia. Jej autorom bol vysoký úradník Dvorskej komory vo Viedni Jozef Kaschnitz. Pre ilustráciu uvednie stručný náčrt výučby. V pondelok a utorok mali študenti fárať do závodu (Horná Bíberová štôlna) so svojim inštruktorom a pobeđe ešte absolvovať dve hodiny z teórie banského meračstva. V stredu sa vyučovalo úprav-

níctvo, vo štvrtok zasa skúšobníctvo a hutníctvo. V piatok a sobotu sa mali študenti venovať matematike. V nedeľu sa spolu s učiteľmi zúčastnili bohoslužieb a potom referovali, v čom sa cez týždeň zdokonalili. Každý štvrtok boli skúšky. Vyučovanie na tejto škole trvalo 2 roky a potom odchádzali absolventi do praxe. Vybraní najlepší študenti mali ešte možnosť absolvovať výmennú prax v banských strediskách v Čechách a Sasku. Úspechy, ktoré dosiahla táto stredná banícka škola v priebehu v prvých dvoch desaťročí, potvrdzovali skúseným odborníkom správnosť pokračovať na vyššom stupni výuky. Nielen škola, ale aj prostredie tohoto banského mesta dávali nádeje na zriadenie Vysokej školy baníckej. Práve v polovici 18. storočia sa výrazne zmenila aj „tvár“ a kolorit mesta. Podľa hodnotení kunsthistorikov – staré dominanty a paláce získali pomerne rýchlo barokovú podobu, dochádzalo k úprave interiérov i k zjednocovaniu fasád. Aj vďaka príjmom z baníctva sa Banská Štiavnica koncom 18. storočia stala tretím najväčším mestom Uhorska. Zmenil sa výrazne aj urbánny charakter mesta. Postavili vodovod a ulice mesta boli vydláždené. Dobudoval sa unikátny komplex nad mestom – Kalvária a ďalšie umelecké skvosty dopĺňali námestia tohto dynamicky sa rozvíjajúceho mesta.

Vznik Baníckej akadémie

Skúsenosti z úspešného pôsobenia strednej baníckej školy v Banskej Štiavnici motivovali odborníkov vytvoriť aj vysokú školu na výchovu špecialistov z oblasti baníctva a príbuzných disciplín. Prehľadná vznik prvej akadémie má jednu zaujímavú udalosť. Pri vzniku baníckeho školstva v habsburskej monarchii stál český odborník – registrátor Úradu najvyššieho banského a mincového majstra v Prahe Ján Tadeáš Anton Peithner. Ten po skúsenostiach a ohlase školy zriadenej v roku 1735 v Banskej Štiavnici navrhoval zriadiť školu podobného typu v Českom kráľovstve. Podarilo sa presvedčiť zodpovedných úradníkov vo Viedni a panovníčka Mária Terézia zriadila v marci 1763 v Prahe na filozofickej fakulte katedru „studia báňskych vied“. Vedením a zároveň za prvého profesora

vymenovala J. T. Antona Peithnera. Mária Terézia pri zdôvodňovaní pražskej katedry napísala: „rozhodli sme sa ako starostlivá vladárka milostivo zriadiť riadne štúdium všetkých banských vied na teoretickej úrovni, zároveň popri založení praktickej banskej školy v dolnouhorskom banskom meste Banskej Štiavnici k pozdvihnutiu štúdia uvedených vied a pre výchovu banských odborníkov, ale osobitne k povzbudeniu budúceho väčšieho záujmu o podnikanie v baníctve”. Hoci záujem o toto „studium theoreticum de mineralibus” bol, katedra sa neudržala, lebo v roku 1771 bolo štúdium v Prahe ukončené a jeho prvému profesorovi Viedeň nariadila, aby sa do troch týždňov hlásil na Akadémii v Banskej Štiavnici. Táto udalosť naznačuje na jednej strane zaujímavú epizódu pri zriaďovaní prvej vysokej školy banskej, na druhej strane ukazuje nespochybniteľné postavenie Banskej Štiavnice – jej strednej školy a komplexu banských zariadení, ako aj ich uznávanej technickej úrovni. Záležitosti okolo vzniku prvej vysokej školy v Banskej Štiavnici nabrali na rýchllosti, keď sa k návrhom na jej zriadenie dostal predseda Dvorskej študijnej komisie, poradca Márie Terézie – Gerhard van Swieten. Ten sa napokon významne pričínil o jej vznik a personálne obsadenie.

V dôvodovej správe pre cisárovnú z októbra 1762 sa v prospech Banskej Štiavnice takto argumentovalo: „pri volbe sídla tejto školy sa uznáva za najvýhodnejšie stredoslovenské banské mesto Banská Štiavnica, pretože sú tu najdôležitejšie banské, úpravnícke, skúšobnícke a hutnícke zariadenia, ako aj ohňové, vodnostlpcové piestové čerpace, vzdušné, ako aj vodočerpace zariadenia s kývavým pákovým prevodom – stangenkunsty”¹. Panovníčka ešte v tom istom mesiaci dala súhlas k založeniu tejto vysokej školy (22. 10. 1762). Ďalším momentom, ktorý dával výhodu Banskej Štiavnici, bola aj kvalitná (stredná) banícka škola. K tomu, aby vysokú školu mohli zriadiť, bola ešte potrebná osoba jej profesora. Túto otázku vyriešil k úplnej spokojnosti Gerhard van Swieten. Panovníčke navrhol menovať za prvého riadneho profesora akadémie **Mikuláša Jozefa Jacquina** (1727–1817). Tento

Holandaň patril medzi najvýznamnejších chemikov a botanikov vtedajšej Európy. Bol členom akadémií a učených spoločností v Petrohrade, Upsale a Štokholme. Pred svojím príchodom pôsobil vo Viedni, kde okrem iného založil botanickú záhradu. V Banskej Štiavnici pôsobil do roku 1769 zároveň ako vedúci katedry chémie, mineralógie a metalurgie. Jeho chemické znalosti vysoko oceňoval aj zakladateľ modernej chémie Antoine Lavoisier. Profesora Jacquina môžeme právom považovať za zakladateľskú osobnosť Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici. Ocenenia sa mu dostalo čoskoro po vzniku akadémie, keď Banskú Štiavnicu navštívila delegácia z Viedenského dvora na čele so spoluvládcom cisárom Jozefom II. a princom Leopoldom. Z tejto „inšpekčnej“ a poznávacej cesty sa zachoval zaujímavý prameň, ktorý publikoval náš popredný historik dejín baníctva Jozef Vozár.

V spomínanom dobovom opise v jednej časti autor denníka informuje, že „poobede sme odišli pešo k pánu Jacquinovi, profesorovi mineralógie, u ktorého sme videli rozličné pokusy z tohto umenia ako aj z chémie. Okrem iného aj zapálenie kyseliny dusičnej železnými pilinami, vyžrážanie kovu pomocou iného kovu, zmenu farieb pomocou rozličných zmesí, získavanie zinku zo štiavnickej rudy, výrobu umelej rumelky, podobnej rumelke Holadaňov“². Blížšie spoznanie tejto mimoriadnej vedeckej kapacity dokresľujú jeho požiadavky, ktoré poslal vo svojom „pro memoria“ začiatkom januára 1763 do Viedne. Požadoval plat 2000 florénov (zlatých) ročne, s tým, že toto miesto si vyžaduje celého človeka. Profesúru v Štiavnici kládol na úroveň profesúry pre chémiu a botaniku, akú zastával na univerzite vo Viedni profesor Laugir. Ten mal tiež plat 2000 florénov. Tak ako on mal vyučovať dva odbory. Viedenský profesor mal dva úradné byty. Jeden blízko laboratória, druhý v botanickej záhrade. Jacquin dúfal, že dostane v Banskej Štiavnici úradný byt v blízkosti laboratória. Aby mohol robiť pokusy, požadoval pece, rozličné materiály a nástroje, čo si vyžiadalo na začiatok značné finančné prostriedky³. Predpokladal, že bude musieť konať cesty, a že dostane uhradené cestovné výdavky a diéty ako majú iní cisársko-

kráľovskí úradníci. Už len z týchto požiadaviek vidno, ako si cenil vytvorenie podmienok pre úspešnú činnosť novozriadenej vysokej školy.

Vznik tejto vysokej školy treba vidieť aj v širších historických súvislostiach. Išlo o premyslenú koncepciu panovníčky a jej poradcov zameranú na budovanie technického a ekonomického školstva v Uhorsku. Do tohoto rámca môžeme zaradiť aj založenie ekonomicky orientovanej školy – *Collegium Oeconomicum* v Senci pri Bratislave (14. 9. 1763). Nielen založenie tejto prvej baníckej vysokej školy, ale následne jej úspešná existencia napokon viedli k tomu že sa neskôr rozšírila aj o lesnícku časť. Názov banícka akadémia používala od roku 1770. Počas jej existencie v rokoch 1762–1918 vchovala niekoľko tisíc absolventov zo všetkých častí habsburskej monarchie i zahraničia. To je však už iná podrobnejšia kapitola tejto významnej technickej školy. Počas trvania Baníckej a lesníckej akadémie sa postupne vybudoval v meste nový komplex budov, vznikla botanická záhrada a ďalšie konkrétne zariadenia pre prax budúcich absolventov. Spolu s rozvojom školy prekvitá aj toto slávne banské mesto, čo umonžnila ťažba striebra a zlata.

Poznámky

- ¹ NOVÁK, Ján: *Európsky význam Baníckej a lesníckej akadémie v bankej Štiavnici*. In: *Alma mater. Európsky význam baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici*. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum 2006, s. 105
- ² VOZÁR, Jozef (ed.): *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764*. Martin: Osveta 1990, s. 51.
- ³ VOZÁR, Jozef: *Založenie Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici*. In: *Alma mater. Európsky význam baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici*. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum 2006, 49–50.

Literatúra a pramene

- Alma mater. Európsky význam baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici*. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum 2006.
- HALLON, Ludovít – FALISOVÁ, Anna – MOROVICS, Miroslav: *Chronológia vývoja vedy a techniky na Slovensku*. Bratislava: Historický ústav SAV 2006.
- KAMENICKÝ, Miroslav: *Tri zaujímavé banské jubileá*. In: *Národný kalendár 2007*, s. 69–70.
- NOVÁK, Jozef: *Slovenské mestské a obecné erby*. Martin: Osveta 1972.
- VLACHOVIČ, Jozef: *Slovenská meď v 16. a 17. stororčí*. Bratislava: SAV 1964.
- VOZÁR, Jozef (ed.): *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest v roku 1764*. Martin: Osveta 1990.

Summary
Alma Mater Selmiciensis
On the Anniversary of the First Mining University
in the World in Banská Štiavnica (1762)

The rise of the first mining academy in the world, which was established in 1762 in Banská Štiavnica, is a milestone in the history of Slovakia. The first part of the paper gives a brief outline of the history of mining in Central Slovakia. In the Middle Ages, copper and precious metals, such as gold and silver, were mined in this area. The town Kremnica, famous for its gold mines, became the first seat of the mining chamber. Originally a mint, dating back to 1328-29, it is still in this town. It is the oldest mint in the world, working continuously from the time of its foundation. In the following periods, Banská Bystrica, famous for its copper mines, became an important mining centre. In the modern age, Banská Štiavnica took its place as a centre of production, as well as of mining life, since it became the seat of the Main Mining Chamber. The development of mining technology enabled miners from Banská Štiavnica to use gunpowder in mining in 1627. This also contributed to the foundation of the first mining secondary school, which was established in the town in 1753. It was opened thanks to the initiative of the polymath, mathematician and cartographer Samuel Mikoviny (1686-1750), who also became the first director of the school. The Mining Academy founded in 1762 continued the tradition of this secondary school. Its first regular professor, appointed by the Austrian Empress, was the Dutchman, Nicolas Joseph Jacquin. He was not only one of the founding fathers of this university, but also a remarkable chemist, botanist, and mineralogist. The academy also developed a programme in forestry. Between 1762 and 1918, thousand of students from the Habsburg monarchy and abroad studied here, and its team of professors met high European standards.

Dobový pohľad na budovu
Baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici

Andrej Kmeť o folklóre, folklór o Andrejovi Kmeťovi

Andrej Kmeť (1841–1908) bol takou výnimočnou osobnosťou svojej doby na Slovensku, že už čoskoro po jeho smrti vyšla prvá práca, sumarizujúca jeho rozsiahle zberateľské a vedecké dielo (Medvecký 1913). A. Kmeť, katolícky kňaz, sa do dejín kultúry a vedy Slovenska zapísal predovšetkým ako botanik¹, archeológ², mineralóg³, etnograf⁴, zberateľ folklóru a organizátor vedeckého života – bol vedúcou osobnosťou pri založení Slovenského národného múzea. Bibliografia prác Andreja Kmeťa je rozsiahla (Lepišová 1981) a do dnešných dní vyšlo tiež viacero samostatných publikácií, hodnotiacich jeho osobnosť a dielo v politickom a spoločenskom kontexte doby (Medvecký 1924, Janšák 1941, Kuka 1963, Jasenák 1993) a množstvo parciálnych štúdií. Ostatným pokusom o komplexný pohľad na jeho dielo z pohľadu korešpondencie sú práce K. Hincovej (Hincová 1999, 2000). H. Urbancová priblížila veľký podiel A. Kmeťa na získaní vtedajšej technickej novinky – fonografu, ktorý použil ako prvý na Slovensku pri zaznamenávaní ľudových piesní a hudby K. A. Medvecký (Urbancová 2006).

V príspevku sa venujem osobnosti Andreja Kmeťa z pohľadu folkloristiky, keď na jednej strane sám zbieral a zapisoval jednotlivé folklórne prejavy, na druhej strane sa on sám stal objektom folklórnej tradície.

Andrej Kmeť – biografica

Biografické údaje hovoria o tom, že Andrej Kmeť sa narodil 19. 11. 1841 v Bzenici ako najmladší z ôsmich detí miestneho kováča, pochádzajúceho z bohatsšej mäsiarskej rodiny. Základné vzdelanie získal v rodnej obci v slovenčine, keďže vyučovanie v maďarčine sa zaviedlo až v roku 1886. Po štúdiu na piaristickom gymnáziu v Banskej Štiavnici pokračoval v štúdiu

v Trnave a na bohosloveckej fakulte v Ostrihome, kde sa začalo výrazne formovať jeho národné povedomie. V tom čase sa stal i jedným z prvých členov Matice slovenskej. Jeho kňazské pôsobenie sa na dlhé roky spája s regiónom Hont, kde ako kaplán začínal v obci Senohrad, potom pôsobil v Krnišove a od roku 1871 temer tri desaťročia v Preňčove. Iba dva roky pred smrťou sa presťahoval do Martina, kde 16. februára 1908 umrel. Pochovaný je na tamojšom Národnom cintoríne.

Andrej Kmeť o folklóre

Osobnostný a vedecký prínos Andreja Kmeťa k poznaniu historickej pamäti konkrétneho regiónu (Hont) som zhodnotila v samostatnej štúdii (Hlôšková 1993). A. Kmeť podriaďoval zaznamenávanie ústnej historickej tradície cieľom historického a archeologického výskumu. Pracoval tak v duchu dobového chápania ústnej slovesnosti ako plnohodnotného historického prameňa. Tento prístup sa uplatňoval predovšetkým v období kryštalizácie vlastivedných vedeckých disciplín a bol spôsobený okrem iného i nedostatkom iných historických prameňov. Folklórne pramene považoval Andrej Kmeť za komplementárne k historickým prameňom.

Andrej Kmeť sa na poli histórie chcel pôvodne venovať štúdiu písaných prameňov. Ako uvádza: „Keď písomný archív vo svätoantolskom kaštieli ostal predou mnou zatvorený, povďačný som, že aspoň kopat' mi je dovolené”⁵. Kultúrno-geografickým rámcom Kmeťovho komplexného záujmu, pri ktorom uplatnil záujmy a poznatky botanika, geológa, archeológa a etnografa bol región Hont. Zaujímal sa o regionálnu históriu so všetkými kultúrno-historickými dominantami: hrady, kláštory, opevnenia, pustovne, pohrebiská, mohyly. Cieľom bolo zdokumentovať a interpretovať históriu kraja, prostriedkom na to mu boli pramene historické, archeologické a etnograficko-folklórne. Východiskom boli preňho dva koncepty: a) idealistická predstava o statickosti ľudovej kultúry – poklady ľudovej kultúry pretrvali v nezmenenej podobe do súčasnosti, b) autochtónnosť Slovákov v Uhorsku (Urbancová 1987, s. 235).

Profesia kňaza umožňovala Andrejovi. Kmetovi každodenný bezprostredný kontakt so spoluobyvateľmi, a tak konal stacionárny výskum (Hlôšková 1993, s. 80–83). Z hľadiska folkloristiky sú veľmi cenné tiež pasportizačné údaje, z ktorých sa dozvedáme o okolnostiach výskumu, o sociálnom zázemí jeho dedinských spolupracovníkov, o životnosti historických a lokálnych tém v ústnom podaní apod. Počas intenzívnej a dlhodobej spolupráce s občanmi Hontu a Tekova si vybudoval sieť zanietých spolupracovníkov, prostredníctvom ktorých pôsobil i na širšie spoločenstvo aj ako národno-osvetový pracovník.

Zaznamenaný povestový materiál z excerptie Kmetovho diela dovoľil konštatovať, že povesť chápal ako folklórny fakt, ktorý však jemu slúžil ako prostriedok historického a archeologického bádania. Zaznamenávanie povestových textov preňho nebolo cieľom, ale prostriedkom. Pristupoval k nim teda nie z pozície folkloristu, ale ako historik, archeológ a etymológ.

Základný princíp poetiky orálnych textov povestového typu – zdôrazňovanie hodnovernosti podávaných faktov či quasifaktov ich zaraduje, predovšetkým pri nedostatku iných prameňov, k pramennej základni formujúcej sa historiografie.

A. Kmeť ešte počas štúdia cez prázdniny roku 1863 v rodisku a na jeho okolí začal zbierať vianočné piesne. Do roku 1868 ich zapísal a s notovým zápisom zaznamenal v zbierke Prostonárodné vianočné piesne 282 (Urbancová 2001). A. Kmeť čerpal z viacerých prameňov – z ústnej tradície, tiež však zo zborníkov a zo spevníkov. Ako ukázala lingvistická analýza, mnohé z prameňov pochádzali z obdobia, keď ešte spisovná slovenčina nebola kodifikovaná (Skladaná 2002). Rukopisná zbierka vianočných piesní a pastorel má veľký význam aj z hľadiska dejín folkloristiky – pri zápisoch piesní z ústnej tradície alebo z rukopisných prameňov od učiteľov, organistov a kantorov uvádza A. Kmeť aj mená osôb s uvedením ich profesie a lokality pôsobenia. J. Skladaná a H. Urbancová hodnotia výrazný historický význam zbierky a „rozmer záchranej dokumentácie žánru, ktorý tvoril výraznú zložku národnej kultúry” (Skladaná 2002, s. 100).

V Kmeťovej pozostalosti sa nachádza aj rukopisná zbierka, obsahujúca 555 príslovných výrokov (Profantová 1993). Z jeho spomienok možno konštatovať, že jazykové bohatstvo a kultúra reči sa dedili vo viacerých generáciách jeho predkov. Jeho frazeologický idiolekt sa iste dotváral aj počas štúdia klasikov, biblických sentencií a beletrie. Kmeť sa v ostrihomskom seminári stal členom „cirkevno-literárnej školy slovenskej“. Bola to 12-členná skupina študentov, ktorých cieľom práce bola vlastná literárna tvorba, preklady, kritiky – v slovenčine. Zbierka parémii *Porekadlá slovenské* z marca roku 1862 je výsledkom Kmeťových aktivít na tomto poli. Z. Profantová hodnotí ucelenosť, rozsah, utriedenie a ľudový pôvod zbierky (Profantová 1993, s. 104). Kmeť zbierku utriedil a zoradil v abecednom poradí, no tiež podľa istých typologických variantov. Oceňoval tiež snahy A. P. Zátureckého (pod menom Borovohájsky) o zostavenie slovníka slovenského jazyka, uvedomujúc si funkciu vlastného národného jazyka v rozvoji písomníctva – odborného či tzv. krásnej literatúry. V zachovanej korešpondencii sú doklady o tom, ako s F. Pastrnkom, A. P. Zátureckým, F. Šujanským a i. vzájomne konzultovali varianty, význam a funkciu frezeologizmov. Vo viacerých publikovaných príspevkoch sa pokúsil o vysvetlenie genézy a významu jednotlivých prísloví, nadávok či miestnych názvov, čo on sám nazýval „etymologizovanie“ (Profantová 1993, s. 109). A. Kmeť parémie nielen zbieral, publikoval či o nich vysvetľujúco písal, sám ich aj vo svojej kazateľskej praxi a odbornej literárnej práci i uplatňoval. Ako uvádza Z. Profantová, najfrekventovanejšie sú zastúpené porekadlá v jeho hospodársko-náučnej osvetovej spisbe (Profantová 1993: 110). V monografii o Sitne uvádza zase príslovia ako vtipnú situačnú formulu na vypointovanie jednotlivých kapitolek práce. Dokladom dobrej znalosti a aktívneho používania paremiologického materiálu je napokon aj zachovaná korešpondencia, ktorá napr. v prípade listov Kmeťa L. V. Riznerovi dovoľuje konštatovať, že Kmeť bol nielen zberateľ, ale aj aktívny nositeľ príslovnej tradície.

Folklór o Andrejovi Kmeťovi

O Andrejovi Kmeťovi boli publikované spomienky jeho blízkych a spolupracovníkov. Priebežne som začala zhromažďovať i texty rôznej žánrovej podoby, ktoré formou spomínania približovali jeho výnimočnú osobnosť. Tento zaujímavý materiál svedčí o skutočnosti, že Andrej Kmeť sa do pamäti svojich súčasníkov vryl ako svojská a výnimočná osobnosť, ale pamäť na jeho účinkovanie sa odovzdáva i do ďalších generácií. Ako ukázal doteraz zhromaždený korpus textov, Andrej Kmeť sa stal postavou – hrdinom, okolo ktorého sa vytvoril a traduje cyklus naratívov.

Je samozrejmé, že obraz všestranného pôsobenia Andreja Kmeťa v dobovom kontexte podávajú tiež faktograficky podložené vedecké články, z textologického a folkloristického hľadiska sú však zaujímavé práve naratívy, v ktorých sa osobnosť a pôsobenie A. Kmeťa reflektuje prostredníctvom príbehov vo vykryštalizovanej či zárodočnej podobe. Okrem „oficiálnej“ roviny, širenej prostredníctvom historiografie a beletrie, sa obraz Andreja Kmeťa uchováva aj v kolektívnej neoficiálnej pamäti. Súčasťou „oficiálnej“ vrstvy obrazu A. Kmeťa sú tiež jeho sochy v Banskej Štiavnici, v Bratislave a v Martine, pamätné tabule v rodnej Bzenici, Prencove a v Senohrade. Jeho menom je pomenované Múzeum A. Kmeťa v Martine a zborník Kmetianum. Reťazec komemorácií sa chronologicky začína publikovanými nekrológmi. „Oficiálny“ obraz pomáhajú dotvárať tiež expozície v rodnej Bzenici a na fare v Prencove, ako aj príležitostné výročné oslavy a podujatia, konané na jeho počesť.

Neoficiálnu zložku obrazu A. Kmeťa v kolektívnej pamäti Slovákov predstavujú texty rôznej žánrovej podoby od zmienok po spomienkové rozprávania a rozprávania zo života. Viaceré texty boli doteraz publikované, no mnohé tiež kolovali v ústnej tradícii a sú zaznamenané ako súčasť archivovaných prepisov folkloristických terénnych výskumov.

Historik Peter Macho sa o národnoemancipačnom zápase v 19. storočí na Slovensku vyjadruje aj ako o období „hľadania národného hrdinu“ a uvádza, že „...v 19. storočí slovenská

inteligencia pocítovala deficit heroizmu, preto siahala po osobnostiach stredovekých dejín. Ich literárnym stvárnením chcela poskytnúť nielen príťažlivé vzory, ale aj historicky zlegitímniť samu podstatu národno-emancipačného zápasu” (Macho2001, s. 302). Význam Kmeťovej osobnosti pre kultúrne dejiny Slovenska a ako vzor hodný nasledovania slovenskými vzdelancami podčiarkol jeho spolupracovník a priateľ F. R. Osvald, keď už v máji – štyri mesiace po Kmeťovej smrti prostredníctvom časopisov formuloval výzvu tohto znenia: „Sú mužovia, u ktorých hodnota osobnosti, dosah prekonanej práce neobjaví sa tak v ich živote, až keď zavre sa nad nimi hrob, vtedy spozná spoločnosť, národ, svet, čím im boli, čo v nich utratili...” Popri sebe paralelne existovali dve roviny spomienkovej tradície na osobnosť a aktivitu A. Kmeťa – spomienky príslušníkov jeho sociálnej vrstvy – spolužiakov, kolegov, priateľov a príbuzných a potom ústna tradícia jeho farníkov či spoluobčanov. Prvá línia vytvárala v zásade pozitívny obraz kultúrneho hrdinu, upevňovaná i materiálnymi komemoráciami.

V cykloch naratívov o jednotlivých konkrétnych osobnostiach sa môžu uplatniť rôzne žánrové formy, a nezriedka aj ich kombinácie či jasne nevykryštalizované formy. Motivická schéma biografii historických osobností korešponduje s komplexom motívov v rozprávaniach zo života, ktoré podrobne charakterizovala G. Kiliánová (Kiliánová 1992), no „na rozdiel od rozprávania zo života, ktoré len výnimočne prechádza za hranicu historickej roviny, heroický folklórny cyklus, živený rovnako reálnou skutočnosťou ako fámami a fantáziou, dostáva sa do roviny mýtizácie” (Vanovičová 1993, s. 55, pozn. 13).

Životnosť naratívov o postave Andreja Kmeťa bola a je podmienená špecifickými podmienkami a funkciami. Rozprávania môžu byť: a) súčasťou individuálnych spomienok obyvateľov regiónu, ktorých životné osudy sa nejakým spôsobom „križovali” s pôsobením A. Kmeťa podávané formou rozprávania zo života; b) súčasťou naratívov tradovaných v ďalších generáciách formou spomienkového rozprávania; c)

aktualizáciami starších vrstiev regionálnych látok (Spiace vojsko v hore), ktoré vyvoláva opakovateľnosť životných situácií a spúšťacím mechanizmom môžu byť aj oficiálne komemorácie.

Predmetom môjho záujmu už pred časom bolo vytváranie heteroobrazu – teda interpretácie životnej histórie Andreja Kmeťa, ako kultúrneho hrdinu vo dvoch rovinách – „oficiálnej” a „ľudovej” (Hlôšková 2003). Andrej Kmeť je v oboch rovinách historickej pamäti individualizovaným hrdinom – konkrétnou osobnosťou.

Osobitnú skupinu textov, ktoré sa viažu k postave Andreja Kmeťa, tvoria záznamy ústnej tradície. Texty ústnej tradície majú rôznu žánrovú podobu: spomienkové rozprávania, rozprávanie zo života, fáma, povest a viaceré z nich majú pomedznú či nevykryštalizovanú žánrovú formu. Niektoré z nich boli zachytené a sčasti aj publikované hneď po Kmetovej smrti (Osvald 1913). Tieto texty, aj keď vychádzajú z ústneho podania, boli pre potreby publikovania rôznym spôsobom upravované.

Príspevok F. R. Osvalda, publikovaný v Medveckého práci z roku 1913, je uvedený pod názvom *Čo si ľud rozpráva o Andrejovi Kmetovi* (Medvecký 1913, s. 176–177). Je to vlastne akýsi Osvaldov komentár drobných zmienok bežných ľudí, dokumentujúci ich nepochopenie Kmetovej práce:

Lud nepochopoval ciele, ktoré sledoval náš Kmeť. Veď také pochopovanie u nášho ludu predpokladať je ťažko, a najmä keď vidí kňaza tak žiť a konať, ako Kmeť. Žeby niekto sa tolko unúval a pracoval ako Kmeť, a z toho nemal mať peňažitého zisku, to nášmu ludu sotva vbijete do hlavy. Lud videl Kmeťa okolo Sitna potulovať sa po horách i dolách, sbierať a znášať „zeliny”, videl ho po lúkach a pastvinách rozkopávať zem a vyhrabávať „staré črepy kadejaké”, videl ho „škriabiat sa po kotíčkach” a „pchať sa do dier”, a vždy len hľadať a snášať a to v dobách roku rozličných. Či nemal zastať a mudrovať: „Darmo sa tak neunúva, musí sa mu to dobre vyplácať!” K tomu zas Kmeť ochotne platil kopáčov, vozy a čo potreboval pri svojich vychádzkach, skúmaníach a prácach, a platil za „každú pletku”, čo mu kto doniesol: „Ako by to mohol, keby sa mu peniaze nehrnuly?” Nie potom div, že tento jeho lud smial sa mu, keď niekedy pripomenul svoju nesnádz s peniazmi (Medvecký 1913, s. 176).

Pôsobenie A. Kmeťa – jeho terénne výskumy sa v ľudovom povedomí naštepili na tradičné poverové predstavy a tematizovali sa v látkach o nájdenom poklade, o spojení so zlými silami. Začlenením jeho postavy do týchto látok sa aktualizovali

podania o spiacom vojsku v hore. V interpretácii hľadania pokladu možno nájsť dve línie: metaforicko-legendizujúcu, ktorá bádateľské aktivity Andreja Kmeťa chápe ako hľadanie pokladov dávnej národnej minulosti. Toto chápanie je zrejme z textov jeho spolupracovníkov či nasledovníkov a má podporiť obraz Kmeťa ako kultúrneho hrdinu. Druhou líniou je práve spomenutá ľudová interpretácia jeho práce: poverovo – legendizujúca, ktorá vytvára obraz Andreja Kmeťa v duchu skúsenostného komplexu svojich nositeľov. Ďalší posun tejto línie interpretácie potom nastáva, ak ňou manipulujú tvorcovia „oficiálneho“ obrazu hrdinu. „Ľudové“ texty sa v tomto procese kúsujú a hodnotiaco komentujú:

Lud teda mal Kmeťa za boháča. Ale ľud tomuto vymyslenému bohatstvu, neznajúc jeho prameň, ešte niečo pribásnil. Peňazi Kmetových nevidel, v bankách a sporiteľniach o nich nechyroval, ale s Kmetom stretával sa na jeho cestách a potulkách, najmä na Sitne a zpod Sitna nielen za dňa, ale i v noci. Z toho už začal ľud všelijako súdiť. Jedni hovorili, že všetko robí po dobrom, iní zas, že veru po zlom. A títo potom rozprávali si: Veru je spojený so zlým. To je tak. Veď načo by sa túlal po horách v noci, keď je tma ako v rohu a človek ani doma nevidí na krok? Raz ho mal už horár zastreliť miesto diviaka. A kdeže by i nie, v húštine a v noci! A on vám tam kopal tie svoje zeliny. Kto by to myslel, že tam človek?! A videl vám dobre i v noci. Sám hovoril, že vtedy ukáže sa mu každá užitočná zelina, lístky na nej zasvieťa sa mu záračným svetlom – to mu ten zlý posvieti – a tak ich pozná. A kope hocikde a potom vyberá. Ktorá zelina má užitočné korene, pozná po tom, že sa mu i tie v noci zasvieťa, nuž potom ich vyhrabe. Veď i to jeho bohatstvo nemôže byť po dobrom. Nikto nevie, kde tie peniaze berie. Fara mu ich toľko nedonáša, a on nehladá, len platí za kadejaké pletky, a slepí ľudom oči, keď kedy-tedy dostane niečo peňazí za to, čo vykopal. Aj toť nedávno, priviezol kosti z akéhosi starého zvera (Kmetov nález tzv. bešianskeho mamuta), aj pri tom to všelijako šlo, že vraj potom dostal za ne od nejakých pánov vari 400 zl. Nuž ale kto to vie, ako to bolo! (Medvecký 1913, s. 177).

Svojskú aktualizáciu tradičných látok o spiacom vojsku v hore motívom o bohatom vyplácajúcom preňčovskom farárovi Kmetovi predstavuje rozprávanie lokalizované k vrchu Sitno. Kmetova postava je v tomto prípade legendizovaná v negatívnom zmysle slova – rozprávačka príbeh štrukturuje podľa princípu tzv. victim formuly (Lágler 1996: 443):

Ale že mal do činenia so zlým, poviem ešte niečo. O Sitne sa všeličo hovorí. Ale to jedno stojí, že je tam vojska skamenelého až ozajstná hrúza. Kto to vie, odkiaľ prichádza a odchádza! Ja som bola na Sitne veľa rás a poznám tam i chodníky, ale o bránach a dverách pod Sitno som neslýchala. A predsa náš kráľ má tam svoje tajné vojsko. Keby vo vojne nevydržal s vojskom, nuž potom vyvolal by to zpod Sitna. Nikto nevie – povedám – zkade ono vychádza a odchádza. Len kráľ. Ale aj Kmeť vedel, lenže povedať nikomu nepovedal. Jeho veriaci sa len čudnou náhodou dozvedeli, že to ich

farár dobre vie a že i ta medzi to vojsko chodiť musí. Čo sa raz nestane! Preňčovania vezú tade desať vozov ovsu. Chceli si cestu skrátiť, nuž odbočili pod Sitno. Ako tak prídu blízko k vrchu, tu sa ti vyrúti na nich vojsko a že „sem s tým ovsom a sem sa!“ A už ich vedú zrovna do toho vrchu bránou. Prídu dnu a tam záľaha vojska a koní. Ovos museli zosypať na jednu hrbu k druhej. Potom im dal kommandant písomko, aby to oddali katolíckemu farárovi na Preňčove, že im ten vyplatí 600 zlatých za ten ovos. Tí idú k farárovi a oddajú mu písomko „Kých tisíc čertov vás tade trepalo?“ okríkne ich farár a vyťahne stolovníčku a vyčíta im 600 zlatých. Bol veľmi namrzený a kdeže by i nie, keď sa mu jeho farníci o jeho cestičkách dozvedeli. Ktože ho aj vie, či tie jeho peniaze z tých sitnianskyh neprikvitaly! Keď on vedel, čo sa tam robí a čo sa tam nachádza. Ale musel i Kmeť niečo vyparatiť, čo sa v Sitne tomu jeho vojenskému kamarátstvu nepáčilo, keď tak, ako čo by dlaňou plesol, schytil sa preč z Preňčova a nikdy viac nevyšiel už pod Sitno. Ale Preňčovania nikdy tolké ťažké vozy neodvážali! Nuž a ja, dlho mu to netrvalo, tuším o dva roky umrel v nejakom Martine a ktovie, komu sú jeho poklady dobré!

F. R. Osvald v poznámke pod čiarou pripisuje toto rozprávanie židovskej krčmárke:

Tak rozprávala o Kmeťovi jedna Židovka – krčmárka druhej žene – krestanke na železnici nedlho po smrti Kmeťovej. Židovka vraj nechce súdiť, či bol spojený so zlým duchom, ako to ľudia hovoria, poznala ho vraj ako „einen angenehmen Mann“ (príjemného človeka), ale vraj sú veci u neho, ktoré sa ťažko dajú „erklären“ (vysvetliť) po dobrom. (Medvecký 1913: 177, pozn.¹⁾).

Regionálny rámec kmeťovského cyklu potvrdzovali a umocňovali aj rozprávania, publikované na stránkach regionálneho periodika *Hlasy zpod Sitna* v polovici 20. rokov 20. storočia. Anonymný autor v článku *Čo si rozprávajú v Počúvadle o Kmeťovi* spája viaceré spomienkové motívy ústnej tradície a rámcuje ich úvodným a záverečným odstavcom, v ktorých konštatuje, že i spomenuté príhody a názory ľudu len dokladajú, ako obyčajní ľudia nerozumeli Kmeťovmu bádateľskému zaniu:

Kmeť miloval prírodu, jako taký – veď bol botanikom a geológom – často navštevoval Sitno a okolie, či to vo dne či to v noci vo svojej ošuchanej reverende. Bez knižky veľkej botanickej ho nikdy nebolo vidieť. Tak rád videl krásne Sitno, že i v noci sa potuloval na veľký strach počúvalských pastierov, ktorí dľa starého zvyku nocovali pri statkoch.

K. Záložník použil v roku 1924 v novinovom príspevku v rubrike *Besednica* montáž viacerých motívov z kmeťovského cyklu. Vytvoril ilúziu každodennej komunikácie, ktorej účastníkmi sú autor a miestny cestár. Rozhovor je zarámovaný náhodným stretnutím a spoločnou večernou cestou domov.

Jednotlivé motívy – rozprávania zo života však s komentármi autora slúžia ako „dôkaz“ toho, že drobný ľud a ani tí, ktorí priamo s Kmeťom spolupracovali, nechápali jeho veľkosť:

Nie raz som od neho dostal cigárku – hovorí- a nie raz mi dal na pálenku. Však som ja bol jeho robotník a keď mu prišlo voľačo na rozum, odkázal pre mňa aj pre iných a šli sme na Sitno kopať, rýpať v zemi, pod kameňmi, kde sme našli všelijaké kosti, hrnce, čo on pečlivo vzal, zabalil a niekam posielal. My sme sa len smiali, ale vidiac, že v jakej účtivosti má on tie veci, že sa pri nich skoro modlí, nepovedali sme nič, ale kde sme len nejaký čriepok našli, už sme ho k nemu priniesli. A on to prezrel, preskúmal, niektoré zahodil, ale niektoré zas zabalil a poslal niekam, že kde – to sme nevedeli. ...Čo len Kmeť! Divný to bol kňaz! Ten vedel mnoho dobrého, poznal každú zelinku. Poradil, že ktorú máme uvariť a piť, keď sme na niečo ochoreli, ale musel mať on dočinenia aj so zlým! Chodil po nociach horami, dolinami, hľadal voľačo, zodvihol každý list, každé drevo. Raz vyšiel so mnou na Sitno, na samý vrch nad hlbokou priepastou, šiel celkom až na kraj, tak, že prsty nôh a pol podošvy mal nad hĺbinou. Ruky dal za chrbát, hlavu nahnul vpred a tak dlho hľadel v dialku. Mne až vlasy dúbkom vstávali od strachu a len som čakať, kedy sa svrhne v strašlivú priepať, ale on nič – ani sa nesvrhol, ale len sa díval a díval. Už som to ja nevydržal a musel som sa obrátiť preč. Zanedlho už sa prechodil bezpečne na inom mieste! Nuž či je to po dobrom? To mne už nikto nepovie – hovoril rozhorlený muž – že v tom niet nejakého čarodejstva. A keby len to! Prečo on potajomky dal v noci kopať na rôznych miestach a dal nočnou hodinou odvázať za vozy a vozy kostí. Povrávali ľudia, že kými nimi jedného šarkana, ktorého mal zatvoreného v jaskyni niekde pri Hrone (Záložník 1924, s. 1).

Zapojenie postavy Andreja Kmeťa do povestového cyklu o spiacom vojsku v hore je na jednej strane dôkazom životnosti tejto látky v regionálnom rozprávačskom repertoári v konkrétnom synchrónnom reze – teda v polovici dvadsiatych rokov 20. storočia, na druhej strane sa Kmeť stáva polodémonickou bytosťou, pretože vysvetľovanie jeho konania zapadlo svojou sémantikou do rastra živých poverových predstáv (Kanovský 2001). Ostatne, v tomto zmysle použil naratívne kmeťovské motívy aj autor článku a komentuje ich: „Však o tom málo sa vie, jaké predstavy má o Andrejovi Kmeťovi náš pospolitý, ešte vždy čiastočne neuvedomelý, málo vzdelaný ľud...“ (Záložník 1924: 2). Svojimi vynikajúcimi znalosťami prírody, zvlášť rastlín, Kmeť vzbudzoval u prostých ľudí poverčivú úctu a pripisovali mu nadprirodzené schopnosti:

Pastieri ho považovali za „černokňažníka“ a pripisovali jako takému nadľudskú moc. A bolo trasenia, keď sa jako z vetra zjavil pri hociktorej pastierskej kolibe, kde pastierov vždy musel uistiť, že on je preňčovský r.kat. farár a nie černokňažník. Stalo sa, že i pri lampáši hľadal pre svoj skvostný herbár. ... Stalo sa, že vraj za prítomnosti pastierov vykopal raz na Tatárskej kvet, ktorý práve za jeho prítomnosti vykvitol, a to

cez poľnoc. Len tolko, čo sa ale vzdialil, vykopajúc ho, bylina volal ľudským hlasom: „Kde si ma odtrhol, tam ma polož”, do tých čias, kým nebola späť zasadená.... Jeho kostolník a cirkevníci spomínali, že vraj má v komore v sude čerta. Nebolo tej moci, ktorá by ich bola zahнала do jeho komory.

Uvedené motívy a zmienky nie sú, z prísne folkloristického hľadiska, zápismi folklórnych textov. Slúžia anonymnému autorovi, pravdepodobne regionálnemu vzdelancovi, ako kontrast k známej Kmetovej bádateľskej činnosti, s cieľom poukázať na silu jeho osobnosti a presvedčenia o správnosti konania i napriek temer všeobecnému nepochopeniu v radoch jeho spoluobyvateľov a farníkov. V záverečnom odstavci to autor článku podčiarkuje slovami: „Všetky tieto drobničky svedčia o jeho vysokej koncepcii životnej, ktorej ľud jeho nerozumel, opráďajúc sťa pavúk jeho nymbus takými a týmto podobnými bájkami” (anonym 1925, s. 2).

V roku 1935 J. Irmeler v rámci tzv. Wollmanovskej zberateľskej akcie skúmal v obciach Počúvadlo, Beluj, Prenčov, Dekýš, Vysoká, Teplá a Žakýl. Vo svojej správe z výskumu sa nezmieňuje o kmetovskom cykle a to aj napriek tomu, že výskum ústnej slovesnosti vykonal aj v obci Prenčov, kde Kmet dlhé roky žil a pôsobil ako katolícky kňaz. Prepísaný materiál z tohto výskumu však ukazuje, že kmetovský motív v rozprávačskom repertoári v tom čase žil (Irmeler 1935). Texty vychádzajú z tradičnej látky o spiacom vojsku v hore:

Nuž to im je tak. Vravja, že vraj hnojnica vyteká voľakde na tej strane Sitna proti Prenčovu. To vraj tí zakliati rytieri majú kone vo voľákych veľkých maštaliach a to z tých vymoká. Cvičia každých sedem rokov. Tak raz boli oberali jedľové semä na Sitnici a nechcelo sa im na noc ísť domov. Nakládli si ohňa a tam spali. A tak o poľnoci začal trúbiť ako generálmars. Ostal ohromný hukot koní. To trvalo za hodinku a zas bolo ticho. Prestávka. A oni nevideli nikoho, len počuli. Kto bol z nich vojak, ten to poznal, že to bol generálmars. A druhé zase. Tam na Sitne voľakedy naši ľudia nocovali s koňma, tam okolo Sitna po tých lúkach. A jeden, istý Bátory, čo ho volajú Janko Krivý, nocoval tiež s nima. A o poľnoci prišiel jeden z tých vojakov k nemu na koni. Služoval mu všetko možné, čo si len žiada, žeby išiel s ním, že sa mu celkom nič nestane. A že keď bude kričať, že či „už”, aby povedal „už”. Tak že to vojsko všetko vyplaví von a viacej tam nebude zakliate. A on sa nedal na to, bál sa, nebol skúsený a zakrútil sa radšej do šuby. Ja by ver zavola. Ale dneska už darmo, lebo to „už” bolo povedané, keď bola republika oslobodená, ako to rečnili pán župan Slávik v Prenčove o Kmetovi. Pamätám sa dobre, bol som tam (Wollman I., s. 351).

Rozprávanie by sme z genologického hľadiska mohli klasifikovať ako rozprávanie zo života, ktoré však kontaminuje

prvky poverového rozprávania a miestnej povesti. Metaforicko–legendizujúcu interpretáciu postavy Andreja Kmeťa z reči župana Slávika rozprávač zmenil na poverovo-legendizujúcu.

Variáciou látky o spiacom vojsku v hore je i ďalšie podanie toho istého rozprávača:

Ja som počul, že nebohý pán Kmeť kupoval od dolniakov ovos pre tie kone, čo majú rytieri zakliate. Keď išli na Sitno, hradská bola krásna ani dlaň. A keď išli naspak, nanič, samé kamene., hrbolce. Ale ktorí sa šikovne obrátili, ešte mali krásnu cestu. A jeden z nich bol veľmi zvedavý, obzeral sa dlho, nuž zmeškal. Cesta sa mu stratila a táral sa po kadejakých trňoch a kameňoch. Tak musel voz porozoberať a nosil ho dolu po jednom kúsku. A za ten ovos im tam na Sitne dali len ceduľu, písmo, kolko toho bolo. A preňčovský pán farár im to vyplatil (Wollman I., s. 355).

V tomto rozprávaní sa meno preňčovského farára neuvádza a ako osamotený text. Vytrhnutý z kontextu rozprávačskej situácie je tak „nezrozumiteľný“. V spomenutej výskumnej správe zberateľa R. Irmlera je jasné, že toto podanie rozprávač rozprával v rámci jednej rozprávačskej situácie a je tak vlastne súčasťou kmetovského cyklu.

Gros ústneho cyklu o A. Kmeťovi však predstavujú prepisy nahrávok z terénnych výskumov, ktoré vykonala V. Gašparíková pri príprave kapitoly o ľudovom rozprávaní do monografie Hont. Tieto záznamy sú z prelomu 60. a 70. rokov 20. storočia. V. Gašparíková zapísala rozprávanie o Kmeťovi u M. Burča (nar. 1887), ktorý v Preňčove slúžil. Výskumníčka položila otázku: „Od koho ste počuli tie rozprávky o Sitne, o sitnianskych rytieroch o Kmeťovi?“ a rozprávač odpovedal:

Ja som Kmeť dobre poznal, súžil som tam na Preňčove a potom on chodieval po týchto horách zeliny zbierať. Zeliny zbieravau, viete? Do apatiekov a do múzeumu, ten pán farár. Pravda. Chodievau v noci, zme pásali po tých horách, kone aj hláčke. Nocúvali zme tam a tak hockedy prišiel tam v noci. Tie zeliny zbierau cez pounoc. Raz ho chceli aj odstreliť tu na kopci hore. V noci bou zohnutý a tam boli takí pytliači, poľovníci a ho videli tam, sa nazdali, že to je dáka zver; tam. Ale ťtom sa on napravíu hore a videli, že je to človek. No a potom do Sitna vozievali tam krm pre kone, tam je vojsko zakliato. A tam to vozievali volakody ovos pre tie kone. Keď išli ta, od Antola, tak ich tam čakával jedon pán, aby išli po rovnej ceste do toho Sitna. Tam ovos zložili, poskladali a už naspak keď išli, bola pekná cesta na kus a už potom ňje. Auš povedali tí, aby sa neobzerali nazadok tí, aby išli. A už keď prešli na kus, potom už sa im cesta stratila a bola už cesta zlá, trnistá.

A Kmeť aj jedného mamúta bou najšou. Tuto voľađe pri Ostrihome alebo ďalej, Dau ho vikopať a do múzeumu ho dau. A na troch vozách senných vozili tje kosti, z toho Preňčova. Ten mau hádam aj metrové rebrá dlhje. Na dvoch alebo troch vozach senných to vozili. Aj ja som tam bou a potom aj ľudia, čo chodili k nemu, tak to

hovorili. Aj tí, čo to vozili.

A o tých rytieroch a ovse, čo im furmani vozili, to som počul od Prenčovanou. Lebo oni to aj videli. Lebo tam na Sitne dostávali len také kartičke za to zrnó a poslali ich na Krnišov, lebo tam bývali ten pán farár ftedy. No a tak aj tajšli jedno dva, tam ich vyplatil. A jeden nejšou, ten si držau tú kartičku u seba a tajšou do banky aj s tou kartičkou a išiou aj do sklepu, ale tomu nigde nedali peniaze na to. A keď sa nachodiu, a nemohou na to nič dostať, tak, hybaj, na Krnišou tajšou. A tam mu potom peniaze vyplatili. A tam im povedali pán farár: „No vidite, kolko ste sa zbytočne nachodili“ a vraj: „mohli ste sem hnet prísť.“

Ďalší záznam je od rozprávača S. Ďuriana z Počúvadla (nar. 1895). Pravdepodobne ide o toho istého rozprávača, u ktorého zapísal rozprávanie R. Irmler v rámci Wollmanovskej zberateľskej akcie. V. Gašparíková teda vykonala návratný výskum Na otázku: „O Kmetovi sa tiež rozprávalo?“ S. Ďurian odpovedal: „O Kmetovi sa hovorilo to, že že ten zbieral zelinky, ale nie hockedy a jednu zelinku takú keď chcel, tak najšou na Jána o pounoci a dvanástej hodine museu hu mať, lebo tá sa vedela ohlásiť. To bola liečivá zelina, čo ňou liečiu ľud“.

Rozprávania zaznamenala V. Gašparíková u príslušníkov najstaršej generácie. Z pasportizačných údajov výskumníčky nevieme konštatovať, či boli súčasťou latentného rozprávačského repertoáru. Informátori rozprávali na priamu výzvu výskumníčky. Z toho vyplýva, že v latentnom repertoári a v kolektívnom historickom povedomí fungovali a zároveň boli regionálne príznakové. Uvedené výskumné materiály neprinášajú poznatky o tom, či sa rozprávania šírili aj do nasledujúcich generácií. To, samozrejme, neznamená, že v pasívnom, no možno i v aktívnom repertoári mladších generácii neboli.

V obci Dačov Lom nahrala V. Gašparíková v roku 1971 v kmetovskom cykle ojedinelý motív o miestnom názve Náklo. Zaznamenaný text je rozprávaním zo života a informátorka v ňom podáva svoju spomienku na osobné stretnutie s A. Kmetom:

Raz pán farár, keď tu boli, sa spitovali, že či jesto v Lomianskom chotári Náklo. A viete, tam bolo plno nás a nikto nevedeu ani slovo poviedať. Ale ja, čo som ešte mlačia a ja som na hornom Dačov Lome a vi ste na dolnom a vi to neviete. No reku – Náklo – to je tu hore, to je Náklo. Voľakedi že tu boli vodi veľkie. A te že na takých kolách mali nastavanje tje kaštjele, viete, páni. 6e nad tou vodou, to sa volá Náklo. Nuž pán farár poviedali: „ Praudu máte, tak je.“ Pán farár nám to potom visvetlili, že

Náklo, Náklo, ale mi zme nevedeli, že čo to znamená. Ale že to tedi, že tam boli tie domi nastavanje.

Kmeťovský motív nachádzame v nasledujúcom spomienkovom rozprávaní, kde však dominuje látka o spiacom vojsku v hore, aktualizovaná a sémanticky umocnená sprostredkovanou vojnovou osobnou skúsenosťou. Rozprávanie zaznamenala tak isto V. Gašparíková u M. Almášiho (nar. 1913) tiež v podsitnianskom kraji – v Sebechleboch:

Od nás chodievali volakedy s ovsom tahor do Sitna. A tam boli voláci vojaci. Aj s koňmi a zo všetkým. A tam im vozili Sebechlebčani ovos. To nebolo tak dávno. Počkajte len, pred niekoľkými rokmi. Pred šesťdesiatimi. A za ten ovos ich vyplácal preňčovský farár Kmeť. Raz sa stalo, že pred frontom hnali Nemci chlapov tato na Štiavnicu hore. A jeden od nás, Michal Šóre sa písal, ten bol dva roky starší odo mňa, ale už zomrel, ako prišli tam od Preňčova, tak sa pozrel na to Sitno a zvolal: „Rytieri, von sa a bite túto čvargu!“ A potom nám rozprával: „Ten jeden Nemec takú mi, vraj, búšil s tou kolbou, že hneď som bol horeznak. Zato, že som to zavolal. A to rozumel ten Nemec“.

V polovici 70. rokov vykonali študenti Katedry etnografie a folkloristiky FF UK výskumy aktuálneho stavu folklóru v obciach okolo Banskej Štiavnice V tomto mikroregióne robila v 70. a 80. rokoch opakované dlhodobejšie terénne výskumy J. Darulová. V materiáloch z uvedených výskumov je niekoľko textov kmeťovského cyklu, z kvantitatívneho hľadiska však predstavujú zlomok z celkového počtu textov všetkým tém a všetkých žánrov aktuálneho rozprávačského repertoáru. Rozprávania najstaršej generácie sa pravdepodobne napájajú, tak ako mnohé predchádzajúce, na regionálnu rozprávačskú tradíciu. Kmeť v nich „účinkuje“ v látke o spiacom vojsku v hore, ktorá je kontaminovaná látkou o ukrytých pokladoch, ktoré sa tým, čo vstúpia do podzemných priestorov, zdajú ako smeti či konský trus a svoju pravú podobu vyjavia až po opustení podzemia. Z textu, ktorý v prepise tvorí jednu celú stranu, je Kmeť spomenutý hneď v úvode a ostatný text je už vlastne rozvinutým viacmotivickým poverovým rozprávaním. Kmeť vlastne v tomto texte plní úlohu dôveryhodného svedka, čo je jedna zo stabilných zložiek poverových povestí (Sirovátka 1971): „Bov jedon pán farár a to bov ten Kmeť. Tak ten to aj videv. Videv aj šetko. Aj furmanov šikovav zo Sebechljep“.

V prípade ďalšieho rozprávania, zaznamenaného u informátorky, ktorá mala v čase výskumu päťdesiat rokov, možno uvažovať aj o poznaní látky prostredníctvom čítania či školskej výučby. Miestne a historické povesti z okolia Banskej Štiavnice totiž literárne spracoval Jozef Horák a niektorí rozprávači sa priamo odvolávali na jeho knižky, ako na zdroj, z ktorého si oni budovali svoju znalosť miestnych povestí (Hlôšková 2000, s. 127): „To sa rozprávalo – a je to skutočnosť. No že ten Andrej Kmeť. On bol takí zelinkár a takí vedomec bol aj – on.... že je to skutočná praua, no potom tí hutci tam strávili, nevjem, koľko nocí tam strávili tí sebechlepskí hutci. Rok a oni hádali, že len jednu noc. No a je to teda skutočne pravda, vraj”.

J. Darulová sa dlhodobo od 70. rokov venovala výskumu ľudovej prózy v Banskej Štiavnici a v jej okolí. V prepísanom textovom materiáli sa však nachádza len jeden záznam o A. Kmeťovi. Nejde o záznam ústneho prejavu vo folkloristickom chápaní, je to zmienka v rámci dlhšieho rozprávania o významných osobnostiach, ktoré pôsobili v Banskej Štiavnici a v jej okolí. Je to akási séria informácií konkrétneho informátora s vyšším vzdelaním, čo sa jasne odzrkadľuje v texte. Tu sa v rozprávaní dostal Kmeť do radu s takými osobnosťami, ako boli členovia rodu Coburg, Hellovci či S. Mikovínyi:

S Kmeťom je to tag isto, to bol farár, pvosobil na Prenčove, chodil tješ pot Sitno, lebo je to blísko. Venoval sa vikopávkam. Hoci v meste socha tam pret Kamervofom... Len v odbornom povedomí je, v ľudovom asi nje. Veť, konečne, musíme si aj priznať, že tí baníci, štruktúra baníkov je dneska úplne iná, to sa už nedá porovnať. Voľakedi to boli takí običajní, neštudovaní ľudja, takí robotníci, ktorí mali prípadne tje základné školi alebo ich ani nemali. Stalo sa, povecme, tích pet tried ľudovích, že mali, že písať a čítať vedeli, ale inšje nje.

Amatérsky zberateľ ľudovej slovesnosti P. Javor prispel do obnoveného zborníka Muzeálnej slovenskej spoločnosti v roku 1995 krátkym článkom pod názvom Takí boli náš pán farár Andrej Kmeť (Javor 1995). Sám prispievateľ uvádza rozprávania dvoch Prenčovaniek – pamätníčok na pôsobenie Andreja Kmeťa v obci. Obe sa narodili na prelome 19. a 20. storočia, pričom druhá z nich, narodená v roku 1905 pravdepodobne sprostredkúva vypočuté spomienky, pretože A.

Kmeť odišiel z Prenčova do Martina v roku 1906. Z článku nevieme usúdiť, či spomienky kolujú aj v ďalších generáciách Prenčovánov, a ani to, kedy ich zberateľ zaznamenal. Posilňujú však tie sémantické línie kmeťovskej tradície, ako je:

– jeho zberateľská a bádateľská zanietenosť:

Ľebohá toľinka Marka Kukurojo vyprávala, že ces deň sa furt kede tađe štúlau po chotári, alebo po Sitne. V takom prípade že si cirkevníci kecli voľáku vec vibaviti na fare, najlepšie to bolo hňetka ráno po omši, kedí sa dau doma zachitiťi.... Ráno akonáhle skončiu omšu, hneť vizliekou reverendu, preobliekou sa, na plecía prehodiu ruksak a v ruke si niesou malí čakancok, alebo krčouňičku a hibaj v nohe. Ťezostau po nom aňi vetor. Zmizou ako gáfor. Čo vikopau, to bolí jeho najdrakšie pokladi.. Jemu bolo eno, či je deň, alebo noc, či pršalo, alebo nie, vuon sa furt štúlau kade tađe. Chodiu si vraj za svojimi vecami. Ten človek ňemohou obsedieti na enom mieste. Najračeť chodievau po Sitne. Poznau tam každí choňík, takže aňi v noci ňezblúdiu.....

– ochota pomôcť ľuďom svojimi znalosťami liečivých bylín:

Veľa ráz ho videli ako po chotári zbiera bilinke. Tajšou aj do druhích chotárou. Tietoka nosievau za plnie batohe. Sušiu ich v chižiac na fare, alebo pod cieňou. Tode ak človek vojšou do fari, hňet pobadau voňu sušiacich sa bilíniek. Ľuďom dos často spomohou pri chorobách.

– začlenenie postavy Andreja Kmeťa do látky o sitnianských zakliatých rytieroch:

Povrávalo sa, že poznau cestu a choňíke ako sa dostáťi k driemajúćim sitnianskim rítierom. Mau vraj s ňima dobrouo spojeňia a sa s ňima veđu dobre porozumieti. Bou vraj s ňima veľmej zadobre, aj oni s ňím. Donášau im správi ako je vonku a čo sa deje so Slovákmí.

V tejto časti rozprávania sa objavuje nový prvok – Kmeť, ako vzdelanecká autorita, je prostredníkom medzi „národóm” (Slováci) a rytiermi, ktorí v tradičnej látke čakajú na pokyn, aby v čase núdze zasiahli.

– spomienky pamäťníčok však obsahujú i motívy o spojení Kmeťa s nadprirodzenými silami. Je zaujímavé, že rozprávanie podáva akoby vyvážený obraz – a) Kmeťovo spojenie so zlými silami (strigy):

O našom farárkovi bolí rozňeseňie aj takie chíri, kerie mu ňepridávali na cti. Viete, ľudia šeličo povravia, aj takuo čo bi ňigda ňemohla biťi prauđa. Chodiu vraj na krížne cesti a tam sa stretávau zo šeckíma strigami z celího širokého okolia. Na tíchtoka schuodzach sa dopočuv, ako si strige robili pláni čo komu zle, alebo dobre majú spraviťi. A ešte šeličo inšuo. Totoka vuon šecker počuv, ale vizraditi ňikomou ňemohou. Inak bi ho strige veľmej bolí dobili;

a b) so silami, ktoré mu pomáhali v dobrom (víly):

Aj to sa pošuškávalo, že sa poznau s vílami, kerie sa zdržiavali na Sitienci. Aj tietoka mu pomáhali, ako sa len dalo. Za jeho statočnú prácu, čo robiv pre Slovákov a jeho odvahu, obdarili ho mocou, kerá ho chránila pred šeckím zlom. Añi ðivá zver mu ñeublížila, kod ho v noci stretla.

Osobnosť Andreja Kmeťa a jeho aktivity vo viacerých oblastiach kultúrnych dejín Slovenska sa uchovali v kolektívnej historickej pamäti súčasných i nasledujúcich generácií. Jeho obraz sa stal predmetom cyklizácie a vyvíjal sa na princípe mýtizácie osobnosti Andreja Kmeťa.

Ústna tradícia o Andrejovi Kmeťovi má regionálny rámec. Tradícia nadviazala na staršie vrstvy poverových rozprávání a miestnych povestí. Prepojila tak faktické poznatky o Kmeťovi ako o bádateľovi v oblasti kultúrnych dejín – histórie a archeológie s miestnymi rozprávačskými látkami. Tento fakt spôsobil, že vznikol svojský typ kontaminácie folklórnych látok. Mýtizácia A. Kmeťa podčiarkuje tie črty jeho povahy a jeho aktivít, ktoré obyčajný človek nechápal, vymykali sa z rámca jeho hierarchie hodnôt, pričom každý mýtický obsah kanalizuje a upevňuje uhol pohľadu, keďže vyzdvihne len časť obrazne opísaného celku, mnohé však opomenie. Sémantika ústnej tradície vytvára obraz podivínskeho, zvláštneho človeka, nezriedka s nadprirodzenými schopnosťami či aspoň v spojení s nadprirodzenými silami. Novšie záznamy ústnej tradície vykazujú tendenciu „otupovať ostrie” protirečivosti obrazu A. Kmeťa.

Poznámky

¹ Jeden z druhov šípovej ruže bol pomenovaný Rosa Kmetianum.

² Súčasníci ho nazývali „slovenský Schliemann”. J. Labuda: *Andrej Kmeť: Priekopník slovenskej archeológie*. In: L. Jasenák (ed.): *Zborník muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 1993, s. 40–46.

³ I. Herčko: *Úloha Andreja Kmeťa v rozvoji geologického bádania na Slovensku*. In: L. Jasenák (ed.): *Zborník muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 1993, s. 72–76.

⁴ V roku 1873 organizoval expozíciu výšiviek z Hontu na svetovej výstave vo Viedni, 1891 na jubilejnej výstave a 1895 na Národopisnej výstave československej v Prahe, 1893 na svetovej výstave ženských prác v Paríži, 1904 na slovanskej výstave v USA, 1887 spoluorganizoval výstavu čipiek v Martine, 1895 výstavu ľudovej umeleckej výroby v Honte.

⁵ Osnova neprednesenej prednášky v dočasnom výbore MSS v roku 1893.

Literatúra

- HINCOVÁ, Katarína: *Andrej Kmeť (1841–1908) – život a dielo*. Prešov 1999. Rukopis dizertačnej práce.
- HINCOVÁ, Katarína: *Miesto Andreja Kmeťa v národnom hnutí a jeho vedecké a národno-kultúrne aktivity*. Rukopis rigoróznej práce. Bratislava 2000.
- HLÓŠKOVÁ, Hana: *Funkcia povesti v diele Andreja Kmeťa*. In: Jasenák, L. (ed.): *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Martin 1993, s. 76–101.
- HLÓŠKOVÁ, Hana: *Povestová tvorba Jozefa Horáka v kontexte literárneho folklorizmu*. In: Profantová, Z. (ed.): *Folklór a folkloristika na prahu milénia*. Bratislava 2000, s. 123–132.
- HLÓŠKOVÁ, Hana: *Andrej Kmeť v spomienkach – k vytváraniu obrazu kultúrneho hrdinu*. *Ethnologia Slovaca et Slavica* 30–31, 2003, s. 87–113.
- IRMLER, Jozef: *Zpráva o zbieraní ľudovej tradície v banskoštiavnickom kraji (1935)*. Wollmanovský archív – Vedecký archív Ústavu etnológie SAV, i.č. 1927/34, s. 1–5.
- JANŠÁK, Štefan: *Andrej Kmeť*. Martin 1941.
- JASENÁK, Ladislav (ed.): *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Martin 1993.
- KANOVSKÝ, Martin: *Kognitívne vysvetlenie distribúcie niektorých náboženských predstáv na Záhorí*. 2001. Rkp. štúdie.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela: *Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy*. *Slovenský národopis*, 40, 1992, s. 267–280.
- KUKA, Pavol: *Andrej Kmeť*. Banská Bystrica 1963.
- LEPIŠOVÁ, Anna: *Andrej Kmeť- osobná bibliografia*. Martin 1981.
- MACHO, Peter: *Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji*. *Slovenský národopis*, 49, 2001, s. 301–311.
- MEDVECKÝ, Karol Anton: *Andrej Kmeť*. Martin 1913.
- MEDVECKÝ, Karol Anton: *Andrej Kmeť – život a dielo*. I.-II. Bojnice 1924.
- MEDVECKÝ, Karol Anton: *Význam a miesto Andreja Kmeťa v kultúrnych dejinách Slovákov*. *Slovenské pohľady*, 41, 1925, s. 565–569.
- PROFANTOVÁ, Zuzana: *Andrej Kmeť a slovenské príslovia*. L. Jasenák (ed.): *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Martin, 1993, s. 102–113.
- SIROVÁTKA, Oldřich: *Dějiny a lidové podání*. *Slovenský národopis*, 19, 1971 s. 531–546.
- SKLADANÁ, Jana: *Jazyk vianočných piesní a pastorel v rukopisnej zbierke Andreja Kmeťa*. *Studia ethnomusicologica II. Vianoce a hudba*, Bratislava 2002, s. 95–102.
- URBANCOVÁ, Hana: *K žánrovej charakteristike vianočnej tvorby v zbierke Andreja Kmeťa (1863–1868)*. J. Lengová, F. Matúš (eds.): *Duchovná kultúra v premenách času*. Prešov: Súzvuk 2001.
- URBANCOVÁ, Hana: *Vianočné piesne medzi písomnou a ústnou tradíciou (Vzťah folklorneho repertoáru k historickým prameňom 17.-19. storočia)*. *Studia ethnomusicologica II. Vianoce a hudba*. Bratislava 2002, s. 120–157.
- URBANCOVÁ, Hana: *Z histórie prvých fonografických nahrávok na Slovensku. Korešpondencia Karola Medveckého a Andreja Kmeťa z roku 1901*. *Slovenský národopis*, 54, 2006, s. 5–29.
- URBANCOVÁ, Viera: *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin: Matica slovenská 1987.
- VANOVIČOVÁ, Zora: *Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre*. *Národopisné informácie*, 1993, č. 1, s. 46–57.
- Wollman I. = *Slovenské ľudové rozprávky I*. Filová, B., Gašparíková, V. (zost.). Bratislava 1993.
- ZÁLOŽNÍK, Karol: *Andrej Kmeť v očiach ľudu*. *Hlasy zpod Sitna*, 1924 3, č. 46, s. 1–3.

Summary

Andrej Kmeť on Folklore, and Folklore on Andrej Kmeť

The Catholic priest Andrej Kmeť (1841-1908) was known as a botanist, archaeologist, mineralogist, ethnographer, collector of folklore, and organizer of scientific life. He was also a founder of the Slovak National Museum. Kmeť began to collect Christmas carols during his studies in the region where he was born. In 1868, he published them in a collection called *Prostonárodné vianočné piesne (Folk Christmas Carols)*. Kmeť's heritage also contains a manuscript with 555 proverbs. He not only collected, published and described proverbs, but he often used them in his preaching.

The paper discusses Andrej Kmeť from the point of view of folklore. Kmeť not only collected folklore, but himself became an object of folklore tradition. He had the reputation of being a remarkable and unique personality among his generation, but knowledge about his activities was transferred to later generations. Kmeť became a character – a hero with whom many stories were associated. The memory of Kmeť and his activities are preserved in the collective memory. He became an object of cyclical reference, a myth which has a regional character.

Kmeť perceived oral historical tradition as part of archaeological and historical research, and considered it a valuable and appropriate historical source. He viewed folklore sources as a complement to historical sources. The oral tradition usually took the form of a story passed from generation to generation, or the adaptation of older regional themes (such as a sleeping army in a forest). This group of stories emphasized the repetitiveness of situations, which could also be associated with official commemorative events. This oral tradition was connected with older sayings and local stories.

Fenomén baladickosti v slovenskej hudobnej tvorbe 20. storočia

Nie je tajomstvom, že pre väčšinu stredoeurópskych krajín platí, že korene a perspektívne kvality ich národných kultúrnych tradícií možno nachádzať v 19. storočí, kedy v rámci rodiaceho sa národného povedomia silneli sebaidentifikačné prejavy, schopnosť uvedomiť si vlastné hodnoty a nachádzať si svoje miesto v medzinárodnom kultúrnom priestore. Nebolo tomu inak ani v prípade slovenského sebauvedomenia, dokumentovaného najmä v oblasti literatúry zrodom vyspelých básnických prejavov osobností, patriacich do skupiny tzv. štúrovcov. Práve štúrovci a ich bezprostrední prechodcovia (napr. J. Kollár) upozornili na špecifické zdroje národnej individuálnosti, ukryté vo folklóre – konkrétne v ľudových piesňach. Počas 19. storočia prichádzalo na Slovensku v prostredí piesňového prejavu k výraznejšej diferenciacii – v rámci tzv. nových piesní sa objavili strofické balady – útvary zaujímavé zvláštnou syntézou lyrickosti, epickosti a dramatickosti, viažuce sa na príbehy s tragickým rozuzlením, často zásahom záhadných, či nadprirodzených síl. Túto syntézu stvárnenú na pôde krátkeho piesňového útvaru dokázali slovenskí básnici – štúrovci povýšiť z prostých ponášok na ľudovú tvorivosť na úroveň náročnejších poetických útvarov. Balada v tvorbe napr. Jána Bottu či Janka Kráľa sa stávala nielen priestorom na poetický opis príbehu, ale aj metaforicky silným vyjadrením vnútorného umeleckého protestu voči dejinným okolnostiam, ktoré bránili slovenskému národu získať priaznivé podmienky pre rozvoj vlastnej kultúry.

Kým v oblasti literatúry vytvorila štúrovská generácia básnické dielo, svojou profesionálnou úrovňou porovnateľné s umeleckou potenciou okolitých kultúr, hudobníci – grupujúci sa v priebehu 19. storočia z radov učiteľov, organistov a kňazov – nemali dostatok vnútorných síl a žiadne inštitucionálne

podmienky pre náročnejšie stvárnenie inšpirácií, uložených v piesňovom folklóre a domácej literárnej tvorbe. Ich vedomosti, obmedzené na zberateľskú činnosť a harmonizovanie nápevov jednotlivých ľudových piesní nestačili na objavenie špecifických kvalít ľudových balád alebo pôvodnej poézie z nich vyrastajúcej. Preto museli na začiatku 20. storočia prísť vzdelanci a hudobníci z iných krajín, aby upozornili na vzácny a rozmanitý potenciál, ukrytý v slovenskom piesňovom folklóre – napr. švajčiarsky literát Wiliam Ritter, maďarský skladateľ a etnomuzikológ Béla Bartók, či český skladateľ, obdivovateľ Slovenska Vítězslav Novák. V Novákovom cykle slovenských ľudových piesní pre spevný hlas a klavír napísanom v roku 1901 sa nachádzajú aj baladické útvary.

V prvých rokoch 20. storočia dozrievala generácia slovenských skladateľov – Mikuláš Moyzes (1872–1944), Viliam Figuš-Bystrý (1875–1937) a Mikuláš Schneider-Trnavský (1881–1958), ktorá sa síce hlásila k pôvodnému romantickému idealizovaniu ľudovej piesne, ale hodlala sa jej melodickými a obsahovými kvalitami inšpirovať na vyššej úrovni, akú dosahovali ich predchodcovia – zberatelia a upravovatelia. Schneider už dosiahol odborné vzdelanie na Konzervatóriu v Prahe a ďalší dvaja disponovali muzikantským talentom i inštinktom pre rozpoznanie hodnôt v slovenskom piesňovom folklóre a ich využitím aj vo vlastnej tvorbe umelých piesní a tvorivom dozrievaní. V Schneiderovej tvorbe je takýmto medzníkom cyklus pre spev a klavír *Slzy a úsmevy* (1909), v ktorom vtedy mladý skladateľ ukázal schopnosť hudobnými prostriedkami stvárniť rozmanité okruhy ľudovej slovesnosti, resp. verše slovenských básnikov – najviac mu vyhovovali lyrické piesne, ale invenčne dokázal využívať aj námety ľúbostné, žartovné, hymnické i baladické – jednou z nich je pieseň *Prsteň* na text S. H. Vajanského. Spomenuté dozrievanie Schneidra a jeho vrstovníkov sa mohlo zúročovať v nových spoločenských podmienkach po roku 1918 v novoutvorenej Československej republike, kde Slováci konečne získali priestor a podmienky pre rozvoj profesionálnej hudobnej kultúry a tvorivosti. Zatiaľ čo Schneider a Figuš disponovali

v značnej miere lyrickým naturelom, Moyzes dokázal zúžitkovať domáce inšpirácie aj dramatickým spôsobom. Už v roku 1920 vytvoril na baladický námet štúrovského básnika Jána Bottu o krutom osude pána považského hradu Beckov hudobný pendant – baladu *Ctibor* pre tenorový hlas a klavírny sprievod, neskoršie upravený pre orchester. Moyzes sa tak stal prvým slovenským skladateľom balád ako hudobných útvarov naplnených vnútorným kontrastom, ktorý ťažil zo spomínanej syntézy lyrizmu, epickosti a dramatismu. Skladateľ vytvoril akúsi malú drámu bez scény, využívajúc vo vokálnom parte až operné postupy. Osobitý baladický tón, ku ktorému skladateľ dospel dramatisovaním textu ľudovej povesti, je tónom kritickým, žalujúcim spupnosť panských manierov a bezohľadnosť. Pán Beckova Ctibor sa stáva v Bottovej básni a Moyzesovom zhudobnení obeťou svojej slepej vášne a pomstychtivosti.

Spomínaný český skladateľ Vítězslav Novák bol aj európsky uznávaným pedagógom kompozície. Bolo preto zákonité, že koncom 20. a v priebehu 30. rokov minulého storočia vychoval na Majstrovskej škole v Prahe prvú generáciu profesionálne pripravených slovenských skladateľov, zameraných na prepojenie prvkov domácej folklórnej tradície s vyspelým európskym kompozičným prejavom. Toto prepojenie už štýlovo prekonávalo romantizujúce východiská charakterizujúce domácu tradíciu, preto sa táto generácia označuje názvom „slovenská hudobná moderna”. Jej príslušníci vo vzťahu k folklóru prihliadali (podobne ako napr. Maďari Bartók, Kodály, Poliak Szymanowski, Rumun Enescu, Rus Stravinskij, Česi Janáček a Novák) k špecifickým zdrojom melodiky, rytmiky a tonality slovenskej ľudovej piesne a tanca a transformovali ich jednak na úrovni kompozičných prostriedkov (napr. využívaním nových typov modálnych diatoník aj v akordike a harmónii) ako aj celkovej koncepcie a idey hudobného diela. Tým sa do prostredia slovenskej kompozície medzivojnového obdobia dostávali aj nové výrazové kvality – rodil sa fenomén slovenskej lyrickosti, rapsodickosti a baladickosti. Zatiaľ čo lyrizmus rastie z priamočiarej

opisnosti a oslavnosti (napr. slovenskej prírody a ľudu), rapsodickosť sa opiera o zbojnícku (jánošíkovskú) tradíciu, prudký, na štylizácii tanečnosti založený hudobný pulz. Baladickosť sa stáva oveľa vnútornejšie a reflexívnejšie stvárneným pohľadom umelca – hudobníka na prostredie a problémy vôkol sveta, je nielen registrátorom či tlmočníkom minulých osudov, ale najmä vyniká kritickým postojom k súčasnosti. Preto sa tu objavujú prvky protestu, žiaľu, obžaloby ako súčasť umelecky vyspelého postoja k problémom rozvoja vlastnej národnej kultúry a človeka v jej rámci. Vedúca postava generácie slovenskej hudobnej moderny, sformovanej v medzivojnovom období – Eugen Suchoň (1908–1993) vytvoril v rokoch 1934–36 *Baladickú suitu* pre orchester (prvé znenie bolo určené klavíru). Dielo v štyroch častiach tlmočí ťažké duševné otrasy, symbolizuje jedinca predierajúceho sa k otázkam o ciele a zmysle života, púšťajúceho sa odvážne do boja s osudom. Jedinec tu symbolizuje národ, prežívajúci silný vnútorný prerod, ktorý vedie k životnému vyrovnaniu – skladba je baladou malého úseku ľudského života, je v nej veľa tragizmu i dravosti, ale aj zmierlivej múdrosti. Baladickosť sa v Suchoňovom videní stáva priliehavou polohou pre vážnu a hlbokú umeleckú reflexiu.

Túto polohu nachádzame v 30. rokoch aj v rozsiahlejších vokálno-inštrumentálnych útvaroch, ktorých textový základ zastupujú verše so sociálno-protestným nábojom. Alexander Moyzes (1906–1984) tvorí na poéziu proletárskeho básnika Jána Poničana symfoniu-kantátu *Demontáž* (1930) pre tenorový hlas, miešaný zbor a orchester, dielo, kde sa skladateľova predstava expresivity premieta najmä do orchestrálnej vrstvy. Po odstupe rokov Moyzes skladbu zrekonštruoval do novej podoby pod názvom *Baladická kantáta* (1959). Druhým dielom z medzivojnového obdobia je Suchoňova kantáta *Žalm zeme podkarpatskej* (1938) pre rovnaké obsadenie ako Moyzesova skladba. Suchoň tu presvedčivo využíva kontrasty medzi inštrumentálnou a vokálnou vrstvou (dramaticky vypätý tenorový part, baladicky znejúce „komentáre” zboru) na exponovanie závažných myšlienok, viazaných na neradostné

životné podmienky prostých ľudí Slovenska. Dielo svojimi hudobnými kvalitami zaujalo zakrátko po premiére aj zahraničie (v roku 1940 ho vydala renomovaná viedenská firma *Universal Edition*).

Baladickosť ako spôsob osobitého tlmočenia vnútorných rozporov a problémov rozvinul Suchoň vo svojom najvýznamnejšom opuse – v opere *Krútnava*, prvom modernom slovenskom scénicko-dramatickom útvare. Skladateľ ju písal v rokoch 1941–1949 a za námet si zvolil novelu *Za vyšným mlynom* slovenského prozaika Mila Urbana, ktorá ho upútala lokálnym koloritom, drsnou pravdivosťou, temnou baladickosťou a prudkým spádom deja. Dej opery na jednej strane preniká tragická skutočnosť – vražda, na strane druhej tlmočí neľahkú cestu jedinca k vnútornej očiste. Baladické prvky sú prítomné na viacerých uzlových miestach opery, nielen v epizódach objavenia zavraždenej obete a hľadania vinníka, ale aj v celkovej sugestívnej atmosfére napätia a tajomnosti, podčiarkujúcej až mystickú zrastenosť človeka s prírodou a spoločnosťou, prepájajúceho konvenciu medziľudských vzťahov s individuálnymi prežívaniami a osudmi. Z najpôsobivejších miest v opere je predposledný, piaty obraz, kde sa vrah Ondrej, vracajúci sa domov cez tmavý les, potáca medzi výčitkami svedomia a strachom z odhalenia. Baladickosť špecifickým spôsobom preniká psychologickú sebaanalýzu hlavnej postavy.

Väzba fenoménu baladickosti v slovenskej hudbe na romantický základ koreniaci v estetike 19. storočia sa v určitých vývojových etapách slovenskej hudby 20. storočia podrobovala kritike. Napr. hneď po roku 1945, kedy sa po skončení 2. svetovej vojny hľadali temer vo všetkých európskych krajinách zdroje pre nové štýlové kvality hudobnej tvorby, vystúpil na pôde slovenskej hudby mladý kritik a skladateľ Oto Ferenczy (1921–2000), ktorý úroveň syntézy lyrizmu, rapsodickosti a baladickosti, akú uskutočňovala Suchoňova generácia, považoval už za zastaralú, brániacu „novým prejavom života“ a zahľadenú príliš úzko k vlastným národným koreňom. Zaujímavé, že v horlení za odro-

mantizovanú cestu slovenskej hudby akceptoval Ferenczy práve baladickosť suchoňovského typu, ako najpresvedčivejší index špecificky slovenských možností dosahovať progresívnejšiu úroveň syntézy domácich skúseností s podnetmi z európskej, resp. svetovej hudobnej tvorby 20. storočia a vstupovať do medzinárodnej konfrontácie. Zakrátko po Ferenczym sa v simplifikovaných spoločenských podmienkach 50. rokov, kedy sa presadzoval ideologický výklad hudby ako realistického umenia, zatracovali prvky meditácie, reflexie, umeleckej metafory, tak charakteristické pre baladický výraz. (Práve prítomnosť týchto prvkov ako kľúčových v Suchoňovej *Krútnave* sa stala jedným z dôvodov dobového tlaku na skladateľa, aby operu prepracoval). Bolo ich teda neskôr potrebné nanovo rehabilitovať v slovenskej hudobnej tvorbe. Udialo sa tak na konci 50. rokov vo viacerých dielach mladších predstaviteľov slovenskej hudobnej moderny – napr. v orchestrálnej skladbe *Hrdinská balada* (1959) od Dezidera Kardoša (1914–1991). Hoci je skladba zasvätená významnej historickej udalosti národa – Slovenskému národnému povstaniu, nejde v nej o opis heroického boja neznámych jednotlivcov za slobodu, ale skôr o rovinu bolestnej reflexie, meditácie, pritlmeného žiaľu. V závere hudba smeruje k optimistickým tónom, ale napriek ním je tu stále prítomný tragický spodný tón ako memento v zmysle špecifického indexu baladickosti.

Naznačili sme, že vývoj slovenskej hudby v 20. storočí neprebíhal lineárne, ale vykazoval etapy zvrásnené stretom viacerých názorov, spochybňovaní dosiahnutých úrovní a hľadania nových ciest. Napr. pre decénium 60. rokov bolo pre celú slovenskú umeleckú tvorbu (nielen hudbu, ale aj výtvarné umenie, literatúru, film a divadlo) príznačné smerovanie k avantgardným zdrojom tvorivosti, opreté aj o preberanie impulzov zo súdobých západoeurópskych tvorivých trendov. Zvládnutie týchto impulzov na úrovni novších kompozičných techník, rozširovania zvukového ideálu, obohacovania námetovej a expresívnej sféry v záujme zapojenia slovenskej hudby do vtedajších avantgardných ambícií sa nieslo aj v znamení kritiky nastupujúcej skladateľskej generácie voči

dovtedajším tradíciám slovenskej hudby, opierajúcim sa o folklórne inšpirácie. Akoby periodicky, po etape progresívnych vzostupov prichádza k ustalo­vaniu, zmiernovaniu kritických až negativisticky zameraných postojov k vlastným národným tradíciám a aktuálnym sa stalo hľadanie nových možností ich reinterpretácie. V novom svetle sa v etape 70. rokov vo vývoji slovenskej hudby ocitol aj fenomén balady, resp. baladickosti. Pochopil sa ako jeden z najrýdzejších archetypov stvárnenia slovenskej mentali­ty, citovosti a životných postojov. Rázovitost' slovenskej prírody, čaro typickej slovenskej dediny, pôvabnosť deklamačných jazykových i hudobných prejavov prostých dedinských ľudí, smeruje k oslave ruralizmu, pritakaniu pudovým, veky spresňovaným afektom a reakciám. Takýmto citlivým registrátorom domácich expresívnych tradícií sa prostredníctvom útvaru balady stal liptovský rodák Tadeáš Salva (1937–1995), odchovanec poľskej kompozičnej školy. Povesti, príbehy s baladicky tajomným a tragickým nádychom, ktoré tak príznačne usmerňovali básnické videnie štúrovských poetov, a ktoré boli zakódované aj v tradícii slovenskej ľudovej piesne-balady, sa premietli takrečeno osudovým spôsobom do Salvovej tvorby. Na jej začiatku stojí televízna opera *Margita a Besná* (1970) využívajúca poetický podklad básnika Jána Bottu. Je to dielo, v slovenskej hudobnej tvorbe unikátne tým, že je určené výhradne spevákom a predpokladá synestéziu hudby so zábermi televíznej kamery zo slovenskej prírody. Salva preferoval ľudský hlas v rozmanitých kombináciách a polohách, pretože bol presvedčený o nich ako najprírodzenejších a najúčinnějších tlmočníkoch hudobnej expresie. Dve hlavné ženské postavy opery prezentujú nezmieriteľný rozpor medzi dobrom a zlom, láskou a nenávisťou, ústiaci do tragického rozuzlenia.

Dramatické napätie, vnútorné konflikty, osobitosť tektonickej výstavby ľudových balád inšpirovali Salvovu predstavivosť aj v oblasti inštrumentálnej tvorby – v decéniu 70. rokov vytvoril skladateľ rad balád určených rôznym nástrojom a nástrojovým zoskupeniam. Tieto skladby zaujmú zmyslom pre rozmanité vnútorné kontrasty, akých je hudba schopná v oblasti melodi­ky, rytmiky, hlasitosti, zvukovej

hustoty, inštrumentačnej farebnosti, kontrasty ako osobitý rezonátor skladateľovho rodného prostredia – dolnoliptovskej dediny Lúčky, ukrytej v objatí majestátných hôr.

Viacerí slovenskí skladatelia siahli aj po poézii básnika P. O. Hviezdoslava. Medziiným aj Jozef Grešák (1907–1987) – zaujímavá osobnosť slovenskej hudby – akýsi osamelý pútnik, vekovo zhodný so Suchoňom, Moyzesom a Cikkerom, teda skladateľmi nastupujúcimi a štýlovo sa profilujúcimi už koncom 20. a začiatkom 30. rokov minulého storočia. Grešák, v podstate samouk, ktorý žil a tvoril v určitej kultúrnej izolácii od bratislavského centra, v Bardejove a Košiciach na východnom Slovensku, našiel svoj osobitý prejav až v priebehu 70. rokov. Vtedy siahol po jednej z najsugestívnejších Hviezdoslavových básní – balade *Zuzanka Hraškovie* a z tejto inšpirácie vytvoril rovnomennú monodrámu (1973). Smutný osud dieťaťa-sirotky ponižovaného macochou smeruje nevyhnutne k tragickému koncu. Grešák okrem citlivého vystihnúť hudobnosti básnikovho verša dokázal sugestívnymi hudobnými prostriedkami (typ vokálnej deklamácie, konštantné pohybové pulzovanie hudby v šesť slabičných stopách, tzv. hexodách, osobitá inštrumentácia) umocniť baladickosť príbehu.

Poézia vari najvýznamnejšieho slovenského baladika romantickej generácie Janka Kráľa sa len zriedkakedy stala inšpiratívnou pre zhudobnenie slovenskými skladateľmi. Prekážala tomu náročnosť výstavby textu a najmä viacdimenzionálne myšlienkové vyznenie. Pre dramaticky cítiaceho skladateľa mladšej generácie Juraja Beneša (1940–2004) sa Kráľove balady stali mimoriadne vďačným impulzom pre špecifické stvárnenie metaforických obrazov a výrokov majúcich nadčasovú platnosť. Beneš si vybral viaceré Kráľove básne a vytvoril z nich základ pre libreto svojej opery *Skamenený* (1974) – dievča si musí vziať za muža staršieho vdovca, ktorého jej milý následne zabije. Za trest skamenie a dievča sa zo žiaľu utopí. Zvláštnosťou Benešovej hudby je uchopenie melodických a tonálnych vlastností slovenského piesňového folklóru, prepojené s avantgardnými kompozičnými

technikami, odhaľujúcimi výrazové možnosti ľudského hlasu. Z nevyužitých hudobných nápadov v opere zostavil skladateľ nekonvenčný opus pre sólový mužský hlas bez sprievodu – *Zlomky Janka Kráľa* (1976).

Balada ako druh, ktorý sa vyskytol v slovenskej ľudovej slovesnosti i piesňovej tradícii pôsobil teda takmer storočie ako dôležitý inšpiračný zdroj pre slovenských skladateľov. Kontakt s baladou, uvoľňoval v predstavách skladateľov nové dimenzie dramatickosti, meditatívnosti, špecifickej reflexie a inšpiroval k metódam synteticky stvárňovaných hudobných obrazov a výrazových polôh, smerujúcich k zvnútorneniu i naliehavosti výpovede. Hudobné prostriedky balady a baladickosti v tvorbe jednotlivých autorov sa rozmanitým spôsobom vzdalovali od pôvodnej vokálnej dikcie, resp. umelých piesňových útvarov a využívali sa cez komorné a symfonické orchestrálne diela až v operných stvárneniach baladických námetov. Zároveň sa – v poslednom štvrtstoročí 20. storočia – nezabúdalo priebežne upozorňovať na autenticitu, čistotu a výrazovú prostotu slovenskej ľudovej balady – spomeňme transformáciu týchto atribútov vo vokálnych opusoch, napr. v cykle ženských zborov *Balady* (1994) Ivana Hrušovského (1927–2001) alebo v krehkých hudobných obrazoch Ivana Paríka (1936–2005), v ktorých je baladickosť tlmočená priezračnosťou dikcie a jemnosťou zvukovo-farebných výsledníc – *Medzi horami* pre miešaný zbor (1972), *Pomo tam* pre dva ženské hlasy a cimbal (1979). Pripomenutie balady ako špecifického indexu slovenskej folklórnej tradície sa premietlo aj do tvorby slovenských skladateľov dlhšie (od konca 60. rokov) žijúcich v zahraničí, Pavla Šimaia (1930), autora dvoch *Balád* pre miešaný zbor (1994) a opery *Trojruža* (1994) od Ladislava Kupkoviča (1936), komponovanej na námet slovenskej ľudovej rozprávky s baladickými prvkami.

Literatúra

- BANÁRY, Boris: *Slovenské národné obrodenie v hudbe*. Martin: Matica slovenská 1990.
- BOKESOVÁ, Zdenka: *Mikuláš Moyzes – klasik slovenskej hudby*. In: *Hudobnovedné štúdie 1*, Bratislava: SAV 1955, s. 7–150.
- BURLAS, Ladislav: *Alexander Moyzes*. Bratislava: Štátne vydavateľstvo krásnej literatúry 1956.
- BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava: Obzor 1983.
- BURLASOVÁ, Soňa: *Balady a iné epické piesne I., II.* Bratislava: Tatran 1982, 1984.
- BURLASOVÁ, Soňa: *Slovenské ľudové balady*. Bratislava: Scriptorium musicum 2002.
- DEMO, Ondrej: *Z klenotnice slovenských ľudových piesní*. Bratislava: Opus 1981.
- ELSCHEK, Oskár – ELSCHÉKOVÁ, Alica: *Úvod do štúdia slovenskej ľudovej hudby*. Bratislava: Osvetový ústav 1996.
- GALKO, Ladislav (ed.): *Slovenské spevy I. – VII.* Bratislava: Opus 1972–1989.
- A History of Slovak Music* (ed. O. Elschek). Bratislava: ASCO 2003.
- HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Slovenská hudba v profiloch a rozboroch*. Bratislava: Štátne hudobné vydavateľstvo 1964.
- CHALUPKA, Eubomír: *Vývoj po roku 1945*. In: *Dejiny slovenskej hudby* (ed. O. Elschek), Bratislava: ASCO 1996, s. 273–341.
- CHALUPKA, Eubomír: *Príspevok Ota Ferenczyho k problematike "národného, individuálneho a univerzálneho v slovenskej hudbe v rokoch 1945 – 1948*. In: *Národné, individuálne a univerzálne prvky v hudbe* (zborník, ed. J. Lengová). Banská Bystrica: Nadácia J.L. Bellu 1998, s. 149–160.
- CHALUPKA, Eubomír: *Baladická suita Eugena Suchoňa*. In: *Hudobný život 31*, 1999, č. 3, s. 12 – 15.
- CHALUPKA, Eubomír: *Žalm zeme podkarpatskej, op. 12 Eugena Suchoňa*. In: *Hudobný život 31*, 1999, č. 11, s. 12–16.
- CHALUPKA, Eubomír: *Avantgarda '60*. In: *Slovenská hudba 26*, 2000, č. 1–2, s. 59–105.
- CHALUPKA, Eubomír: *Hrdinská balada Dezidera Kardoša*. In: *Hudobný život 33*, 2001, č. 5, s. 15–18.
- CHALUPKA, Eubomír: *Balada pre 12 sláčikových nástrojov Tadeáša Salvu*. In: *Hudobný život 36*, 2004, č. 10, s. 30–33.
- Kol: *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava: SAV 1957.
- Kol.: *Slovensko (Dejiny, Divadlo, hudba, Jazyk, Literatúra, Ľudová kultúra, Výtvarné umenie, Slováci v zahraničí)*. Bratislava: Perfekt 2006.
- KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava: SAV 1951; Hudobné centrum 2¹⁹⁹⁸.
- KRESÁNEK, Jozef – VAJDA, Igor: *Eugen Suchoň*. Bratislava: Opus 1978.
- SIROVÁTKA, Oldřich: *K variabilite balady. K proměně balad v lyrické písní*. In: *O životě písní v lidové tradici*. (Zborník, ed. B. Beneš), Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1971, s. 77–91. *Slovacicum. Kapitoly z dejín slovenskej kultúry* (ed. P. Žigo), Bratislava: AEP 2004.
- ŠTILICHOVÁ-SUCHOŇOVÁ, Danica: *Život plný hudby*. Bratislava: Mladé letá 2005.
- URBANCOVÁ, Hana: *Stav a perspektívy výskumu piesňových žánrov*. In: *Ethnomusicologicum I/1* Bratislava: ASCO 1993, s. 27–40.
- VAJDA, Igor: *Suchoňov Žalm zeme podkarpatskej*. In: *Musicologica Slovaca I*, Bratislava: SAV 1969, s. 43–90.
- VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava: Opus 1988.
- ZAVARSKÝ, Ernest: *Eugen Suchoň*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1955.

Summary

The Phenomenon of the Balladic in Slovak Music Production of the 20th Century

In the 19th century, in accordance with the self-identification ambition of Slovak culture, Slovak artists frequently found their inspiration in folklore. A whole generation of Štúrist poets and fiction writers went back to different genres of folklore. Ballads played an important role among these genres. Ballads also became an inspiration for Slovak music composers from the beginning of the 20th century. One finds balladic motifs in the works of Mikuláš Schneider Trnavský and Mikuláš Moyzes. With the generation of the Slovak Modern School in the inter-war period, the balladic tone becomes more predominant, and a symbol of the artistic and personal maturity of this generation. This can be proven by protest, expressive, tense tones in the works by Alexander Moyzes and Eugen Suchoň, as well as in Suchoň's orchestral *Balladic suite*. The genre of ballad, which combines lyrical, epic and dramatic elements, is also reflected in Suchoň's opera *Krútnava (The Whirlpool)*.

After 1945, stable forms of folklore tradition in music were criticized but, at the same time, petrified. Later, in the 1960s, this folklore tradition was considered outdated and without any possibility for further development in Slovak music. This attitude was proven wrong in the next decades, especially in the 1970s, when ballads became symbolic mediators of authentic, or even archetypal, national roots in music. This is true of the works of Tadeáš Salva, especially his television opera *Margita a Besná (Margita and the Besná)*. Slovak composers who live abroad also turned back to folklore and balladic inspiration.

Počiatky kristianizácie naddunajských Slovanov vo svetle archeologických nálezov z Bojne

Problematike šírenia kresťanstva v priestore stredo-východnej Európy sa venovalo viacero autorov. Analýzou zachovaných historických prameňov ale i na základe archeologických výskumov sa dospelo k záveru, že známej byzantskej misii solúnskych bratov Konštantína Filozofa (Cyrila) a Metoda predchádzali skoršie kristianizačné aktivity, ktoré sa tu rozbehli hneď po zlomení moci Avarov v poslednom decéniu 8. storočia¹. Rozpad Avarského kaganátu naozaj sprevádzali prevratné spoločensko-politické premeny. Oslabenie avarskej moci využili Slovania žijúci po obvode Karpatskej kotliny a razantne skoncovali s ich nadvládou. Hybnou silou v tomto procese sa stali ozbrojené družiny jednotlivých slovanských kniežat, ktorých teritoriálna expanzia bola sprevádzaná budovaním opevnených hradísk. Tie sa stali centrami obrany a správy jednotlivých regiónov a zároveň aj strediskami remeselnej výroby. Na juhozápadnom Slovensku sa najneskôr na prelome 8. a 9. storočia sformovalo Nitrianske kniežatstvo, ktorému vládli predkovia kniežata Pribinu, a v priestore južnej Moravy Moravské kniežatstvo, v ktorom vládla dynastia Mojmirovcov. Spoločná hranica oboch slovanských kniežatstiev sa vytvorila na hrebeňoch Malých a Bielych Karpát². V spomínaných kniežatstvách sa už začiatkom 9. storočia rozbehli kristianizačné aktivity v duchu záverov biskupskej synody konanej na brehoch Dunaja v roku 796. Nepochybne hlavný prúd misionárov do týchto oblastí prichádzal z bavorskej cirkevnej provincie, menovite zo Salzburgu a Pasova. Nemožno však vylúčiť ani aktivity z oblasti Aquilejského patriarchátu aj napriek tomu, že cisár Karol Veľký v roku 811 obmedzil jeho misijné územia tokom rieky Drávy³. Misijná činnosť na území oboch kniežatstiev

prebiehala zrejme paralelne, pričom v Nitrianskom kniežatstve sa angažovali misionári zo Salzburgu a na Morave zasa z Regensburgu⁴.

Kristianizačné aktivity sa podľa zaužívanej schémy realizovali prevažne "cestou zhora". To znamenalo, že misionári prišli do sídelného mesta (hradiska), a tu s povolením vládcu začali uskutočňovať svoje zámery. Existovala aj cesta "zdola", ktorá však bola zriedkavejšia, a pre jej aktérov aj oveľa nebezpečnejšia. Misionári sa v tomto prípade snažili aj bez mocenského krytia presviedčať pohanov o výhodách konvertovania ku kresťanstvu. Mnohí však pritom našli mučenícku smrť⁵. Vďaka spisu *O obrátení Bavorov a Korutáncov na vieru* sa už dávno vie, že centrom kristianizácie Nitrianskeho kniežatstva bola Nitra, kde už v roku 828 salzburský arcibiskup Adalrám vysvätil prvý kresťanský (archipresbyteriálny) kostol pre Pribinu (vtedy ešte pohana) a jeho kresťanskú manželku z významného franského rodu *Wilhelmovcov*⁶.

Až do objavenia senzačných nálezov na hradisku v Bojnei sa nevedelo, že kristianizácia neprebíhala iba v sídle kniežata, ale paralelne aj na ďalších významnejších kniežacích hradiskách. Rozsiahle slovanské hradisko v Bojnei (nominatív Bojná) bolo známe už dlhšiu dobu, ale okrem drobných sond sa tu dosiaľ neuskutočnil systematický archeologický výskum⁷. Historici i jazykovedci už dávnejšie upozorňovali na existenciu významnejšieho mocenského a správneho centra, v ktorom bola stacionovaná stála vojenská posádka. Vychádzalo sa predovšetkým zo starobylého miestneho názvu *Bojña*, ktorý indikuje sídlo v blízkosti priestoru určeného pre vojenskú posádku⁸. Napriek tomu nedošlo k systematickému výskumu, čo sa ospravedlňovalo odľahlosťou a sťaženou dostupnosťou danej lokality v lesom porastenom teréne. Tento stav trval až do polovice 90. rokov 20. storočia. V tom čase sa objavil celkom nový fenomén a nebezpečný konkurent archeológov, ktorých nazývame hľadači pokladov, či detektoristi. Tí bez povolenia a akýchkoľvek zábran začali zo zisťujúcich pohnútok drancovať a ničiť známe ale neskúmané archeologické lokality. Zo získaných artefaktov si v tom lepšom prípade začali vytvárať

súkromné zbierky alebo s nimi začali obchodovať a cez rôzne burzy ich predávať anonymne v zahraničí. Šťastnou zhodou okolností najcennejšie nálezy z Bojnej neskončili ako desiatky a stovky iných predmetov v súkromných rukách, ale vďaka pochopeniu a podpore podnikateľských subjektov boli vykúpené a skončili v múzeu⁹. Ide o 6 medených pozlátených plakiet a kompletne zachovaný bronzový zvon. Okrem toho sa v areáli hradiska našli fragmenty ďalších dvoch zvonov, desiatky železných predmetov každodennej potreby, militárie a hromadné depoty železných sekerovitých hrivien, vďaka čomu sa hradisko v Bojnej zaradilo medzi najvýznamnejšie náleziská z predveľkomoravského obdobia v Karpatskej kotline. Vďaka týmto okolnostiam ho editori publikácie o Bojnej pasovali za hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, s čím možno oprávnene polemizovať¹⁰. Nálezy z Bojnej pri všetkej svojej dôležitosti nemôžu zatieniť význam Nitry ako centra a rezidenčného mesta nitrianskych kniežat. Je pravda, že v Nitre sa nenašlo toľko nálezov, ale je to aj pochopiteľné, pretože Nitra zostala nepretržite osídlená a prebudovávaná od včasného stredoveku až do súčasnosti, pričom sa všetky staršie artefakty zničili alebo sekundárne použili. Bojná bola ako opevnené hradisko dobytá a zničená a vďaka tomu sa stala akousi archeologickou konzervou, kde množstvo a kvalitu nálezov spôsobila okolnosť, že obyvatelia hradiska všetko cennejšie pred útočníkmi stihli ukryť do zeme.

Z historického hľadiska nemožno súhlasiť ani s tézou vyslovenou A. Ruttkayom, že opevnené hradisko v Bojnej možno považovať za sídlo miestneho kniežata¹¹. Nepatrná vzdialenosť Bojnej od Nitry, ktorá nie je viac ako 30 km, tomu protirečí. Podľa takto formulovanej predstavy by bolo územie juhozápadného Slovenska rozdelené na väčšie množstvo minikniežatstiev, ktoré by medzi sebou neustále súperili o dominanciu. Žiadne písomné, ale ani archeologické pramene tomu nenasvedčujú. Naopak, v protiavarských vojnách došlo k integrácii miestnych vládcov a ich území do väčšieho celku, t. j. Nitrianskeho kniežatstva. Paralelný proces s rovnakým

výsledkom prebehol naostatok aj v susednom Moravskom kniežatstve. Nazdávame sa, že práve Moravania a ich vládca Mojmir I. spôsobili zánik viacerých hradísk v hraničnej moravsko-nitrianskej zóne. Veľká Morava nevznikla v dôsledku dobrovolnej integrácie Moravanov a Nitranov, ale v dôsledku zničujúcej vojenskej kampane, ktorú so všetkou tvrdosťou viedol Mojmir I. proti svojmu susedovi Pribinovi. V jej priebehu boli postupne obklúčené a dobyté všetky významnejšie Pribinove oporné body najskôr na Považí (Pobedim, Majcichov) a dobytím Bojnej si Moravania definitívne otvorili cestu k Nitre¹². V dôsledku týchto vojenských neúspechov Pribina zo strachu o holú existenciu volil radšej aj s častou svojej družiny útek z Nitry k Frankom¹³.

O kristianizácii pohanov v Európe sa zachovalo veľké množstvo naračných prameňov, z ktorých si možno vytvoriť pomerne plastický obraz o priebehu tejto prevratnej spoločenskej premeny. Menej údajov však poznáme o prostriedkoch, ktoré sa pritom používali. Vďaka nálezom z Bojnej sme pomerne presne informovaní aj o inštrumentálnej výbave misionárov. Priblížiť kresťanskú vieru iba verbálnym spôsobom nepostačovalo pre negramotný pohanský ľud. Preto bolo treba celkom názorne predstaviť nové náboženstvo. K tomu slúžilo viacero artefaktov. V Bojnej sa našiel jeden z najdôležitejších. Ide o prenosný oltár, ktorý pozostával z drevenej skrine obtiahnutej textíliou alebo kožou a na tomto podklade boli pribité pozlátené plakety, na ktorých je zobrazený Kristus a adorujúci anjeli. Oltárna skriňa pravdaže podľahla skaze, ale plakety (celkom 6 z predpokladaných 7 kusov) s priemerom cca 15 cm sa našťastie zachovali do dnešných dní. Rakúski kolegovia Mathias Mehofer a Verena Leusch, ktorí sa podieľali na výskume a konzervácii vzácnych plakietských, vyslovili hypotézu, že môže ísť o produkt domácej remeselníckej dielne¹⁴. S týmto názorom sa možno len ťažko stotožniť. Ich pôvod treba hľadať skôr v bavorskom prostredí a vylúčiť sa nedá ani mediteránna oblasť. Myslíme predovšetkým na Aquilejský alebo Gradský patriarchát. Za mimoriadne cenné treba považovať plakety č. 1 a č. 4, na

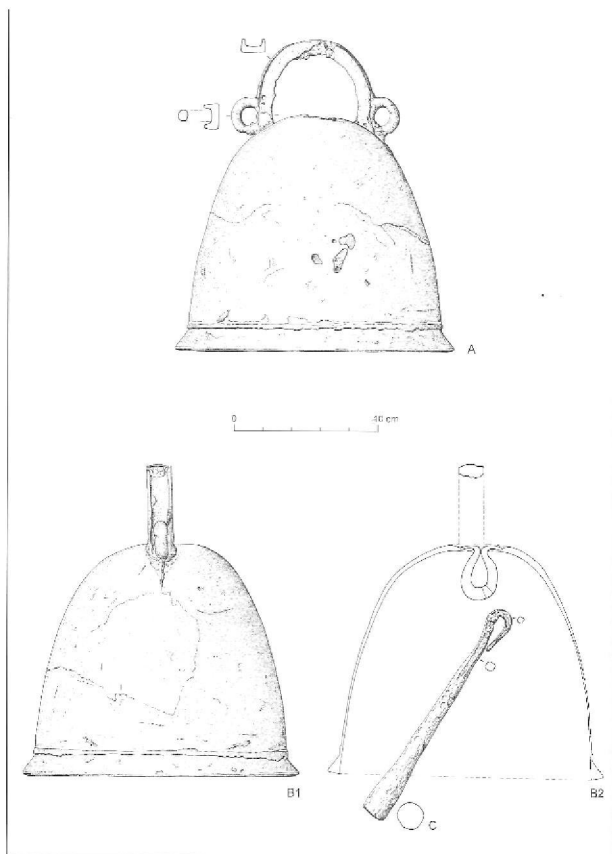
ktorých sa zachovali vyryté veľké litery v latinke. Nepochybne ide o ligatúry (skratky) s vieroučným obsahom. Ich rozlúštenie komplikuje skutočnosť, že sa nezachovali v úplnosti, pretože spomínané plakety sú poškodené. Ide o prvé včasnostredoveké epigrafické pamiatky z naddunajského priestoru¹⁵.

Neobyčajne cenným nálezom je bronzový zvon, ktorý detektoristi našli vo vale opevnenia. Predstavuje jedinečný artefakt, ktorých sa v Európe našlo iba niekoľko. Zachoval sa takmer nedotknutý spolu so železným srdcom. Preto ho po nevyhnutných konzervačných prácach múzejníci sfunkčnili a nahrali jeho starodávny hlahol. Zvony patrili od najstarších čias ku kresťanstvu a stali sa súčasťou bohoslužobných obradov. Zvolávali kresťanov k bohoslužbám, ohlasovali úmrtie, nebezpečenstvo i slávnostné chvíle. Preto neprekvapuje, že zvony prinášali misionári už v prvej fáze svojho pôsobenia medzi pohanmi. Hneď sa však natíska otázka, či na hradisku v Bojnei nestál aj kostol, resp. zvonica, kde bol zvon zavesený? Keďže plošný výskum na hradisku ešte neprebehol, na túto otázku nateraz nepoznáme odpoveď. Treba však predpokladať buď existenciu kamennej alebo drevenej architektúry, v ktorej boli zvony inštalované¹⁶. Už sme spomenuli, že v Bojnei sa našli aj fragmenty dvoch ďalších zvonov. Tie boli podľa všetkého úmyselne zničené útočníkmi po dobytí hradiska.

Misionári pravdaže používali aj ďalšie artefakty, napr. drobné bohoslužobné náčinie, kňazské ornáty a odôvodnene možno predpokladať, že so sebou priniesli aj najnevyhnutnejšie bohoslužobné knihy (kódexy), podľa ktorých vysluhovali bohoslužby. Z nich sa nám pochopiteľne nezachovalo nič, pretože boli buď z organických látok, alebo drahých kovov, ktoré sa stali korisťou víťazov.

Kristianizácia predstavovala veľký zlom v dejinách našich slovanských predkov. Pohanstvo, ktorého sa museli vzdať, nebolo iba náboženstvom, ale aj spôsobom života. Preto zápas medzi starým pohanstvom a novým kresťanstvom trval pomerne dlho a jeho etablovanie sa nezaobišlo bez aktívnej podpory zo strany svetskej moci. Vďaka nálezom z Bojnei sa podarilo osvetliť aj inštrumentálnu stránku misionárskych

aktivít v Nitrianskom kniežatstve. Unikátne nálezy pozlátených plakiet a bronzového zvona patria medzi najcennejšie pamiatky včasnostredovekého kristianizačného procesu v stredovýchodnej Európe.

Nákres bronzového zvona z náleziska v Bojne

Jedna z pozlátených plakiet z náleziska v Bojnjej

Poznámky

- ¹ Niektorí autori, napr. Josef Cibulka, uvažovali už o pôsobení iroškótskych misionárov v naddunajskom priestore, k čomu sa novšie bádanie stavia pomerne skepticky. Por. KOŽIAK, Rastislav: *Írski misionári a počiatky kresťanstva v stredovýchodnej Európe*. In: *Pohanstvo a kresťanstvo*. Bratislava: Chronos 2004, s. 103–124.
- ² Obsírne tento proces sleduje STEINHÜBEL, Ján: *Nitrianske kniežatstvo*. Bratislava: Veda a Vydavateľstvo RAK 2004, s. 67 a n.
- ³ KOŽIAK, Rastislav. *Kristianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji – príbeh svätcov-misionárov, svätá vojna alebo kultúrny šok?* In: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I*. Bratislava: Chronos 2006, s. 143.
- ⁴ Neplatí teda staršia zaužívaná schéma, podľa ktorej Moravia mali v kristianizácii určitý náskok a naopak knieža Pribina bol prototypom pohanského vládcu, ktorý kresťanstvo odmietal.
- ⁵ Za všetkých stačí pripomenúť tragický koniec českého svätca Vojtecha (Adalberta) v roku 997 medzi pohanskými Prusmi.
- ⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. In: BARTOŇKOVÁ, D. – HAVLÍK, L. – LUDVÍKOVSKÝ, J. – VEČERKA, E. (eds.): *Magnae Moraviae fontes historici III*. Brno 1969, s. 292–322. Slovenský preklad por. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II*. Bratislava: Literárne informačné centrum 1999, s. 139–144.

- ⁷ LUKAČKA, Ján – KRAJČÍK, Jozef: *Bojná*. Topoľčany: Vlastivedné múzeum 1990. Podľa miestnej tradície boli mohutné zemné valy v Považskom Inovci vybudované za čias tureckých nájazdov. Preto sa aj celý objekt nazýva Turecké valy.
- ⁸ KRAJČOVÍČ, Rudolf: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava, Literárne informačné centrum 2005, s. 61. Typologicky rovnaké toponymá predstavujú aj Bojnice na hornej Nitre a Bojničky pri Hlohovci. Takže na na týchto miestach možno predpokladať opevnené včasnostredoveké centrá.
- ⁹ Vďaka tomu mohli byť prezentované júni 2006 v Ponitrianskom múzeu v Nitre na osobitnej výstave, ktorej vernisáž bola spojená s prezentáciou publikácie o nálezoch z Bojnej.
- ¹⁰ PIETA, Karol – RUTTKAY, Alexander – RUTTKAY, Matej (eds.): *Bojná ako hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva* (ďalej budeme citovať iba ako *Bojná ako hospodárske a politické centrum*). Nitra 2006.
- ¹¹ *Ibidem*, s. 55.
- ¹² Celkom protichodne vysvetľuje situáciu okolo spomínaných hradísk český medievista D. TŘEŠTÍK, ktorý vidí v nich fortifikácie moravského typu, ktoré tu mali postaviť a aj ovládať Moravia. Ak však vyšli víťazne zo stretu s Pribinom, prečo by následne ničili vlastné oporné body? TŘEŠTÍK, Dušan: *Vznik Velké Moravy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 109.
- ¹³ STEINHÜBEL, Ján: *Nitrianske kniežatstvo*. Bratislava: Veda a Vydavateľstvo RAK 2004, s. 81 a n.
- ¹⁴ *Bojná ako hospodárske a politické centrum*, s. 107
- ¹⁵ *Ibidem*, s. 38 a 42.
- ¹⁶ JÁNOŠÍK, Jiří – PIETA, Karol. *Nález zvona na hradisku z 9. storočia v Bojnjej. Náčrt histórie včasnostredovekých zvonov*. In: *Bojná ako hospodárske a politické centrum*, s. 121 – 158.

Summary

The Beginnings of the Christianization of Slavs in the Territories North of the Danube in the Light of Archaeological Findings from Bojná

The paper deals with the beginnings of Christianization in the 9th century, namely in the areas north of the Danube that were inhabited by the Slavs. Previous research was aware of Christianization activities in the residence of Count Pribina in Nitra. Remarkable new archaeological findings from the fortification in Bojná near Piešťany, which were not researched yet, prove that missionary activity also took place in other parts of southwestern Slovakia.

The findings of gilded plaques depicting the adoration of angels (originally, probably part of a portable altar), as well as of three bells (one of which is in almost perfect condition) also inform us about items that early missionaries used. Two plaques also contain inscriptions in Latin. These findings are the oldest epigraphic monuments from the early Middle Ages in Central Eastern Europe.

Cesty k poznaniu vlastnej minulosti Kritické dejepisectvo na Slovensku v 18. storočí

Poznávanie vlastnej minulosti je prostriedkom a zároveň i dôsledkom posilnenia povedomia, teda uvedomenia si vzťahu k vlastnému spoločenstvu. Skúmanie dejín svojho kraja, národa, štátu zdokonaluje poznanie pravdy o sebe a súvisí s prehlbovaním, poznávaním vlastnej identity. V 17. storočí u nás začína a v 18. storočí sa naplno rozvíja snaha o pravdivý obraz minulosti celého vtedajšieho štátu – Uhorska. Jeho súčasťou bolo Slovensko, ktorého územie sa stalo dôležitým dejiskom rozmachu historiografie. Na pestovanie tohto odboru boli práve tu vytvorené veľmi dobré podmienky. Veď Trnava na západe i Košice na východe boli sídlom univerzity v správe Spoločnosti Ježišovej. V Bratislave, ktorá bola v tomto čase hlavným mestom Uhorska, pôsobilo evanjelické lýceum, ktorého úroveň pozdvihol polyhistor Matej Bel, autor veľkého vlastivedného projektu o Uhorsku. Tiež regióny Šariš a Spiš sa stali miestom aj predmetom sústreďeného historického štúdia.

Na rozvoj dejepisectva u nás mal vplyv kritický prístup v európskej historiografii 17. storočia, najmä výskum dejín v nemeckých krajinách a výskum životopisov svätých belgickými jezuitmi pod vedením Jeana Bollandu. Bollandisti usilovne študovali písomné pamiatky o živote svätých vo vatikánskych archívoch ako aj v ďalších archívoch a knižniciach, kládli dôraz na vnútornú i vonkajšiu kritiku prameňov, dôsledné posudzovanie ich výpovednej hodnoty a vzájomnú komparáciu. Slovom skúmali kriticky pramene o životoch svätých, aby tým prospeli katolíckej cirkvi, podporili autoritu cirkevnej tradície a pomohli pri rekatolizačnom úsilí.

Teoretické diela a rozpracovanie metódy postupu pri výskume dejín v západnej Európe pôsobili inšpirujúco na smerovanie historiografie v Uhorsku. Vzory poskytovali

objemné pramenné edície a obsažné historické práce, ktoré vychádzali v rôznych európskych krajinách. Tak aj uhorskí učitelia prejavili úsilie o „vyvedenie na svetlo“ – objasnenie faktov a publikovanie starých písomných pamiatok, ako aj o pravdivý obraz minulosti očistený od bájok a legiend. Súborne pre takéto snahy používame pojem *uhorská kritická historiografia*. Pre historikov z radov jezuitov, ktorí skúmali dejiny kritickou metódou, poznáme tiež pojem *jezuitská škola*. Keďže dôležitým centrom týchto úsilí bola Trnava, presnejšie Trnavská univerzita a miestne jezuitské kolégium, existuje tiež pomenovanie *trnavská škola*. Samotní kritickí historici si boli vedomí svojej príslušnosti k jednej škole, ktorá zaviedla nové myslenie a nový prístup k skúmaniu dejín, sami používali vo svojich prácach pojem *kritika*. Ich diela spoločne vykazujú určitú vnútornú jednotu, prvky spoločné pre všetkých – preto je oprávnené nazývať túto etapu ako obdobie kritického dejepisectva.

Aj v Uhorsku súvisia počiatky kritickej historiografie okrem iného s rekatolizačnými snahami. Tie so značným úspechom vyvíjal uhorský prímas, ostrihomský arcibiskup Peter Pázmaň (Pázmány). Ešte pred založením univerzity, v roku 1630, zvolal do Trnavy synodu, na ktorej sa vyzdvihla potreba väčšmi šíriť uctievanie domácich svätcov. S tým súvisel aj rozvoj záujmu o cirkevné dejiny Uhorska.

V prvej polovici 17. storočia uhorský jezuita Melchior Inchofer (1584–1648) študoval vo vatikánskych archívoch dokumenty týkajúce sa počiatkov kresťanstva na Veľkej Morave a v Uhorskom kráľovstve. Tiež prebral vedomosti humanistického bavorského historiografa Aventina, ktorý objavil a vyniesol na svetlo mnohé pramene z obdobia Veľkej Moravy, ktoré sú základnými prameňmi skúmajúcimi toto obdobie aj dnes. Výsledkom Inchoferovej činnosti bolo z hľadiska nového ponímania historiografie v Uhorsku priekopnícke dielo s názvom *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae I. (Cirkevné anály Uhorského kráľovstva I., Rím 1644)*. V nich osvetlil počiatky kresťanstva na území „Starého Uhorska“ – teda územia, ktoré sa neskôr stalo súčasťou uhorského štátu. Na

svoju dobu to bolo vynikajúce dielo. Autor už poznal základné pramene k dejinám Veľkej Moravy, ako sú *Annales Francorum*, *Reginon*, *Luitprand*, odvolával sa aj na pápežské listiny (list Jána VIII. Svätoplukovi, list bavorských biskupov Jánovi IX. a iné). Inchhofer chcel podporiť uctievanie domácich svätcov, a tak prispel k rozmachu cyrilometodskej tradície v Uhorsku. Vo svojich análoch totiž venoval mimoriadnu pozornosť svätcom Cyrilovi a Metodovi, keď v prameňoch zistil, že ich činnosť mala vzťah k územiu Uhorska¹.

Na Inchhoferovu prácu i štúdium vo vatikánskych archívoch nadviazal jezuita slovenského pôvodu, profesor na Trnavskej univerzite Martin Čeleš (Cseles) (1641–1709). Spolupracoval s Gabrielom Hevenesim (1656–1715), ktorý ako prvý začal koncom 17. storočia organizovať odpisovanie prameňov k dejinám Uhorska. Hevenesi vyzýval, že je potrebné pokračovať vo výskume prameňov k cirkevným dejinám Uhorska, pričom „okrem cirkevných dejín (sacra) sa z nich môže čerpať i vedomosť o politických dejoch (profana)“², ktoré takto tiež môžu byť dôkladne osvetlené. A tak jeho zámer presahoval oblasť cirkevných dejín a nabádal skúmať a zbierať aj údaje o „svetskom“ Uhorsku. Hevenesi mal osobitný podiel na rozvoji kritickej historiografie, hoci sám nenapísal historické dielo v pravom slova zmysle. Podieľal sa na štúdiu prameňov a jeho v Trnave vytlačená práca o uhorských svätcoch *Ungariae sanctitatis indicia, sive brevis quinquaginta sanctorum et beatorum memoria (Stopy uhorskej svätosti alebo stručná pamiatka na päťdesiat svätých a blahoslavených*, Trnava 1692 a 1737) mala súvis s aktivitami bollandistov. Význam tohto jezuitu pre kritickú historiografiu je najmä v jeho schopnosti poučiť sa z vývoja v iných krajinách a prispôbiť tieto skúsenosti potrebám rozvoja vedy v domácich pomeroch. Zbieranie prameňov k dejinám predstavil ako nevyhnutne kolektívnu prácu, čo sa neskôr priaznivo prejavilo na výsledkoch v tejto oblasti. Výskumu dejín v Uhorsku, a to nielen cirkevných, ale i politických, dal jasné smerovanie na nasledujúce desaťročia. Význam Hevenesiho prínosu bol i v tom, že mal možnosti i schopnosti dosiahnuť presadenie

svojich plánov na najvyšších miestach. Zámer široko koncipovaného štúdia uhorských dejín totiž mohol mať vo svojich dôsledkoch značný politický význam. Hevenesi ako blízky spolupracovník kardinála Leopolda Koloniča (Kollonich), známeho a cteného pre svoju lojálnosť voči panovníckemu dvoru, získal jeho podporu pre tieto plány. Autorita kardinála Koloniča tak pomáhala otvárať dvere archívov a knižníc pre historický výskum.

Na Hevenesiho iniciatívu reagovali a pokračovali v nej jeho rádoví spolubratia. Z nich vynikol najmä Samuel Timon (1675–1736), rodák z Trenčianskej Turnej, šľachtic, ktorý sa hrdo hlásil k svojmu slovenskému pôvodu. Pôsoobil ako profesor na univerzite v Trnave i v Košiciach. Jeho dielo sa pre rozvoj kritickej historiografie stalo prelomovým. Bol to autor, z ktorého pera vyšli viaceré cenné historické diela, najvýznamnejšie z nich je *Imago antiquae Hungariae (Obraz starého Uhorska, Košice 1733)*, v ktorom predstavil obraz minulosti územia Uhorska od najstarších čias do vzniku Uhorského štátu. Pri písaní využíval výsledky výskumu prameňov, ktorý inicioval Hevenesi. Na základe písomných dokladov pristúpil k odvážnemu kroku – revízii niektorých tvrdení uhorských stredovekých kroník. Z tohto dôvodu sa považuje za zakladateľskú osobnosť kritickej historiografie v Uhorsku. Za prvého kritického historika ho jasne označil napríklad už jeho mladší kolega, historik Juraj Pray: „Samuel Timon, veľmi vzdelaný muž, (...), ktorý dejiny vlasti podrobil kritike, pokiaľ viem, zo všetkých ako prvý”³. Ostatní kritickí historici ho mali vo veľkej úcte počas celého 18. storočia. Jeho diela a metódy, ktoré v nich zvolil, si brali za príklad a vzor. Závažným Timonovým počinom, na ktorý nadväzovali a ďalej ho rozvíjali, bolo napríklad zavádzanie kritickej chronológie uhorských dejín. Vo svojom diele *Brevis commentarius ad Synopsem novae chronologiae I. – II. (Krátky komentár k prehľadu novej chronológie I. – II., I. – II. Trnava 1718–1719)* stručne načrtol svoje kritické postupy pri výskume dejín.

Pre slovenskú historiografiu je Timon kľúčovou postavou. Jeho koncepcia a obraz dejín slovenského národa sa stali

východiskom pre predstaviteľov slovenského národného hnutia v 19. storočí. Bol tvorcom základov koncepcie slovenských dejín, zástancom tzv. pohostinnej teórie o prijatí starých Maďarov predkami Slovákov na území budúceho Uhorského štátu. Význam diela Samuela Timona sa začína oceňovať až v posledných desaťročiach⁴. Prínos tohto vedca pre kritickú historiografiu výstižne zhodnotil Richard Marsina, keď napísal: Samuel Timon „uplatnil zásadu potrebnosti pravidelného skúmania a používania pôvodných prameňov v historiografii. Jeho príklad našiel nasledovníkov a odvtedy sa aj pozornosť jezuitských historikov začala viac upierať na politické dejiny”⁵. Dôležitá spolupráca, ktorou sa podieľal na vytváraní rukopisnej zbierky uhorských historických prameňov, napomohla „rozšírenie modernejšej historiografie opierajúcej sa o pôvodné pramene”⁶. Pritom, ako správne poznamenal R. Marsina, pri historicko-diplomatickej kritike jednotlivých listín neupadol do hyperkriticizmu, ako sa to stalo napríklad jeho predchodcovi v západnej Európe, bollandistovi D. Papebrochovi. Timonov prístup k listinám je veľmi dôležitý pre smerovanie celej uhorskej kritickej školy. V skúmaní prameňov bol vzorom pre ďalších uhorských kritických historikov, a tak vďaka jeho príkladu sa vyhli prehnanému kriticizmu aj mladší bádatelia.

Samuel Timon svoju rukopisnú pozostalosť, súčasťou ktorej bola i zbierka historických prameňov, odovzdal svojmu žiakovi a neskoršiemu známemu historikovi Štefanovi Kaprinajovi. Akú veľkú úctu prechovával Kaprinaj voči pamiatke svojho učiteľa Samuela Timona, možno ukázať na liste, ktorý napísal z Trnavy Mikulášovi Schmithovi, pátrovi Spoločnosti Ježišovej, v roku 1758: „Nedávno som na chodbu (trnavského, pozn. M. M.) kolégia umiestnil obraz pátra Samuela Timona s týmto nápisom: P. Samuel Timon, Uhor, člen Spoločnosti Ježišovej. Muž veľmi pokorný, výrečný, trpezlivý, neúnavne pracovitý a vzdelaný. Získal si veľké zásluhy napísaním kníh o Uhorsku. Zomrel v Košiciach 7. apríla 1736 vo veku 63 rokov, 43 rokov po vstupe do Spoločnosti. A aby sa nezabudlo na knihy, z ktorých niektoré vydal anonymne, do týchto kníh som tiež pridal meno autora na titulný list.”⁷

Štefan Kaprinaj (1714–1785) sa narodil v Nových Zámkoch a počas svojho života pôsobil dlhé roky aj na Slovensku. Je zaujímavé, že v trnavskej jezuitskej komunite mal niekoľko rokov zaradenie ako „historiograf“ bez ďalších povinností, čo je u kritických historikov jezuitov ojedinelý prípad. Bol rozhladenou osobnosťou. Venoval sa zanietené viacerým oblastiam, okrem vedy napríklad i pastoračii rómskeho obyvateľstva v Sedmohradsku. V obdobiach, kedy mu to iné jeho povinnosti dovolili, rozširoval zbierku prameňov, ktorú zdedil po Samuelovi Timonovi. Svojou prácou významne prispel k jej zväčšeniu a k rozvoju kritickej historiografie. K jeho najvýznamnejším historiografickým prácam patrí zostavenie diplomatára obsahujúceho listiny z čias Mateja Korvína *Analecta diplomatica temporibus Mathiae regis Hungariae* (*Diplomatický výber z čias uhorského kráľa Mateja*, 2 zväzky, Viedeň 1767–1771). Má zásluhu na redakcii rozsiahlej rukopisnej zbierky prameňov k uhorským dejinám, ktorá preto nesie jeho meno a v Univerzitnej knižnici v Budapešti je uložená ako *Collectio Kaprinaiana*. V tej istej knižnici sa zachovala i jeho korešpondencia, ktorá dokladuje, že Kaprinaj mal mnohé vzácne charakterové vlastnosti, pre ktoré bol obľúbeným. Šíril nadšenie a záujem o štúdium uhorských dejín. Bol osobnosťou, ktorá vo výskume dejín viedla i mladšieho historika Karola Wagnera, ktorému ešte ako mladému odovzdal to, čo sa naučil od Samuela Timona, obohatené o vlastné skúsenosti.

Kritickú historiografiu však neutvárali len jezuiti. Zhromažďovanie údajov a kritickú metódu používal aj známy polyhistor Matej Bel (1684–1749), pôvodom z Očovej neďaleko Zvolena. Bol zostavovateľom priekopníckej a na svoju dobu najväčšej edície prameňov k uhorským dejinám *Adparatus ad historiam Hungariae I. – II.* (*Príprava k uhorským dejinám I. – II.*, Bratislava 1735–1746). V predhovore k nej uviedol dvanásť druhov historického materiálu, ktorý je potrebné študovať a zbierať k poznávaniu dejín: I. Listiny, II. Úradné záznamy, III. Listy, IV. Pečate, V. Mince, VI. Náhrobné kamene, VII. Pohrebné reči, VIII. Piesne, IX. Doklady o založení kostolov

a kláštorov, X. Dejiny cirkevných rádov, XI. Aktá národných synôd, XII. Súkromné archívy⁸. Z tohto zoznamu je zrejmý pokrok v prístupe k výskumu dejín, keďže kritická historiografia snažila poznávať minulosť nielen z materiálu, ktorý bol určený na odkaz budúcim generáciám o určitej osobnosti či udalosti, ako napríklad kronika, náhrobný kameň, pomník, ale začala využívať aj taký materiál, ktorý nebol primárne určený na to, aby sa stal historickým prameňom. Bola to korešpondencia, úradné záznamy, listiny, listy, mince, architektúra či jej zvyšky, atď. Bel v tejto práci vydal dvanásť rozprávacích historických prameňov, z ktorých časť dovtedy nebola publikovaná. Každú pamiatku doplnil predhovorom a poznámkami. Obyčajne sa zaoberal podmienkami, v ktorých diela vznikli, menami prameňov, označil autorov a oceňoval ich práce. V niektorých prípadoch uviedol i estetické ohodnotenie.

Tak ako Hevenesí z radov jezuitov, i evanjelik Matej Bel na strane protestantov sa podujal z Bratislavy organizovať veľkolepý výskum Uhorska. Bel mal, samozrejme, iné vzory než jezuitskí učenci. Študoval v Nemecku, odkiaľ čerpal značnú inšpiráciu k svojej práci. Bol stúpencom nemeckej štátovednej školy, a tak jeho najväčším vedeckým zámerom bolo dospieť ku komplexnému poznaniu Uhorska. Aj on chcel zorganizovať rozsiahly zber údajov. Jeho plán bol však omnoho širší než Hevenesího zámer vychádzajúci predovšetkým zo skúseností bollandistov. Bel zamýšľal zhromažďovať poznatky nielen o minulosti, ale i o prítomnosti Uhorska. Svoje plány predstavil ako *Hungariae antiquae et novae prodromus* (*Posol starého a nového Uhorska*, Norimberg 1723). Matej Bel v tomto svojom projektovom diele načrtol a zdôvodnil svoj postup. Za dôvod svojho veľkého podujatia označil lásku k vlasti a verejné blaho. Celý plán rozdelil na dve veľké časti – *Hungaria vetus* (*Staré Uhorsko*), teda vývoj pred založením uhorského štátu a *Hungaria nova* (*Nové Uhorsko*) pojednávajúce o dejinách od založenia štátu, ďalej o geografii Uhorska, postupujúc po jednotlivých komitátoch. Do textu sa mali na príslušných miestach zahrnúť aj informácie o súčasných obyvateľoch Uhorska. Matej Bel však postupom času aj sám zistil, že na

takýto široký projekt ešte nie sú vhodné podmienky. Preto sa sústredil najmä na zemepisný opis Uhorska, do ktorého sa snažil zapojiť čo najširší okruh vzdelaných spolupracovníkov. Výsledkom týchto aktivít sú tzv. *Notície, Notitia Hungariae novae historico-geographica (Historicko-zemepisná vedomosť o novom Uhorsku, Viedeň 1735–1742)*.

Obdiv vtedajších jezuitských kritických historikov voči Belovej práci vôbec nebol výnimkou. Vysoko oceňovali prínos Mateja Bela k výskumu minulosti Uhorska. Mimoriadne pochvalne sa o ňom verejne vyjadril Juraj Pray, historik a príslušník Spoločnosti Ježišovej, ktorý považoval Bela za významného historika a za jedného z predchodcov svojich vlastných snáh. Označil ho za druhého uhorského vedca po Samuelovi Timonovi, ktorý pristupoval k dejinám kriticky: „Matej Bel, bystrého úsudku, neuveriteľnej usilovnosti a čo ja považujem na historikovi za prvoradé, muž slobodného ducha na každú stranu, elegantný spisovateľ, a k tomu taký, ktorého treba postaviť pred mnohých”⁹.

V 18. storočí mnohí jezuitskí a protestantskí kritickí historici nielenže mali voči sebe navzájom úctu a spolu komunikovali, ale i spolupracovali. Hoci protestantskí i katolícki učitelia vo svojich dielach hájili a dávali jasne najavo stanovisko svojho náboženstva, spájalo ich spoločné vedecké úsilie a láska k vlasti. Preto v tomto storočí možno hovoriť o značnom rozšírení tolerančného ducha. Existovala spolupráca medzi jezuitským výskumom s centrom v Trnave a Matejom Belom v Bratislave. Sprostredkovateľskú úlohu pri tom zohrala obec Šenkvice, ktorá leží v polovičnej vzdialenosti na ceste z Bratislavy do Trnavy. Tu na svojom rodovom majetku žil a vedecky tvoril Gabriel Kolinovič Šenkvicový (1698–1770), ďalšia pozoruhodná osobnosť medzi kritickými historikmi. V mladosti zamýšľal vstúpiť do rehole piaristov. S Matejom Belom sa priatelil už od roku 1726. Vybudoval si doma „Múzeum”, rozsiahlu súkromnú knižnicu, z ktorej Belovi, jeho spolupracovníkom, ale tiež i jezuitským učencom poskytol veľa cenných kníh. Dával tiež k dispozícii vlastné rukopisné diela a k jednotlivým zväzkom Belových *Notícií* promptne vy-

pracovával indexy. Jeho bohato zachovaná korešpondencia dokladuje, že významnou mierou pomáhal rozvíjať kontakty medzi jezuitskými historikmi na Trnavskej univerzite a Matejom Belom pôsobiacim na bratislavskom evanjelickom lýceu.

S postupujúcim 18. storočím prichádzala do uhorskej historiografie nová generácia kritických historikov. Tí už nehládali novú metódu, či nový prístup v uvažovaní o dejinách, ale pre najznámejších z nich je príznačné rozšírenie a prehĺbenie výskumu dejín začatého ich predchodcami, ako aj postupujúca špecializácia historického štúdia.

Už spomínaný historik Juraj Pray (1723–1801) sa narodil v Nových Zámkoch, vyrastal v Bratislave, kde neskôr dlhší čas pôsobil. Pri výskume čerpal nielen zo skúseností svojich starších uhorských kolegov, ale vo veľkej miere sa mohol oprieť i o historický výskum prebiehajúci v rakúskej časti monarchie. S dejepisným výskumom začal v Trnave pod vedením svojho profesora Mikuláša Schmittha, ktorý bol prostredníctvom Senkvičského v kontakte s Matejom Belom. Počas svojho pobytu vo viedenskom Theresiane sa zoznámil s Erazmom Froehlichem, v tej dobe významným rakúskym historikom, numizmatikom a orientalistom. Na jeho podnet napísal rozsiahle historické dielo *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum (Staré anály Hunov, Avarov a Maďarov, Viedeň 1761)*. Froehlich mu k práci poskytol výsledky svojho výskumu o uhorskej prehistórii. Pray vo svojom ďalšom diele *Annales Regum Hungariae (Anály uhorských kráľov, Viedeň 1764)* nadviazal na svoju predošlú prácu z prehistórie a podal svoje poznatky z uhorských dejín medzi rokmi 997 až 1564. Skonštatoval, že v tejto otázke už značný kus práce urobili Samuel Timon i Matej Bel, avšak látku nevyčerpali, pretože nemali k dispozícii prístup do toľkých archívov, ani toľko zahraničných prác¹⁰. Pray mal po ruke úradné písomnosti aj dostatok literatúry. Vo svojich análoch k príslušným rokom priradovoval kritickým výskumom zistené údaje a citácie prameňov. Jeho cieľ bol rovnaký, ako u historikov predošlej generácie. Snažil sa hlavne opraviť

chronológiu uhorských dejín, ktorú uvádzajú uhorské kroniky veľmi chybné a do ktorej podľa neho veľa zmätku vniesli uhorskí humanistickí historiografi, z nich najmä Antonio Bonfini, ktorého dielo bolo v očiach všetkých uhorských kritických historikov snáď najmenej dôveryhodným zdrojom.

K mladšej generácii kritických historikov patril aj Karol Wagner (1732–1790). Tento rodák zo šarišského Zborova, šľachtic, kňaz a jezuita tiež patril k historikom, ktorí nadväzovali na metódu a výsledky svojich kolegov. Avšak Wagner si zároveň vytvoril vlastnú podobu kritického vedeckého výskumu. Do istej miery vybočoval z následnosti jezuitských kritických historikov, ktorí v mladšej generácii pristupovali k publikovaniu dlhoročnej výskumnej činnosti, tak vlastnej ako i svojich predchodcov, a vydávali rozsiahle kritické diela k uhorským dejinám. Wagner, hoci mal vzťah k dejinám celého Uhorska, zvolil si vlastnú cestu a svoj výskum špecializoval predovšetkým na oblasť východného Slovenska, hlavne na regióny Šariš a Spiš. Takto priamo skĺbil dovtedajšie dedičstvo jezuitskej uhorskej politickej historiografie a koncepciu výskumu Mateja Bela. K rozhodnutiu venovať osobitnú pozornosť jednotlivým uhorským stoliciam, konkrétne v oblasti východného Slovenska, ho viedli viaceré faktory, predovšetkým silná spätosť s rodným krajom. Na výskum mal aj osobnostné predpoklady. Pôvod mu v tej dobe umožňoval rozvinúť talent, ktorý bol zjavný už od útleho veku. K jeho rozvoju prispel Štefan Kaprinaj počas Wagnerových štúdií a pedagogického pôsobenia v Košiciach. Wagner sa začal systematicky s plným nasadením zaoberať výskumom dejín počas svojho účinkovania na Spišskej Kapitule. Tu sa zrodil aj rozsiahly plán celoživotnej vedeckej práce. Odvtedy jej venoval všetok svoj voľný čas a prostriedky. Najskôr sa zamýšľal venovať svojmu rodnému kraju. Wagner sa natoľko upriamil na historický výskum, že k tomuto zameraniu orientoval aj ostatné povinnosti a želal si ako rádový kňaz a pedagóg pôsobiť v oblastiach, odkiaľ by mal dobrý prístup do archívov obsahujúcich pramene k dejinám východného Slovenska. Preto bol sklamaný pomerne dlhým účinkovaním v Skalici (1766–

1769), ktorá bola odľahlým miestom vzhľadom na predmet jeho štúdia. Lepšie podmienky nachádzal v Prešove, kde však kvôli zásahu panovníčky do chodu Trnavskej univerzity nepobudol dlho, ale sa v roku 1770 vrátil na západné Slovensko, aby pôsobil ako univerzitný profesor. V Trnave, hoci vzdialený od Šariša, sa cítil spokojný, pretože mohol pôsobiť v samom centre uhorskej kritickej historiografie v spoločnosti ďalších historikov.

Okolnosti ho priviedli k tomu, že svoje prvé historické dielo venoval dejinám Spiša. Ide o veľmi osobitý región v rámci Slovenska, v ktorom už pred obdobím kritického dejepisectva jestvovala bohatá historiografická tradícia v podobe kroník či iných druhov prameňov určených na zachovanie správ o významných udalostiach pre budúce generácie. Wagner toto bohatstvo využil vo svojej v duchu kritickej historiografie zostavenej práci *Analecta Scepussii Sacri et Profani I. – IV.* (*Výber z náboženského a svetského Spiša I. – IV.*, Viedeň, Bratislava a Košice 1773–1778), ktorá dodnes zostáva používanou pramennou bázou, východiskom pre historikov skúmajúcich spišskú históriu. Toto veľké štvorzväzkové dielo poskytuje obraz spišských dejín z rôznych pohľadov. Wagner sa v tomto diele prejavil ako kriticky uvažujúci historik zamýšľajúci sa nad výpovednou hodnotou prameňov a uvádzajúci do súvislostí údaje z rôznych zdrojov. Vyjadril v nich svoj názor na dôležité otázky spišských dejín, ako je napríklad osídľovanie Spiša, či založenie spišského prepošstva. Pre susedný región, svoju rodnú Šarišskú stolicu zostavil vydanie dôležitých diplomatických prameňov, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis* (*Diplomatár Šarišskej stolice*, Bratislava a Košice 1780). Širšie vedecké záujmy Karola Wagnera o rodný Šariš boli snahou o komplexné poznanie minulosti i súčasnosti Šariša podľa skladby *Notícií* Mateja Bela, obohatené o osobitne dôkladný výskum šarišských dejín a o štúdium genealógie šarišských rodov. Táto časť jeho diela však zostala v rukopise.

Uvedené príklady dokumentujú, že v 18. storočí došlo na území Slovenska k značnému rozvoju kritickej historiografie. Zmena nastala v poslednej štvrtine storočia. V roku 1773 pápež

rozpuštil Spoločnosť Ježišovú. Jej členovia si museli hľadať nové uplatnenie. Pátri sa stali diecéznymi kňazmi. Historici, zo spomenutých konkrétne, Juraj Pray, Štefan Kaprinaj a Karol Wagner sa usadili v Bratislave, kde sa intenzívne venovali historiografickej činnosti. Už po štyroch rokoch však došlo k ďalšej dôležitej zmene. Centrum uhorského štátu sa postupne zo Slovenska presúvalo na juh a aj Trnavská univerzita, najdôležitejšia uhorská vzdelávacia inštitúcia, bola v roku 1777 presťahovaná z Trnavy do Budína. Za univerzitou odišlo viacero vzdelancov, spomedzi historikov aj Pray s Wagnerom, aby na akademickej pôde pokračovali vo výskume.

Činnosť všetkých spomenutých vzdelancov rozvíjala vedeckú podobu historiografie. Tento rozmach vychádzal nielen zo vzorov, ktoré vznikali v zahraničí. Nebol by totiž mysliteľný bez vnútornej domácej potreby a záujmu poznať minulosť. Musela totiž existovať silná pohnútko, ak učenci vykonávali takúto namáhavú prácu. Okrem dôležitosti poznania, ktoré bolo v tej dobe vyzdvihované a malo svoj význam vo vzťahu k politickým a cirkevnopolitickým cieľom, bol u uhorských kritických historikov veľký obdiv a láska k vlasti. Tá ich nabádala cestovať po krajine, hľadať a preskúmať i veľmi zanedbané archívy. Avšak aj napriek tomu, že väčšina z nich si k predmetu svojho štúdia vytvorila i silný citový vzťah, nezabúdali na hlavné zásady smerovania historiografie, ku ktorej sa hlásili, a k štúdiu dejín sa snažili pristupovať kriticky. Títo historici, ktorí ešte neboli uvedomelo spojení s národným obrozením, ako presvedčení patrioti prehlbovali poznanie vlastných dejín, vytvárali historický obraz vlastnej krajiny a etník, ktoré ju počas stáročí obývali a zvelaďovali. Tým sa dostávame opäť k tomu, čo sme povedali už na začiatku. Poznanie dejín posilňovalo uvedomenie si vlastnej identity a v konečnom dôsledku výrazne vplývalo na formulovanie požiadaviek jednotlivých národných hnutí v 19. storočí.

Poznámky

- ¹ Preto sa začali Cyril a Metod uctievať ako uhorskí svätci. Keďže títo svätí sa uctievali aj v českých krajinách a na Morave, pápež Pius VI. v roku 1777 na žiadosť Márie Terézie povolil svätiť 14. marec ako pamiatku na Cyrila a Metoda vo všetkých častiach Habsburskej ríše.
- ² Citované podľa: HÖLVÉNYI, Györgyi: *Ungarische Jesuiten als Historiker und der Jesuitenorden*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Budapest 1976, s. 182.
- ³ PRAY, Georgius: *Annales Regum Hungariae* (997–1564). Vindobonae: 1764, Ad lectorem.
- ⁴ Naposledy bol k jeho jubileu vydaný zborník, v ktorom slovenskí historici podrobnejšie rozoberajú jednotlivé Timonove diela i jeho vzťah k formovaniu koncepcie slovenských dejín: *Slovenský historik Samuel Timon 1675 – 1736*. K 320. výročiu narodenia. Trenčín : Obec Trenčianska Turná, 1995.
- ⁵ MARSINA, Richard: *Uhorský aj slovenský historik Samuel Timon*. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*, s. 24 a nasl.
- ⁶ Tamže, s. 24.
- ⁷ List Š. Kaprinaja Mikulášovi Schmitthovi z Trnavy z roku 1758. Egyetemi Könyvtár (Univerzitná knižnica), Budapešť, sign.G 116. II., Tudósi levele gásalt XVIII. sz., lat. 148.
- ⁸ BELIUS, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae I. Posonii 1735*, nepag. úvod.
- ⁹ PRAY, Georgius: *Annales Regum Hungariae*, Ad lectorem.
- ¹⁰ Tamže.

Literatúra a pramene

- BELIUS, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae I. Posonii 1735*.
- DUBOVSKÝ, Ján Milan: *Spolupráca Mateja Bela s Gabrielom Kolinovičom Šenkvičným*. In: Tibenský, J. (Zost.): *Matej Bel. Doba, život, dielo*. Bratislava: VEDA, 1987, s. 281–287.
- DUBOVSKÝ, Ján Milan: *Gabriel Kolinovič Šenkvičský*. Šenkvice 1998.
- HÖLVÉNYI, Györgyi: *Ungarische Jesuiten als Historiker und der Jesuitenorden*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Budapest 1976, s. 177–199.
- HÓMAN, Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Budapest: Magyar történelmi társulat, 1938.
- HORVÁTH, Pavol: *Slovenská historiografia v období pred národným obrozením*. (2. časť). *Historický časopis* 31, č.2, 1983, s. 231–250.
- KRAPKA, Emil – MIKULA, Vojtech (Zost.): *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge, On., Canada: Dobrá kniha, 1990.
- List Š. Kaprinaja Mikulášovi Schmitthovi z Trnavy z roku 1758. Egyetemi Könyvtár (Univerzitná knižnica), Budapešť, sign.G 116. II., Tudósi levele gásalt XVIII. sz., lat. 148.
- MARSINA, Richard: *Uhorský aj slovenský historik Samuel Timon*. In: *Slovenský historik Samuel Timon 1675–1736*. Trenčín: Obec Trenčianska Turná, 1995, s. 19–47
- PRAY, Georgius: *Annales Regum Hungariae* (997–1564). Vindobonae 1764.
- PRAY, Georgius: *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Vindobonae 1761.
- Slovenský biografický slovník*. III. zväzok. (Ed.) Matovčík, A. Martin: Matica slovenská 1990.

TIBENSKÝ, Ján: *Juraj Papánek – Juraj Sklenár. Obrancovia slovenskej národnosti v XVIII. storočí*. Martin: Osveta 1958.

TIBENSKÝ, Ján: *Veľký vlastivedný projekt Mateja Bela a jeho snahy o organizovanie vedeckého života v Uhorsku*. In: Tibenský, J. (Zost.): *Matej Bel. Doba, život, dielo*. Bratislava: VEDA 1987, s. 159–170.

WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii Sacri et Profani I. – IV. I.*: Viennae 1773, II.: Viennae 1774, III.: Posonii et Cassoviae 1778, IV.: Posonii et Cassoviae 1778.

Summary

A Path towards Knowing One's Own History: Critical Historiography in Slovakia in the 18th Century

After various attempts at critical historiography in Hungary in the 17th century, this area developed fully in the 18th century. In this period, the number of people interested in Hungarian history increased, and these enthusiasts were willing to sacrifice a lot for progress in research. Historiography was particularly developed in Slovakia, which was the most developed part of the Hungarian state at that time. Among the most significant centres of culture and education were the towns of Trnava, Košice, and Bratislava, and the Šariš and Spiš regions. Critical historians of that time relied on the methods of the Belgian Jesuits, centred round Jean Bolland, and on methods used by German state science. Slovak historians from the Society of Jesus learnt from the Bollandists about heuristic studies, the reliability of sources, the exactness of data, a systematic approach, as well as the spirit of collaboration, and the main task – the effort to reveal the truth. A German state scientific school, led by the scientific activities of Matej Bel, offered ways to collect material, leading to a more accurate knowledge of various aspects of life in Hungary. This was also appreciated by the Jesuits. A younger generation of Jesuits dealt with church history and Hungarian political history. This area was a typically Hungarian version of critical historiography. The historians favoured Hungarian patriotism, which increased their dedication to historical research. While adherents of Bolland emphasized their desire to contribute to the Catholic church with their work, Hungarian critical historians stated that they wanted to be beneficial to their Hungarian *patria*.

People like Melchior Inchhofer, Martin Čeleš, Gabriel Heveneši, Samuel Timon, Matej Bel, Gabriel Kolinovič - Šenkvič, Štefan Kaprinaj, Juraj Pray, and Karol Wagner researched historical material with love, but also with the effort to work objectively and critically. They created a stable foundation for historical studies in the 19th century.

Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo

Svet 21. storočia charakterizujeme viacerými prívlastkami, ktorými sa usilujeme vystihnúť jeho podstatné znaky, a zároveň ho odlišiť od predchádzajúcich časových a vývinových etáp, epoch, periód. Hovoríme o modernej dobe, z umelecko-historického hľadiska o postmoderne, o tzv. tretej, postindustriálnej civilizačnej vlny a informačnej spoločnosti (Toffler, 1995). Vďaka moderným technológiám svet sa stáva jednou „veľkou dedinou“, v ktorej sa o všetkom vie. Popri modernizácii¹ a urbanizácii súčasné procesy označujeme termínom globalizácia, ktorý odráža vzájomnú závislosť a prepojenosť národov i regiónov celého sveta a smeruje k vzniku akejsi univerzálnej civilizácie s rastúcou kultúrnou a ekonomickou homogenizáciou (*Výkladový slovník...* 2000, s. 48–49). V protiklade k týmto unifikáčnym tendenciám je úsilie po zachovaní kultúrnej diverzity a mnohorakosti sveta, hľadanie kultúrnej a civilizačnej identity v multipolárnom svete, ktorá obsahuje vzorce súdržnosti, ale aj možných vzájomných konfliktov (Huntington 2001, s. 12–25).

Výrazom a prejavom kultúrnej diferencovanosti sveta a jeho civilizačných centier v ich historickom vývoji je kultúrne dedičstvo národov sveta. Pod kultúrnym dedičstvom rozumieme systém hodnôt, konfiguráciu kultúrnych prvkov, noriem, vzorov a ideí, ktoré sú ako trvalé kolektívne vlastníctvo a všeobecne prijímaný výsledok materiálnej a duchovnej činnosti členov určitej kultúry odovzdávaný nasledujúcim pokoleniam ako špecifický typ dedičstva (Soukup 2000, s. 111). Generačnou transmisíou sa zaisťuje veľmi dôležitá kultúrna kontinuita konkrétnej ľudskej spoločnosti i lokálnych spoločenstiev. Proces odovzdávania generačného odkazu nasledujúcim pokoleniam má kumulatívny charakter, podlieha však neustálemu prehodnocovaniu a selekcii kultúrnych prvkov a hodnôt, hľadaniu nových kultúrnych kontextov. Preto

generačný odkaz otcov sa stáva dedičstvom až aktom jeho prijatia.

Medzinárodné spoločenstvo si potrebu ochrany kultúrneho dedičstva ako pamäte civilizácie uvedomovalo najmä po veľkých vojnových kataklizmách, kedy dochádzalo k ničeniu kultúrnych pamiatok pri bombardovaní.² Po druhej svetovej vojne vzniká v roku 1946 UNESCO ako inštitucionálny nástroj OSN pre výchovu, vedu a kultúru. V rámci rozvoja kultúry sa orientuje aj na záchranu kultúrneho dedičstva. V tom istom roku vzniká významná celosvetová mimovládna inštitúcia ICOM – Medzinárodná rada múzeí. Z obdobia 50.– 60. rokov sú najvýznamnejšími medzinárodnými dokumentmi, zameranými na ochranu kultúrneho dedičstva, tzv. Haagská konvencia z roku 1954 o ochrane kultúrneho majetku počas ozbrojeného konfliktu (Dohovor UNESCO) a Benátska charta z roku 1964 o ochrane a obnove pamiatok a sídiel. Tá napokon viedla k vzniku špeciálnej medzinárodnej organizácie ICOMOS – Medzinárodnej rady pre pamiatky a sídla. Stalo sa tak vo Varšave v roku 1965. V rámci ICOMOS, ktorého sídlom sa stal Paríž, bola v roku 1972 prijatá konvencia, resp. Dohovor na ochranu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva, v ktorom sa vymedzilo chápanie obsahu oboch pojmov,³ povinnosti členských štátov, mechanizmus fungovania medzinárodného výboru (World Heritage Committee) a grafický symbol svetového dedičstva (štvorec v kruhu). K myšlienke utvorenia celosvetového fondu pamiatok prispeli aj snahy o záchranu monumentálnych starovekých diel na území Egypta a Sudánu, ktoré začiatkom 60. rokov 20. storočia ohrozovala výstavba Asuánskej priehrady na Níle. Postupne sa rozširoval počet krajín, ktoré sa pridali ku Dohovoru (bývalé Česko-Slovensko až v roku 1991), ako aj fond pamiatok zapísaných v Zozname svetového dedičstva (WH).⁴

V Zozname svetového dedičstva sú zapísané významné areály a lokality, ktoré sa stali symbolom našej civilizácie a kultúry jednotlivých kontinentov celej Zeme. Nazývajú sa aj „súdobými divmi sveta“, veď do fondu patria naproku egyptské pyramídy a chrámový komplex Abú Simbel, Veľký čínsky múr,

inské Machu Picchu v Peru, mayské mesto v Mexiku, slávny Tádž Mahal v Indii, unikátne chrámy v Kambodži, vo Vietname a v Thajsku so sochami Budhu, nepálske mesto Káthmandú a Bhaktapur, Lhasa a Himaláje v Tibete, ryžové polia na Filipínach, ostrovy Galapágy pri Ekvádore, kráter sopky na Novom Zélande, prírodné krásy Tasmánie, kanadské ľadovce i lagúna veľrýb v Mexiku, Grand Canyon, Pueblo Taos a prírodné rezervácie v USA, atď.⁵ Reprezentujú biodiverzitu, prírodnú a kultúrnu mnohotvárnosť sveta. Treba však priznať, že najvyšší podiel vo fonde svetového dedičstva má Európa, čo okrem objektívnych okolností spôsobuje aj prevládajúci europocentrizmus pri poznávaní, hodnotení a dokumentovaní pamiatkového fondu. Preto je snahou výboru posilniť pozície krajín z Ázie a Afriky, uprednostňovať „živé“ kultúry a kultúrnu krajinu, resp. prírodné dedičstvo, ako aj spoločné návrhy viacerých krajín na registráciu väčších prírodných a kultúrnych komplexov. K propagácii cieľov ICOMOS⁶ prispieva tiež celosvetový Medzinárodný deň pamiatok a sídiel, ktorý sa od roku 1983 oslavuje každoročne 18. apríla, na národnej i medzinárodnej úrovni.

Z novších medzinárodných dokumentov mala pre ochranu pamiatok veľký význam Washingtonská charta z roku 1987 o ochrane historických sídiel, ktorá deklarovala nárok historických sídiel na ich ochranu.⁷ V 70. rokoch 20. storočia sa výraznejšie angažovala v ochrane kultúrneho dedičstva i Rada Európy. V roku 1975 bola prijatá Európska charta architektonického dedičstva (Amsterdam), o desať rokov neskôr dnes najvýznamnejší dokument, Dohovor o ochrane architektonického dedičstva Európy (Granada, 1985). Stal sa manifestom európskej kultúrnej identity, významným činiteľom v procese zjednocovania Európy.⁸ Vonkajším prejavom spolupatričnosti európskych krajín sú aj Dni európskeho kultúrneho dedičstva, ktoré sa každoročne od roku 1991 organizujú s podporou Rady Európy a Európskej únie začiatkom septembra v jednotlivých krajinách Európy. Ich cieľom je priblížiť ľuďom kultúrne dedičstvo a sprístupniť pamiatky verejnosti. Na Slovensku sa Dni európskeho

kultúrneho dedičstva organizujú každoročne od roku 1992 v historicky významných mestách Slovenska⁹ a sú spojené s udeľovaním prestížnych výročných cien časopisu Pamiatky a múzeá za viaceré oblasti ochrany, obnovy a prezentácie kultúrnych pamiatok.

V záujme objektívnejšieho výberu hodnôt do Zoznamu WH výbor prijal kritériá, ktoré bude zohľadňovať pri posudzovaní návrhov. Nominovaný návrh na vec, resp. lokalitu má podľa uvedených kritérií:

- predstavovať jedinečné umelecké dielo a tvorivého génia,
- v určitej kultúrnej oblasti sveta mali v priebehu dlhšieho obdobia veľký vplyv na vývin architektúry, monumentálneho umenia, mestského urbanizmu a krajinytvorby,
- predstavovať svedectvo jedinečnej alebo výnimočnej civilizácie, ktorá zanikla,
- byť výnimočným príkladom typu budovy alebo architektonického súboru, ktorý ilustruje významné obdobie v histórii,
- byť výnimočným príkladom tradičného osídlenia predstavujúceho určitú kultúru, a ktoré sa stalo zraniteľným pôsobením nezvratných zmien,
- byť priamo alebo nepriamo späté s udalosťami, myšlienkami, živými tradíciami výnimočného alebo univerzálneho významu.

Zohľadňuje sa takisto skutočnosť, či sú navrhované lokality autentické v použitých materiáloch a konštrukciách a do akej miery majú zabezpečenú právnu ochranu a mechanizmy správy na zabezpečenie jej realizácie.

Z významnejších európskych komplexov sú v Zozname WH zapísané naproku pamiatky na megalitickú kultúru v Anglicku (Stonehenge) a v Írsku, grécka Olympia a Akropolis, Westminster a Tower, francúzske Versailles a Louvre v Paríži, Štrasburk; Benátky, Florencia Pisa a Pompeje v Taliansku, historické jadrá miest Bern, Valetta na Malte, Istanbul, Dubrovník, Sankt Peterburg na Neve, viaceré stredoveké kostoly a kláštorné komplexy (Švajčiarsko – Müstair, St. Galen, Maulbronn v Nemecku). V susednom Maďarsku ide o Budínsky

hrad s nábřežím Dunaja, Poľsko sa prezentuje unikátnou soľnou baňou vo Wieličke a Wawelom v Krakove, z územia Českej republiky popri Prahe mestá Telč, Český Krumlov, Olomouc, Lednicko-valtický areál, ale i moderná vila Tugendhat v Brne.¹⁰

Okrem medzinárodných dokumentov, ktoré Slovenská republika ratifikovala a následne aj zakotvila vo svojom právnom systéme, bola v Národnej rade Slovenskej republiky roku 2001 prijatá Deklarácia o ochrane kultúrneho dedičstva. Kultúrne dedičstvo sa považuje za „nenahraditeľné bohatstvo štátu a jeho občanov, je dokladom vývoja spoločnosti, filozofie, náboženstva, vedy, techniky, umenia, dokumentom vzdelanostnej a kultúrnej úrovne slovenského národa, iných národov, národnostných menšín, etnických skupín a jednotlivcov, ktorí žijú alebo v minulosti žili na území Slovenska, ...tvoria nedeliteľnú súčasť kultúrneho dedičstva Európy a celého ľudstva“.¹¹ Kultúrne dedičstvo delí na hmotné a nehmotné hodnoty, hnutelné a nehmotelné veci, pričom nehmotné hodnoty sú podľa Deklarácie najmä jazykové a literárne prejavy, diela dramatického, hudobného a tanečného umenia, zvyky a tradície, historické udalosti, zemepisné, katastrálne a miestne názvy. Za hmotnú súčasť kultúrneho dedičstva sú považované archívne dokumenty, historické knižničné dokumenty a fondy, diela písomníctva, scénografie, kinematografie, televíznej a audiovizuálnej tvorby, zbierky múzeí a galérií, diela výtvarného, úžitkového a ľudového umenia, architektonické objekty, urbanistické súbory, archeologické lokality, objekty ľudového staviteľstva, pamiatky výroby, vedy a techniky, historické záhrady, parky a kultúrna krajina.¹² V Deklarácii sa ukladá povinnosť vláde Slovenskej republiky venovať zvýšenú pozornosť záchrane lokalít zapísaných do Zoznamu svetového dedičstva a archívnych dokumentov zapísaných v zozname Pamät sveta.

Slovenská republika predložila svoje prvé návrhy do Zoznamu WH v roku 1991. Z nich prvé tri komplexy boli schválené a zapísané do Zoznamu v decembri 1993:

- Banská Štiavnica a technické pamiatky jej okolia
- Spišský hrad a pamiatky jeho okolia

• Ružomberok – Vlkolínec, rezervácia ľudovej architektúry.

K uvedeným kultúrnym pamiatkam pribudol v roku 1993 aj pozoruhodný komplex jaskýň Slovenského krasu a Aggtelekského krasu ako spoločný slovensko-maďarský návrh.

¹³ Napokon bol v roku 2000 zapísaný do zoznamu Bardejov, mestská pamiatková rezervácia.

Banská Štiavnica

Vzhľadom na zásoby drahých kovov a hospodársko-spoločenské súvislosti historického vývoja nášho územia nadobudla už v stredoveku najväčší význam stredoslovenská banská oblasť. „Matkou” stredoslovenských banských miest sa stala Banská Štiavnica, slobodné kráľovské banské mesto, listinne doložené z 13. storočia, s mestskými privilégiami z roku 1238 a mestskou pečatou z roku 1275. Bola strediskom ťažby striebra a najdôležitejším centrom ťažby drahých kovov v celej habsburskej monarchii. Sídlil tu Hlavný komorský úrad, resp. Banská komora. Už v roku 1627 sa v meste po prvýkrát na svete použil na rozpojovanie hornín strelný prach, v roku 1735 v Banskej Štiavnici založili banskú školu, ktorá bola v roku 1762 povýšená na Banícku akadémiu a roku 1786 tu založili prvú medzinárodnú spoločnosť pre rozvoj baníctva a hutníctva. Mesto aj s okolím, najmä unikátnymi technickými dielami spojenými s baníctvom, sústavou umelých vodných jazier, tzv. tajchov sa stalo významným priemyselným centrom. Prosperita mesta sa odrazila vo výstavbe honosných meštianskych domov, sakrálnych architektúr, viacerých kostolov, súsošia sv. Trojice a barokovej Kalvárie, i profánnych stavieb, akými sú Starý a Nový zámok, budova radnice, Komorský dvor a budova Banského súdu, klopačky a mestského opevnenia s vstavanými vstupnými bránami. Z banských pamiatok sú zachované a chránené ústia, resp. portály ťažných a dedičných štôlní. Z historických ťažných veží sa zachovali iba novšie stavby, budova šachty František na južnom okraji mesta z konca 19. storočia, šachta Maximilián a ťažná veža šachty Mayer z rokov 1927–1929. Nie sú sprístupnené verejnosti, tvoria však pohľadové dominanty v súčasnej siluete mesta. V meste bolo

vybudované unikátne Banské múzeum v prírode. Banská Štiavnica bola roku 1950 vyhlásená za mestskú pamiatkovú rezerváciu. Súčasťou komplexu je aj pamiatková rezervácia Štiavnické Bane a pamiatková zóna Banská Hodruša.¹⁴

Spišský hrad a okolie

Spišský hrad je dominantou širokého okolia. Postavený bol na hradnom kopci na prelome 11.–12. storočia, s mohutnou kruhovou obytnou vežou na najvyššom nádvorí. Na severnej strane bol v 13. storočí postavený palác s troma podlažiami. Po tatárskom vpáde sa hrad stal sídlom prepošta, rozvinula sa ďalšia stavebná činnosť (palác, veža, vstupná brána, kaplnka). V 14. storočí bol vybudovaný stredný hrad s kamenným múrom a cimburím, vežová brána s barbakanom. Najväčší rozsah hrad zaznamenal v polovici 15. storočia počas pobytu vojsk Jána Jiskru z Brandýsa. Uskutočnila sa výstavba najväčšieho predhradia, tzv. dolného hradu, v ktorom táborila početná armáda. V roku 1465 kráľ daroval hrad do dedičnej držby Zápoľskovcom, ktorí sa ho usilovali prestavať na šľachtické sídlo, najmä výstavbou palácov na hornom hrade. V období renesancie patrila hrad Thurzovcom a Csákyovcom, ktorí hrad rozšírili a prestavali. Hrad postupne chátral. V roku 1733 ho opäť opevnilo cisárske vojsko, až napokon roku 1780 vyhorel. Hrad bol roku 1961 vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku a postupne konzervovaný. Prezentovaný je ako muzeálna expozícia.

Súčasťou komplexu je i mestečko v podhradí, Spišské Podhradie. Začiatky osady siahajú do 11. storočia, od 2. polovice 12. storočia mestečko osídľujú hostia a stáva sa členom spoločenstva Spišských Sasov. Po tatárskom vpáde roku 1241 bolo územie znovu kolonizované, jeho osou sa stáva areál farského kostola Panny Márie. V 14. storočí má svoj špitál, v polovici 15. storočia rastie jeho hospodárska prosperita, získalo právo usporadúvať týždenné trhy, vzniklo obdĺžnikové námestie s meštianskymi domami. V polovici 16. storočia postavili radnicu s mestským erbom. Barok zanechal svoju pečať na prestavaných kostoloch, kláštore a meštianskych

domoch. Mestečko si zachovalo poľnohospodársko-remeselnícky ráz až do polovice 20. storočia.

Tretím celkom súboru je Spišská Kapitula ako cirkevné centrum, ktoré sa vytvorilo pri opevnenom kláštore z 11. storočia. Roku 1198 vzniká prepošstvo, z ktorého sa vyvinula kapitula, sídlo biskupa a zároveň aj tzv. hodnoverné miesto. Dominantou sídla je gotická katedrála sv. Martina a prepoštský palác, po oboch stranách cesty vznikli objekty jednotlivých kanónií ako sídla cirkevných hodnostárov, kanonikov, spolu s hospodárskymi dvormi. Komplex bol v 14.–15. storočí opevnený hradbami. S menšími stavebnými zmenami zo 17. a 18. storočia sa sídlo zachovalo dodnes.

K súboru stavieb patrí aj kostolík sv. Ducha v Žehre s cibulovitým ukončením veže a nástennými freskami z 13. a 15. storočia (Pamiatky a múzeá 5/6 1994, s. 4–20).

Vlkolíneec

Obec, ktorá bola poddanskou obcou mesta Ružomberok, leží v malebnom prírodnom prostredí v pohorí Veľká Fatra pod vrchom Sidorovo. V listinách sa prvýkrát spomína v druhej polovici 14. storočia, jej obyvatelia boli povinní udržiavať vlčie jamy a chytať vlkov. Vlkolíneec predstavuje ucelený súbor 73 stavebných pamiatok, z toho 45 obytných domov, bez väčších rušivých zásahov novej výstavby. Zástavbu obce tvorí dvojradová ulicovka, v centre so zrubovou studňou a drevenou zvonnicou z roku 1770. Na východnom okraji je murovaný klasicistický kostol Navštívenia Panny Márie z roku 1875 so školou a obecným cintorínom. Stavby dokumentujú drevené zrubové staviteľstvo karpatskej oblasti, konkrétne roľníckeho obyvateľstva stredného Slovenska, ktoré sa zaoberalo aj chovom hospodárskych zvierat, ľudovou výrobou a lesným hospodárstvom. Zrubové domy sú postavené užšou štítovou stanou do ulice, s dvoma oknami, na vysokej kamennej podmurovke a s okrovou vápennou farbou stien zrubu. Sedlová strecha je krytá šindľom, doštený štít s vysokým podlomením má vo vrchole polkružie s kolíkom. Trojpriestorové komorové domy majú v zadnej časti hospodárske priestory pod spoločnou

strechou, dvor uzatvára samostatná stodola. Vo Vlkolínci sa zachoval archaický ráz stavebných a konštrukčných prvkov v kompaktnom historickom sídle, jedinečná symbióza sídelnej, kultúrnej a prírodnej krajiny pod horskou dominantou vrchov (Liptayová 2002, s. 22–24, Zuskinová 2002, s. 64–66, *Pamiatky a múzeá* 5/6 –1994, s. 38–45).

Bardejov

Mesto vzniklo na obchodnej ceste do Poľska v 13. storočí. Roku 1320 dostali kolonisti zo Sliezska rozsiahle privilégia, roku 1376 získalo mesto štatút slobodného kráľovského mesta. Bolo opevnené múrom s vežami, na severnej strane obdĺžnikového námestia stál kostol sv. Egídia. Rozvoj mesta pokračoval aj v 15. storočí, čoho dokladom sú honosné meštianske domy s vysokými štítmí a drevenými chrličmi na námestí i mimo neho, výstavba sakrálnych, obranných i hospodárskych budov. V 16. storočí postavili na námestí renesančnú budovu radnice, ktorá sa považuje za skvost renesančnej architektúry. Na väčšine objektov bardejovského námestia sa dodnes zachovala pôvodná gotická dispozícia a stavebné prvky. Viaceré nadobudli v priebehu 16.–18. storočia renesančný a barokový ráz. Zachovaná urbanistická štruktúra, architektonické, umelecko-historické a kultúrne hodnoty boli dôvodom na vyhlásenie Bardejova za mestskú pamiatkovú rezerváciu roku 1950. Začalo sa s postupnou obnovou a regeneráciou historického stavebného fondu. Za záchranu a obnovu architektonického dedičstva mesto v roku 1986 získalo cenu Europa Nostra (Frický 1996, s. 14–17, Dvořáková 2001, s. 49).

Do súboru svetového prírodného dedičstva bolo zapísaných 22 jaskýň z krasového územia na slovensko-maďarskom pomedzí. Na území Slovenska sa nachádza 12 jaskýň Chránenej krajiny oblasti Slovenský kras. Krasová jaskyňa Domicia prechádza v podzemí oboch krajín s celkovou dĺžkou 21 km. Jasovská jaskyňa má dĺžku 2704 m, s charakteristickými dómovitými a sieňovitými priestormi. Unikátnou je Ochtinská

aragonitová jaskyňa, dlhá iba 250 metrov. Gombasecká jaskyňa so Silickou planinou dosahuje dĺžku 1525 m. Iný charakter má Dobšinská ľadová jaskyňa, dlhá 1232 m, a v jej blízkosti Stratenská jaskyňa – Psie diery, ktorá dosahuje dĺžku 21737 m. V jaskyni Psie diery objavili nálezisko kostí medveďa jaskynného (Klinda 2001, s. 52–54).

K doteraz zapísaným pamiatkam v Zozname WH Slovensko pripravuje ďalšie návrhy, viaceré z nich v spolupráci s okolitými krajinami. Rozpracované sú naproku návrhy na zápis Limes Romanus – rímske antické pamiatky na strednom Dunaji;¹⁵ Komárno – protiturecká pevnosť; Tokajská vinohradnícka oblasť; Stredoveké nástenné maľby v Karpatskej kotline (Gemery, Abov); Velkomoravské sídliská (Devín, Kopčany) a Drevená sakrálna architektúra v Karpatskom oblúku. Ako individuálny návrh zvažuje Slovenská republika predložiť návrh na zápis historického jadra Košíc, Levoče ako mesta Majstra Pavla, príp. hrob Chatama Sofera v Bratislave. Tieto pamiatky by určite prispeli k posilneniu pozície stredoeurópskych kultúrnych hodnôt v svetovej klenotnici pamiatok, ako aj prezentácii špecificky slovenských historických architektonických a kultúrnych skvostov.

Pre názornejšiu predstavu o rozsahu chráneného pamiatkového fondu a jeho štruktúre na území Slovenska uvádzame, že fond nehnuteľných kultúrnych pamiatok dosahuje takmer 13 000 pamiatkových objektov, evidovaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu. Z hľadiska druhového členenia majú vo fonde najväčšie zastúpenie pamiatky architektúry a urbanizmu (cca 7 500 objektov), pamiatky ľudovej architektúry (vyše 1800), pamiatky histórie (1400), výtvarné pamiatky (800), technické pamiatky (450), archeologické pamiatky a historická zeleň (približne 340 objektov). V rámci uvedenej skladby ide naproku o približne 2500 meštianskych domov, 1500 kostolov a 90 kláštorov, 550 kaštiešov a kúrií, 109 hradov, atď. Viažu sa ku významným slohovým obdobiam od predrománskych a románskych pamiatok, gotických, renesančných a hlavne barokových stavieb, až po pamiatky z polovice 20. storočia. Popri solitérnych

pamiatkach, pamiatkových súboroch a areáloch sú historické objekty chránené plošne v rámci pamiatkových území, akými sú pamiatkové rezervácie a pamiatkové zóny. Ide o 18 historických mestských jadier chránených ako mestské pamiatkové rezervácie,¹⁶ a 10 vidieckych sídiel, tzv. pamiatkových rezervácií ľudovej architektúry.¹⁷ Rozsahom menšie sú mestské i vidiecke pamiatkové zóny, ktorých je takmer 90 (Pamiatky a múzeá 4/2002, s. 7–17, 67–70).

Významným prelomom v ochrane kultúrneho bohatstva v celosvetovom kontexte sa stalo prijatie Medzinárodného dohovoru o ochrane nehmotného kultúrneho dedičstva generálnou konferenciou UNESCO v roku 2003. Vyústilo tým dlhoročné úsilie o identifikáciu a definovanie nehmotných aspektov a hodnôt kultúrneho dedičstva, ktoré je neoddeliteľnou súčasťou identity národov. K nim patria naproku prejavy tradičnej hudby, tanca, zvykov, remesiel, ale aj nárečí a jazykov. Celé spektrum tejto časti podstatne ťažšie uchopiteľného a vymedziteľného dedičstva medzinárodný dohovor rozčlenil do 5 základných okruhov:

- ústne tradície a ich prejav, vrátane jazyka ako nástroja nehmotného kultúrneho dedičstva
- reprodukčné umenie,
- spoločenské zvyky a zvyklosti, rituály a slávnostné obrady,
- vedomosti vo vzťahu k prírode a vesmíru,
- tradičné remeslá.

Nehmotné dedičstvo prispieva výraznou mierou k pocitu identity a kontinuity spoločenstiev a pomáha vytvárať kultúrnu rôznorodosť. Prenáša sa z generácie na generáciu, v procese transmisie sa modifikuje, zároveň sa stáva inšpiračným zdrojom pre súčasné umenie, hudbu, divadlo a film. Podobne ako pri ochrane hmotného kultúrneho dedičstva sa v rámci UNESCO vytvoril medzinárodný výbor, ktorý vypracoval kritériá výberu a vedie Zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva (Dvořáková 2004, s. 66–70). V ňom figuruje už vyše 90 jednotiek svetového nehmotného dedičstva, pričom dôležitým kritériom je ich samotná kultúrna hodnota, význam pre jednotlivé komunity a ich ohrozenie zánikom.¹⁸ V uvedenom zozname je od roku 2005 zapísaný aj slovenský ľudový hudobný nástroj fujara a fujarová

hudba, či na druhej strane rieky Moravy ľudový tanec verbunk z Moravského Slovácka.¹⁹

Slovensko je stará kultúrna krajina, bohatá na pamiatky, vytvárané človekom od doby kamennej. Za také považujeme naproku Moraviansku venušu, vyspelú keramiku a spracovanie kovov doby bronzovej, osídlenie a produkciu Keltov, Germánov i Rimanov, ktorí zanechali na našom území výrazné stopy materiálneho i duchovného bohatstva. Národné dejiny sa začínajú písať príchodom a usídlením Slovanov na prelome 5.-6. storočia v Európe, od Samovej ríše (623–658) cez Nitrianske kniežatstvo a Veľkú Moravu (822–906), pokračujú v rámci Uhorského kráľovstva a habsburskej monarchie až po obnovenie svojej štátnosti v rámci Československa v roku 1918. Národy a etnické spoločenstvá vytvorili v priebehu dejín hodnoty, ktoré každá generácia ako svoje kultúrne dedičstvo odovzdávala svojim potomkom. Vznikli tak hodnoty, ktoré sú ukotvené predovšetkým v siločiarach historických osudov, hospodárskych, sociálnych a kultúrnych pomerov strednej Európy. Tieto hodnoty uchovávať, spravovať, rozvíjať, integrovať do súčasných spoločenských podmienok a prezentovať ako naše spoločné bohatstvo a sprístupňovať ich ostatnému svetu je právom, ale aj povinnosťou súčasných generácií.

Poznámky

- ¹ S modernizačnými procesmi sa spájajú politické, ekonomické a sociokultúrne zmeny. Charakterizuje ich industrializácia, urbanizácia, sekularizácia, zmeny sociálnej štruktúry, nárast vzdelanosti, zvyšovanie spotreby a hmotného blahobytu (Výkladový slovník 2000, s. 82).
- ² Ako prvé sa uvádzajú medzinárodné konvencie z roku 1899 a 1907 v Haagu, prielomom je medzinárodná konferencia v Aténach z roku 1931 (pojem medzinárodné dedičstvo) a Aténska charta z roku 1933 z Medzinárodného kongresu modernej architektúry (iniciátor Le Corbusier).
- ³ Pod kultúrnym dedičstvom sa rozumejú pamiatky v zmysle architektonických a umeleckých diel, skupiny budov ako architektonické a urbanistické celky a celé sídla ako kombinácia výtvorov človeka a prírody (Šujanová 1982, s. 64-78).
- ⁴ Prvé lokality boli do zoznamu zapísané v roku 1975. Kým naproku začiatkom 90. rokov 20. storočia bolo členmi ICOMOS 90 krajín a v Zozname WH vyše 400 pamiatkových a prírodných komplexov, v súčasnosti má ICOMOS 830 chránených pamiatok v 184 krajinách v Zozname, ktorého garantom je UNESCO.
- ⁵ Veľkú pozornosť medzinárodného spoločenstva vzbudil barbarský čin predstaviteľov Talibanu v Afganistane v roku 2001, ktorí nariadili zničenie obrovských, 38 a 55 m

vysokých sôch Budhu v Bamijánskom údolí, pochádzajúcich z 3., resp. 5. storočia. Pritom sa už pripravoval ich zápis do Zoznamu WH.

- ⁶ Za ciele ICOMOS sú považované najmä vytváranie celosvetovej siete odborníkov – špecialistov, zhromažďovanie a rozširovanie informácií o princípoch konzervovania, zriadenie národných dokumentačných centier, organizovanie odborných diskusií k aktuálnym problémom a tréningových programov.
- ⁷ Nadviazala na tzv. chartu urbanizmu z Machu Picchu, ktorá bola prijatá roku 1977.
- ⁸ V dohovore sa deklaruje, že architektonické dedičstvo je nenahraditeľným zdrojom bohatstva a mnohorakosti európskeho kultúrneho dedičstva, neoceniteľným svedectvom našej minulosti a spoločným dedičstvom všetkých Európanov.
- ⁹ Prvé Dni sa konali roku 1992 v Trnave, potom nasledovala Banská Štiavnica, Levoča, Banská Bystrica, Košice a Prešov, naposledy sa v roku 2006 uskutočnili v Skalici.
- ¹⁰ Systematickú pozornosť na Slovensku venuje pamiatkam v Zozname WH Nadácia pre záchranu kultúrneho dedičstva, Slovenská komisia UNESCO, menovite M. Musilová a M. Musil z Mestského ústavu ochrany pamiatok Bratislava. V časopise História zverejnili seriál príspevkov Poklady pod značkou UNESCO (od č.1/2002 po č. 6/2006).
- ¹¹ Deklarácia NR SR z 28.2.2001, čl. 1/1
- ¹² V Deklarácii sa pripomína, že jednotlivé druhy kultúrneho dedičstva sú predmetom starostlivosti podľa osobitných predpisov, ako je zákon č. 49/2002 o ochrane pamiatkového fondu, zákon č. 115/1998 o múzeách a galériách a predmetoch múzejnej a galerijnej hodnoty, zákon č. 183/2000 o knižniciach, zákon č. 395/2002 o archívoch a registratúrach, zákon č. 534/2002 o ochrane prírody a krajiny, atď.
- ¹³ V návrhu z 90. rokov 20. storočia sa uvažovalo s historickým jadrom Košíc, Bardejova a Levoče, Horné mesto Nitra s hradom, hrad Devín, súbor stredovekých nástenných malieb v gemerských a abovských kostoloch, drevený artikulárny kostol a centrum mesta Kežmarok a úvratovú lesnou železnicou Kysuce – Orava. Popri jaskyniach Slovensko navrhovalo do zoznamu aj prielom rieky Dunajec na slovensko-poľskom pomedzí a Belianske Tatry (Dvořáková 1994, s. 6).
- ¹⁴ Podrobnejšie pozri Súpis pamiatok na Slovensku, Obzor Bratislava 1967, s.61– 77, ako aj monotematické číslo Pamiatky a múzeá 5-6/1994.
- ¹⁵ J.Rajtár: Limes Romanus a rímske opevnenia na Slovensku. Pamiatky a múzeá 3/1996, s.18–23.
- ¹⁶ Sú to mestá a ich časti – Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Bardejov, Bratislava, Kežmarok, Košice, Kremnica, Levoča, Nitra, Podolíneč, Prešov, Spišská Kapitula, Poprad – Spišská Sobota, Svätý Jur, Štiavnické Bane, Trenčín, Trnava, Žilina, v ktorých je chránených vaše 2800 pamiatok.
- ¹⁷ Za pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry boli vyhlásené obce: Brhlovce, Čičmany, Osturňa, Plavecký Peter, Podbiel, Sebechleby – Stará Hora, Špania Dolina, Veľké Leváre, Vlkolíneč a Ždiar, celkove viac ako 760 pamiatok.
- ¹⁸ K pozoruhodnejším patrí naproku japonské tradičné divadlo kabuki, khmérske tieňové divadlo z Kambodže, tradície pastierov dobytká v Kostarike, berberská poézia z Alžírska, či obrady tureckých dervišov.
- ¹⁹ Veľmi pohotovo reagovalo na nový medzinárodný dohovor Slovensko, ktoré v roku 2005 vydalo publikáciu Nesnovna kulturna dediščina (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije), k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva. - Okrem toho časť kultúrneho dedičstva je chránená aj ako priemyselné vlastníctvo pod ochrannými známkami, naproku značka vína Tokaj, či oštiepok ako tradičný výrobok z ovčieho syra, a pod.

Literatúra

- BAXA, Peter (ed): *Almanach kultúrneho dedičstva*. Bratislava: D&D Studio 2000.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Súbory slovenských pamiatok v Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO*. Pamiatky a múzeá, 43, 1994, č. 1, s. 4–6.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Svetové kultúrne dedičstvo, nádeje a realita*. Pamiatky a múzeá, 2001, č. 3, s. 48–51.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Bamijánski Budhovia a ničenie kultúrneho dedičstva*. Pamiatky a múzeá, 2002, č. 1, s. 66–69.
- DVOŘÁKOVÁ, Viera: *Ochrana nehmotného kultúrneho dedičstva. Nový dohovor UNESCO a aktivity ICOMOS*. Pamiatky a múzeá, 2004, č. 1, s. 66–68.
- FRICKÝ, Alexander: *Obnova kultúrnych pamiatok Bardejova*. Pamiatky a múzeá, 1996, č. 3, s. 14–17.
- GREGOROVÁ Jana a kol.: *Prezentácia architektonického dedičstva*. Bratislava, Fakulta architektúry STU 2003, 140 s.
- HUNTINGTON, Samuel P.: *Stret civilizácií. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha, Rybka Publishers 2001, 445 s.
- JANKOVIČ, Vendelín (ed): *Národné kultúrne pamiatky*. Martin 1984, 304 s.
- KLINDA, Jozef: *Svetové prírodné dedičstvo – jaskyne Slovenského a Aggteleškého krasu*. Pamiatky a múzeá, 2001, č. 3, s. 52–54.
- LIPTAYOVÁ, Zuzana: *Vlkolínec – súčasť svetového kultúrneho dedičstva*. Pamiatky a múzeá, 2002, č. 4, s. 22–24.
- MLYNKA, Ladislav: *Ludová architektúra v medzinárodných dokumentoch*. Pamiatky a múzeá, 2002, č. 4, s. 69–70.
- MLYNKA, Ladislav: *Pamiatky ako fenomén identity krajiny a sídla*. In: Krajina – Človek – Kultúra, Banská Bystrica 2001, s.30–33.
- MLYNKA, Ladislav: *Identita vidieckych sídiel (k jej duchovnej a kultúrnej dimenzii)*. In: Urbanistické, architektonické a technické aspekty obnovy vidieka III, Bratislava, STU 2003, s. 65–68.
- MUSIL, Miroslav – MUSILOVÁ, Margaréta: *Poklady pod značkou UNESCO*. História. Revue o dejinách a spoločnosti. 2. roč., č.1/2002 – č. 6/2006 (seriál).
- NÁRODNÁ SPRÁVA o kultúrnej politike Slovenskej republiky. Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky 2003.
- PAMIATKY A MÚZEÁ, Revue pre kultúrne dedičstvo č. 5-6/1994 – Svetové kultúrne dedičstvo, č. 4/2002- Pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry na Slovensku,
- SOUKUP, Václav: *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: SLON 2000, 175 s.
- Šúpis pamiatok na Slovensku* 1, 3. Bratislava, Obzor 1967–1969.
- ŠUJANOVÁ, Olga (ed): *Ochrana pamiatok. Medzinárodné dohovory, odporúčania, charty a rezolúcie*. Bratislava: UŠPS 1982.
- TOFFLER, Alvin: *Posun moci*. In: Šok z prosperity. Čítanka z globálnej problematiky. Olomouc 1995, s. 219–235.
- Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti*. Bratislava– STUŽ/SR 2000.
www.worldheritage, www.icomos,
- ZUSKINOVÁ, Iveta: *Vlkolínec a turizmus*. Pamiatky a múzeá 2002, č. 4, s.64–66.

Summary

Slovakia and the World Cultural Heritage

The paper deals with the term "cultural heritage", and discusses its typical features, as well as the paths leading towards the first binding documents for the protection of cultural heritage within the UNO and UNESCO. It also mentions the most important international charters, agreements and recommendations which were accepted in the second half of the 20th century and which led to the origin of the international organizations, such as ICOM and ICOMOS. In 1972, an agreement on the protection of world cultural heritage was signed. Later, the selection criteria were stated, and cultural and natural places selected. These places are listed in the List of World Cultural Heritage. They are found in all continents, and they are an analogy of the Seven Wonders of the World.

The paper lists the most remarkable monuments in the world, including examples from Europe. It also discusses the European search for its own identity, which was reflected in different agreements accepted by the Council of Europe, as well as in organizing Days of European Cultural Heritage (from 1991). The paper also discusses international legislative documents. It mentions the classification of cultural heritage, based on the Declaration of the National Council of the Slovak Republic on the Protection of Cultural Heritage from 2001. Along with this document, the paper mentions the basic division of monuments in Slovakia, and then characterizes the locations listed in the List of World Cultural Heritage of UNESCO (for example, Banská Štiavnica, Spiš castle and its surroundings, Vlkolínec, Bardejov, and caves in Slovenský kras). The paper also discusses the International Agreement on the Protection of Intangible Cultural Heritage from 2003, its contents, major articles, along with several examples from the world, Europe and Slovakia, including a Slovak musical instrument called *fujara* (a woodwind instrument).

Politik Jozef Miloslav Hurban (1817–1888)

Postava Jozefa Miloslava Hurbana patrí neodmysliteľne k naj-významnejším národným činiteľom 19. storočia. Do vedomia súčasníkov a pamäti nasledujúcich generácií sa zapísal ako ideológ a organizátor národného hnutia, spisovateľ, publicista a redaktor. Na životnú dráhu kňaza sa pripravoval na evanjelickej škole v Bratislave a plne sa angažoval v aktivitách štúrovského zoskupenia.

Politická činnosť J. M. Hurbana bola od začiatku verejného pôsobenia priamo spätá s národnoemancipačným zápasom. V intenciách jeho potrieb vystupoval na popredných postoch v rade podujatí a dokázal v praxi zohľadňovať tendencie a charakter štátnej politiky i aktuálne národnopolitické záujmy Slovákov.

Roku 1842 sa Hurban podieľal na organizovaní akcie proti maďarizačnému tlakom v evanjelickej cirkvi, ktorá vyústila v predložení Prestolného prosbopisu kráľovi Ferdinandovi V. deputáciou na čele so superintendentom Pavlom Jozeffym.¹ Osobitným spisom² odmietol zámery vytvoriť úniu evanjelickej a kalvínskej cirkvi v Uhorsku, pretože ich pokladal za vážne porušenie práv slovenských evanjelikov, založených na tradičnej autonómnej správe ich cirkvi.

Prvý vrchol politického účinkovania J. M. Hurbana je spätý s revolučnými pohybmi v rokoch 1848/1849. Pred Slovákami stála otázka postoja k nastolenému kurzu vládnej politiky, keďže štátna moc reprezentovala len záujmy maďarského národa a odmietala snahy nemaďarských národov o zákonné uznanie ich individuality a rovnoprávnosti. Slovenskí činitelia preto rozhodli, že je nevyhnutné, aby národné požiadavky boli predložené vláde na základe uznesení verejných zhromaždení. Hurban sa agilne ujal prípravy takéhoto podujatia a jeho výsledkom boli Žiadosti slovenského národa v stolici Nitrianskej.³

Svoj záujem presadzovať aktívne formy v prezentácii celonárodných záujmov potvrdil Hurban účasťou na zhromaždení popredných osobností v Liptovskom Mikuláši 10.–11. mája 1848, ktoré prijalo prvý slovenský národnopolitický program – *Žiadosti slovenského národa*.⁴ Vláda však na troch hlavných činiteľov slovenského pohybu – Ludovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana a Michala Miloslava Hodžu vydala následne zatykač a museli opustiť Uhorsko.

V júni 1848 sa konal v Prahe Slovanský zjazd, na ktorom delegáti slovanských krajín monarchie rokovali o otázkach spoločného postupu. J. M. Hurban tam predložil *Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských*.⁵ Vyjadril v nich spoločné záujmy oboch národov dosiahnuť rovnoprávnosť a sebarealizáciu v Uhorsku.

V lete sa začala v Uhorsku občianska vojna, Chorváti a Srbi vystúpili v ozbrojenom strete proti maďarskej revolučnej vláde. Po vyhodnotení situácie došlo aj na slovenskej strane k rozhodnutiu uskutočniť takéto protivládne ozbrojené vystúpenie. Pre akciu hľadal Hurban podporu v Čechách, ako aj u Srbov a Chorvátov.

Záverečná fáza organizačných a politických príprav sa konala vo Viedni, kde 16. 9. 1848 vznikol prvý národnopolitický orgán – Slovenská národná rada.⁶ Jej predsedom sa stal J. M. Hurban a na tomto poste vystupoval po celý čas povstania ako jeho politický a vojenský vodca. Nasledujúci deň vyhlásili pred Slovenským dobrovoľníckym zborom ciele vojenskej výpravy. Začalo sa prvé národné povstanie, ktoré sa svojím programom stalo východiskom k formovaniu moderného národa a zabezpečeniu jeho práv.

Hurban si plnil mnohoraké povinnosti v dynamicky sa meniacich pomeroch síl a zaoberal sa nielen praktickými organizátorskými úlohami, ale zároveň dbal na oboznamovanie obyvateľstva so zmyslom povstania a poslaním národnej politickej reprezentácie. Z tohoto hľadiska treba posudzovať obsah dokumentov, ktoré vydávala Slovenská národná rada. Osvetľovali príčiny a podstatu ozbrojeného zápasu proti maďarskej vládnej moci, vyzývali na účasť a podporu boja za

národnú slobodu a rovnoprávnosť a zdôrazňovali dejinnú príležitosť preukázať zodpovednosť a odvahu v záujme budúcnosti národa.⁷

Výrazom snáh riešiť slovenskú otázku v štátoprávnom rámci celej habsburskej ríše bol prosbopis, ktorým sa obrátila deputácia na cisára Františka Jozefa I. v Olomouci 20. marca 1849, aby rozhodol o konštituovaní Slovenska ako jednej z krajín monarchie s vlastným snemom a vládou, ktoré by priamo podliehali centrálnym inštitúciám vo Viedni a nie štátnym a vládnym orgánom Uhorska.⁸ Od orientácie na dynastiu a viedenský dvor očakával aj J. M. Hurban, ktorý bol signatárom dokumentu a členom deputácie, priaznivejšie postoje, s akými sa v skutočnosti stretával. Viedeň totiž počas revolúcie prejavila len formálne porozumenie pre slovenské zámery a tak sklamaniu z taktických príslubov sa nevyhol ani Hurban.

Výsledky revolučných pohybov v habsburskej monarchii nemohli uspokojiť ambície a snahy potlačených národov. Nastolenie neoabsolutistického vládneho režimu znemožňovalo pokračovanie v politických a verejných aktivitách ich reprezentácií. V slovenskom národnom živote nastalo obdobie „hluchoty a nemoty.“ J. M. Hurban sa musel nútene prispôbiť daným okolnostiam a mocenskému obmedzeniu verejného účinkovania, keďže boli spolu s L. Štúrom pod policajným dozorom ako osoby, ktorých pôsobenie je z hľadiska štátnej moci nežiaduce. Preto politickú oblasť odsunul načas do úzadia a venoval sa cirkevným a náboženským otázkam. Pravda, aj v tejto sfére svojich ťažiskových záujmov vystupoval s politickými pohľadmi a zámermi, pretože nastoloval problematiku, ktorá sa bezprostredne viazala na uplatňovanie práv slovenských evanjelikov na pôde ich zborov i celej štruktúry zložiek a grémií cirkvi.

Uvedomoval si, že naďalej ostávala nevyriešená národnostná otázka. Zodpovedne bolo treba tiež vyhodnotiť skúsenosti z revolúcie, aby sa mohli zohľadňovať a argumentačne využívať v ďalších emancipačných snahách. Určitý priestor na vyjadrenie politických stanovísk mu spočiatku mohla ešte

poskytovať tlač. Roku 1851 publikoval anonymne vo *Viedeňskom denníku* polemické state⁹, kde obhajoval právo Slovákov ako svojbytného subjektu stať sa jedným z národných celkov centralisticky usporiadanej monarchie. Zo zásadných dôvodov pokladal za nevyhnutné, aby Slováci trvali na prirodzenoprávnom princípe uznania svojej národnej individuality, pretože po uplatnení princípu federácie historicko-politických individualít a ich federatívneho zväzku by naďalej jestvovala hegemonia Maďarov v Uhorsku, a tak by sa myšlienka národnej rovnoprávnosti nemohla v praxi uskutočniť. V danej konštelácii síl videl východisko pre Slovákov len v novom konštitučnom usporiadaní jednotnej a centralizovanej ríše, aby aj Slováci boli oficiálne uznaní za národnú individualitu.

Roku 1860 sa J. M. Hurban politicky aktivizuje s vedomím, že slovenské snahy a národný program z revolúcie 1848/1849 ostávajú svojou podstatou relevantnými a treba ich vyzdvihnúť a uplatniť aj v aktuálnych podmienkach, aby sa predovšetkým zachovali a presadzovali princípy národnopolitickej subjektivity Slovákov. Po vydaní Októbrového diplomu roku 1860, ktorým panovník obnovil v ríši ústavné pomery, Hurban očakával, že dôjde aj k úpravám národnostných vzťahov a priaznivejšiemu postaveniu potláčaných národov.¹⁰ Preto využil svoje kontakty na vládne kruhy vo Viedni a rozhodol sa im predostrieť vlastný návrh riešenia slovenskej otázky. V memorande ministerstvu vnútra z 9. 2. 1861 žiadal, aby Slovensko bolo politicko-administratívne konštituované ako národné územie, štátoprávne vyňaté z rámca Uhorska a včlenené v podobe autonómnej korunnej krajiny priamo do štruktúry habsburskej ríše. Slováci by mali osobitný snem a zastúpenie v Ríšskej rade, ako aj vládu priamo podriadenú ústrednej rakúskej vláde. Zmyslom tohto kroku bolo odstránenie maďarskej nadvlády, aby sa Slováci stali ústavne uznaným štátotvorným národom a Slovensko politicko-územnou jednotkou.¹¹

Účasť v memorandových akciách roku 1861 bola druhým vrcholom Hurbanovho politického účinkovania, keďže prezentoval v nich svoje koncepčné pohľady na slovenský

politickoemancipačný program a v ďalších obdobiach stál jednoznačne za principiálnymi požiadavkami Memoranda národa slovenského, pričom svoje postoje odôvodňoval aj skúsenosťami z revolučných rokov 1848/1849.

Slovenské národné zhromaždenie 6. – 7. júna 1861 v Martine, ktoré prijalo *Memorandum národa slovenského*, možno oprávnene pokladať aj za dielo J. M. Hurbanu. Rokovaniu reprezentatívneho národného fóra vtlačil pečať svojich skúseností z verejného diania, chápania spoločenských hodnôt, súradníc politického myslenia, ideovej orientácie a národného programu. Na zhromaždení totiž vystúpil s viacerými iniciatívnymi návrhmi, ktoré po obsahovej stránke prispeli k dotvoreniu textu Memoranda a uznesení.¹²

J. M. Hurbanovi záležalo na dôstojnej podobe predkladania národnopolitických požiadaviek a navrhol, aby sa s Memorandom vyslala deputácia v takom zložení, ktoré bude výrazom vážnosti národného zhromaždenia, a pričom vyjadril ochotu stať sa jej členom. Na návrh Viliama Paulinyho-Tótha zhromaždenie zvolilo Stály národný výbor s predsedom Jánom Franciscim a 22 členmi. Dôvera k Hurbanovi mala zároveň symbolický význam, lebo po Slovenskej národnej rade v revolúcii 1848/1849 mohol pôsobiť aj v druhom slovenskom národnopolitickom orgáne. Poslanie zhromaždenia ponímal nielen v úzko politickej polohe, ale v obsažnejšom národnoemancipačnom rozmere. Svedčí o tom jeho schválený podnet, aby sa Stály národný výbor zaoberal taktiež potrebou zakladať hospodárske spolky a hospodárske časopisy s cieľom zveľaďovať v národe hospodárstvo, priemysel a obchod.

Hurbanovo meno patrí k 16 signatárom originálneho textu Memoranda národa slovenského, zaslúžene sa stal členom deputácie, ktorá pod vedením J. Francisciho odovzdala 27. júna 1861 tento dokument do rúk podpredsedu poslaneckej snemovne Kálmána Tiszu.

Uhorský snem, ktorý začal pripravovať národnostný zákon, panovník v auguste 1861 rozpustil a Memorandum tak ostalo bez oficiálnej odozvy zákonodarného zboru. Výrazne sa však prejavila kampaň, ktorú viedli maďarské politické kruhy na

ústrednej úrovni a s osobitným zacielením v slovenských stolicích, aby diskreditovali Memorandum, jeho zmysel a poslanie, ako aj opodstatnenosť snáh celého slovenského politického a emancipačného pohybu. Organizovali v súčinnosti s miestnymi úradmi podpisové akcie, aby občania odsúdili Memorandum a jeho politický program.¹³ Proti takémuto pokusu priamo v jeho pôsobisku – Hlbokom, kde sa vyvíjal nátlak a vyhrážky voči obyvateľom, Hurban verejne protestoval. Odmietol také hodnotenie Memoranda, ktoré skreslene vykladá jeho požiadavky na Okolie v duchu zásady národnej rovnoprávnosti.¹⁴

V danej situácii sa preto stala aktuálnou cesta, ktorú J. M. Hurban pokladal za správnu. Poprední činitelia prijali rozhodnutie, aby slovenské požiadavky predostrela deputácia na čele so Štefanom Moysesom, ktorej členom sa stal aj Hurban, priamo cisárovi. Na audiencii 12. decembra 1861 vo Viedni odovzdala do rúk Františka Jozefa I. dva dokumenty, ktoré sú známe pod názvom Viedenské memorandum slovenské. V Prestolnom prosbopise s prílohou Memoranda národa slovenského sa obrátili na panovníka, aby svojou právomocou uskutočnil potrebné kroky a udelil privilégium na vytvorenie samosprávneho národno-územného útvaru pod názvom Hornouhorské slovenské Okolie (Dištrikt) a zároveň predložili aj Návrh na privilegiálnu listinu na zriadenie a organizáciu tohto útvaru. Hurbanova myšlienka korunnej krajiny tak nadobudla konkrétne obrysy, avšak panovník rozhodnutie o tomto zámere, proti ktorému sa postavili maďarskí činitelia z ústredných uhorských inštitúcií, odložil, neskôr prisľúbil celú záležitosť národnostnej problematiky riešiť až po zvolení nového snemu.

Oživenie slovenskej politiky po útlme, keď sa národné sily koncentrovali na založenie Matice slovenskej (1863), prišlo až po zrušení ústavného provizória roku 1865. Prípravy na voľby do uhorského snemu, ktoré sa konali v novembri 1865, usmernila porada u Štefana Moysesu, kde sa rokovalo o spoločnom postupe, taktike a programových zásadách. Neutvorilo sa však príslušné koordinačné ústredie, takže

vedenie volebnej kampane záviselo len od agilnosti osôb vo volebných okresoch. J. M. Hurban vystúpil v senickom volebnom okrese, kde bolo jeho pôsobisko a zázemie v radoch voličov. Pôvodne nezamýšľal vstúpiť do volebného zápasu, avšak ani jeden z možných kandidátov nepredstúpil s prijateľným programom, tak rozhodnutie prijal len krátko pred voľbami. V programe sa zaviazal k vernosti v práci pre národ, presadzovaniu memorandového programu z roku 1861 a súčinnosti s voličmi pri posudzovaní závažných národných otázok.¹⁵ Pravda, výsledky volebného zápasu ho nemohli uspokojiť, pretože ani jeden zo slovenských kandidátov sa nepresadil.

J. M. Hurban s pozornosťou sledoval snahy dynastie a viedenského dvora dosiahnuť stabilizáciu monarchie cestou štátoprávnej dohody (tzv. vyrovnania) s maďarskou politickou reprezentáciou. Obavy u neho vyvolávali rokovania, z ktorých vyplývalo, že v zásadných štátoprávnych zmenách pôjde len o nové ústavné postavenia Uhorska s dominanciou maďarského národa bez zohľadnenia záujmov ostatných národov. Tieto predpoklady sa naplnili a príslušné právne normy roku 1867 zakotvili vznik dualistického štátneho útvaru s názvom Rakúsko-Uhorsko. Táto skutočnosť znamenala pre Hurbana a vôbec pre celú slovenskú politickú reprezentáciu zmarenie nádejí na riešenie slovenskej otázky v štátoprávnej rovine. Zároveň sa v týchto kruhoch umocňovalo presvedčenie, že programová platforma Memoranda národa slovenského musí aj v nepriaznivých a nežičlivých okolnostiach ostať zásadným a nezrušiteľným cieľom emancipačných snáh. Definovanie národnej identity v jej hlavných atribútoch nemohlo byť totiž v nijakom prípade oslabené, narušené a spochybňované.

Zápas o Memorandum sa čoskoro stal aktuálnym, keď sa na konci roka 1867 začalo formovať zoskupenie Nová škola slovenská a v januári 1868 vznikol jej tlačový orgán *Slovenské noviny*. J. M. Hurban vystúpil dôrazne proti snahám činiteľov Novej školy slovenskej revidovať Memorandum národa slovenského a zrieknuť sa tak programovej požiadavky národno-územnej autonómie v podobe Hornouhorského

slovenského Okolia, keďže takáto línia nemôže obhajovať rovnoprávnosť Slovákov s Maďarmi v uhorskom štáte. Vzhľadom na potrebu dodržiavať jednotnú stratégiu národnej politiky odmietol jej delenie na dve strany.¹⁶ Protestoval, že vedúci činiteľ Novej školy Ján Nepomuk Bobula spájal jeho meno v Slovenských novinách so zámermi Novej školy, keďže sám sa z principiálnych dôvodov nijakým spôsobom na zámeroch a postupoch Novej školy voči maďarským politickým kruhom nepodieľal, nespolupracoval a ani s nimi nesympatizoval. Politické postoje tohto zoskupenia s orientáciou na dorozumenie s maďarskými politickými silami bez pevného a dôsledného pridržiavania sa princípu slovenskej národnopolitickej identity označil za mylné, ohrozujúce záujmy a škodiace budúcnosti národa. Pokladal za neprijateľné, aby práve zo strany Novej školy vychádzala neodôvodnená kritika kultúrnych a politických počínov generácie, ktorá stála na čele národnoemancipačného pohybu od 40. rokov.¹⁷ Takéto stanoviská prezentoval aj na schôdzi zástupcov *Pešťbudínskych vedomostí a Slovenských novín* v novembri 1868 v Bratislave, ktorá mala v celonárodnom záujme vyriešiť napäté vzťahy medzi tlačovými orgánmi a platformami, avšak spory po krátkom čase ožili a pretrvávali až do rozpadu Novej školy začiatkom roka 1875.¹⁸

Z rokovaní, ktoré sa viedli v zákonodarnom zbore o pripravovanom národnostnom zákone od roku 1866, bolo evidentné, že celá maďarská politická reprezentácia bude presadzovať len taký zákon, ktorý potvrdí supremáciu maďarského národa ako jediného štátotvorného subjektu a vyjadrí princíp, že Uhorsko je maďarským národným štátom. Národnostný zákon vstúpil do platnosti 6. 12. 1868, jeho zmyslom bolo znemožniť, aby nemaďarské národy ako celky dosiahli akékoľvek uznanie, a preto v ňom deklarované jazykové a kultúrne práva sa týkali len jednotlivých občanov, ktorí sa hlásili k nemaďarskej národnosti. Priznávanie týchto práv nebolo pre štátne orgány povinné a záväzné a záviselo od posúdenia a výkladu ustanovení zákona v konkrétnej záležitosti.

Reakcia J. M. Hurbana na národnostný zákon bola zásadná a vychádzala z vyhodnotenia širokého spektra mocensko-politických faktorov a dôsledkov uplatňovania zákona pre slovenský národný život v budúcnosti. Najprv označil zákon za principiálne nespravodlivý a negujúci prirodzené a historicky odôvodnené práva Slovákov a ďalších nemaďarských národov, keďže dáva vlastne ochranu maďarskému národu, ktorý si tak zabezpečuje svoje privilégia v štáte.¹⁹

Uskutočnenie rakúsko-maďarského štátprávneho vyrovnania a prijatie národnostného zákona hodnotil Hurban predovšetkým z hľadiska perspektív slovenského emancipačného snaženia. Chápal ich ako zlomové udalosti s vážnym dejinným dosahom na celú habsburskú monarchiu a osobitne na tendenciu vývoja politických a národnostných pomerov v Uhorsku. V snahe zachytiť širší kontext súvislostí tohto dejinného procesu a upozorniť na príčiny a následky daných skutočností uverejnil seriál siedmich článkov pod názvom *Čomu nás učia dejiny?*²⁰

Predposledný z týchto článkov si zasluhuje osobitnú pozornosť, pretože za jeho obsah musel J. M. Hurban čeliť trestnému stíhaniu a napokon zodpovedať v procese pred porotným súdom v Pešti, ktorý sa konal 21. októbra 1869.²¹ Obžaloba kládla Hurbanovi za vinu, že predmetný článok „znižuje celým svojím obsahom a predkladá k nenávideniu“ národnostný zákon z roku 1868 a v ňom „slovenská národnosť popudzuje sa k nenávisti a nepriateľstvu zvlášte proti Maďarom, jako aj proti ostatným v krajine bývajúcim národnostám a proti zemanstvu slovenského jazyka.“²² Štátny žalobca prezentoval výklad konkrétnych pasáží článku tak, aby dokázal, že došlo k tlačovému prečinu podľa príslušných paragrafov tlačového zákona, a preto žiadal, aby porota vyhlásila Hurbana za vinného.²³ Obranná reč Hurbanova sa niesla v línii obširnej argumentácie, ktorou po jednotlivých bodoch vyvracal dôvody obžaloby. Odzrkadlila sa v nej argumentačná báza slovenského postoja k nastolenému kurzu štátnej politiky voči nemaďarským národom, založenej na myšlienke jednotného maďarského politického národa

a maďarského národného štátu. Na základe vecných skutočností poukázal, že proti rešpektovaniu národnostného zákona nevyzýval, ale len radil, aby bol zákonnou cestou zmenený, čo „nie je poburovanie k násilnému prevratu“, lebo „k tomu má každý občan svobodného štátu právo.“

Politickými záujmami a dôvodmi charakterizovaná tendenčnosť procesu jasne vyplynula z reči žalobcu, keď uviedol, že „obžalovaný, ktorý stojac už r. 1848 jakožto apoštol panslavismu v službách reakcie, v jej žolde viedol zbúrené čaty proti svojim krajanom do boja“²⁴, aby zdôraznil maďarskou politikou negatívne hodnotenú Hurbanovu politickú orientáciu a zástoj v revolúcii, hoci pritom s predmetom žaloby vôbec nesúviseli. Porota uznala Hurbana za vinného a bol odsúdený na šesť mesiacov štátneho väzenia a pokutu 238 zl. Trest si odpykal vo Vacove (Vác) od 6. decembra 1869 do 11. mája 1870, keď mu kráľ udelil milosť a skrátil pobyt vo väzení o 25 dní. Bol to po vyrovnaní prvý súdny proces politického charakteru so slovenským činiteľom a vzbudil v slovenskej spoločnosti a tiež v slovanských krajinách veľký ohlas s prejavmi podpory a sympatií voči Hurbanovi. Vo vedomí súčasníkov sa stal národným martýrom, ktorý za svoje presvedčenie a činnosť pre národ obetavo trpel a patrí mu uznanie a úcta.

Roku 1869 vstúpil Hurban do volebného zápasu o poslanecké kreslo v uhorskom sneme s viditeľnejšou agitáciou a podstatne širším a konkrétnejšie koncipovaným programom ako pred štyrmi rokmi. Na verejnom zhromaždení v Senici prijali jeho kandidatúru a volebný program, ktorý sa zaviazal plniť.²⁵ Obsahoval požiadavku úplného zrovnoprávnenia slovenského a ďalších národov s maďarským, vybudovanie ucelenej školskej sústavy so slovenskou vyučovacou rečou, aby pripravovala vlastnú inteligenciu a tak národ „vradený byť mohol medzi národy vzdelané“, pričom by sa podľa kľúča mali zo štátnej pokladnice vyčleniť prostriedky na slovenské vzdelávacie ústavy. Ďalej zahrnul požiadavku používať v súdnictve a verejnej správe materinskú reč. Z hľadiska národných záujmov sa do programu dostali aj niektoré otázky z oblasti armády, cirkví, vzájomnej spolupráce

národov v štáte, daňových povinností, výstavby železníc i zahraničnej politiky, ktoré mali osloviť voličov okresu.

Meno J. M. Hurbana sa významným spôsobom spája s pôsobením Matice slovenskej, reprezentatívnej národno-kultúrnej ustanovizne, keďže patrila k jej zakladajúcim členom. Svojou autoritou a angažovanosťou podporoval nielen prípravný proces založenia, ale aj rozvíjanie konkrétnej činnosti Matice v zmysle jej stanov. Na ustanovujúcom valnom zhromaždení 4. 8. 1863 zvolili Hurbana za člena výboru a toto poverenie si plnil s príznačným zanietením a zodpovednosťou. S rozhorčením sledoval aktivity úradných miest a kampane v maďarskej a hungaristicky orientovanej slovenskej tlači proti trom slovenským gymnáziám a Matici slovenskej, ktoré vyvrcholili v rokoch 1874–1875. Hodnotil ich na základe poznania dlhodobých tendencií a pomerov v Uhorsku ako súčasť snáh maďarských politických síl realizovať strategický zámer vytvoriť z viacnárrodného Uhorska národne homogénny maďarský národný štát. Uvedomoval si dôsledky pre slovenský národný život, ktoré vyplynuli z likvidácie gymnázií a Matice slovenskej, pretože tieto kroky cielavedome smerovali k oslabeniu atribútov národnej identity a znemožneniu, aby sa Slováci v budúcnosti mohli sebarealizovať ako svojbytný národný subjekt vo všetkých sférach spoločenského života. Verejne deklaroval v politických a kultúrnych súvislostiach vecnú neodôvodnenosť, škodlivé úmysly a národnú nevraživosť postupu proti slovenským kultúrnym ustanovizniám a jeho postoje v tejto oblasti sa tak v maďarských kruhoch naďalej kvalifikovali ako prejavy národnostnej prepiatosti, buričstva, štvania a konania proti integrite a záujmom štátu.

Ťažoba pomerov v národnom živote dolahla na J. M. Hurbana aj v osobnej rovine a druhýkrát bol prinútený čeliť súdному stíhaniu. Ako redaktor *Cirkevných listov* uverejnil totiž článok Leopolda Abaffyho,²⁶ ktorý úradné miesta pokladali za politický, a preto nemohol byť uverejnený v tomto časopise, keďže jeho redaktor nezložil povinnú kauciu. Proces sa konal 20. 4. 1876 pred súdom v Senici, ktorý uznal Hurbana za vinného a odsúdil na tri mesiace väzenia. Hurban v obrannej

reči odmietol tvrdenie, že predmetný článok má politický charakter, lebo sa týka záležitostí evanjelickej cirkvi. Obžaloba však postavila argumenty na takých konštrukciách, že obsah článku vychádza z pozícií panslavizmu, slovenského nacionalizmu a odporu proti hegemonii maďarského národa. Vzhľadom na Hurbanovu osobnosť nemohlo byť prekvapením, že súd sa s obžalobou stotožnil. Do väzenia v Senici nastúpil Hurban hneď po vynesení rozsudku. Súdny zákaz postihol aj vydávanie Cirkevných listov.

V období útlmu politického, verejného a kultúrneho života, ktoré nastalo po roku 1875, sa podstatne zmenil charakter aktivít, ktoré niesli pečať národnoemancipačného pohybu. Politické dianie sa pod tlakmi vládnej moci dostalo do úzadia, nové úlohy vyvstali pre literárnu, žurnalistickú a publicistickú oblasť, v ktorých sa realizoval aj Hurbanov tvorivý potenciál. Príprava Slovenskej národnej strany na voľby do snemu roku 1875 bola poznačená depresiou a vo voľbách roku 1878 zaujala strana taktiku pasívnej rezistencie na protest proti oficiálnemu kurzu národnostnej politiky.

Náznaky určitého obratu aspoň využitiu veľmi úzkeho priestoru na politickom poli sa ukázali v súvislosti s voľbami roku 1881, keď sa vedenie Slovenskej národnej strany rozhodovalo, či strana zotrvá v pasivite alebo sa pokúsi prekonať jestvujúce limity a dá najavo, že napriek nežičlivým pomerom slovenská politika nezlavila zo svojich strategických zámerov dosiahnuť plnú národnú sebarealizáciu Slovákov v štáte. Na volebnej porade Slovenskej národnej strany 28. 4. 1881 J. M. Hurban vyzdvihol iniciatívu Pavla Mudroňa, predsedu strany, pripraviť po dlhšom čase takéto zhromaždenie. Význam svojej účasti na rokovaní najvyššieho fóra strany chápal predovšetkým v skutočnosti, že podporí rozhodnutie o aktívnej účasti vo voľbách, ako aj prijatie volebného programu, ktorý sa opiera o Memorandum národa slovenského z roku 1861. V tomto zmysle Hurban zaujal stanovisko a navrhol zloženie Ústredného volebného výboru na čele s P. Mudroňom, ktorý porada schválila jednomyselne.²⁷ Pravda, ani teraz strana vo voľbách nedokázala úspešne

aktivizovať svoju voličskú základňu, napriek tomu vystúpenie troch kandidátov (P. Mudroň, Michal Mudroň, Matúš Dula) vyznelo ako doklad, že jadro slovenskej politickej reprezentácie sa naďalej verejne hlási k platnosti Memoranda ako národnopolitickému programu a nestráca zo zreteľa svoje poslanie a úlohu. O tri roky neskôr sa však strana pri voľbách vrátila k taktike pasívnej rezistencie z roku 1878, keďže pokračovali dôvody zaujať takúto líniu.

Verejné politické vystupovanie J. M. Hurban završil symbolicky v Martine, kde sa na 6. 6. 1886 pripravovali oslavy 25. výročia Memoranda národa slovenského. Slúžnovský úrad však verejné podujatie konať znemožnil a tak si účastníci mohli pripomenúť mimoriadnu dejinnú udalosť len na cirkevnej pôde v evanjelickom chráme. Hurban tu predniesol reč, ktorej význam, dosah a poslanstvo pre budúcnosť prítomný Jozef Škultéty vyzdvihol v pamätnej publikácii v dôstojnom kontexte s jeho vystúpeniami v rokoch 1848/1849 a na Slovenskom národnom zhromaždení roku 1861.²⁸

Osobnosť J. M. Hurbana bola v slovenskej politike od revolúcie 1848/1849 trvalo prítomná a výrazne vplývala na jej ideovú a programovú orientáciu. Pôsobila predovšetkým ako uznávaná autorita, ktorej politické počiny a postoje v prístupe k slovenskej národnej otázke sa opierajú o hodnoty humanizmu, demokracie, spravodlivosti, občianskych a národných práv.

Poznámky

¹ RAPANT, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel I., II. Liptovský Svätý Mikuláš 1943.

² HURBAN, Jozef Miloslav: *Unia čili spojení lutheranů s kalviny v Uhrách*. Budín 1846.

³ RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. Diel I/2. Turčiansky Svätý Martin 1937, s. 137–140.

⁴ HUČKO, Ján: *Žiadosti slovenského národa ako reakcia na neriešenie slovenskej otázky v marcových zákonoch roku 1848*. Historický časopis 1994, s. 672–680.

⁵ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. I. 1848–1867. Ed.: BOKES, František. Bratislava 1962, s. 26–27.

⁶ ŠKVARNA, Dušan – ELIÁŠ, Michal: *Prvá Slovenská národná rada*. Bratislava 1998.

⁷ Tamže, s. 50–67, 70–74.

⁸ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. I. 1848–1867. Ed.: BOKES, František. Bratislava 1962, s. 62–63.

⁹ Vyšli anonymne aj ako brožúra HURBAN, Jozef Miloslav: *Hlas ze Slovenska o centralisacii a federacii*. Ve Vídni 1851, s. 36+VIII.

- ¹⁰ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. I. 1848–1867. Ed.: BOKES, František. Bratislava 1962, s. 205–207.
- ¹¹ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. I. 1848–1867. Ed.: BOKES, František. Bratislava 1962, s. 237–239.
- ¹² Dokumenty zhromaždenia obsahuje publikácia *Z prameňov národa*. Ed.: ELIÁŠ, Michal. Martin 1988, s. 103–266.
- ¹³ BOKES, František: *Maďarské prejavy protimemorandové r. 1861*. Historica slovaca I/II. Bratislava 1940/41, s. 278–286.
- ¹⁴ HURBAN, Jozef Miloslav: *O slovenskom Okolí*. Pešťbudínske vedomosti 16. 7. 1861.
- ¹⁵ HURBAN, Jozef Miloslav: *Príhlas k národu slovenskému v okolí volebnom Senickom*. Pešťbudínske vedomosti 1. 12. 1865.
- ¹⁶ HURBAN, Jozef Miloslav: *Moje stanovisko I*. Pešťbudínske vedomosti 17. 4. 1868.
- ¹⁷ HURBAN, Jozef Miloslav: *Moje stanovisko II*. Pešťbudínske vedomosti 21. 4. 1868.
- ¹⁸ HURBAN, Jozef Miloslav: *Teda pokoj*. Pešťbudínske vedomosti 17. 11. 1868.
- ¹⁹ HURBAN, Jozef Miloslav: *Pravdivé slovo*. Pešťbudínske vedomosti 4. 12. 1868.
- ²⁰ HURBAN, Jozef Miloslav: *Čomu nás učia dejiny?* Pešťbudínske vedomosti 18. 12. 1868, 25. 12. 1868, 6. 1. 1869, 13. 1. 1869, 16. 1. 1869, 23. 1. 1869 a 30. 1. 1869.
- ²¹ *Priebeh procesu podáva brožúra Tlačová pravota Dr. Jozefa Miloslava Hurbana, pokonávaná pred porotným súdom v Pešti dňa 21. oktobra 1869*. Budín 1869, 37 s.
- ²² Tamže, s. 4.
- ²³ Tamže, s. 5–10.
- ²⁴ Tamže, s. 8, 20.
- ²⁵ *Národní Programm na valnom shromaždení volebného okresu Senického dňa 4. unora na mestskom dome v Senici uzavrený*. Církevní listy, V., č. 2–3, 31. 3. 1869, s. 33–35.
- ²⁶ ABAFFY, Leopold: *Tým miernym*. Církevní listy, 1875, č. 16 a 19, 30. 4. a 14. 5. 1875.
- ²⁷ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. II. 1867–1884. Ed.: BOKES, František. Bratislava 1965, s. 449–454.
- ²⁸ *Pamiatka Dr. Jozefa M. Hurbana*. Sostavil Jozaf Škultéty. Turč. Sv. Martin 1888, s. 22.

Summary

Politician Jozef Miloslav Hurban (1817-1888)

J. M. Hurban was one of the most significant figures of the Slovak National Awakening in the 19th century. The paper deals with his activities in political life. During the revolution in 1848-49, Hurban was the chairman of the first national political body, the Slovak National Council. In 1861, he was involved in a defence of the Memorandum of the Slovak Nation, which was the basic document of the state legislation before 1918. Hurban, as a journalist, was critical in his judgement of national politics in Hungary, as it went against the attributes of national identity, as well as against the development of emancipation in all areas of public life. In 1865 and 1869, Hurban ran for office to become a member of the Hungarian diet, but was not successful. In 1869 and 1876, he served a prison sentence for his political activities. Hurban was a respected authority, and his political attitudes towards the Slovak national agenda were based on the principles of humanity, democracy, and justice in the areas of both civil and national rights.

Genéza miest na Slovensku

Slovensko patrí k starým kultúrnym regiónom Európy. Až do vzniku Československej republiky v roku 1918 netvorilo však osobitný štátno-politický ani administratívno-správny celok. Stredoveké i novoveké dejiny Slovenska a Slovákov je preto potrebné vidieť a posudzovať v kontexte uhorských či stredoeurópskych dejín. Táto skutočnosť je symptomatická aj v prípade genézy a vývoja našich miest.

Mnohé mestá v Európe i Ázii jestvujú nepretržite už od staroveku. Mestá na Slovensku však medzi ne nepatria, všetky totiž vznikli až v stredoveku. Pri zakladaní miest a mestskej siete sledovali uhorskí panovníci dva hlavné ciele: hospodársky a obranný. V prvom prípade išlo o prirodzenú súčasť európskeho vývojového trendu, v druhom prípade o trpkú skúsenosť z pustošivého vpádu Tatárov, či presnejšie Mongolov, v rokoch 1241–1242, keď podľa odhadu zahynula priamo či následne (hladom a v dôsledku epidémií) minimálne tretina obyvateľstva Uhorského kráľovstva. Predovšetkým v Hornom Uhorsku, čiže zhruba na území dnešného Slovenska, sa od 13. storočia popri pomerne rozvinutej sieti hradov stávali čoraz významnejším činiteľom aglomerácie mestskeho charakteru.

Proces premeny obcí na mestá rýchlo napredoval najmä v oblastiach rudných ložísk, na rušných cestách, vo frekventovaných podhradiach alebo na križovatkách ciest. Priaznivé podmienky premeny obce na mestskú formu sa utvárali aj v poľnohospodárskych oblastiach v najvýhodnejšie situovanej obci, ktorá bola prirodzeným strediskom úrodneho kraja a často aj správnym centrom hradného panstva, s dobrými predpokladmi na výrobu i trh. Poloha a príroda teda do značnej miery určili základný charakter troch typov miest na Slovensku: banských, obchodných (resp. remeselnícko-obchodných) a stredísk poľnohospodárskej výroby.

Významný podiel na vzniku a rozvoji miest v Uhorskom kráľovstve, a teda aj na Slovensku, mali kolonisti zo západnej

Európy, hlavne z nemeckých krajín. Napokon, všetky stredoveké mestá na Slovensku i v Uhorsku sa riadili buď magdeburským (severonemeckým) alebo norimberským (juhonemeckým či švábskym) mestským právom, resp. ich aplikovanými verziami. Je však nepochybné, že v čase príchodu prisťahovalcov – v dobových prameňoch označovaných po latinsky *hospes*, čiže hostia – tu už jestvovali sídla, kde bol hospodársky život na vyššej úrovni ako na dedinách, a že hospodársko-spoločenské pomery boli všeobecne na vysokej úrovni. Dobre rozvinutý bol najmä systém trhov.

Právnym podkladom vytvorenia miest boli príslušné donácie. Žiadne mesto však nezískalo mestské práva a výsady jedinou privilegiálnou listinou. Popri predpokladanom povyšovaní sídlisk na mestá formou ústnej dohody či ústneho schválenia v najstaršom období bolo každé mesto právne uznané na základe kráľovského privilégia. Panovník ho udeľoval buď v snahe zvýšiť počet obyvateľstva, ako sa uvádzalo v privilégii Trnavy, alebo na prosbu obyvateľov, čo bol prípad Krupiny, či za zásluhy, ako pri Nitre. Hostom sa mestské výsady spravidla neudelovali hneď po ich príchode, ale až s viacročným odstupom. Udelené výsady sa pritom vzťahovali nielen na cudzích kolonistov, ale zväčša aj na domáce pôvodné obyvateľstvo, alebo aspoň na jeho časť. Najstaršie mestské privilégia získali napríklad: Trnava (1238), Starý Tekov (1240), Zvolen a Krupina ešte pred mongolským vpádom (čiže pred 1241), Spišské Vlchy (1243), Košice (pred 1248), Nitra (1248), Banská Štiavnica (pred 1255), Banská Bystrica (1255), Nemecká Lupča (1263), Komárno (1265), Kežmarok (1269), Gelnica (pred 1270), Bratislava, čiže vtedajšia Bratislava (1291), Prešov spoločne s Veľkým Šarišom a Sabinovom (1299), spišskí Sasi dostali kolektívne privilégium už roku 1271.

V 14. storočí mestotvorný proces na území Slovenska zosilnel. Už zhruba k 30 mestám s udelenými výsadami pribudlo ďalších okolo 60 lokalít, takže koncom 14. storočia možno hovoriť približne o 100 výsadných mestách či mestečkách v právnom zmysle. Mnohé z nich sa však z hospodárskeho hľadiska len nevelmi odlišovali od dedín.

Kráľovské privilégia vydané mestám v Uhorsku sa na nemecké právne zvyklosti odvolávali len v určitých bodoch, kým v iných ustanoveniach – a tých je viac – sa vychádzalo z domácich základov. V žiadnom prípade tu nešlo o mechanické preberanie mestského práva od nemeckých miest (Magdeburgu či Norimbergu) v plnom rozsahu. Oblasťou, kde sa však táto závislosť markantne prejavila, bolo súdnictvo. Potvrdzujú to viaceré mestské právne knihy spísané v 14. – 15. storočí: Budínska, Bratislavská, Žilinská, Banskoštiavnická, ako aj Spišské právo (*Zipser Willkühr*). Od 15. storočia sa však v súdnej praxi týchto miest, ako aj miest či mestečiek riadiacich sa ich právom, začal prejavovať vplyv domáceho právneho vývoja.

Udelením privilégií mestá získali nielen práva, ale prevzali na seba aj isté záväzky. Bola to najmä povinnosť pravidelne platiť peňažnú daň kráľovi (*census*), pozemkovú daň (*terragium*), čo sa vzťahovalo iba na majiteľov nehnuteľností. Povinnosťou banských miest bolo platenie *urbury*, čiže odvádzanie osminy (pri striebre) alebo desatiny (pri zlate) vyťaženej rudy. Väčšina miest mala povinnosť pohostiť kráľa, resp. zemepána a jeho sprievod pri návšteve mesta. Bratislavčania oddávna poskytovali kráľovi a niektorým členom kráľovského dvora aj pravidelný novoročný dar. Osobitné ustanovenia výsadných listín sa zaoberali odvádzaním cirkevného desiatku, ktorý patrilo diecéznemu biskupovi, neraz však tento desiatok poberal miestny farár. Pri plnení záväzkov voči vrchnosti sa všeobecne uplatňovala peňažná renta, teda všetky poplatky sa vyberali v peniazoch. Len v menších mestách s neúplnou samosprávou sa ešte zachovávalo odvádzanie naturálií.

Kategorizácia miest

Ako výsledok dlhotrvajúceho procesu sa v Uhorsku začiatkom 15. storočia vykryštalizovali dve kategórie miest: menšia skupina vyspelých a zväčša opevnených mestských sídlisk nazývaných po latinsky *civitates* a veľký počet miest či mestečiek nazývaných *oppida*.

Ktorékoľvek rozvíjajúce sa mestské sídlisko mohlo pri dosiahnutí istých podmienok nadobudnúť charakter a postavenie mesta, či presnejšie uznanie za plnoprávne mesto aj bez opevnenia. Kráľ Žigmund Luxemburský (1387–1437) však presadzoval, aby mestské hradby boli základným kritériom na plné uznanie sídliska za mesto. Rozvinul tak v mestotvornom procese aspekt budovania pevných hradieb, ktorý už pred ním, avšak z iného hľadiska zakotvil kráľ Ludovít I. Anjuovský (1342–1382). V zákone z roku 1351 sa nariaďovalo, že iba hradbami opevnené mestá (*civitates muratae*) sú oslobodené od platenia deviatku zemepánovi. V mestotvornom procese v Uhorsku sa teda už od polovice 14. storočia zrači tendencia, ktorú roku 1514 definoval Štefan z Verbovíc či inak Verbóci (de Werboecz) v právnej zbierke uhorského obyčajového šľachtického práva, ktorá sa skrátene nazýva *Tripartitum* a o ktorej ešte viackrát bude reč. Verbóci bez ohľadu na rozmanitosť mestských sídlisk, výsady a zvyky meštianskych spoločenstiev stanovil princípy, ktoré na základe historickej skúsenosti tvorili podstatu mesta v Uhorsku. Ako vzor mu slúžili slobodné kráľovské mestá, takže na základe daného právneho vymedzenia a skutočného stavu Verbóci stotožnil mesto (po latinsky *civitas*) so spoločenstvom či s jednotou mešťanov (*civium unitas*). Samotné mesto vnímal v duálnom (obojstrannom) prepojení mešťanov a obce, na základe čoho za mesto považoval mnohorakosť domov a ulíc, ktoré obklopujú murované hradby s baštami či vežami, takže sa tam má dobre a dôstojne nažívať.

Z Verbóciho definície mesta je zrejmé, že nevyhnutným atribútom plnoprávneho mesta bolo opevnenie. To spolu s mestskými hradbami však bolo aj stelesneným zdrojom oprávneného sebavedomia a sebadôvery mešťanov a vôbec všetkých obyvateľov stredovekého mesta. Prstenec hradieb poskytoval pocit istoty a zároveň okoliu navonok demonštroval sebestačnosť, prosperitu a nezávislosť mestskej komunity. Skĺbenie hospodárskej a vojenskej sily bolo teda hlavným krokom v procese konštituovania sa miest na privilegovaný, štvrtý stav uhorskej spoločnosti v stredoveku. Bez náležitej

podpory zo strany panovníka by však nezávislosť a sloboda miest boli len iluzórne. Svedčí o tom viacero príkladov, keď aj niektoré slobodné kráľovské mestá (ako napríklad Kežmarok či Nitra) po tom, čo ich kráľ daroval alebo dal do zálohu, upadli do dlhodobej či trvalej podriadenosti svetského alebo cirkevného feudála, čím klesli na úroveň zemepanských miest či mestečiek. Napokon, ani napriek vysokému stupňu autonómie a existencie mestskej samosprávy a murovaného opevnenia nemohlo byť vo vtedajších podmienkach nijaké mesto, a to nielen v Uhorsku, ale ani v celej Európe, odkázané samo na seba.

Na prelome 15. a 16. storočia sa právna kategorizácia miest v Uhorsku upevnila aj snemovými uzneseniami. Významným predelom rozlišovania medzi slobodnými mestami a mestečkami bol zákon z roku 1492, podľa ktorého sa všetkým mestám neohradeným murovanými hradbami ukladala povinnosť platiť zemepánom deviatok z naturálií. Roku 1498 sa v zákone kráľa Vladislava II. Jagelovského (1490–1516) vypočítava 10 najvýznamnejších miest v Uhorsku, z ktorých 6 bolo na území Slovenska: Košice, Bratislava, Bardejov, Prešov, Trnava a Levoča. Najpodrobnejšiu kategorizáciu miest v Uhorsku obsahuje zákon z roku 1514, ktorý rozlišoval:

- 8 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 5, a to Košice, Bratislava, Trnava, Bardejov a Prešov, ktoré mali úplnú súdnu právomoc a ich najvyššou odvolacou inštanciou bol súd hlavného taverníka, podľa čoho sa tieto mestá nazývali aj taverníckymi mestami;

- 7 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 3 – Levoča, Skalica a Sabinov, ktorých najvyššou súdnou inštanciou bol súd kráľovského osobníka (personála), takže tieto mestá sa nazývali aj personálskymi mestami;

- slobodné banské mestá, medzi ktorými sa menovali Kremnica, Banská Bystrica, Zvolen a ostatné banské mestá (čiže Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec, Ľubietová a Banská Belá). Ich hlavnou súdnou odvolacou inštanciou v civilných záležitostiach bol súd kráľovho osobníka, v banských záležitostiach banská komora.

Všetky tri kategórie spomínaných miest si svoje výsadné postavenie udržali nielen do konca stredoveku, ale až do konca feudalizmu. Medzi slobodné kráľovské mestá vypočítané v zákone z roku 1514 a vo Verbóciho *Tripartite* sa nedostali viaceré mestá, ktoré v období neskorého stredoveku spĺňali podmienky či predpoklady plnohodnotných miest. Za takéto mestá treba považovať predovšetkým Gelnicu, Kežmarok, Komárno, Krupinu, Nitru, Trenčín a Žilinu. Ako je očividné, viac než polovica všetkých slobodných kráľovských miest či slobodných banských miest v Uhorsku bola na území dnešného Slovenska, kde sa ku koncu stredoveku nachádzalo približne 200 ďalších lokalít (sídliisk), ktoré z funkcionálneho hľadiska mali mestský charakter.

V Uhorsku ani na Slovensku neboli z hľadiska veľkostnej kategorizácie veľké mestá. Budín ako najväčšie a súčasne hlavné mesto kráľovstva mal na konci 15. storočia do 15000 obyvateľov. Najpočetnejšími mestami na Slovensku koncom stredoveku boli Košice a Bratislava, ktoré podľa európskej kategorizácie možno považovať za stredné mestá (5000 – 10000 obyvateľov). K menším stredným mestám (s 2000 – 5000 obyvateľmi) patrili Banská Štiavnica, Levoča, Trnava, Bardejov, Banská Bystrica, Prešov, Kremnica a azda aj Kežmarok. Ostatné mestá na Slovensku patrili do kategórie malých miest (do 2000 obyvateľov) a prevažná väčšina mestečiek nedosahovala 1000, ba mnohé ani 500 obyvateľov.

Koncom stredoveku nebol mestský stav v Uhorskom kráľovstve početný, lebo z právneho hľadiska sa k nemu rátali iba slobodné kráľovské mestá, ktoré na Slovensku tvorili okolo 5% obyvateľstva z celkového počtu okolo pol milióna. V celouhorských reláciách približne 110000 obyvateľov, žijúcich zhruba v 30 slobodných kráľovských mestách, tvorilo 3,8% celkového počtu obyvateľstva. V porovnaní s ostatnou Európou išlo o nízky podiel, lebo napr. v nemeckých krajinách žilo vtedy v mestách do 15% obyvateľstva.

Súčasná slovenská historiografia, nezatažená okovami dogmatizmu, dostatočne preukázala, že pre stredovekú spoločnosť, a napokon aj pre feudálne spoločenské zriadenie,

bola príznačná omnoho väčšia členitosť a farbitosť než ponúkal donedávna prezentovaný schematický čierno-biely model, ktorý v zásade uznával iba dva proti sebe stojace a nezmieriteľné protipóly: vykorisťovateľov a vykorisťovaných. Aj medzi príslušníkmi jednej či druhej triedy – napríklad len v ich hospodárskom postavení – boli však neraz až priepastné rozdiely. Spomeňme aspoň spomedzi šľachty jednak veľmoža, ktorému patrili stovky dedín s desiatistickami poddaných, a jednak zemana bez jediného poddaného (tzv. kurialistu), ľudovo nazývaného “sedmoslivkár”, ktorý bol omnoho chudobnejší, než zámožný poddaný sedliak, hospodáriaci na viacerých usadlostiach a najímajúci si dokonca sluhov a čelad. V stredovekých spoločenských štruktúrach bolo nepomerne viac deliacich čiar, ale aj presahov a prelínaní, než sa mohli žiaci dočítať v učebniciach dejepisu za predchádzajúceho režimu. Žiada sa to zdôrazniť preto, lebo aj mestá a meštania zaujímali osobitné postavenie v štruktúre stredovekého Uhorska. Z právneho hľadiska boli síce štvrtým výsadným stavom, no zo sociálno-spoločenského hľadiska stáli na rozhraní dvoch základných tried feudálneho systému, reprezentovaného feudálmi a poddanými. Vzhľadom na rozsah svojich privilégií sa slobodné kráľovské mestá dovedna aj jednotlivo dostali na úroveň šľachty. Išlo však o tzv. kolektívnu nobilitu. Jej charakteristickou črtou bola skutočnosť, že postavenie šľachtica a jednotlivé šľachtické prerogatívy (výsady a výhody) vrátane účasti na krajinských snemoch mali slobodné kráľovské mestá jedine ako právnické osoby. Šľachtické výsady mohli obyvatelia miest užívať len ako príslušníci komunity, ako jednotlivcom im nepatrili. Ktorýkoľvek mešťan, nech bol akokoľvek bohatý, figuroval v celokrajinskom meradle len ako osobne slobodný človek. Jeho spoločenské postavenie v politicko-právnom zmysle predurčoval rozsah práv a výsad príslušného mesta, na ktorých mohol participovať.

Výrazný rozdiel medzi šľachticom a mešťanom spočíval aj v tom, že kým šľachtický titul spolu s prislúchajúcimi právami bol dedičný a uznávaný v celom Uhorsku, ako mešťan, teda osoba oprávnená v plnom rozsahu užívať kolektívne výsady

mesta, sa nikto nenarodil. Aj syn meštana sa ním stal až po splnení istých podmienok, pričom meštianske práva sa viazali len na výsady a práva mesta, v ktorom dotýčný zložil meštiansku prísahu. Bratislavský mešťan nemal teda v Košiciach – či v hociktorom inom meste – bez prijatia za meštana a zloženia meštianskej prísahy také práva ako tamojší mešťania. Nebolo však neobvyklé, že niektorí mešťania, ba dokonca aj šľachtici, nadobudli po splnení predpísaných podmienok a po zložení prísahy meštianske práva a domovskú príslušnosť vo viacerých mestách. Napríklad Vít Mühlstein (zomrel roku 1500), komorský gróf v Kremnici, bol mešťanom aj v Budíne a Banskej Bystrici, istý čas bol i zvolenským podžupanom. Priam svetobežníkom bol Ján Turzo (Thurzo, 1437 – 1508), šľachtic z Betlanoviec na Spiši, ktorý bol mešťanom v Levoči, Krakove i Banskej Bystrici, rovnako ako aj jeho syn Juraj. Prvým písomne doloženým šľachticom, ktorý sa stal mešťanom v Bratislave, bol gróf Mikuláš zo Svätého Jura, príslušník magnátskeho rodu Grófovcov. Podľa záznamu v komornej knihe Bratislavy z fiškálneho roka 1477/1478 za nadobudnutie meštianskeho práva (*Burgerrecht*) zaplatil 2 zlaté, čo bol inak dvojnásobok vtedajšieho obvyklého poplatku.

Mestské zväzy a spoločenstvá

Podobne ako v iných častiach Európy, aj v Uhorsku, a na Slovensku obzvlášť, sa niektoré mestá združovali v záujme ochrany svojich výsad a spoločných záujmov, koordinácie postupu v jurisdikčných a vo vojenských otázkach. Na prelome stredoveku a novoveku, v čase nástupu reformácie, išlo aj o spolčovanie na báze konfesiónálnych záujmov. Najčastejšie sa združovali mestá geograficky blízke, mestá príbuzného či rovnakého právneho okruhu alebo s podobnými či totožnými hospodárskymi záujmami. Najstarší mestský zväz má pôvod v Spoločenstve spišských Sasov, ktoré vzniklo na základe kolektívneho privilégia kráľa Štefana V. (1270–1272) z roku 1271. Združovalo nemeckých hostí (*hospes*), čiže kolonistov osídlených v Popradskej a Hornádskej kotline. V čase potvrdenia kolektívneho privilégia kráľom Karolom I.

Anjouovským (1301–1342) roku 1317 patrilo do Spoločenstva spišských Sasov 30 väčších sídel, ktoré spolu s príslušenstvom mali 43 lokalít. Tento počet sa však už v prvej polovici 14. storočia zmenšil na 24, čím vznikol útvar neskôr nazývaný Provincia 24 spišských miest. Na čele jej samosprávy bol spišský gróf (*comes provinciae, Zipser Graf*), volený na obdobie jedného roka. Všetci obyvatelia spišských miest užívali spišské právo, nazývané *Zipser Willkühr*. Pôvodne to boli zvyky a obyčaje, ktoré si saské obyvateľstvo prinieslo z vlasti, ale časom sa v ňom uplatnili uhorské vplyvy, takže po spísaní sa už odlišovalo od saského práva. Roku 1412 uhorský kráľ Žigmund záložoval poľskému kráľovi Vladislavovi II. (1386–1434) za 37 000 kóp českých grošov 13 najbohatších miest provincie. Zachovali si pôvodné výsadné postavenie a ustálil sa pre ne názov Provincia 13 spišských miest. Podolínec, Hniezdne a Stará Lubovňa, ktoré sa tiež dostali do zálohu, nepatrili do tejto provincie, ale boli začlenené do hradných panstiev Lubovňa a Podolínec. Pôsobnosť poľskej správy sa obmedzila na dozor, ktorý vykonával starosta (kapitán) sídliači na Lubovníanskom hrade. Zálohované mestá boli opäť začlenené do Uhorska až roku 1772 pri tzv. prvom delení Poľska.

Mestá, ktoré neboli zálohované, utvorili na pôvodnom právnom základe nový samosprávny útvar, nazývaný Provincia 11 kráľovských spišských miest. Výsadné postavenie si však neubránili, lebo už v druhej polovici 15. storočia klesli na úroveň poddanských mestečiek, prípadne dedín, a stali sa príslušenstvom Spišského hradu.

Profesionálna a regionálna predurčenosť boli základom úzkej spolupráce a neskôr konštituovania sa Zväzu slobodných kráľovských banských miest na strednom Slovensku, známych aj pod názvom dolnouhorské banské mestá (*niederungarische Bergstädte*). Podľa ustáleného hodnotného poradia (rangu) sem v polovici 15. storočia patrilo spolu 7 miest: Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Pukanec, Lubietová a Banská Belá. Stredoslovenský banský revír zaujímal z celoeurópskeho hľadiska popredné miesto v ťažbe, zhutňovaní a produkcii drahých kovov.

Ako osobitná odnož uvedeného spoločenstva bankských miest sa vyvinuli venné mestá kráľovnej. Išlo o mestá a majetky, ktoré v 15. – 16. storočí z dôvodu vena prislúchali manželkám uhorských kráľov. Pôvodcom tejto ustanovizne bol kráľ Žigmund Luxemburský, ktorý roku 1424 udelil svojej manželke Barbore viacero slobodných kráľovských miest a kráľovských majetkov, či presnejšie pravidelné príjmy nimi odvádzané do kráľovskej pokladnice. Boli to už uvedené stredoslovenské bankské mestá a ďalej kráľovské mestá Brezno, Krupina a Zvolen, ako aj hrady a hradné panstvá Dobrá Niva, (Slovenská) Lupča, Šášov, Víglaš, Zvolen. Panovník síce nemal právo venné majetky predať či darovať, no stávalo sa, že ich záložoval, najmä keď nebol ženatý. Venné mestá ako ustanovizeň zanikli, keď roku 1548 kráľovná Mária, vdova po Ludovítovi II. Jagelovskom (1516–1526), vtedy miestodržiteľka v Nizozemsku, vrátila všetky venné majetky svojmu bratovi, uhorskému kráľovi Ferdinandovi I. Habsburskému (1526–1564).

Prevažne obchodno-ekonomické záujmy stáli v popredí spojenectva piatich slobodných kráľovských miest na východnom Slovensku. Tento zväz, známy pod názvom Pentapolitana či Pentapolis, sa definitívne dotvoril zhruba v polovici 15. storočia a združoval Košice, Levoču, Bardejov, Prešov a Sabinov. Zväz zohrával významnú úlohu najmä v tranzitnom obchode, keďže v príslušnom regióne sa križovali staré tranzitné cesty v smere juh – sever a západ – východ. Vedúce postavenie mali Košice, kde sa najčastejšie konali pravidelné porady zástupcov miest. Služby dobre organizovaného spravodajstva Pentapolitany a jej kontaktov v zahraničí využíval aj panovník, kráľovské úrady a veľmoži.

Tesnú spojitosť a spoluprácu s Pentapolitanou mal Zväz bankských miest na východnom Slovensku, známy aj pod názvom hornouhorské bankské mestá (*oberungarische Bergstädte*). Na štatutárnom zhromaždení roku 1487 v sídle kráľovskej komory v Košiciach sa stanovilo, že podľa dávneho zvyku a spravodlivosti majú bankské mestá zasadať a hlasovať v poradí: Gelnica, Smolník, Rudabánya, Jasov, Telkibánya, Rožňava,

Spišská Nová Ves. (Dve z týchto miest – Rudabánya a Telkibánya – sú na území dnešnej Maďarskej republiky.) O rangu, a teda aj dôležitosti miest v spolku rozhodovala nielen starobylosť a rozsah privilégii, ale aj hodnota vtedajšej produkcie baní. Vo východoslovenských banských revíroch sa oddávna ťažila železná ruda a drahé kovy, najmä striebro a meď. Len v Smolníku sa v 1. tretine 15. storočia vyrobilo ročne priemerne 182 ton medi. Už koncom 14. storočia tzv. spišská meď ovládla vtedajšie trhy v severnej Európe, cez Krakov a Toruň sa vozila do Gdanska a odtiaľ po mori do Švédska, Flámska a Anglicka.

Vysoká produkcia drahých kovov na Slovensku prinášala veľké zisky kráľovskej pokladnici, bola však aj významným zdrojom obživy obyvateľov a súčasne prosperity patriciátu banských miest. Kríza vo výrobe a latentný sociálny antagonizmus medzi banským robotníctvom a patriciátom boli roku 1525 príčinou veľkej baníckej vzbury v Banskej Bystrici. Vzburá prerástla do baníckeho povstania, ktoré v rokoch 1525–1526 zasiahlo celú stredoslovenskú banskú oblasť. Išlo o najväčšie a vlastne jediné organizované ozbrojené sociálne hnutie v mestách na konci stredoveku v rámci celého Uhorska.

Viacetnické tepny progresu

Pri udeľovaní kráľovských privilégii mestám rozhodovalo zo strany kráľa nielen hľadisko *zveľadovania krajiny a kráľovstva*, ako sa to vzletne uvádzalo v arengách (úvodoch) privilégii, ale predovšetkým lukratívny postoj kráľovskej komory k mestám, ktoré sa od 14. storočia stali významným zdrojom príjmov kráľovskej pokladnice.

Hospodárska prosperita stredovekých miest, ktorú dosiahli najmä vďaka rozvoju obchodu a remesiel, ovplyvnila rast majetku mešťanov ako jednotlivcov, ale aj miest ako právnických osôb. Mestá sa už nespoliehali iba na kráľovské donácie majetkov a odkupovali pozemky a dediny či ich časti od okolitých šľachticov, cirkevných inštitúcií, ba niekedy aj vo vzdialenejších oblastiach. Košice mali napríklad v držbe majetky v tokajskej vinohradníckej oblasti a v 15. storočí

vlastnili aj 6 tzv. huštáckych či hoštáckych (predmestských) obcí. Ďalším príkladom je Bratislava, ktorá v priebehu 14. a 15. storočia rozmnožila svoje vlastníctvo v okolitých obciach a vlastnila lokality Blumenau a Sellendorf (obidve koncom stredoveku zanikli), Dvorník a časť Prače (dnes obidve tvoria obec Vajnory), Vrakuňu, majetky v Rači a podieľ v ďalších lokalitách, pričom k mestu boli už v stredoveku pripojené ako predmestia Vydrica a Krásna Ves (Schöndorf, Széplak). Trnava vlastnila obce Brestovany, Parnú (neskorší Biely Kostol), Hrnčiarovce, Modranku a Ružindol. Kremnica do roku 1526 získala donáciou či zálohovaním a kúpou až 15 obcí. Banská Bystrica mala 10 obcí a Banská Štiavnica 8 obcí. Poddanské dediny vlastnili aj mestá Prešov, Bardejov, Levoča, ale aj niektoré menšie mestečká, ktoré sa čo do veľkosti či stavebného výzoru nelíšili od svojich poddanských obcí. Takýmto mestečkom bola napríklad Prievidza, ktorá v privilegiu z roku 1382 dostala 3 dediny aj s chotárom.

Poddanské obce vo vlastníctve miest predstavovali dôležitý, aj keď nie najpodstatnejší prvok v mestskom hospodárení. Zásobovali mesto potravinami vo forme naturálnych dávok alebo účasťou na mestskom trhu a odvádzaním peňažných dávok, čo bolo rozšírené najmä v 14. a 15. storočí.

Významnú úlohu v zvyšovaní prosperity bratislavských mešťanov, ale aj mesta ako celku, mal prenájom kráľovského regálu, čiže výlučného práva panovníka (napr. raziť mince, na solný a trhový monopol či vyberanie cla), prípadne práv cirkevných inštitúcií a jednotlivých feudálov. Nadobudnutý kapitál umožnil Bratislavčanom jednak poskytovať značný úver a jednak brať do zálohu a prenájmu rozličné desiatkové príjmy, výnosy z mýta, tridsiatkov či zo solného regálu.

Mestá boli strediskami remeselnej výroby. Remeselníci rovnakého či príbuzného odvetvia sa združovali v cechoch, ktoré v mestách na Slovensku vznikli pomerne neskoro. Prvý cech s napísaným štatútom vznikol roku 1415 v Podolínci, a to pre miestnych obuvníkov. Do konca stredoveku vzniklo v Košiciach 8 cechov, v Prešove 7, v Bratislave 6, v Levoči a Bardejove po 5, v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici

a Kremnici po 3, v Kežmarku 2, v Lubici, Komárne, Trnave, Spišskej Novej Vsi, Krupine a Nemeckej (dnes Partizánskej) Lupči po 1 cechu. Cechy plnili skôr úlohu záujmových spolkov remeselníkov než organizácií, ktoré by bojovali za zastúpenie remeselníkov v mestských radách. V cechoch vládlo ovzdušie paternalizmu, ktorý bol príznačný pre rodinné prostredie.

Najpočetnejšiu zložku obyvateľov miest na Slovensku tvorili Nemci. Na konci stredoveku sa však výrazne posilnili aj pozície Slovákov. Keďže mnohí Slováci prenikli do meštianskeho stavu, kráľ Ludovít I. roku 1381 rozhodol, že v Žiline majú mať Slováci polovičné zastúpenie v mestskej rade. Národnostné požiadavky Slovákov sa saturovali aj v Trnave, kde vznikol konflikt medzi Nemcami a Slovákami v súvislosti s voľbou mestského farára. Zasiahol doň sám kráľ Matej Korvín (1458–1490), ktorý roku 1486 rozhodol, že každý, kto by roznecoval národnostné spory, bude potrestaný smrťou. Emancipácia Slovákov sa prejavila aj v tom, že slovenčina bola úradným jazykom magistrátov mnohých, najmä menších miest. Pri poslovenčovaní miest v 15. storočí významnú úlohu zohrali husiti a ich posádky, ďalej vojská žoldnierskeho kapitána Jána Jiskru z Brandýsa, ako aj pobyt bratříkov (zväčša potulných žoldnierov) na Slovensku. Ich vyčíňanie bolo príčinou úteku mnohých nemeckých mešťanov a následného zvýšeného prílevu Slovákov z okolia do miest.

Popri Nemcoch a Slovákoch žili v mestách na Slovensku v menšom počte aj Maďari a sporadicky aj Židia, ktorí ako kompaktná a navonok spoločensky uzavretá komunita obývali osobitnú mestskú štvrť. Židia v stredovekom Uhorsku sú doložení v 12 slobodných kráľovských mestách, 5 biskupských sídelných mestách a 19 zemepanských mestách či mestečkách. Boli pod priamou ochranou kráľa, v mestách mali vlastnú samosprávu, čo ich však nezbavovalo povinnosti dodržiavať všetky krajinské a mestské zákony a nariadenia.

Formovanie miest na Slovensku a v celom Uhorsku bolo súčasťou procesu, ktorý prebiehal v celej Európe. Mestá v Uhorsku a na Slovensku však od samého začiatku predstavovali celkom osobitný typ mestského spoločenstva, ktorý

nebol len napodobením cudzích vzorov. Významnú úlohu v tomto vývoji zohral multietnicizmus, ktorý obohatil charakter miest o pestrú škálu kultúrnych a zvykových hodnôt. Mestá na Slovensku a v Uhorsku boli – obrazne povedané – okrajovými tepnami a súčasne tykadlami západnej kresťanskej civilizácie, vďaka ktorým aj na východe strednej Európy naplno pulzoval duch spoločenského progresu.

Obrátenou stranou mince bol však jednak partikularizmus a jednak individualizmus, sledujúce úzkoprsé záujmy daného mesta. Tento postoj bol hlavnou príčinou toho, že až do konca stredoveku mestá napriek svojmu nepochybne významnému ekonomickému potenciálu zohrávali v politickom živote krajiny a najmä v sfére mocenského vplyvu len druhoradú úlohu.

Mestská societa

Podľa starého nemeckého príslovia „*Stadtluft macht frei*” (čo možno voľne preložiť ako „Mestské ovzdušie oslobodzuje”) spočíval hlavný atribút stredovekého mesta v oslobodení sa spod jarma feudálnej (poddanskej) závislosti, či presnejšie v nadobudnutí osobnej slobody, lebo aj slobodné kráľovské mestá a ich plnoprávni občania boli v poddanskom (lénnom) vzťahu voči kráľovi. Príslušné mestské právo však neznamenal, že všetci mešťania či obyvatelia mesta si boli navzájom aj rovní, lebo v zásade sa delili na plnoprávných mešťanov a na ostatných obyvateľov, so značne obmedzenejšími právami. Rozdielne sociálne, hospodársko-majetkové a politické faktory sa odzrkadľovali v hierarchicky štruktúrovanej mestskej komunite.

Sociálna štruktúra mesta závisela od viacerých vnútorných i vonkajších okolností, bezprostredne však najmä od jeho veľkosti. Všeobecne pritom platí, že vo väčšom meste bola spoločenská diferenciácia členitejšia a výraznejšia než v meste s menším počtom obyvateľov. Z veľkostnej kategorizácie miest na Slovensku vyplývalo, že spoločenské protiklady tu neboli natolko výrazné, ako napríklad v Budíne či vo veľkomestách západnej Európy. Čo do zámožnosti existovali aj v našich stredovekých mestách tri základné spoločenské vrstvy:

málopočetný patriciát, široká stredná meštianska vrstva, v rámci ktorej sa prejavovala značná sociálna i majetková diferencovanosť, a napokon mestská chudoba, ktorú by však bolo prilihavejšie označovať za spodnú mestskú vrstvu či proletariát, a to vzhľadom na obsahovú nejednotnosť i relatívnosť kritéria chudoby. Toto modelové sociálne vymedzenie kolíše čo do typov miest (kráľovských, zemepanských, obchodných, banských a podobne) i čo do skladby konkrétneho mesta. Možno ho podoprieť zväčša len ojedinelými analýzami zachovaných mestských daňových súpisov, ktoré sa navyše nevedli podľa rovnakých kritérií. Spoločenská stratifikácia sa v každom meste odlišovala, navyše podliehala vlastnému vnútornému vývinu. Napríklad v Bratislave v polovici 15. storočia mali vedenie mesta v rukách najbohatší mešťania, ktorí platili daň vo výške 10 – 90 zlatých a tvorili 7,5 % obyvateľstva. K patriciátu patrili veľkoobchodníci, bohatší remeselnícki majstri a zámožní majitelia viníc. Stredné mešťanstvo tvorili obyvatelia, ktorí platili dane vo výške 1 – 10 zlatých. Išlo o najpočetnejšiu skupinu z celkového počtu daňovníkov, tvorili 65,7 % zapísaných daňovníkov. Patrili sem najmä obchodníci, remeselníci, vlastníci menších vinohradov, zamestnanci v mestských službách, námezdní robotníci a príslušníci inteligencie, čiže učelia, kňazi a podobne. Najchudobnejší obyvatelia Bratislavy tvorili až 27 % daňovníkov. Platili daň menšiu než 1 zlatý. Patrili sem nádenníci, námezodne pracujúci remeselníci, tovariši, učni, stavební robotníci, kramári a rozmanití služobníci s pravidelným príjmom. Väčšina z nich bývala na okraji mesta či na predmestiach buď vo vlastných chalupách, alebo v podnájme. Medzi mestský proletariát treba pripočítať aj sluhov a slúžky, mnohých tovarišov a učňov, kočišov, príležitostných povozníkov, teda všetkých tých, ktorí nemali vlastnú domácnosť a za ktorých platil daň zamestnávateľ. Okrem nich žili v meste aj mnohí tuláci, žobráci, zlodeji, profesionálni hráči a kaukliari, prostitútky, chorí a biedni v špitáloch a rôzne iné deklasované živly.

Približne tretina, ba možno až polovica obyvateľov mesta nepatrila medzi nositeľov meštianskeho práva. Uchádzač o jeho získanie musel predložiť písomné svedectvo o počestnom pôvode z miesta, odkiaľ pochádzal, resp. kde žil, lebo meštianske právo sa nezískavalo automaticky ani dedením, takže aj syn meštana musel oň požiadať. Závažnou podmienkou prijatia za meštana bolo najmä preukázanie vlastníctva nehnuteľnosti v danom meste, čiže kúpa domu či pozemku alebo ich získanie sobášom s miestnou meštianskou dcérou alebo vdovou. Spravidla dvaja meštania sa museli zaručiť, že dotýčný uchádzač splní túto požiadavku do roka a do dňa. Novoprijatý mešťan skladal slávnostnú prisahu pred richtárom a mestskou radou.

Najväčší atribút výsadnosti mesta spočíval v jeho autonómnej samospráve. Reprezentovala ho zväčša 12-členná mestská rada na čele s richtárom a zväčša 24-členná (neskôr až 60-členná) širšia (vonkajšia) rada, ktorej predstaveným bol orátor, čiže rečník (*tribunus*, *Vormund*). Členstvo v mestskej rade bolo spravidla doživotné, preto sa pri voľbách, ktoré sa každoročne konali v deň sv. Juraja (24. apríla), doplňovali vlastne iba uvoľnené miesta. Hlavným predstaviteľom mesta vnútri i navonok voči kráľovi či zemepánovi bol richtár (*iudex*, *Richter*), ktorý mal v rukách správu i súdnictvo. Do funkcie bol volený na jeden rok, no napríklad v Bratislave bolo takmer pravidlom, že richtár zastával úrad po viacero funkčných období. Ďalším významným funkcionárom mestskej samosprávy bol mešťanosta (*magister civium*, *Bürgermeister*), ktorý viedol administratívnu a hospodársku agendu mesta. Mestský kapitán bol výkonným veliteľom mestskej domobrany. Staral sa o vojenskú obranu mesta, o poriadok a bezpečnosť v prípade požiaru, čiže plnil aj dôležité policajné a protipožiarne úlohy. Osobitné miesto medzi zamestnancami v mestských službách zaujímal kat.

Na konci stredoveku mali všetky výsadné mestá vybudovanú rozsiahlu a dobre fungujúcu správu, skladajúcu sa z mnohých stálych zamestnancov a služobníkov. Vo všetkých slobodných kráľovských mestách sa mestská správa zhruba od polovice

15. storočia vyprofilovala do štyroch odvetví:

1. súdnictvo na čele s richtárom, ktorý naďalej zostal hlavným predstaviteľom mesta, výkonným orgánom bola mestská rada;

2. vlastná správa mesta a hospodárska správa na čele s mešťanostom, ktorý mal k dispozícii úradnícky aparát vrátane zamestnancov a služobníkov mesta;

3. financie sústredené v mestskej komore pod vedením mestského komorníka, agendu vykonával komorský pisár;

4. bezpečnosť, poriadok a domobrana boli v kompetencii mestského kapitána, ktorému podliehali mestskí strážnici, žoldnieri, pochôdkari.

K uvedeným štyrom funkcionárom treba zaradiť aj mestského notára ako predstaviteľa mestskej kancelárie, ktorá viedla písomnú súdnu i správnu agendu. Tá sa viedla spočiatku spravidla v latinčine, ktorú však zakrátko nahradila nemčina, a v niektorých mestách, ako napríklad v Trenčíne a Žiline aj slovenčina.

Na záver pokladáme za dôležité zdôrazniť, že najstaršie zachované samostatné kartografické zobrazenie Uhorska, a teda aj Slovenska, pochádza takmer presne z prelomu stredoveku a novoveku. Táto mapa – v odborných kruhoch nazývaná Lazarova mapa (podľa autora, ktorý bol tajomníkom ostrihomského arcibiskupa) – bola vydaná roku 1528 v nemeckom Ingolstadte pod názvom *Tabula Hungariae*. Podľa politického a hospodárskeho významu, právneho postavenia a funkcie možno na Lazarovej mape rozlíšiť tieto druhy sídel ležiacich na Slovensku: slobodné kráľovské mestá – 16, mestá – 12, mestečká – 83, dediny s kostolom – 92, dediny bez kostola – 58, hrady – 25, kláštor – 1 a dve sídla, ktoré sa nedajú klasifikovať. Sídelnú sieť Slovenska na mape tvorí spolu 289 sídel, čo je však iba asi 8 % všetkých sídel na Slovensku koncom stredoveku. Lazarova mapa je svedectvom toho, že územie dnešného Slovenska patrilo k najurbanizovanejšej časti Uhorského kráľovstva, bolo jeho dôležitou hospodárskou a kultúrnou základňou.

Pramene

- Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Praha 1956.
- Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve. Ed.: MÁRKUS, Dezső. Budapest 1897.
- Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Ed.: MÁRKUS, Dezső. Budapest 1899.
- HORVÁTH, Vladimír: Bratislavské mestské privilégium. (Ondrej III. – 2. decembra 1291). Bratislava 1991.
- HORVÁTH, Vladimír: Zlatá bula bratislavská. Bratislava 1991.
- JUCK, Lubomír: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350), zv. I. Bratislava 1984.
- Kódex mestského a banského práva Banskej Štiavnice. Ed.: VOZÁR, Jozef. Košice 2002.
- KUCHÁR, Rudolf: Žilinská právna kniha. Magdeburgské právo. Bratislava 1993.
- SOPKO, Július: Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov. Budmerice 1995.

Literatúra

- BARTL, Július: Dekréty kráľa Žigmunda z roku 1405 a ich význam pri formovaní meštianskeho stavu v Uhorsku. Historický časopis, 40, 1992, s. 281–296.
- BARTL, Július: K zdrojom mestského majetku a hospodárenia v 14. a 15. storočí. In: Historické štúdie, 19, 1974, s. 75–97.
- DEMKÓ, Kálmán: A Felső Magyarországi városok életéről a XV – XVII. században. Budapest 1890.
- CSUKOVITS, Enikő – LENGYELOVÁ, Tünde (ed.): Od Bardejova po Prešporok. Bratislava – Prešov 2006.
- GÁCSOVÁ, Alžbeta: K problematike mestskej chudoby v Bratislave v 1. polovici XV. storočia. Historický časopis, 1, 1953, č. 1.
- KADLEC, Karel: Verbőczyovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechty v něm obsažené. Praha 1902.
- KIRÁLY, János: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894.
- KUBINYI, András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle, 38, 1996, č. 2–3, s. 135–161.
- KUČERA, Matúš: Cesta dejinami. Stredoveké Slovensko. Bratislava 2002.
- KUČERA, Matúš: O historickom vedomí Slovákov v stredoveku. Historický časopis, 25, 1977, č. 2, s. 217–238.
- KUČERA, Matúš: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- LEHOTSKÁ, Darina: Mestská správa a bratislavské meštianstvo do konca 14. storočia. In: Historické štúdie, 14, 1969, s. 179–207.
- LEHOTSKÁ, Darina: Stredoveké privilégia Bratislavy. Bratislava 1990.
- LEHOTSKÁ, Darina: Vývoj mestského práva na Slovensku. In: Sborník FF UK Historica 10. Bratislava 1959, s. 65–114.
- MARSINA, Richard: O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia. Historický časopis, 9, 1961, s. 617–632.
- NOVÁK, Jozef: Slovenské mestské a obecné erby. Bratislava 1967.
- PROBSZT, Georg: Die niederungarischen Bergstädte. München 1966.
- RUTTKAY, Alexander: Štruktúra osídlenia a dejiny územia Slovenska vo časnom stredoveku. In: Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 21, 1985, s. 5–25.
- SEGEŠ, Vladimír: Hlavné črty zástoja miest na Slovensku v uhorskom stredovekom

- vojenstve*. Vojenská história, 2, 1998, č. 1, s. 3 – 20.
- SEGEŠ, Vladimír: *Mestá v uhorskom vojenstve na konci stredoveku*. In: *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. Hadserg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig*. (Ed.: DANGL, V. – VARGA, J. J.) Bratislava 2002, s. 18 a nasl.
- SEGEŠ, Vladimír: *Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko*. Bratislava 2004.
- SEGEŠ, Vladimír: *Prešporský pítavaľ. Zločin a trest v stredovekej Bratislave*. Bratislava 2005.
- SEGEŠ, Vladimír: *Stredoveké mestá na Slovensku*. In: *Studia Academica Slovaca 31*. Bratislava: Stimul 2002, s. 342–355.
- SEGEŠ, Vladimír a kol.: *Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska*. Bratislava 2003.
- SOKOLOVSKÝ, Leon: *Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska. 1. časť (Od počiatkov do roku 1526)*. Bratislava 1995.
- SUCHÝ, Michal: *Spišské mestá v poľskom zálohu*. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Košice 1974, s. 55–87.
- SUCHÝ, Michal: *Z politických zápasov miest so šľachtou od 16. do začiatku 18. storočia*. In: *Historické štúdie*, 19, 1974, s. 109–132.
- SZENDE, Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest 2004.
- ŽUDEĽ, Juraj: *Miestne názvy na Lazarovej mape Uhorska so zreteľom na územie Slovenska*. Slovenská archivistika 32, č. 2, 1997, s. 48–59.

Summary

The Development of Towns in Slovakia

All towns in Hungary originated in the Middle Ages. Along with a relatively well-developed network of castles, concentrations of urban settlements in Upper Hungary began to be more remarkable in the 13th century. The location and natural conditions defined the basic character of three types of towns in Slovakia, namely mining, commercial (or craft and commercial) towns, and centres of agricultural production. Colonists from Western Europe, especially from German-speaking areas, played a remarkable role in the origin and development of towns in the Hungarian kingdom (thus, also in Slovakia). Besides, all medieval towns in Hungary (and in Slovakia) accepted either Magdeburg's or Nürnberg's municipal laws, or their applications. Nevertheless, the towns had a relatively well-developed system of markets when the first colonists were settled. Royal privileges issued to towns in Hungary referred to German legal customs only in certain areas, whereas other articles were drawn up on the basis of domestic customs. Thus, one cannot speak about a mechanical transition of municipal laws from German towns, which can also be proven by legal books written in the 14th and 15th centuries, such as books from Buda, Bratislava, Žilina, and Banská Štiavnica, as well as Zips (*Zipser Willkühr*). There were no large cities in either Hungary or Slovakia. Buda, as the biggest town and the capital, had less than 15,000 inhabitants at the end of the 15th century. The most-populated towns in Slovakia towards the end of the Middle Ages were Košice and Bratislava, which could be considered medium-sized towns, with the number of inhabitants ranging between 5,000 and 10,000. Among smaller, medium-sized towns with populations between 2,000 and 5,000 were Banská Štiavnica, Levoča, Trnava, Bardejov, Banská Bystrica, Prešov, Kremnica and perhaps Kežmarok. Other towns in Slovakia belonged to the

group of small towns with populations under 2,000, and the majority of towns did not reach 1,000 inhabitants, while some of them had only 500. The development of towns in Slovakia was part of the process that was going on all over Europe. Slovak towns represented a unique type of urban community that did not copy foreign patterns. Multi-ethnicity played an important role in this development, and it enriched Slovak towns with a wide range of cultural habits and customs.

Filozofia na Slovensku v druhej polovici 20. storočia

Prečo sa podujímam hovoriť o filozofii na Slovensku práve v druhej polovici 20. storočia? Jednak preto, že je to bezprostredná minulosť, a tiež preto, že práve vtedy sa u nás zavrášnil proces konštituovania filozofie ako oblasti profesionálnej tvorivej vedeckej činnosti. Hovoriť o uvedenom polstoročí nemožno bez toho, aby sme sa aspoň krátko nedotkli niekoľkých desaťročí, ktoré mu predchádzali, a tiež zopár rôčkov, ktorými sme ho prekročili. To neznamená, že predtým bolo Slovensko z hľadiska filozofie “nepopísanou doskou”. Prvý zväzok *Dejín filozofie na Slovensku* presvedčivo dokumentuje, že napriek všetkému historickému nečasú na území medzi Dunajom a Tatrami sa duch nepodielal na prevládajúcich drienotách jeho obyvateľstva. Tento duch sa však živil podnetmi cudzích vzorov, čo v oblasti filozofie znamenalo, že išlo takmer výlučne o nepôvodnú, tzv. školskú filozofiu.

Elementárne predpoklady pre vznik profesionálnej filozofie na našom území sa vytvorili až v rokoch prvej Československej republiky. Vtedy vznikla Univerzita Komenského, na ktorej v roku 1921 začala pôsobiť v rámci filozofickej fakulty prvá oficiálna inštitúcia, zabezpečujúca existenciu a rozvoj profesionálnej filozofie u nás – katedra filozofie. Vyučovali na nej českí profesori. Po vyhlásení autonómie Slovenska v roku 1938 museli katedru opustiť a vrátiť sa do Čiech. Profesor Josef Tvrđý (1877–1942), ktorý tu pôsobil najdlhšie a vychoval desiatky slovenských stredoškolských profesorov filozofie, bol v roku 1942 umučený v koncentračnom tábore.

Po odstránení českých profesorov z univerzity v podstate z ideologických dôvodov katedra filozofie na FF UK ostala zachovaná. Z dominantných osobností, ktoré na nej pôsobili, treba spomenúť profesora Š. Polakoviča (1912–2002), prominentného ideológa ľudáctva a slovenského nacionalizmu.

Tento síce na fakulte prednášal, ale nestal sa jej kmeňovým (interným) profesorom. Do funkcie vedúceho katedry povolala štátna vrchnosť ruského emigranta, bývalého profesora Petrohradskej univerzity, Nikolaja O. Losského (1870–1965). Profesor Losskij pôsobil na katedre od jesene 1941 do roku 1945. Svetové renomé získal už počas petrohradského pôsobenia, teda už pred rokom 1917. Vytvoril totiž svojský variant v prvých desaťročiach storočia vplyvných (najmä v USA a vo Veľkej Británii) “realistických filozofií” a to intuitívny realizmus, úzko spätý s pravoslávnu teológiou. Hoci do Bratislavy prišiel vyše sedemdesiatročný a pôsobil tu iba štyri roky, stihol na Slovensku vydať dve nové pôvodné diela *Podmienky dokonalého dobra* (1944) a *Absolútne kritérium pravdy* (1946), myšlienково ovplyvniť viacerých študentov a kolegov. Z nich v jeho diele pokračoval najmä jeho asistent Jozef Dieška, ktorý však bol onedlho nútený tiež emigrovať.

Pristavme sa tu na chvíľu. Ešte sme len začali hovoriť o formovaní sa profesionálnej filozofie na Slovensku a už narážame na druhý – a žiaľ, nie posledný – vynútený exodus jej protagonistov. Vynútený z ideologických dôvodov. A vskutku, boli to práve ideologizujúce prístupy k filozofii, ktoré po celý čas brzdili jej vývin v porovnaní s inými spoločenskovednými disciplínami.

Univerzitná katedra filozofie však nebola v štyridsiatych rokoch jedinou filozofickou inštitúciou. Druhú vytvorila Matica slovenská tým, že už v roku 1940 začala vydávať prvý slovenský filozofický časopis – štvrtročnú *Filozofický zborník MS*. Pri zrode tohto časopisu stál už spomenutý profesor Polakovič, ktorý sa ho usiloval viesť v duchu svojich názorov. V priebehu osemročného obdobia existencie však časopis menil svoj ideový profil. Pri dominancii orientácie na kresťanskú filozofiu (blondelizmus, novotomizmus, Losského intuitívny realizmus), dával, najmä v rokoch, keď výkonným redaktorom bol sociológ A. Hirner, tolerantne miesto aj pre rôzne iné názory, vrátane opozičných až protikladných. A predovšetkým: dával priestor pre vzájomné diskusie. Vzhľadom na obdobie, v ktorom sa tak dialo (posledné roky 2. svetovej vojny a prvé roky po nej), je tento jav hodný obdivu.

Približne v čase odchodu českých profesorov a krátko na to z iniciatívy Matice slovenskej s jej Filozofickým zborníkom, t. j. na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia, začína slovenská kultúrna verejnosť registrovať tvorbu a tým i mená troch výrazných filozofických osobností, na ktorých sa pokúsim priblížiť tri dominantné smery slovenského filozofického myslenia v druhej polovici uvedeného storočia. Ide o Svätopluka Štúra, Igora Hrušovského a Ladislava Hanusa. Ich filozofia i osobné osudy sú navzájom neporovnateľné, no tak svojimi výkonmi, ako aj z hľadiska základného rozvrstvenia tendencií v našej filozofii sú jej najreprezentatívnejšími osobnosťami.

Ako prvého si dovoľím stručne predstaviť profesora **Svätopluka Štúra** (1901–1981) s jeho chápaním filozofie ako “správcu” myšlienkových a kultúrnych statkov spoločnosti či národa. Celé jeho mysliteľské dielo je preniknuté úsilím o humanitu. Napriek tomu život tohto intelektuála, druhostupňového synovca Ludovíta Štúra, možno považovať za mimoriadne názorný príklad osudu mysliteľa u nás v 20. storočí. V čase jeho prípravy na habilitáciu zanikla prvá ČSR, a tak sa habilitácia konala až po vojne, ktorú prežil vo vnútornom exile a ako nezamestnaný. V roku 1946 sa stal profesorom Filozofickej fakulty UK, no už v roku 1950 ju musel opustiť z politických dôvodov. Ak mu v roku 1938 vyčítali najmä jeho “čechoslovakizmus”, teraz ho inkriminovali pre hlásenie sa k Masarykovi a vôbec k buržoáznej filozofii. Dôchodku sa dočkal ako pracovník Univerzitnej knižnice. V roku 1968 ho (už ako dôchodcu) opäť pozvali na fakultu, aby ju koncom roku 1970 musel definitívne opustiť. Tri odchody a dva krátke návraty profesora Štúra – najväčšieho hľadača medziludskej harmónie v našej filozofii – hovoria výrečne o vtedajších pomeroch.

Odstavenie z verejného života počas vojnového slovenského štátu využil S. Štúr na intenzívnu tvorivú aktivitu, ktorej výsledkom boli tri monografické práce. Pre charakterizovanie jeho filozofie má z nich najväčší význam *Rozprava o živote* (1946). Využíva v nej výsledky z predvojnových prác, najmä zo

spisu *Problém transcendentna v súčasnej filozofii* (1938), v ktorom odmieta tak racionalistickú ako najmä iracionalistickú metafyziku, pretože svojou jednostrannosťou znemožňujú celostné uchopenie skutočnosti. Iba ním sa totiž možno zmocniť mnohotvárnosti života a vyvodiť pre orientáciu a konanie človeka produktívne závery. Odchýliť sa k akejkoľvek jednostrannosti znamená vzdialiť sa pochopeniu poriadku či usporiadania skutočnosti, diania, života. Úlohou filozofie je práve tento poriadok (v konečnom dôsledku harmóniu) života a diania spoznávať, naň dozeráť a napomáhať mu.

Ústrednými pojmami jeho úvah sú, ako vidno, pojmy života a celostnosti. V prvom z nich sa okrem iných odráža aj vplyv Masarykovho “konkretizmu”, zdôrazňujúceho žitú skutočnosť, tvorenú sériami napohľad drobných udalostí. Je na človeku, aby ich svojím úsilím priviedol k organickej celostnosti a vtisol im zmysel.

Idea celostnosti ukazuje na ďalší Štúrov inšpiračný zdroj. Je ním koncepcia talianskeho novohegelovca B. Croceho, od ktorého prakticky prevzal – ako pôdorys svojho myslenia – základnú myšlienkovú schému. Podľa nej sa duch prejavuje najskôr teoreticky v estetike a vede a potom prakticky v ekonómii a morálke. V Štúrovej filozofii sa dôraz kladie na prvú a na poslednú z týchto sfér ducha. Akceptuje aj obe prostredné, no zároveň ich podrobuje kritike. Dôvod je v oboch prípadoch rovnaký: nebezpečenstvo oslabenia ducha úsilím o úžitok, prospech. (Je zaujímavé, že Štúr tesne po druhej svetovej vojne načrtáva aj kritiku vtedajšieho kapitalizmu a žiada nevyhnutnú spoločenskú kontrolu nad “kapitálovými zdrojmi”).

V ďalšom diele, napísanom v izolácii počas 2. svetovej vojny, v spise *Zmysel slovenského obrodzenia* (1948) odmieta pokusy predstaviteľov ľudáckeho slovenského štátu odvolávať sa pri zdôvodňovaní ich politiky na odkaz Ľudovíta Štúra a štúrovcov. Zároveň tu odhaľuje hlboký konzervativizmus slovenskej národnej politiky na prelome storočí. Konštatuje, že jeho základnou oporou sú “náboženstvo a vlastenectvo so sláv-

nostnými obradmi, ale v rúchu najtemnejšej, vpravde stredovekej reakcie, s vypojením najzákladnejších princípov novovekej filozofie”¹.

Tretím dielom, ktoré vzniklo v uvedených rokoch, je spis *Nemecká vôľa k moci* (vyšlo až v roku 1967). Štúr v ňom podáva kritický náčrt vytvárania myšlienkových predpokladov hitlerovského nacizmu v nemeckej filozofii 19. a 20. storočia. Ukazuje tu narastanie antihumanistických tendencií iracionalizmu a biologizmu v chápaní pojmu “vôľa k životu” v Schopenhauerovej, Stirnerovej, Nietzscheho, Spenglerovej a ďalších koncepciách, až po úplné zvrhnutie sa v otvorený rasizmus, hlásanie nenávisti, expanzie a teroru v pseudo-filozofických učeniach A. Rosenberga a ďalších ideológov fašizmu. Vlastné skúsenosti s vlnou “revolučného” násilia po februári 1948 ho priviedli k tomu, že v 50. rokoch píše podobnú prácu, tentokrát pod názvom *Marxisticko-leninská vôľa k moci* (vyšla v roku 1991). Aj tu vychádza zo svojej harmonickú celostnosť života zdôrazňujúcej filozofie, ale tiež z Masarykovho spisu *Otázka sociální* a z názorov ďalších liberálne orientovaných mysliteľov, aby kriticky analyzoval a odsúdil najmä redukciu (v sovietskom “marxizme”) morálky a práva na nástroje politiky násilia v mene triedneho boja.

Udalosti v slovenskej filozofii druhej polovice 20. storočia, o ktorých bola reč doteraz, sa odohrávali najmä na akademickej pôde Filozofickej fakulty UK (a krátko aj Filozofického odboru Matice slovenskej), alebo aspoň v súvislosti s nimi. Teraz sa na chvíľu z tejto pôdy vzdialime, pretože nezanedbateľný vklad do slovenského filozofického myslenia v tomto období vniesli aj náboženský myslitelia, nepôsobiaci na laických inštitúciách. Ako ich reprezentanta som si vybral profesora Ladislava Hanusa.

Pokiaľ ide o filozofickú orientáciu katolíckych filozofov, významnejší z nich sa orientovali buď na personalizmus Maurica Blondela, ale najmä na novotomizmus. K novotomistom patril aj **Ladislav Hanus** (1907–1994). Študoval v Spišskej Kapitule a v Innsbrucku, kde naňho podnetne zapôsobili myšlienky berlínskeho profesora R. Guardiniho. Po

návrate domov pôsobil od roku 1937 ako profesor morálky v Spišskej Kapitule. Po vojne sa stal, žiaľ, jednou z obetí politických perzekúcií a v roku 1951 ho odsúdili na pätnásť rokov väzenia. V roku 1968 sa vrátil do duchovnej služby a zhruba dvadsať rokov bol farárom v Liptove.

Osobitosťou Hanusovho filozofického diela je, že sa neusiluje vypracovať vlastnú filozofickú koncepciu, ale v rámci novotomizmu sa upína k jednému zdanlivo vedľajšiemu problému, ktorý sa však v jeho chápaní ukazuje ako veľmi dôležitý a výsostne závažný. O to viac, že tento problém, problém kultúry a kultúrnosti, vysúva do popredia v čase vrcholiaceho pohrdania kultúrou a hodnotami, totiž v čase barbarskej 2. svetovej vojny a to nedlho pred jej ukončením.

Svoju koncepciu vyložil relatívne stručne a najmä zrozumiteľne v pomerne útlých spisoch *Rozprava o kultúrnosti* (1943) a *Rozhľadenie* (1944), pričom nepoužíva vo filozofii obvyklé náročné konštrukcie. Priam z nich cítiť, že túži, aby mu porozumelo čo najviac čitateľov. Bolo by však chybou chápať túto charakteristiku ako náznak toho, že Hanus skúmaný problém zjednodušuje, či dokonca primitivizuje.

Príznačné je, že od začiatku spája kultúru s prácou, tvorivou a pretrvávajúcou ľudskou aktivitou. Kultúra sa začína poznávaním, ktoré však nesmie ustrnúť na utilitárnom stupni (technika), ako to vyplýva z osvietenského a liberalistického chápania vedy a kultúry. Toto chápanie, podľa Hanusa, síce bolo prínosom, ale zároveň vyvolalo nebezpečenstvo zabudnutia na "vertikálnu" dimenziu kultúry, ktorú by si mal uvedomiť najmä každý veriaci človek. Píše: "Kultúra v chápaní veriaceho človeka má vyšší, sakrálny zmysel a svojou intenciou prekračuje horizont jednostranne profánne orientovanej kultúry"².

Plodom kultúry jednotlivých historických období sú kultúrne artefakty. Práve vo vzťahu k nim sa odhaľuje kultúrnosť (alebo nekultúrnosť) dnešného človeka. Skutočne kultúrna osobnosť (a predpokladom toho, aby bol človek osobnosťou, je práve jeho kultúrnosť) rešpektuje svoje väzby smerom nahor, t. j. k transcendentnu (k Bohu), ale zároveň aj

tie smerom nadol, t. j. k prírode a k spoločenstvu, v ktorom jestvuje. Táto myšlienka vyjadruje podstatu jeho organického pluralizmu.

O hĺbke a jasnozrivosti Hanusovho uvažovania, zbaveného akademických jemností svedčí najlepšie to, že už pred polstoročím zahrnul samozrejme do kultúrnosti aj rešpekt k prírode, a že prijímajúc Guardiniho úvahy o konci novoveku, uvažoval o potrebe presadzovania sa iných, spoľahlivejších hodnôt v živote jednotlivca i spoločnosti. Táto potreba vyplýva, podľa jeho mienky, z kríz 20. storočia: Prvou z nich bol úpadok klasického liberalizmu v dôsledku prvej svetovej vojny, druhou krach kolektivistických modelov spoločnosti, ktoré sa zvrhli na totalitné diktatúry. Ako kňaz hľadal, pochopiteľne, riešenie v koncepciách, vychádzajúcich zo základov kresťanstva, konkrétne zo sociálnej koncepcie obsiahnutej v “integrálnom humanizme” J. Maritaina. Vyzdvihoval tiež princípy, ktoré sa – podľa neho – pozitívne osvedčili v našom národnom živote, ako rešpekt k tradícii, snaživosť, schopnosť a odvaha zaujať stanovisko a podobne. Rozhodne to neboli hodnoty postmoderné, skôr konzervatívne, i keď úctyhodné...

Hanusova filozofická tvorba sa rozvinula v mimoriadne neprajnom období – na konci 2. svetovej vojny, ktorý znamenal zároveň aj blížiaci sa zánik štátu deklaratívne budovaného na kresťanských princípoch. To azda spôsobilo, že sporadicky sa uňho stretneme aj s niektorými problematickými názormi. Nič to však nemení na celkovo pozitívnom vyznení jeho “filozofie kultúrnosti”, ktorá okrem iného obsahuje aj kritiku “filistra a klerikála” ako zosobnení nekultúrnosti a z ktorej vychádza aj kritika konfesionalizmu, nehovoriac už o náboženskom fundamentalizme, ako aj náčrt perspektívneho smerovania k ekumenizmu. Za celoživotné dielo právom dostal začiatkom 90. rokov (krátko pred smrťou) čestný doktorát Univerzity Komenského.

Vraciame sa späť na akademickú pôdu, pretože chcem predstaviť tretiu dominantnú osobnosť slovenskej filozofie druhej polovice 20. storočia – profesora **Igora Hrušovského** (1907–1978). Po absolvovaní teoretickej biológie na pražskej

Karlovej univerzite v roku 1930 absolvoval v roku 1936 na bratislavskej univerzite aj filozofiu u profesora Tvrdého. Od roku 1937 pracoval viac ako pätnásť rokov v terajšej Univerzitnej knižnici. Časopisecky publikoval už počas štúdia. Do povedomia vedeckej, ale i umeleckej spoločnosti vstúpil v roku 1937 ako spoluzakladateľ *Spolku pre vedeckú syntézu*, ktorý združoval mladých odborníkov z oblasti humanitných vied, usilujúcich sa o zásadnú metodologickú inováciu svojich vedných disciplín: estetiky (M. Bakoš), jazykovedy (napr. E. Pauliny, J. Ružička), literárnej vedy (M. Považan), etnografie (A. Melicherčík) a ďalších. Inovácia sa mala udiat –aj sa udiala – zavedením novopozitivistických a najmä štrukturalistických postupov. Tieto vytláčali dovedy vysoko prevládajúcu faktografickosť a deskriptívnosť spomínaných disciplín. Navyše, uvedená skupina mladých vedcov nadviazala úzku spoluprácu s “nadrealistickými” (surrealistickými) umelcami – básnikmi, maliarmi atď. Pretože sa v tomto spolku prejavoval otvorený antifašizmus, bol v roku 1940 policajne rozpustený.

Hrušovský bol ako filozof prakticky dominantnou osobnosťou pri teoretickom zdôvodňovaní potreby a najmä hlavných princípov nových metodologických postupov. To korešpondovalo s jeho vtedajším odborným záujmom vo filozofii. Výstižne to vyjadrujú názvy jeho prvých spisov *Teória vedy* (1941) a *Vývin vedeckého poznania* (1942). V týchto a v niektorých ďalších prácach sa Hrušovský zaoberá problematikou výstavby vedy, jej jazykom, sémantickými a syntaktickými pravidlami vedeckých výrokov a s tým spojenými ďalšími problémami, verifikačnými operáciami, vývinom vedeckých teórií, atď., a to všetko pod výrazným vplyvom novopozitivismu. Od samého počiatku však v jeho filozofii vedy cítiť aj istý odstup od “Viedenského krúžku” a to jednak pod vplyvom Russellovho realizmu, ďalej štrukturalizmu a dokonca aj určitých prvkov marxistickej filozofie.

Problematika poznania vôbec a osobitne vedeckého, predstavuje jeho celoživotný záujem. V práci na nej pokračuje totiž aj počas vojnových rokov, na konci ktorých, v roku 1945, vychádza jeho monografia *Francis Bacon a anglický empi-*

rizmus. Nielen to: v tomto čase publikuje štúdie v už spomínanom Matičnom zborníku (ale napríklad aj v Slovenských pohľadoch), odráža viaceré námietky nábožensky orientovaných autorov voči jeho pozitivizmu, ba dokonca “marxizmu”, tesne po vojne sám vyvolá polemiku s profesorom Losským o jeho noetike (teórii Poznani), ešte v roku 1946 vydá spis *Engels ako filozof*, aby nedlho po februári 1948 vydal *Problémy noetiky* (1948), dielo, v ktorom sa najviac vzdaluje od filozofického realizmu smerom ku Carnapovmu chápaniu novopozitivizmu. Túto komplikovanú peripetiu z drámy filozofickej tvorby Igora Hrušovského uvádzam preto, aby som dokumentoval, ako sa zmätky doby prejavovali v tvorbe človeka, čo o pár rokov neskôr na nás pôsobil presvedčivým dojmom mysliteľa, ktorý vie, čo chce.

Hrušovský si svojimi dielami z počiatku štyridsiatych rokov získal veľkú autoritu u slobodomyselnejšej, nacionalisticky nezaslepanej časti slovenskej inteligencie, u liberalisticky orientovaných intelektuálov. Podozrievanie z inklinácie k marxizmu, ktoré voči nemu vznášali náboženský filozofi, iba zvyšovalo jeho cenu v liberálnych a v ľavicových kruhoch. A preto po vojne bolo logické, že získal na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského docentúru a krátko na to profesúru, že sa stal riaditeľom práve založeného Filozofického ústavu SAV (hoci len so štyrmi internými pracovními), šéfredaktorom vedeckého časopisu SAV *Filozofia*, vedúcim Katedry filozofie a logiky na FF UK a v roku 1950 dokonca rektorom UK.

Za tento závrtný vzostup, diktovaný (podľa môjho názoru) skôr kádrovou núdzou režimu než osobnými ambíciami, Hrušovský zaplatil najhlbším myšlienkovým poklesom vo svojej filozofickej tvorbe. Ani sám neuznal publikácie z tohto obdobia za hodné toho, aby ich zaradil medzi plody svojej filozofickej tvorby. A to aj napriek tomu, že medzi nimi nenachádzame vtedy obvyklú prehnanú adoráciu Stalina atď. Viacero ideologických primitivizmov (zasa tá ideológia!) však ani najprajnejší čitateľ prehliadnúť nemôže.

Hrušovského zriedkavý intelekt však túto traumu prekonal. Možno mu v tom pomohli jeho dogmatickí kritici, ktorí na neho

v mene stalinského “marxizmu” útočili za jeho vraj neprekonanú novopozitivistickú a štrukturalistickú minulosť tak silno, až ju v ňom znovu prebudili. Pobožkali svojimi útokmi žabu a tým v nej prebudili princa.

Tento obraz používam preto, že mi umožňuje skrátiť text. Koncom päťdesiatych rokov Hrušovský už zvládol návrat k pozíciám, ktoré zastával pred desaťročím, ba navyše, začal chápať aj hranice novopozitivismu ako filozofie (i metodologie) a pokúsil sa ideu štruktúry reinterpretovať na báze nedogmaticky chápanej marxistickej dialektiky. Plodom tohto úsilia bola jeho dialektická štrukturoológia, ktorej prvý ucelenejší náčrt sa objavuje v spise *Problémy filozofie* (1970, slovenská aj nemecká mutácia).

Táto “štrukturoológia” vlastne syntetizuje všetky doterajšie Hrušovského metodologické úsilia a zároveň, priam logicky, si vyžaduje určité ontologické zakotvenie. Po viacerých prípravných štúdiách k ontologickej problematike, ktoré nasledovali po *Problémoch filozofie*, prichádza Hrušovský v práci *Dialektika bytia a kultúry* (1975) s náčrtom originálnej ontologickej koncepcie, v ktorej sa takpovediac finalizuje jeho celoživotné filozofické úsilie. Nemôžeme tu sledovať náročnú cestu Hrušovského skúmania transformácií bytia od ontického k ontologickému a tým aj cestu k jeho osobitému dialekticko-štrukturalnému variantu teórie bytia, k zdôvodneniu filozofického realizmu, ktorej venoval posledné roky života. No to, že sa na ňu podujal, svedčí o jeho mysliteľskej poctivosti (jeho úvahy o tomto probléme vyšli posthumne v roku 1991 v práci *Problémy bytia*).

Tým som – krajne neúplne – splnil deklarovaný zámer tejto štúdie: na troch vybraných osobnostiach slovenskej filozofie druhej polovice 20. storočia demonštrovať jej hlavné trendy a súvislosti, v ktorých sa realizovala. Samého ma, až dodatočne, priam mrazí zistenie, že tieto tri osobnosti sa ako myslitelia vlastne – ani v dobrom ani v zlom – nikdy priamo nestretli, že ich *mysliteľské svety* ležia paralelne vedľa seba v úplnej odlúčenosti a spája ich iba kalendár. (Zdôrazňujem ešte raz: mám na mysli mysliteľské stretnutia a strety, pretože ako osoby

napr. Štúr a Hrušovský aspoň krátko pobudli na jednej katedre).

Desivosť tohto zistenia však oslabujú dve skutočnosti: Po prvé, tak ako sa uvedení traja myslitelia stretli v tomto texte, stretli a stretávajú sa v mysli tých, čo ich čítali a čítajú. Takto vzájomne všetci traja spoluutvárajú našu kultúrnu a intelektuálnu klímu. Po druhé, keďže väčšinu tvorivého života prežili v režimoch, založených na hlásaní jedinej a výlučnej pravdy – pochopiteľne raz takej a potom zasa onakej – treba im pripočítat k dobru, že keď už spolu kolegiálne nediskutovali a nepolemizovali, aspoň na seba navzájom neútočili...

Každý nátlak nejakej výlučnej pravdy sťažuje – priam znemožňuje alebo aspoň brzdí – tvorivé myslenie. Intenzívne sme to pociťovali aj v období rokov päťdesiatych až osemdesiatych. “Imperatívny tlak doby”, ako to často označoval I. Hrušovský, bol raz silnejší (najmä v prvej polovici 50. rokov), raz slabší. No rozvoj tvorivého myslenia nikdy nadobro nezastavil. Veď v 50. rokoch sa objavili dve vedecky mimoriadne závažné práce profesora Vojtecha Filkorna (1922) *Predheglovská logika* (1953) a o tri roky na to *Metóda vedy*, ktorými založil slovenskú modernú logiku a nadväzujúc na Hrušovského, aj metodológiu vied. Vyšlo viacero objavných monografií z dejín slovenskej filozofie (najmä od docenta T. Münza a dr. E. Városovej). Bádateľské úsilie v tejto oblasti vyústilo do prvej syntetickej práce (pod vedením docenta J. Bodnuta) *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I.* (1987), zachycujúce ich vývin od počiatkov až po 80. roky 19. storočia. Neutíchal ani záujem o nemarxistickú filozofiu na Západe, aj keď sa musel pestovať pod hlavičkou “kritika buržoáznej filozofie”. Časť tvorivej energie našich filozofov sa, opäť z iniciatívy Hrušovského, presunula do prekladateľskej a editorskej aktivity. Jej hlavným výsledkom bola desať zväzková *Antológia z diel filozofov*, približujúca širšej kultúrnej verejnosti rozsiahle ukážky z Platóna, Aristotela, Augustína Aurelia, Tomáša Akvinského, ale aj Nietzscheho, Comta, Bergsona, Russella, Wittgensteina, Husserla, Sartra a desiatok ďalších filozofov. Na *Antológiu* nadviazala edícia *Filozofické*

odkazy, prinášajúca už nie ukážky, ale ucelené diela. Medzi jej päťdesiatimi zväzkami stretneme napr. aj práce M. Webera, W. Diltheya, A. N. Whiteheada, či M. Foucaulta alebo T. S. Kuhna.

Aj takýmito spôsobmi sa prejavovala a posilňovala erudícia našich filozofov, aj takto sa poväčšine necielene, no účinne pripravovali na zvládnutie úloh, ktoré ich čakali po historickom politickom zlome v strednej a východnej Európe v roku 1989. Tento zlom priniesol pre rozvoj filozofie to najpodstatnejšie: slobodu myslenia a priestor na jej prejavenie sa. Vyrovnáť sa s novou situáciou nebolo jednoduché, ale rozmach filozofickej produkcie, rozšírenie tematického spektra filozofických výskumov, a čo je najdôležitejšie: pribúdanie pokusov o originálne prístupy k riešeniu problémov za posledných pätnásť rokov, ukazujú, že súbeh naakumulovanej erudície z minulosti, nových poznatkov a inšpirácií z teraz už otvoreného filozofického sveta a rast odvahy samostatne tvorivo myslieť prináša výsledky.

Dovolím si ukončiť tento náčrt necelého storočného vývinu profesionálnej filozofie na Slovensku stručným náčrtom, podľa môjho názoru, jej najplodnejších a najúspešnejších výskumných programov.

Na Filozofickom ústave SAV sa už tradične venuje pozornosť výskumu problematiky modernej logiky, ktorý sa rozšíril aj o otázky analytickej filozofie, ktorá na Slovensku dosiaľ absentovala. Z iniciatívy vedúceho tejto úlohy prof. P. Cmoreja vznikol pred desiatimi rokmi aj nový časopis *Organon F*, špecializovaný na túto problematiku. Ťažiskom metodologických výskumov (vedúci prof. J. Viceník) je ešte v 60. rokoch profesorom V. Černíkom sformulovaný problém vedeckého zákona, ktorý sa rozvinul do sledovania zmien typov racionality a z nich vyplývajúcich metodologických konzekvencií. Otázky dejín slovenského filozofického myslenia koordinuje prof. T. Pichler. Jedným z najvýznamnejších výsledkov je kolektívna publikácia *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí* (1998). Originálnu koncepciu sociálno-politických zmien v našej zemepisnej oblasti a najmä na Slovensku

v posledných desaťročiach rozpracúva prof. F. Novosád. Ďalšia výskumná skupina SAV sa venuje aktuálnym otázkam fenomenologickej filozofie, iná zasa otázkam etiky.

Výskum prebieha aj na katedrách filozofie, vychovávajúcich budúcich filozofov (či už vo vedeckom alebo učiteľskom smere). Tak na Katedre filozofie a dejín filozofie FF UK v Bratislave je silne zastúpený výskum v oblasti tzv. “feministickej filozofie” – rodové štúdiá (doc. E. Farkašová, doc. Z. Kiczková a i.), prof. M. Marcelli so spolupracovníkmi sa venuje semiologickému bádaniu (*Príklad Barthes*, 2001), doc. J. Piaček rozvíja svoju koncepciu tzv. synkriticizmu, pokúšajúcu sa okrem iného zjednotiť určité prvky fenomenológie a orientálneho myslenia. Na Katedre filozofie Trnavskej univerzity rozpracúva prof. J. Letz svoj (“prosofonický”) variant katolíckeho personalizmu, v Prešove zasa prof. V. Leško založil výskum filozofie dejín filozofie a prof. V. Gluchman rozpracúva svoju “etiku sociálnych dôsledkov”. Pozoruhodné individuálne a kolektívne iniciatívy vyvíjajú aj filozofi pôsobiaci mimo filozofických fakúlt. Tak na Matematicko-fyzikálnej fakulte UK prebieha pod vedením doc. J. Rybára výskum “filozofie mysle” v rámci kognitívnych vied, na Fakulte manažmentu UK sa prof. A. Remišová venuje podnikateľskej etike a ďalším aplikovaným etikám. A tak by sa dalo pokračovať ďalej.

Tento stručný a neúplný výpočet najnovších bádateľských trendov v slovenskej filozofii naznačuje jej úctyhodný rozmach. Treba si len želať, aby tematickej šírke výskumu zodpovedala aj obsahová stránka.

Poznámky

¹ ŠTÚR, Svätopluk: *Zmysel slovenského obrodzenia*. Liptovský Mikuláš 1948, s. 139.

² HANUS, Ladislav: *Rozprava o kultúrnosti*. Spišské Podhradie 1991, s. 53.

Literatúra

- KOLLÁR, Karol – KOPČOK, Andrej – PICHLER, Tibor /eds./: *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: VEDA 1998.
- ŠTÚR, Svätopluk: *Zmysel slovenského obrodzenia*. Liptovský Mikuláš, 1948.
- HANUS, Ladislav: *Rozprava o kultúrnosti*. Spišské Podhradie 1991.
- PICHLER, Tibor: *Kritický realizmus Svätopluka Štúra*. In: *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: VEDA 1998, str. 228–241.
- FUNDÁREK, František, *Problém kultúrnosti v diele Ladislava Hanusa*. In: *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: VEDA 1998, str. 52–60.
- ZIGO, Milan: *Katedra filozofie FFUK v prúde času*. In: *Brnianske prednášky*. Brno, Masarykova univerzita, s. 5–32.
- ZIGO, Milan: *Slovenská filozofická spoločnosť a peripetie dotvárania profesionálnej podoby filozofie u nás*. *Filozofia*, 61, 2006, č. 10, str. 804–81.

Tento text vznikol ako súčasť grantového projektu VEGA č. 2/7156/7.

Summary

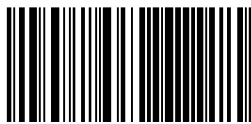
Philosophy in Slovakia in the Second Half of the 20th Century

The paper discusses the origin and development of professional philosophy in what is now Slovakia, and summarizes the rise of the institutional basis for philosophical research in Slovakia (the rise of the Department of Philosophy at the Philosophical Faculty of Comenius University in Bratislava, the revival of *Matica slovenská*, and the Association for Scientific Synthesis). It mentions three remarkable Slovak philosophers, namely Svätopluk Štúr, Ladislav Hanus and Igor Hrušovský. Dealing with their works, the paper discusses the major trends in philosophical thought in Slovakia in the second half of the 20th century, as well as their background. The final part of the paper enumerates major research trends in contemporary Slovak philosophy.

ISBN: 978-80-89236-23-7

9788089236237

Studia Academica Slovaca

2007

